

ГОДИШНИК

НА

СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

КНИГА ПСИХОЛОГИЯ

Том 100

ANNUAIRE

DE

L'UNIVERSITE DE SOFIA
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTE DE PHILOSOPHIE

LIVRE PSYCHOLOGIE

Tome 100

СОФИЯ • 2010 • SOFIA
УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

PRESSE UNIVERSITAIRES “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Проф. д.пс.н. *Людмил Георгиев*,
Доц. д-р *Иван Димитров*,
Доц. д-р *Анелия Петрова*,
Доц. д-р *Людмила Андреева*
Редактор *Иван Крумов*

© 2010 Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Философски факултет
ISSN 0204—9945
Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

СЪДЪРЖАНИЕ

Крум Крумов, Кнуд Ларсен, Рейдар Омундсен, Кийс ван дер Веер, Дамяна Иванова, Плама Христова, Силвия Иванова – <i>Миграционното поведение: мотивационен аспект</i>	5
Хайгануш Силгиджиян – <i>Шарлота Бюлер: хуманистична традиция в изследването на жизнения път на личността</i>	49
Евдокия Христова-Славчева – <i>За когнитивните революции и когнитивния ренесанс: първа част</i>	69
Теодора Стоева – <i>Възгледът за Аз-а в хуманистичната/екзистенциална психотерапия и консултация</i>	99
Донка Петрова – <i>Обикуването между ученици и учители: психологически аспекти</i> ...	121
Николай Димитров – <i>Дескриптори на Аз-концепцията във виртуалното пространство (контент-анализ на себепредставянето в интернет сайтове)</i>	141
Валерия Витанова – <i>Социалната среда като детерминант на корупционното поведение</i>	173
Елена Божинова – <i>Психоаналитична оценка на двойки – някои несъзнани феномени във функционирането на двойката</i>	205
Моника Будинова – <i>Носталгия и потребителско поведение – психологически аспекти</i>	231
Даниел Петров – <i>Когнитивни и социокогнитивни модели за саморегулация на протективното сексуално поведение</i>	257
Надя Матеева – <i>Същност и структура на психологическото понятие символ</i>	275
Ирина Шумкова – <i>Проблеми в поведението – проблеми в обикуването. Изследване сред юноши и девойки на възраст от 13 до 18 години</i>	313

CONTENTS

Krum Krumov, Knud Larsen, Reidar Ommundsen, Kees van der Veer, Damyana Ivanova, Plama Hristova, Silvia Ivanova – <i>Migration behavior: motivational aspect</i>	5
Haiganush Silguidjiyan – <i>Charlotte Buhler: Humanistic tradition in studying the human life-span</i>	49
Evdokia Christova-Slavcheva – <i>On cognitive revolutions and cognitive renaissance. Part one</i>	69
Teodora Stoeva – <i>Perspectives of “I” in humanistic/exsistential therapy and counseling</i>	99
Donka Petrova – <i>Teacher–student communication: psychological aspects</i>	121
Nikolay Dimitrov – <i>Descriptors of the self-concept in the world wide web (a content-analysis of the self-presentation in Internet based sites)</i>	141
Valeria Vitanova – <i>The social environment as a determinant of the corrupt behaviour</i>	173
Elena Bojinova – <i>Psychoanalytic assessment of couplets – some unconscious phenomena in couple functioning</i>	205
Monika Boudinova – <i>Nostalgia and consumer behavior – psychological aspects</i>	231
Daniel Petrov – <i>Cognitive and socio-cognitive models of self-regulation of protective sexual behavior</i>	257
Nadya Mateeva – <i>Essence and structure of the psychological concept symbol</i>	275
Irina Shumkova – <i>Behavior problems – problems in relationships. A study of 13–18 years old males and females</i>	313

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Книга Психология

Том 100

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE DE PHILOSOPHIE

Livre Psychologie

Tome 100

МИГРАЦИОННОТО ПОВЕДЕНИЕ: МОТИВАЦИОНЕН АСПЕКТ*

КРУМ КРУМОВ, КНУД ЛАРСЕН, РЕЙДАР ОМУНДСЕН, КИЙС ВАН ДЕР ВЕЕР,
ДАМЯНА ИВАНОВА, ПЛАМА ХРИСТОВА, СИЛВИЯ ИВАНОВА**

Крум Крумов, Кнуд Ларсен, Рейдар Омундсен, Кийс ван дер Веер, Дамяна Иванова, Плама Христова, Силвия Иванова. МИГРАЦИОННО ПОВЕДЕНИЕ: МОТИВАЦИОНЕН АСПЕКТ

В настоящая статья рассматривается мотивационный аспект миграционного поведения. Представлен теоретический обзор основных теоретических концепций мотивации. Проведено эмпирическое исследование указанной проблемной области, осуществленное с помощью вопросника, составленного в целях настоящего исследования. Данный вопросник ориентирован на установление ведущих мотивов эмиграции болгарских студентов. Анализ результатов проведенного исследования формирует профиль эмиграционной мотивации болгарских студентов и рассматривает динамику эмиграционных мотивов.

Krum Krumov, Knud Larsen, Reidar Ommundsen, Kees van der Veer, Damyana Ivanova, Plama Hristova, Silvia Ivanova. MIGRATION BEHAVIOR: MOTIVATIONAL ASPECT

The present paper considers the motivation aspect of the migration behaviour. A theoretical survey of the main theoretical conceptions of motivation is presented. Empirical research is conducted in the indicated problem domain. The research is implemented by means of a questionnaire designed

* Тази студия е част от изследователски проект на тема „Мотивация и нагласи за емиграция на българските студенти“ по договор № ВУ-ОХН-2/2005 с Фонд „Научни изследвания“ при Министерството на образованието и науката.

** Крум Крумов (Софийски университет „Св. Климент Охридски“), Knud S. Larsen (Oregon State University, USA), Reidar Ommundsen (University of Oslo, Norway), Kees van der Veer (VU University Amsterdam, the Netherlands), Дамяна Иванова (Софийски университет „Св. Климент Охридски“), Плама Христова (Софийски университет „Св. Климент Охридски“), Силвия Иванова (Софийски университет „Св. Климент Охридски“).

for the purposes of the present research. The questionnaire is directed to establishing the leading motives for emigration of the Bulgarian students. The analysis of the results of the conducted research presented in the paper constructs the profile of motivation for emigration of the Bulgarian students and scrutinizes the dynamics of the motives for emigration.

УВОД

Феноменът „миграционно поведение“ е съпътствал човешкото общество още от зората на неговото възникване. Може да се каже, че до „модерните времена“ миграцията на човешките популации е била един от основните фактори за тяхното развитие, за техния социален, културен и технически прогрес, а от тук – и за развитието на човечеството като цяло. През различните епохи обаче причините, които стоят зад миграционното поведение, са били твърде различни, което придава и различни характеристики на този феномен. В този смисъл не е възможно да се поставя знак за равенство между миграционните процеси, наблюдавани в Европа по време на т. нар. „Велико преселение на народите“, миграционните процеси по време на Втората световна война и процесите, които се наблюдават днес. Зад тези процеси, които на пръв поглед изглеждат едни и същи, стоят коренно различни причини, което от психологическа гледна точка означава, че са налице различни типове поведение, детерминирани от различни, а може би и противоположни мотиви. Тези различия в детерминантите на миграционното поведение не са обусловени само от фактора време – те зависят също така и от много други фактори като социална среда, политическа култура, икономически климат, народопсихология и пр. Поради това е твърде погрешно например миграционните процеси, разгърнали се в източноевропейските страни след 1989 г., да се поставят под един знаменател и да им се приписват едни и същи характеристики. Миграционните тенденции за всяка отделна страна, за всеки отделен регион имат специфичен, валиден само за тях, психологически профил, тъй като са детерминирани от конкретни и присъщи на съответната популация мотиви. Именно мотивите като детерминанти на миграционното поведение са предмет на анализ в настоящото изследване.

1. МИГРАЦИЯ И ПРЕДСТОЯЩИ ГЛОБАЛНИ КРИЗИ

През ХХI в. човечеството ще се сблъска с най-голямото предизвикателство в своята история – глобализацията. Процесът на глобализация ще изправи човечеството пред неподозирани изпитания и ще се наложи то да решава съдбоносни за него проблеми, един от които е проблемът за глобалния миграционен процес. Може би обикновените хора не подозират, но учените са длъжни да предупредят, че когато се говори за миграция, става дума не просто за демографски проблем, а за предстоящото голямо предизвикателство пред целия свят. Това предизвикателство ние наричаме „глобална миграционна криза“ и според

нас то е резултат, и в бъдеще ще продължава да бъде резултат, от пет други кризисни тенденции, които ще засегнат неминуемо човечеството през XXI в.:

– *Кризата, свързана с тероризма*, която може да се нарече „криза на тоталната агресия“. Корените на тази криза, причините и последиците от нея ще привличат вниманието на изследователите с нарастваща интензивност.

– *Кризата, свързана с предстоящите глобални климатични промени*. Тези промени не са резултат само или единствено от т. нар. „озонова дупка“ или от промените в течението „Ел Ниньо“ – това са циклични глобални промени, които са закономерни, които са се случвали и преди и неминуемо ще сполетят човечеството. Неконтролираното изпускане на вредни газове в атмосферата само ще ускори настъпването на климатичните катаклизми и ще ги извади извън контрол.

– *Енергийната криза*. Не само отделни части на света или бедните държави са застрашени от енергийна криза – с такива проблеми предстои да се сблъска такава икономически колоси като САЩ и страните от Западна Европа. Тази криза не може да бъде разрешена с военни средства, а само по пътя на интегративното преговаряне. За съжаление войните през XX в., и в частност войните в Персийския залив, не са в състояние да убедят световните политически фактори, че енергийната криза е невъзможно да бъде разрешена по пътя на военния конфликт.

– *Водната криза*. Както е известно на всички, ресурсите, независимо какви са те, са ограничени: не съществува безкраен ресурс. Това естествено се отнася и за водните ресурси, които ще стават все по-ограничени, и в крайна сметка човечеството в близко бъдеще ще бъде изправено и пред това предизвикателство.

– *Протеиновата криза*. Като резултат от водната криза, а също така и поради нарастването на числеността на населението, поради несправедливото разпределение на съвкупното световно богатство, поради замърсяването на околната среда и поради много други причини една от предстоящите кризи е протеиновата криза.

Тези пет кризисни тенденции, които в бъдеще ще засягат все по-осезателно живота и дейността на човечеството, според нас лежат в основата на една предстояща криза – **глобалната миграционна криза**. Тази глобална миграционна криза сема в себе си споменатите пет кризисни тенденции и е техен резултат, но наред с това в определен смисъл е и тяхна причина. Тя е в известен смисъл тяхна причина, тъй като е съпроводена с дефицит на отговорността по отношение на всичко, което оставят след себе си мигриращите индивиди – бедни домове, неурбанизирани селища, пустееща и неплодородна земя и пр. Всичко, което остава след тях, за самите тях е „лошо и непотребно място“ и изоставяйки го, те желаят да отидат на „по-доброто място“, т. е. чрез бягството си те разрешават своята индивидуална криза, но в същото време са причина за всеобща криза. Казано по друг начин, поведението на мигриращите

индивиди, от една страна, заслужава адмирации, тъй като това е поведение на свободни хора, които се опълчват срещу съдбата си, но в същото време това поведение заслужава порицание, ако е детерминирано само от егоцентрични мотиви, ако индивидите напускат „лошото и непотребно“ място, мотивирани само от идеята да се локализируют на едно друго, по-добро място, създадено от други хора. В нашата съвременност тази амбивалентна оценка на миграционното поведение има за резултат възникването на отрицателни атитюди и предразсъдъци към емигрантите, създаването на антиемиграционни закони и пр.

Разбира се, миграционните процеси са съпътствали човечеството от зората на неговото съществуване. Нещо повече, според нас миграционните процеси в зората на човешката история, а и впоследствие са били основен фактор за развитие и просперитет на човечеството: благодарение на миграционните процеси са овладявани нови територии, обогатявал се е човешкият геном, развивали са се и са отмирили цивилизации, осъществявал се е културен обмен и пр. В днешно време обаче, като изключим някои по-специфични аспекти на процеса, в общи линии миграцията от фактор за развитие и прогрес на човечеството се е превърнала във фактор, застрашаващ основите на неговото съществуване. В този смисъл няма да бъде преувеличено да се каже, че тук става дума не просто за демографски, социален, политически или икономически проблем на една или друга държава, а за глобална криза, свързана с миграционните процеси. В подкрепа на тази теза ще дадем само един пример. Според последни футурологични проучвания предвижданите климатични промени и очакваното повишение на температурите в глобален мащаб ще станат причина за ужасяващи деструктивни процеси за целия африкански континент. В резултат на тези климатични промени целият африкански континент ще изпадне в дълбока протеинова и водна криза, като вследствие от високите температури ще възникнат нови болести и масови огнища на зарази, епидемии и т. н. В резултат на това се очаква Африка да бъде обезлюдена: над 150 милиона африканци ще загинат, а останалата част ще емигрират. Можем само да се досещаме къде биха могли да емигрират тези 200 милиона африканци, можем само да се досещаме къде ще избухне тази бомба със закъснител. Всъщност корените на бъдещите събития се крият в миналото – и това с особена сила важи за африканския континент.

Този ужасяващ пример го даваме само за да подчертаем важността на проблема за многопосочните измерения на бъдещите миграционни процеси. Това е проблем не само за страните, които приемат емигранти – това е проблем и за изпращащите страни; това не е проблем само за безработните в приемащите страни – това е проблем и за работодателите; това не е проблем само на мигриращите популации – това е проблем и на коренните жители на съответната страна, и т.н.

Определени политически среди на Изток и на Запад, водейки политиката си и правейки предизборната си пропаганда, се отнасят твърде лекомислено към проблема за емиграцията. Политическите среди в източноевропейските

страни например, за да избягат от вината за огромната емиграционна вълна след 1989 г., са склонни да омаловажат вредата и огромните икономически, културни и политически последствия от това социално „бедствие“. Използват пропагандни клишета, те се мъчат да бъдат убедителни, като изтъкват дори „ползата“ от емиграцията. Така например в българското политическо пространство се прокрадва тезата, че емиграцията е нещо добро, тъй като: първо, политиците очакват приток от чуждестранни валутни ресурси с емигрантски произход към страната; второ, те се надяват, че емигриралите българи ще получат в чужбина по-високо образование и квалификация и завръщайки се впоследствие, ще бъдат по-полезни на страната си; трето, те смятат, че българските емигранти по принцип са полезни за страната си, тъй като разширяват българската диаспора и пропагандират българската култура; четвърто, те се надяват мястото на емигрантите да бъде заето от етническите българи, които в бъдеще ще се завърнат в родината и така ще се осъществи една тяхна вековна мечта и т. н. Всичко това са пропагандни клишета и защитни механизми на хора, които, за да оправдаят вината си, използват всякакви механизми на рационализация. В действителност обаче истината е много по-зловеща. Известно е, че след политическите промени от края на 1989 г. до края на 2006 г. населението на България намалява с около 15%, което се дължи главно на емиграцията. Известно е също така, че само в началото на 90-те години страната са напуснали няколко стотици хиляди български граждани с висше образование, сред които хиляди с научни степени и звания. Тук става дума за емигриране на най-младата, най-жизнената, най-образованата и най-способната част от българското население. Умишлено или не, България беше лишена от своя интелектуален елит, от оня потенциал, който всяка нация притежава и чието предназначение е да я води към просперитет и благоденствие. А както е известно, един от най-убедителните признаци за просперитета на една нация не е намаляването, а нарастването на нейното население. Това, че България за един кратък период губи 15% от населението си, е катастрофален факт, който може да стане действителност само в три случая – тежка и продължителна война със силен агресор, тотален геноцид спрямо народа и чумна епидемия, подобна на епидемиите в Средновековна Европа.

Причината за високата емигрантска вълна от Източна към Западна Европа и по-точно от България към западните страни трябва да се търси също така и в политиката, която водят правителствата на някои развити индустриални страни. Ако тази политика не би трябвало да се нарича лекомислена, не остава друга възможност, освен тя да се квалифицира като нехуманна или некомпетентна. Като нехуманна може да се квалифицира примерно политиката на САЩ и Израел към потенциалните емигранти от свои съседни страни. Както е известно, и двете държави издигат огромни, дълги стотици километри, стени по своите граници, за да спират потенциалните емигранти. Подобен факт не се нуждае от коментар, тъй като е известно къде, в кои отминали епохи и при

какви режими се издигаха преградни стени за разделяне на хората. Внимание заслужава обаче некомпетентността на политическите фактори от западните страни, предимно западноевропейските, по отношение на емигрантския процес. Във връзка с това е достатъчно само да зададем няколко въпроса: Защо още при първото разширяване на Европейския съюз към Европейския парламент не беше създадена солидна организационна структура, която да се занимава с емиграционните процеси? Защо Западът не настоя към правителствата на всяка европейска страна да бъдат създадени агенции, които да проучват емигрантското поведение, да правят научни изследвания и в крайна сметка да управляват емиграционните процеси в границите на своите държави? Наясно ли са политическите фактори в западноевропейските страни, че вграждането на отделния емигрант в новото общество означава промяна на неговите стари и формиране на нови атитюди, формиране на нова идентичност и т. н.? Ако тези въпроси звучат абстрактно, те биха могли да се свържат с конкретни факти, на които европейските народи търсят отговор. Така например известно е, че през октомври 2005 г. и 2006 г. в Париж от страна на емигрантите бяха извършени масови погроми, като безредиците в крайна сметка обхванаха по-големите градове на Франция. Наясно ли са властите с корените на подобно недоволство, с мотивите за агресивното поведение, известни ли са им пътищата, по които в бъдеще ще се разгърне натрупаната фрустрация сред определени емигрантски среди, знаят ли как и с какви средства да противодействат на всичко това? Известно е също така, че през същата година Лондон беше парализиран от терористични актове – бяха взривени автобуси от градския транспорт и линии в метрото, в резултат на което загинаха над петдесет души, а стотици бяха ранени. Озадачаващото е, че терористите бяха британски граждани – бивши емигранти, но още по-озадачаващото е, че впоследствие британското правителство не даде смислен отговор или поне някакво логично обяснение за корените на това явление. Въпросите, визирани в предходните редове, а и много други въпроси, биха могли да бъдат отправени не само към отделните правителства, но и към общността на учените. Именно актуалността на проблема и неговата важност за бъдещото развитие на човечеството са мотивирали настоящото изследване.

Емиграционният феномен би могъл да се изследва от най-различни гледни точки: икономическа, демографска, политическа, психологическа и пр. Особено важен за нас е психологическият аспект на емиграцията и по-конкретно – мотивите за емигриране. Но според нас няма мотиви за емигриране изобщо – мотивите за емигриране са конкретни, те са строго детерминирани от много фактори: от конкретния исторически момент, от конкретната социалнополитическа ситуация в дадената страна, от икономическата конюнктура, от културния модел и т. н. и разбира се – от конкретните особености на личността. Тези мотиви се характеризират с определена динамика: в едни региони доминират едни миграционни тенденции, в други – съвсем противоположни; в един

и същи регион през дадена епоха доминира една миграционна тенденция, през друга епоха доминира съвсем различна и т. н. Като пример могат да се посочат повечето от африканските държави и бившите социалистически страни: като цяло в африканския континент винаги са доминирали икономическите емиграционни тенденции (или мотиви), докато в бившите социалистически страни близо половин век след Втората световна война доминират политическите емиграционни тенденции, а към настоящия момент доминират икономическите мотиви за емигриране. Веднага следва дебело да се подчертае: не във всички бивши социалистически страни емиграционните тенденции, които доминират в началото на ХХI в., са от икономическо естество. Като пример за сравнение бихме могли да посочим две бивши социалистически страни – Полша и България. Определено може да се каже, че в момента доминиращите емиграционни тенденции в Полша са от икономическо естество. Това обаче не се отнася за България и именно това конкретно предположение залегна в основата на проведеното емпирично изследване на мотивите за емигриране сред българските студенти. Истината за жизнения стандарт на българите в началото на ХХI в. е ясна: България е една от най-бедните страни в Европа, а по жизнен стандарт и равнище на доходите тази страна е на последно място сред членовете на Европейския съюз. Незавидният жизнен стандарт обаче не е доминиращият или поне не е единственият фактор, който мотивира българите и особено младото поколение да емигрира. Наред с него като основна причина за емиграцията действат и фактори от политическо и културално естество и това се потвърждава от данните от редица емпирични изследвания (вж. примерно: 42; 43; 81). Преди да анализираме тези причини, ще се спрем накратко върху същността и особеностите на мотивацията.

2. МОТИВИТЕ КАТО ДЕТЕРМИНАНТИ НА МИГРАЦИОННОТО ПОВЕДЕНИЕ

Понятието „мотив“ произхожда от латинската дума „*moveo*“, която означава „движа“, „задвигвам“. В древността с тази дума са обозначавали пръчката, с която били подкарвани животните на паша. Етимологичният смисъл на думата разкрива двете основни функции на мотива – той служи за задвижване, енергетизиране на поведението и едновременно с това – за неговото насочване. Следователно мотивът може да се определи като **вътрешна** подбуда (*drive, incentive*), която енергетизира поведението, която го стартира, превръща го от възможност в действителност. Мотивът не е единственият детерминант на поведението. Поведението може да бъде детерминирано от най-различни външни и вътрешни фактори, които да не се осъзнават актуално. Ролята на вътрешни фактори на поведението могат да изпълняват множество феномени. Те могат да детерминират поведението ни, да го подбуждат, но ако не станат факт на нашето съзнание, ако не ги осъзнаваме, от психологическа гледна точка те

не са мотив. Вътрешната подбуда се превръща в мотив само тогава, когато е осъзната, когато осъзнаваме, че именно тя е основанието за нашето поведение. Понякога не се прави разлика между мотив и стимул. Трябва да се има предвид, че мотивът винаги е идеален по своята същност, докато стимулт може да бъде материален и идеален. Парите например представляват външен материален стимул, към който много хора се стремят, докато идеята за това, как да се спечелят, представлява мотив, който може да задвижи поведението на индивида. Високият обществен авторитет също представлява сериозен външен стимул, към който повечето хора се стремят, но той е идеален по своята същност. Даден външен обект може да изпълнява ролята на стимул само когато със своята значимост привлича и насочва към себе си поведението на хората. Обобщено може да се каже, че почти всички автори определят мотива като вътрешен детерминант на поведението, назовавайки го с различни термини – „вътрешна подбуда“, „вътрешна сила, която изпълва човека с енергия“, „вътрешно състояние“ и т. н. Както е известно, през 30-те години на миналия век Курт Левин определя мотивите като ядро на личността, а през 40-те години те биват определяни като вътрешни състояния, които задвижват поведението (32; 46; 47).

До началото на XXI в. няма различия при тълкуването на този аспект на мотива. Постепенно психолозите стигат до съгласие и за функциите на мотивите. Според едни автори мотивът е вътрешна подбуда, която само насочва поведението и дейността на личността. Други автори допълват тези функции, твърдейки, че мотивите, първо, подтикват поведението на хората, карат ги да действат; второ, направляват или насочват поведението към постигане на определени цели; и трето, поддържат поведението, правят го актуално за определен период от време (63, 222–223). Към тези три функции може да се добави още една много важна функция, която е свързана с промяната на поведението. Известно е, че поведението на индивида е само относително устойчиво и с течение на времето, с промяната на ситуацията то също се променя. И тъй като мотивите по принцип са вътрешен детерминант на поведението, от това следва, че самите те го променят, т. е. самите те имат променящи функции. Промяната е иманентно присъща на мотивираното поведение и обхваща всички негови компоненти, включително онези, които на пръв поглед изглеждат непроменливи. Един и същи индивид може да реализира различно поведение към един и същи обект при константни други условия само поради промяна на своите мотиви.

Индивидуалното поведение не е детерминирано само от един, а от много мотиви. В ранна възраст поведението на индивида е твърде елементарно, което означава, че мотивите, които лежат в основата му, са малобройни и опростени. Зрелият човек обикновено притежава една богата съвкупност от мотиви, които съпътстват неговото сложно поведение. Тази съвкупност от мотиви се нарича *мотивационна сфера*. Всяка личност притежава индивидуална, присъща само на нея, мотивационна сфера. Психологическият профил на личността зависи от много фактори – от възрастта на човека, от неговия опит, образование, културна

принадлежност и пр. Тази сфера обаче съвсем не е нещо хаотично – тя има строго определена йерархизирана структура и на върха на тази структура се намират т. нар. *доминиращи мотиви*. Доминиращи се наричат онези мотиви, които в определен период от време и при определени ситуации детерминират поведението на личността. Например при определена социална ситуация е възможно индивидите да свързват своите жизненни перспективи само и единствено със страната, в която са се родили и са израснали, но при промяна на тази ситуация е възможно съвсем противоположни мотиви да започнат да доминират поведението на същите тези индивиди. Поради това винаги трябва да се има предвид социалният контекст на мотивираното поведение. Когато обаче става дума за мотивите, които детерминират поведението на индивида в конкретната социална група, тогава се употребява терминът *социална мотивация*. С този термин се свързва анализът на поведението на индивида в рамките на конкретната група. Нашето общуване и взаимодействие с другите членове на групата, нашето коопериране или конкуренция с тях, нашата агресия към аутсайдера или поведение на послушание пред лидера – в основата на всичко това лежи т. нар. *социална мотивация*.

След тези първоначални уточнения, свързани с изясняване на научния статус на мотивите, етимологичния смисъл и общото съдържание на понятията, е необходимо да се спрем на по-важните теоретични възгледи за мотивите и мотивираното поведение. Ориентацията в теориите би ни помогнала за по-ясната експликация на феномена и би ни дала необходимите ориентири за създаването на един научнообоснован обяснителен модел за миграционното поведение.

3. ОСНОВНИ ТЕОРЕТИЧНИ ВЪЗГЛЕДИ ЗА МОТИВАЦИЯТА

Една от най-ранните теории, които си поставят за цел да обяснят мотивацията и мотивираното поведение, е *теорията за инстинкта*. Тази теория се свързва главно с имената на Уилям Джеймс и Мак Даугъл (35; 57), които лансират идеята, че голяма част от поведението на хората и на животните е инстинктивно. Според тях хората, подобно на животните, наследяват от родителите си базисни инстинкти, такива като инстинкт за продължение на рода, за оцеляване, за съревнование и пр. Самият инстинкт представлява генетически закрепен по време на филогенезиса механизъм, чието действие се включва при появата на съответен външен стимул. Например при появата на страшен звяр се задейства инстинктът за самосъхранение, човек изпитва страх и естествената му реакция е на избягване. Мак Даугъл първоначално поставя дванадесет основни инстинкта, които определят поведението на хората, сред които са страхът, отвращението, любознателността, гневът, стадният инстинкт, родителският инстинкт, инстинктът за продължаване на рода и пр. След години Мак Даугъл и психолозите, които разработвали тази теория, до такава степен се увлекли, че изброили над 10 000 инстинкта, които мотивират поведението. Още по онова време теорията за инстинкта била подложена на унищожителна

критика. Един от ключовите аргументи в тази насока е, че основните инстинктивни тенденции при хората могат да се модифицират вследствие на социализацията и опита до такава степен, че те да изгубят напълно своето влияние. В последните години се появиха изследвания, които показват, че в основата на човешкото поведение лежат някои инстинкти, които обуславят просоциалното поведение, агресията и избора на брачен партньор. Посочените изследвания доказват, че в съвременното общество при избора на брачен партньор при хората действа модел, подобен на модела в животинския свят, където изборът на партньор става въз основа на инстинкта. Изследванията показват, че съвременните жени инстинктивно избират такива партньори (зрели, амбициозни, съревнователни, печелещи), при които чувстват сигурност и които могат да осигурят бъдещето на децата им. По същия начин съвременният мъж избира инстинктивно и своята брачна партньорка – млада, здрава, способна да роди здраво поколение (80, 21–51).

Без да се впускаме в обсъждане или критика на подобна гледна точка, само ще подчертаем, че инстинктите, които човек унаследява по генетичен път, при всички случаи оказват влияние върху човешкото поведение. Предмет на нашето изследване обаче е не човешкото поведение изобщо, а мотивираното поведение.

Някои автори са склонни да обясняват мотивираното поведение с теорията за подкреплението (*Reinforcement Theory*). Това също е един от старите подходи към мотивацията, а самата теория води началото си от Б. Скинър, който изследва подкреплението при животните. Теорията има три ключови променливи – стимул, реакция и награда. Стимулът е нещо, което стои извън индивида и предизвиква поведенческата реакция. Наградата е нещо ценно, което се дава на индивида, ако реакцията му спрямо стимула е правилна. Тя се разглежда като подкрепление за правилната реакция. В бихевиористичен аспект връзката между подкреплението и мотивацията се изразява в това, че чрез подкреплението индивидът научава каква е правилната реакция, т. е. кое е правилното поведение, което трябва да реализира при наличието на съответния стимул. След като вече е научил „правилния“ отговор на даден стимул, индивидът сам, без външна намеса, може да контролира поведението си. Съгласно тази теория вярно е и обратното положение: чрез контрол на външните подкрепления (наградите) поведението на индивида успешно може да се управлява и насочва отвън. По такъв начин могат да бъдат формирани нови модели на поведение, но и не само това – биха могли да се модифицират в определена степен и вродени биологични потребности, водещи до промяна на вродени поведенчески стереотипи (вж. подробно: 30, 262–265; 55; 71, 318–327).

През 40-те години на миналия век теоретиците започват да мислят за мотивите като вътрешни състояния, които задействат поведението, свързвайки ги с три основни понятия: драйв, необходимост и хомеостаза. Една от теориите, които значително допринасят за разбирането на мотивите, е **драйв-теорията**. В нея потребността се разглежда като липса на биологична необходимост

(храна, вода), а подтикът, подбудата (**drive**) – като състояние на напрежение или възбуда, създадено от потребност. Когато човек усеща вътрешна подбуда, той се опитва да намали напрежението чрез удовлетворяване на въпросната потребност (63, 224–227).

Хомеостазата е присъщ на живите организми универсален механизъм, чрез който тяхното физиологично състояние се поддържа балансирано и стабилно. Целта на всеки биологичен организъм е да поддържа своето физиологично състояние в равновесие и това равновесие се постига именно чрез хомеостазата. Принципът на действие на хомеостазата често пъти се сравнява с действието на термостата. Например, ако температурата в една къща спадне под зададеното в термостата ниво, печката се включва, а когато достигне зададеното ниво, тя се изключва. Хомеостазата представлява система, която съдържа в себе си взаимнообулавящото се функциониране на четири основни механизма. Механизмът на включването се задейства тогава, когато биологичният организъм изпрати сигнал чрез механизма за обратна връзка за нарушаване на физиологичното равновесие. Едновременно с това се задействат и механизмът за сравнение, както и този за промяна. След привеждане на системата в действие чрез механизма за обратна връзка се констатира дали организъмът е възстановил равновесието си.

Всеки поведенчески модел има свой собствен енергиен източник – вътрешен подтик, или драйв. Поведението се детерминира от нивото на драйва, а също така и от външния *освобождаващ стимул*, който притежава възможността да редуцира напрежението. Естествено е, че на всеки поведенчески модел съответства не само точно определен енергиен източник, но и точно определен освобождаващ външен стимул. В общи линии е подобен и възгледът на Хъл с тази разлика, че той не смята, че на всеки поведенчески модел съответства отделен драйв. Според него драйвът по принцип представлява неидентифицирана енергия, която активира организма и може да се отнася до различен тип поведение. Схемата на Хъл е следната: депривацията предизвиква потребност у организма, тази потребност чрез съответните сигнали автоматично активира драйв, който от своя страна води до реализацията на съответното поведение. Впоследствие под влияние на изследванията на други автори, свързани с външния стимул, Хъл включва още един елемент в своята формула – *стимула* (incentive). Поведението според него до голяма степен е заучено и се дължи на опита. То обаче зависи от потенциала на външния стимул и от това, до каква степен поведението е закрепено (заучено) във вътрешен план, т. е. от силата на навика. Същината на схващането на Хъл може да се изрази с формулата, която той предлага:

$$s E r (\text{excitatory potential}) = D (\text{drive}) \times s H r (\text{habit strength})$$

Въз основа на тази формула се прави заключението, че потенциалът на стимулираното поведение ($s E r$) ще зависи от вътрешната подбуда (D), умножена по силата на заучения навик ($s H r$) (вж. подробно: 30, 281–282; 33).

Това, че установяването на баланс и снемането на напрежението в организма са свързани и с ученето, е много съществено постижение за представителите на драйв-направлението. Постижението е свързано и с това, че впоследствие се прави разграничение между първични и вторични подтици. **Първичните подтици** произхождат от биологичните потребности като потребността от храна или от вода. Храната, водата и другите неща, които удовлетворяват първичните подтици, се наричат **първични подкрепления** (*primary reinforcers*). На хората не им се налага да учат нито тези основни биологични потребности, нито първичните подтици за удовлетворяването им, тъй като те са им зададени генетично. Но ние учим други подтици, наречени **вторични подтици** (**secondary drives**). Веднъж придобит, един вторичен подтик ни мотивира да действаме така, *сякаш* имаме неудовлетворена основна потребност (10, 341–342).

Драйв-теорията и концепцията за хомеостазата страдат от съществени недостатъци и не могат да предложат изчерпателен модел за мотивираното поведение. Те обясняват задоволително поведението на животните, но в социалния свят са валидни само някои техни аспекти. Независимо от това в тези теории има рационални моменти, които са дали тласък в развитието на концепциите за мотивираното поведение.

Интересна е идеята на някои автори да свържат действието на мотива с общата възбуда на организма. Те определят възбудата като общо ниво на активация на няколко физиологични системи в организма, което може да се измери с електрическата активност на мозъка, с функционирането на сърцето, потенето (проводимост на кожата) или с мускулното напрежение (11, 109–131). Това означава, че възбудата неотменно съпътства поведението и не само го съпътства, но понякога нейното присъствие, ако е на по-високо от необходимото равнище, умишлено се редуцира. Разстроеният човек с треперещи ръце пали цигара и целта е една – той търси начин да редуцира възбудата. Обратното положение също е валидно – възбудата не само се редуцира умишлено, но в много случаи се търсят начини за нейното повишаване. Независимо от тези вариации средното равнище на възбудата е най-оптимално за работата на организма. Много автори (11, 11–56; 26, 243–254) определят средното равнище на активацията или средния потенциал на араузъла като най-предпочитан или оптимален и към него се стреми всеки организъм. Това означава, че постигането на баланс или елиминирането на дисфункциите в организма са свързани със средното равнище на араузъла. Много ниският араузъл води до демотивация и деструктуриране на поведението. Следователно хората се чувстват най-добре и се справят най-добре, когато възбудата е умерена (76, 525–547).

Съществуват различни видове възбуда и това го доказва Джефри Грей в своята теория за възбуждането (21, 469–534). Според него и наградата, и наказанието увеличават възбудата, но по различен начин. Когато човек бива възнаграждаван или очаква похвала, се повишава неговото сърцебиене, акти-

вират се определени зони в мозъка и неговото външно поведение е изпълнено с оптимизъм и готовност за повторение. При наказанието възбудата също се увеличава, но тогава се активират други зони на мозъка и човек изпитва тревожност и страх. В този случай се включва действието на затормозяваща система, която потиска или блокира поведението – човек започва да се поти, да трепери, замръзва на едно място и т. н. Според Грей в първия случай, при възнаграждението, араузьлът включва в действие т. нар. „поведенческа система на активиране“, а във втория случай, при наказанието, се включва т. нар. „поведенческа система на инхибиране“. Това означава, че в зависимост от положителната или от отрицателната стимулация на поведението системата на араузьла включва действието на две различни системи – *поведенческата система на активиране* или *поведенческата система на инхибиране* (вж. подборно: 62).

Един от най-популярните възгледи за мотивите е този на А. Маслоу. В действителност А. Маслоу никога не е писал специална теория за мотивите. Той създава теория за йерархията на потребностите (*need-hierarchy theory*) (52; 53). По-късно тази негова теория придобива голяма популярност като мотивационна теория. Според Маслоу в основата на човешкото поведение стоят потребностите. Те мотивират човека да постъпва по един или по друг начин с оглед задоволяването на тези потребности. След като една потребност бъде задоволена, на нейно място възниква нова и по този начин процесът никога не спира. Интересното в случая е, че потребностите на човека не са хаотични, а образуват система с точно определена структура. В структурата има пет групи потребности, които са разположени в йерархия на пет равнища. В основата на тази йерархия се намират *физиологичните потребности* – потребности от храна, вода, въздух, сън и секс. Това са потребностите на оцеляването, без които физическото съществуване на човека е невъзможно. Следват *потребностите от сигурност и безопасност*, които също имат отношение към оцеляването на човека. На третото равнище са разположени *социалните потребности* – потребността от привързаност, любов, приятелство, потребността на човека да бъде приет от другите. Тези потребности гарантират успешното взаимодействие на индивида с другите членове на общността, в която живее. Следващото равнище в йерархията е представено от *потребността от оценка, уважение и признание* от страна на другите. Задоволяването на тези потребности води до висока самооценка, до освобождаване от тревожността и до постигане на душевен комфорт. На върха на йерархията се намира т. нар. *потребност от себеактуализация (self-actualization)*. Себеактуализацията е реализация на пълния потенциал на човека, това е неговото върховно осъществяване в дадена сфера, възможността му да докаже на какво е способен.

В теорията на Маслоу се наблюдават някои съществени моменти, състоящи се в следното:

Първо, потребностите на човека са разположени на пет йерархизирани нива, като Маслоу определя потребностите от първо и второ ниво като *базис-*

ни. Физиологичните потребности и потребността от безопасност са базисни, тъй като без тяхното задоволяване е невъзможно оцеляването на човека. Останалите потребности са от *висш порядък*, като най-висша по ранг е потребността от себеактуализация.

Второ, отделните видове потребности се намират в постоянна връзка и зависимост, като всяко по-горно равнище в йерархията на потребностите се намира в състояние на зависимост от по-долните равнища.

Трето, поведението на човека е зависимо и доминирано от онези потребности, които не са удовлетворени (unfulfilled). Индивидът задоволява своите потребности, като започва от онези, които са разположени в основата, и продължава нагоре по йерархията. Без задоволяването на дадена базисна потребност е невъзможно задоволяването на потребност от по-висш ранг. Например, ако човек не е задоволил потребността си от храна, той ще елиминира задоволяването на потребностите си от по-висш ранг – например потребността от безопасност.

Четвърто, по отношение на потребността от себеактуализация предходното правило не е в сила, т. е. тя е самостоятелна и независима от останалите потребности. Независимо от това, дали е удовлетворил базисните си потребности, човек може директно да пристъпи към задоволяване на потребността си от себеактуализация.

Друга теория за потребностите е т. нар. „теория на Д. Маклеланд за мотивацията за постижения“ (54; 55). В тази теория също става дума за потребностите като детерминанти на поведението и по-конкретно на поведението, ориентирано към постигане на успех. През последните петдесет години са реализирани невероятно много емпирични изследвания на мотивацията за постижения. Тя е изследвана в межкултурен контекст, във възрастов план, разкрити са взаимовръзки между мотивите за постижение и редица личностни качества. Доказано е, че хората с висока мотивация за постижение търсят на всяка цена успеха, те са склонни да поемат риск, не преживяват тревожност от евентуалния провал. Те подбират трудни, но ясни задачи за изпълнение, не се отказват от задачата, не търсят помощ и предпочитат винаги да получават обратна връзка за резултатите от своите постижения и т. н. (8; 40, 554–570; 84).

Представените теории за потребностите доказват неотменната връзка, която съществува между двата феномена „потребност“ и „мотив“. Поради тясната връзка между тези две понятия, а и поради факта, че и „потребността“, и „мотивът“ са вътрешни детерминанти на поведението, повечето автори ги използват като синоними – дори самите теории се наричат понякога „потребностни“, а понякога „мотивационни“. От гледна точка на строгия научен анализ всяка подмяна и взаимно заместване между понятията „мотив“ и „потребност“ са некоректни, защото от научна гледна точка зад всяко едно от тези понятия стои точно определено съдържание. Потребността не е абсолютен или единствен детерминант, а е само един от детерминантите на човешкото поведение.

Сама по себе си тя не е мотив и нейните детерминиращи функции не са директни, а са опосредствани: дадена потребност може да съществува – човек може да изпитва крайна липса от нещо, но въпреки това да не постъпва съобразно тази конкретна потребност.

Една от популярните мотивационни теории е теорията за целеполагането (goal-setting theory). Нейната верификация се осъществява преди всичко в сферата на трудовата дейност, но основните изводи, които тя прави, се отнасят до цялостното човешко поведение. Тази теория се свързва с името на Едуин Лок, който през 60-те години на миналия век предполага, че стремежът към постигането на целта при извършването на дадена работа е главен източник на мотивацията (49, 157–189). Основната предпоставка, от която той тръгва, е, че осъзнатите идеи регулират действията на личността. Идеята, че целта е детерминант на мотивираното поведение, е лансирана още от Курт Левин (46), а впоследствие нейната роля е доказана чрез „ефекта Зейгарник“. По-късно А. Н. Леонтьев (2, 87–97; 3, 65–78; 4), а също така и Дж. Аткинсон и неговите колеги (8) при разработването на своите модели за действията (actions) и мотивираната дейност също отделят важно място на целта.

Съгласно тази теория целта може да се превърне в главен мотивиращ фактор на поведението само ако е поставена правилно и ако процесът отговаря на някои психологически изисквания. Без съмнение данните от всички изследвания подкрепят значимостта на целта. Обаче съществуват различни видове цели, които в различните ситуации не се оказват толкова значими. Така например е доказано, че генерализираните, общите цели, оказват неблагоприятно влияние върху изпълнението на поставената задача. Например общи пожелания от рода на „изпълни го по най-добрия начин“ се оказват неефективни. За да бъде изпълнението ефективно, целите трябва да бъдат конкретни, точни и измерими, както и да е налице обратна връзка. Колкото по-специфични са целите, толкова по-концентрирани са индивидуалните усилия в тяхното преследване и толкова по-директно насочено е поведението (50, 89–114; 77, 188–216). Обратната връзка сама по себе си не може да се превърне в мотивационен фактор на поведението. По-ефективни се оказват онези видове обратни връзки, при които работникът сам наблюдава и отчита своя собствен прогрес, а не онези, които се пренасят механично отвън (34, 359–372; 86, 89–114).

За да бъде ефективна целта, индивидът, първо, трябва да знае какво се изисква от него да извърши. Второ, индивидът трябва да приеме целта като нещо желано – само тогава нейното мотивиращо въздействие ще бъде високо. Приемането на целта означава индивидът да се ангажира с полагането на всички усилия за нейното постигане. Ако целта се прецени като много трудна, тя може да бъде отхвърлена. За сметка на това обаче, ако една трудна цел бъде приета, индивидът ще направи всичко възможно за нейното изпълнение. По такъв начин много трудните цели означават ангажиране с по-високи усилия за тяхното изпълнение (73, 434–452).

Взаимовръзката между поставяне на цели и трудност на задачата е важна за практиката и затова са правени множество изследвания. Доказано е, че ако двата фактора – „способност“ и „приемане на целта“, са константни, то тогава колкото по-трудна е целта, която трябва да се постигне, толкова по-усърдно и ефективно е изпълнението на задачата. Съществуват фактори, които опосредстват връзката между трудността на задачата и нейното приемане. Доказано е, че един такъв фактор е участието на индивида в поставянето на целите. Логично е да се допусне, че лесните цели се приемат бързо и лесно, а спрямо трудните цели се оказва съпротива. Това по принцип е така, но съществува един фактор, който променя ситуацията, и това е участието на индивида в поставянето на целите. Целта се преследва ефективно и се проявява като силен мотивиращ фактор на поведението, ако индивидът участва в процеса на нейното поставяне и ако я приеме като нещо желано, към което трябва да се стреми и на което трябва да се отдаде изцяло (18, 50–66; 87, 595–615).

Едно от големите постижения в изследването на мотивираното поведение е свързано с разкриването на механизмите на атрибуцията. Има ситуации, в които хората постъпват инстинктивно или интуитивно, има и ситуации, в които постъпките са прости и са подчинени на схемата „стимул – реакция“. Обикновено при съзнателното поведение или в необичайни ситуации всеки човек си задава въпроса, *защо постъпва така, а не иначе*, като си дава имплицитни обяснения, *защо постъпва по един, а не по друг начин*. Собствените ни обяснителни модели, които конструираме във връзка с поведението на другите и по отношение на нашето персонално поведение, търсенето и намирането на причините за поведението на другите и за собственото ни поведение, всъщност представляват процес на *каузална атрибуция*.

Съвсем очевидно е, че процесът на приписване на причинността е директно свързан с мотивацията. Търсенето и намирането на причините за поведението на другия човек или за нашето собствено поведение е фактически акт на отгатване на мотива, който стои зад постъпката. Друг е въпросът, дали това „отгатване“ е правилно или адекватно. Без съмнение ние невинаги можем да отгатнем какви са причините за поведението на другите хора, тъй като се виждат само резултатите от това поведение, а причините, онова, което го детерминира, е скрито от погледа ни. В случая е важен фактът, че каузалната атрибуция е процес на търсене на скритите причини, които стоят зад реализираното външно поведение, търсенето на оня вътрешен, скрит, детерминиращ, подбуждащ външното поведение фактор, който фактор по същество представлява мотивът на постъпката. Това, на какво и на кого ще бъдат приписани причините за поведението, е акт от фундаментално значение – от този акт зависят динамиката на поведението, неговата трансформация, динамичен обрват, интензивност или прекратяване. В този смисъл процесът на атрибуцията е свързан с мотивацията, а самите атрибутивни теории могат да бъдат използвани като теоретични модели за обяснение на мотивираното поведение.

Съществуват различни обяснителни модели на атрибуцията, а оттук – и различни подходи към атрибутивната теория (27; 37; 39, 457–501). Тук обаче не си поставяме за задача да правим анализ на атрибутивната теория, а само да утвърдим фундаменталния факт, че причините, които хората приписват на собственото си поведение, са директно свързани с цялостната динамика и трансформациите на мотивите. От съществено значение за изясняване на същността на мотивираното поведение е приписването на причинността за резултата от него. Преди да реализираме дадена дейност или конкретна съзнателна постъпка, ние знаем защо трябва да постъпим така, какви са нашите основания, причините, които я детерминират. Също така сме наясно и какъв трябва да бъде резултатът, който очакваме, а след като сме го получили, си даваме сметка, защо този резултат е точно такъв. Търсенето на причините за резултата от нашата дейност или постъпка и изясняването на тези причини представляват акт на каузална атрибуция.

От гледна точка на атрибутивната теория могат да се посочат четири типа причини, на които хората приписват своите успехи и провали – *способности, усилия, трудност на задачата и късмет* (вж. подробно: 38, 107–128; 85, 548–573; 72, 508–510). Разбира се, върху атрибуцията могат да повлияят много други неща – видът и количеството на информацията, която се използва при приписването на причинността, социалната ситуация и културният контекст, в който се извършва приписването, личният опит и личностните характеристики на индивида и пр. Приписването на причинността при всички случаи е съпроводено с грешки, в резултат на което се променя цялата динамика на мотивацията, а оттам – и характеристиките на поведението. Тези грешки могат да се дължат на атиютудите, схемите, стереотипите или предразсъдъците на личността. Добре проучена е основната грешка, съпътстваща каузалната атрибуция, известна като *фундаментална атрибутивна грешка*. Тя се проявява като обща тенденция да се надценяват персоналните и да се подценяват ситуативните фактори като причина за поведението (29, 422–435; 69; 75, 123–132). Нейното проявление се свързва с различни причини – с известното от гешалтпсихологията взаимодействие между „фигура и фон“, при което фигурата поглъща енергията на полето, с количеството опит на индивида, с културния контекст и т. н.

Когато разглеждаме атрибутивния подход към мотивацията, не може да не споменем концепцията за „*интринсик – екстринсик*“ мотивацията. Някои автори разглеждат тази концепция по-широко в контекста на атрибутивния подход, а други – в контекста на предложената от Едуард Диси когнитивно-оценъчна теория (Cognitive Evaluation Theory) (вж.: 16; 60, 350–353; 67, 174–193). Независимо от интерпретациите концепцията се свежда до това, че ако причините за дадено поведение първоначално са били *вътрешни* (индивидът сам е инициатор за дадено поведение), но впоследствие те се трансформират и станат *външни* (поведението се иницира, провокира се отвън, обективно), то силата на мотивацията намалява. Изследването на ефектите от релацията „инт-

ринсик-екстринсик“ мотивация се приписва предимно на Е. Диси (14, 217–229; 15). Той и неговите колеги доказват как на практика каузалната атрибуция може да повлияе на човешкото поведение. В своята *Теория за вътрешната мотивация (Intrinsic-Motivation Theory)* Е. Диси предполага, че по принцип хората биват мотивирани по два начина: първо, поведението може да бъде детерминирано от външни награди (например: пари) или от вътрешни субективни причини (например: преживяване на удоволствие от реализираното поведение). Според класическото обуславяне колкото повече една награда се повтаря, толкова повече се затвърждава външно реализираното поведение, т. е. колкото по-често и по-добре се заплаща на даден индивид за извършването на определена работа (поведение), толкова по-устойчива и желана ще бъде самата работа. Според Е. Диси това невинаги е така, тъй като съществуват опосредстващи фактори – „вътрешната мотивация“, както и трансформацията, свързана с релацията „външна – вътрешна мотивация“. Ако даденият индивид поначало не е особено привлечен от работата си и я извършва поради заплащането (външна мотивация), то при увеличаване на заплащането равнището на неговата мотивация, а оттам и полагащите усилия могат да се увеличат. Но според Е. Диси, ако поначало индивидът харесва извършваната от него работа и я извършва поради това, че тя му доставя удоволствие, или поради някакви други вътрешни причини (вътрешна мотивация), то заплащането ще намали равнището на мотивацията, а оттук и усилията за нейното извършване. Обяснението за това се крие в смяната на локализацията на контрол за извършваната дейност – от вътрешен локусът на контрол преминава във външен. И тъй като в подобна ситуация локусът на контрол в действията на индивидите преминава към нещо, което се намира извън тях (заплащането), те изгубват своята предишна вътрешна мотивация и вече не изпълняват работата поради удоволствие или чувство за компетентност. Това по същество е промяна на самовъзприемането на мотивацията: самовъзприетата първоначално вътрешна мотивация се заменя с външна. В тази връзка Е. Диси прави извода, че даването на външни награди на хора, които харесват своята работа, намалява силата на тяхната мотивация. Този извод предизвиква множество по-нататъшни изследвания и опити за приложение в практиката (16; 41, 387–406; 45). Не всички изследвания обаче подкрепят изводите на Е. Диси (25, 398–415; 64, 211–218). Концепцията на Е. Диси страда от редица методологически непълноти. Така например не е ясно дали „интринсик“ се отнася до работата или до индивида. Една работа за един индивид може да е привлекателна, а за друг – не. Съществуват редица въпроси, свързани с теоретичната постановка на посочената теория: как при външна награда дадена мотивация от „интринсик“ може да премине в „екстринсик“; от какво зависи трансформацията – от естеството на работата или от личността на човека. Естеството на наградата – морална или материална, както и нейната величина, също поражда множество въпроси. Изследванията показват, че моралната награда, или ако става дума за експериментални условия – вербалната

награда, не само не намаляват вътрешната мотивация, а напротив – повишават я (17, 588–597; 70, 450–461).

От средата до края на XX в. различни автори поставят в центъра на своите обяснителни модели очакването на личността за резултата като мотивиращ фактор на поведението. Е. Толман първи въвежда понятието „очакване“ (*expectancy*) в обяснителните схеми на човешкото поведение. Той свързва очакването с ценността на целта и със средствата, необходими за нейното постигане. За него очакването е знание за резултата и от ценността на този резултат зависи взаимоотношението между цели и средства. В този смисъл очакването не съществува като нещо самостоятелно, тъй като имплицитно в себе си съдържа ценността, и във връзка с поведението то по същество трябва да се разглежда като „очаквана ценност“. Ако индивидът има големи очаквания, че с дадено действие ще постигне ценен резултат, то вероятността да се реализира поведението също е голяма (вж. подробно: 78, 279–361; 79, 92–157). По-късно идеята за очакванията като мотивиращ фактор на поведението се експлоатира от редица автори – особено след възникването на когнитивната теория. По този начин се създават отделни теории, които поставят в основата си споменатата „очаквана ценност“. По-известните сред тях са теорията на Дж. Аткинсон за поемането на риск и инструменталната теория на В. Врум.

Теорията на Дж. Аткинсон е продължение на теоретичните възгледи на К. Левин, Т. Дембо, Л. Фестингър и П. Сиърс (48, 333–378), които също поставят очакването в центъра на своите концепции. Дж. Аткинсон и неговите сътрудници създават теорията близо три десетилетия, поради което тя претърпява различни модификации (7; 8; 9). Те поставят силен акцент върху действието и го свързват с целта, като постулират, че ориентираното към целта действие е детерминирано от два фактора – от ценността на целта и от очакванията за начина на изпълнение на действието. Ако ценността на целта, т. е. очакваната награда, е много висока, но очакванията за начина на изпълнение, т. е. очакванията за успех, са ниски, то тогава поведението няма да бъде реализирано и обратно. Това означава, че колкото и да е силно желанието ни за реализацията на дадено поведение, т. е. колкото и силна да е нашата мотивация, ако преценим, че възможностите ни за постигане на успех са равни на нула, поведението няма да бъде реализирано. Включвайки вероятността за успех като основна променлива в поведението, Дж. Аткинсон обособява два типа мотиви – мотиви за достигане на успех и мотиви за избягване на неуспех. В този смисъл поведението на индивида е мотивирано не само от очакването за успех, но също така и от очакването да бъде избегнат неуспехът. Ако успехът е много привлекателен и свързаното с тази привлекателност очакване е много силно, има голяма вероятност индивидът да поеме риск и да реализира поведението. Но тук от значение е и противоположната тенденция – мотивацията за избягване на неуспеха, на провала, на неудачното поведение също е детерминиращ фактор. Ако тази

противоположна тенденция е силно доминираща при конкретния индивид, то е малко вероятно да бъде реализирано рисковото поведение. Следователно от взаимодействието на тези две мотивационни тенденции зависи дали индивидът ще избере рисков модел на поведение или ще предпочете да се лиши от успеха, но да избегне негативите на провала.

Макар теорията на Дж. Аткинсон да е една от много популярните теории на XX в., нейното практическо приложение е твърде слабо и това по всяка вероятност се дължи на факта, че тя е представена чрез сложни математически формули. Независимо от това някои основни нейни страни са емпирично верифицирани (вж: 11, 109–131; 13, 22–26; 67, 174–193).

През последната четвърт на XX в. на изключителна популярност се радва мотивационната теория на В. Врум. Тази популярност вероятно се дължи и на факта, че тя има практическо приложение в сферата на бизнеса. Повечето изследвания подкрепят теорията, но също така има и изследователи, които се отнасят скептично към нея (28, 1–9; 66, 502–537). Други изследователи правят опити да я допълнят и модифицират още в първите години след нейното появяване (20; 65).

Като част от традицията, свързана с „очакваната ценност“, инструменталният модел на В. Врум също поставя в центъра очакването. Според него силата на мотивираното поведение зависи, от една страна, от очакването, че извършеното действие ще бъде успешно и следователно – възнаградено, и от друга страна – от привлекателността на наградата. Тук много важна роля изпълнява т. нар. валентност. Под валентност се разбира величината на възприеманата ценност за резултата от действието. Валентността е висока, ако възприеманата ценност на резултата от действието също е висока. Иначе казано, валентността е висока, ако наградата, която в крайна сметка се получава от действието, се възприема като много ценна. Ако изпълнението е успешно и наградата се възприема като ценна, тогава според В. Врум е налице резултат с положителна валентност. Но крайният изход от поведението невинаги е положителен. Поради редица причини изпълнението може да има отрицателни последици за изпълнителя. В този случай се наблюдава изход с отрицателна валентност. Индивидът обаче възприема не само наградата сама по себе си, но и зависимостта между изпълнение и награда, т. е. до каква степен съществува взаимна връзка и зависимост между действие и последствия от действието. Дадено действие може да бъде извършено, но има вероятност последствията от него да бъдат различни или изобщо да няма последствия. Тази вероятност В. Врум обозначава с термина инструменталност. Например, ако индивидът мисли, че увеличаването на неговата заплата е тотално зависимо от изпълнението, то инструменталността е много висока и обратно – ако той си мисли, че понижаването му в длъжност не е свързано с неговите провинения, инструменталността е ниска. Подобно на валентността, и инструменталността е генерирана от индивида.

При модела на В. Врум се обособяват четири елемента – усилие, изпълнение, награда за резултата от изпълнението и персонална цел. Между тези четири елемента съществуват три взаимовръзки:

1. взаимовръзка между усилието и изпълнението;
2. взаимовръзка между изпълнението и наградата;
3. взаимовръзка между наградата и персоналната цел.

Към тези три взаимовръзки се отнасят съответно понятията очакване, инструменталност и валентност (*expectancy, instrumentality, and valence*) (вж. подробно: 1, 181–210; 60, 336–343; 61, 154–158; 67, 174–193).

Теорията на В. Врум изяснява взаимовръзките между усилие и изпълнение, между изпълнение и награда, както и между стойност на наградата и персоналната цел. Очевидно е, че всяка една от тези взаимовръзки сама по себе си може да изпълнява функцията на мотивиращ или демотивиращ фактор за поведението. Тя показва, че мотивираното поведение на човека и изобщо човешките мотиви са един изключително сложен феномен, за който трудно може да се намери всеобщ обяснителен модел или универсален принцип.

Една от концепциите, които предлагат по-широка социална интерпретация на човешкото поведение, е позната като теория за справедливостта. Теорията е един по-специфичен модел на теорията за социалната размяна, съгласно която отношенията между хората представляват процес на балансирана размяна. За да съществуват равновесието и балансът, участниците в социалната размяна трябва да бъдат честни и справедливи. Справедливостта на размяната е отразена в социалните норми и закони, както и в правилата на поведение, като тяхното неспазване поражда напрежение.

Теорията за справедливостта по своята същност е мотивационна теория, тъй като обяснява механизмите, съгласно които справедливостта се превръща в детерминант на поведението. Тази теория е популяризирана от Адамс (6, 267–299) и е изградена върху принципа за социалното сравнение. По същество тя е когнитивна теория, тъй като в центъра ѝ се намира социалната перцепция – възприемането на себе си и възприемането на другите. Според Адамс напрежението е налице тогава, когато хората, които извършват съвместна дейност с другите, преценят, че спрямо тях се постъпва нечестно и резултатите, които получават, не са равностойни на вложените от тях усилия. С тази теория се прокарва идеята, че мотивацията има по-скоро социална, отколкото биологична основа.

Теорията за справедливостта има няколко важни елемента. Първо, съществува *личност*, която възприема себе си като субект на поведението или дейността. Второ, съществува „*друг индивид*“, с когото личността се сравнява. Трето, съществува съвкупност от приноси или *вложения* на личността в съответната дейност. Към тази съвкупност се включва всичко, което е свързано с дейността или поведението – умения, опит, образование, равнище на усилията, интелигентност и пр. Съвкупността от ползите, които личността извлича от конкретната дейност или постъпка, се нарича *резултати*. Съществува още

един елемент – съотношение, който отразява зависимостта между собствените вложения и резултати и вложението и резултатите на другите. Теорията за равенството приема, че хората се интересуват не само от размера на наградите, които те получават за вложените усилия, но също така и от съотношението между вложенията на другите и резултата, който те получават.

Съгласно теорията за справедливостта личността най-напред преценява какво тя е вложила и какво е получила и след това сравнява вложенията и резултатите на другите. С други думи, личността възприема, представя си своето съотношение „вложения/резултат“ и съотношението „вложения/резултат“ на другите и ги сравнява. Ако тези съотношения се възприемат като равни от личността, тя е спокойна и балансирана. Ако обаче тя сметне, че тези съотношения са по някакъв начин неадекватни – че е вложено примерно повече, а е получено по-малко, тогава личността преживява напрежение, тъй като чувства, че е третирана нечестно и несправедливо. Иначе казано, когато личността възприеме наличието на дисбаланс между нейното съотношение „резултат-принос“ и това на другите, напрежението нараства. Адамс предполага, че това негативно състояние на напрежение поражда у личността мотивация да направи нещо, за да го коригира и да се освободи от него (вж. подробно: 6, 267–299; 60).

Разбира се, тук могат да възникнат множество въпроси във връзка със съществуването и на други варианти в тази ситуация. Например „свръхнаградата“ по принцип може да не бъде възприета като незаслужена. Освен това чувството за несправедливост може да възникне и при съществуването на равенство във възнаграждението. Ние често си задаваме въпроси, защо някой, който очевидно е по-неспособен или с по-ниско образование, получава „награди“, равностойни на нашите. Тук трябва да отбележим, че справедливостта и равенството (equity and equality) не са едно и също нещо, което допълнително усложнява нещата. Равенството изисква хората да бъдат възнаграждавани еднакво, докато справедливостта изисква онези, които работят повече, които са по-способни или се занимават с по-сложна или опасна работа, да получават по-високо възнаграждение. И в двата случая става дума за наличието на честност/справедливост, но при равенството тя се свежда до честността на *разпределянето*, а при справедливостта – до честността на *процедурата* при разпределяне на наградите. Във връзка с локализацията на чувството за справедливост са направени множество изследвания, на които няма да се спираме, тъй като в случая за нас е важен само фактът, че възприетата несправедливост, независимо от това, дали обективно съществува или не, поражда напрежение, което мотивира поведението към промяна (вж.: 22; 23, 174–184; 24; 83, 1281–1309).

Тази теория предлага един твърде сложен обяснителен модел, тъй като в ситуацията, в която се реализира мотивираното поведение, са налице множество променливи. Моделът става още по-сложен и поради факта, че референтът, който служи за сравнение, може да бъде различен. Както беше подчертано, човек си взаимодейства в конкретна група и чувството му за несправедливост

се пречупва през контекста на групата. При това положение е възможно да бъдат избрани четири референта за сравнение. Сам по себе си референтът е изключително важна променлива при мотивирането на поведението от гледна точка на справедливостта и неговият избор може да промени кардинално поведението. Първият референт е налице тогава, когато се избира като база за сравнение опитът на личността вътре в групата, в която членува – *Аз-ът вътре в групата*. Но ако лицето е новопостъпил член на групата, то е принудено да използва собствения си опит и преживяванията, които има като член на други групи. Това е втората възможна база, която може да се използва за сравнение, или вторият референт – *Аз-ът извън групата*. Като база за сравнение може да се вземе не само собственият опит, но и конкретен член на групата, както това се случва в нашия пример – сравнението се прави по отношение на човек, който добре се познава. Като обект за сравнение може да се използва не само един човек, а няколко индивиди, които са членове на групата, т. е. за референт да служи някаква подгрупа в рамките на голямата група. Това е третият вариант, при който като обект за сравнение служи *другият/другите вътре в групата*. Ако обаче личността е нов член и не познава никого от груповите членове, то тогава тя също може да използва като референт „другия/другите“, но извън актуалната си група – добре познат друг или добре познати други, които са членове на други групи. При това положение е налице още един вариант на референта – *другият/другите извън групата* (вж. подробно: 44, 212–237; 68, 333–346; 74, 113–124).

Твърде усложненият концептуален модел на теорията за социалната справедливост я прави трудно приложима в практиката. През последните четири десетилетия във връзка с основните положения в тази теория са правени множество емпирични изследвания и много от нейните основни положения са верифицирани в лабораторни условия (12, 280–287; 51, 297–315). Те обаче не са намерили практическо приложение именно поради твърде голямата си сложност.

Представените теоретични възгледи за мотивацията потвърждават факта, че в началото на ХХI в. в психологията все още не е създадена една всеобхватна теория за мотивите и мотивираното поведение. Независимо от това тези възгледи утвърждават тезата за мотива като вътрешен детерминант на цялостната дейност на човека. Мотивите стоят зад жизнените планове на личността и определят посоката на нейните жизнени стратегии. В този смисъл, доколкото миграционното поведение на индивидите е свързано с посоката на жизнените стратегии и с бъдещата, утвърждаваща личността дейност, дотолкова може да се говори и за конкретни миграционни мотиви, за конкретни мотиви за емигриране. Тезата за съществуването на подобни мотиви и за техните детерминиращи функции по отношение на миграционното поведение представлява теоретичният фундамент, въз основа на който беше проведено представеното в следващите редове социалнопсихологическо изследване.

4. ИЗСЛЕДВАНЕ НА МОТИВИТЕ ЗА ЕМИГРАЦИЯ НА БЪЛГАРСКИТЕ СТУДЕНТИ

Настоящото емпирично изследване има за цел да регистрира динамиката и естеството на тези емиграционни тенденции. Според нас мотивите за емигриране на младите българи, и по-конкретно на българските студенти, са преди всичко от културално естество: младите хора не могат да приемат повсеместната културна деградация, която се наблюдава сред българското общество след 1989 г. насам, не могат да се примирят с примитивизма и нищетата на духа, които царят в българското общество в момента, осъждат корупцията сред политиците, не могат да се примирят с цинизма на новосъздадената олигархия и т. н., като всичко това ги кара да напускат страната. В това допускане се изразява основната хипотеза на настоящото емпирично изследване.

За проверка на горепосочената хипотеза е използван въпросник, с който да се изследват конкретните мотиви за емигриране. Той е създаден за целите на настоящото емпирично изследване и е в процес на усъвършенстване, но направените първоначални емпирични изследвания разкриват интересни резултати.

Необходимо е да се отбележи, че при формулировката на въпросите се ръководехме от разбирането, че мотивът е подбуда към действие, която не само подтиква поведението, но едновременно с това го насочва към определена цел. Това означава, че мотивът е тясно свързан с целта, той е едновременно с това и когниция, разумно основание за действие (63, 225–227). Наред с това трябва да се има предвид, че в основата на емиграционното поведение до голяма степен стои мотивацията за постижение. Разбира се, съществуват и много първични мотиви, които обуславят напускането на родината – желанието да се оцелее, бягството от политическо или религиозно преследване, депресията и пр. Независимо от това мотивацията за постижение, която се характеризира с динамика във възрастов, полов и професионален аспект (10, 16–22), представлява много важен детерминант на емиграционното поведение.

Въпросникът е конструиран по следния начин: изведени са петдесет категории, към всяка от които са формулирани по три айтема. Чрез всеки един от тях изследваните лица дават отговор на въпроса, защо искат да емигрират на Запад: например за категорията „образование и кариера/стремеж към образование и кариера“ трите възможни отговора са:

1. Защото само на Запад може да се направи истинска кариера.
2. Защото там ще продължа образованието си в престижен университет.
3. Защото искам да придобия съвременни знания и умения и да изградя себе си като истински специалист.

Ето някои от останалите петдесет категории:

- 1) Бедност

- 2) Безработица и безперспективност
- 3) Дискриминация
- 4) Желание за себerealизация
- 5) Съпротива към наложения културен модел
- 6) Несъвършенство на политическата система
- 7) Тотална корупция
- 8) Липса на сигурност
- 9) Бягство от непосредственото обкръжение
- 10) Любов/брак
- 11) Влияние/подражание на другите
- 12) Желание за промяна
- 13) Търсене на нова идентичност
- 14) Криминални причини
- 15) Религиозни причини
- 16) Отчаяние/депресивност
- 17) Стремение към лек и безгрижен живот
- 18) Потребност от поемане на риск.

Изследователският инструментариум и методиката като цяло са разработени от Крум Крумов. Методиката се състои от общо сто и петдесет айтема, отнасящи се до различни мотиви за емигриране, разпределени в петдесет скàли (всяка включваща по три айтема). Резултатите, които са представени в настоящата студия, се отнасят до скàлите, описващи водещите мотиви, както и тези с най-слабо значение.

С цел извличане на по-пълна информация в методиката са включени и четири отворени въпроса:

- отворен въпрос, даващ възможност да се опишат в свободен текст до три причини за желание да се емигрира;
- отворен въпрос, даващ възможност да се опишат в свободен текст до три причини за нежелание да се емигрира;
- отворен айтем, в който да се впишат три държави, в които участниците биха емигрирали, ако се наложи;
- отворен айтем, в който да се впишат три държави, в които участниците не биха емигрирали, ако се наложи.

Проведеното изследване е анонимно и включва единствено демографски данни, отнасящи се до:

- Пол
- Възраст
- Курс
- Изучавана специалност.

Всеки от айтемите предполага отговор по петстепенна скàла:

- 1) *Несъгласен/а сãм категорично*

- 2) *Несъгласен/а съм*
- 3) *Колебая се*
- 4) *Съгласен/а съм*
- 5) *Категорично съм съгласен/а.*

Тази методика представлява първоначален вариант на един бъдещ инструмент за изследване на мотивите и атигюдите, детерминиращи емиграционното поведение. Нейното предварително обнародване преследва две основни цели. Първата цел е от научно естество и има за задача включване на по-широка аудитория в обсъждането на айтемите, в тяхното прецизиране, съкращаване и окончателно оформяне. Идеята е след около година да е налице един валидизиран и надежден инструмент, с който да бъде реализирано представително за България изследване. Втората цел е ориентирана към социалната практика. Известно е, че един от големите проблеми, които стоят за разрешаване пред българското общество, а и пред повечето европейски страни, е свързан с емиграцията. Ранното разкриване на доминиращите емиграционни тенденции, макар и върху непредставителна за страната извадка, би било от полза за социалната практика и за онези политически фактори, от които зависи емиграционният процес. Данните от това изследване са от пролетта на 2006 г., т. е. преди да се случат две важни събития в живота на българите – избор на държавен глава през октомври 2006 г. и приемане на България в Европейския съюз, чиято официална дата е 1 януари 2007 г. Маркираните в настоящото изследване тенденции ще дадат възможност за разкриване на евентуалните промени в емиграционното поведение на младите българи, повлияни от упоменатите събития.

Участие в проучването взеха общо 187 студенти от различни университети в страната, от които:

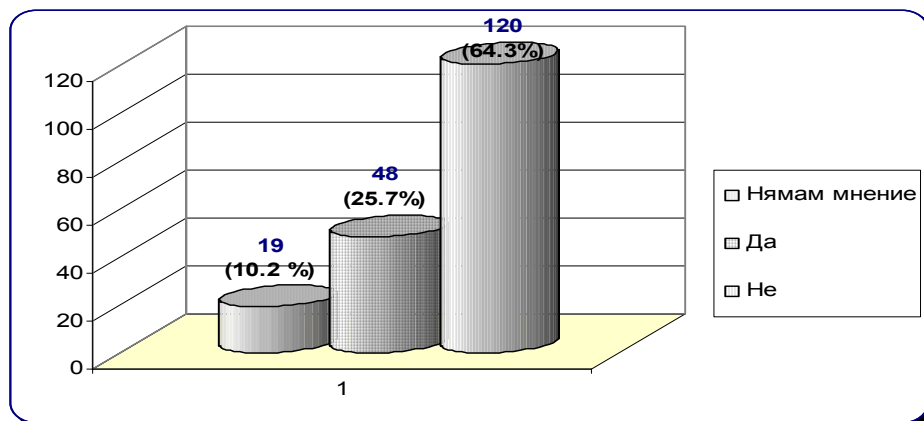
- > 107 жени
- > 80 мъже

Изследваните лица са на възраст между 18 и 29 години от шест университета и един колеж (Университет за национално и световно стопанство, Нов български университет, Държавната консерватория, Софийски университет „Св. Климент Охридски“, Колеж за пощи и далекосъобщения, Технически университет, Национална спортна академия), общо от 40 различни специалности (основно икономически).

Резултатите от проведеното изследване бяха обработени чрез статистическата програма за обработка на данни SPSS.

5. ПРОФИЛ НА МОТИВАЦИЯТА ЗА ЕМИГРАЦИЯ НА БЪЛГАРСКИТЕ СТУДЕНТИ

Данните са получени чрез честотно разпределение.

Графика 1. Желаете ли да емигрирате?

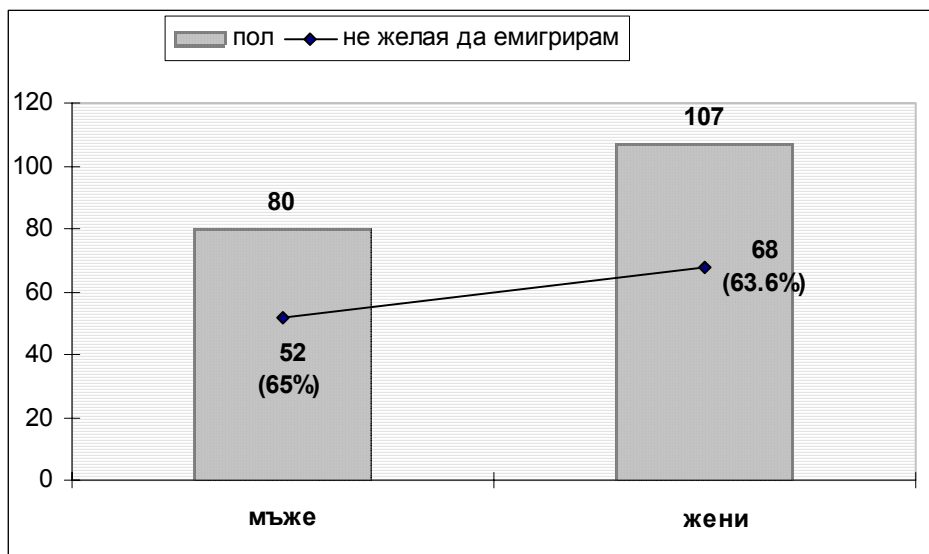
На въпроса „Желаете ли да емигрирате?“ 120 студенти (64,3%) отговарят отрицателно; 48 от изследваните лица (25,7%) заявяват желание да емигрират, а едва 19 изследвани лица (10,2%) нямат мнение по въпроса. Тези резултати разкриват тенденция, регистрирана и от проведено през септември 2006 г. за Министерство на труда и социалната политика изследване НАГЛАСИ ЗА ЕМИГРАЦИЯ, реализирано от Gallup International. В предварителния доклад от това изследване се прави оценка на емиграционните нагласи и намерения сред българското население на възраст от 15 до 60 години. В посоченото проучване 58% от интервюираните лица отговарят, че биха предпочели да живеят и работят в България, 14% – да живеят и работят в чужбина, 28% – да работят в чужбина за известен период от време, но да останат да живеят в България. Размерът на извадката е 2500 интервюирани лица*.

Според основните резултати от предварителния доклад на цитираното изследване повечето от потенциалните емигранти са млади хора (до 40 години) и основно до 30-годишна възраст. По отношение на пола регистрираната тенденция сочи, че при мъжете в сравнение с жените намерението за емиграция е по-силно изразено (88).

* Изчисленията на прогнозните оценки на фактическите измервания на емиграционния поток са базирани на последните данни за населението на Република България от Националния статистически институт (публикувани на 16.06.2006.). Според тези данни населението на България на възраст между 15 и 60 години наброява около 4 987 000 души. Един процент от извадката на настоящето изследване отговаря на 49 870 души (88).

Извадката на настоящото емпирично изследване не претендира за представителност, но получените резултати показват ясно изразена тенденция българските студенти да се стремят да изградят живота си в България.

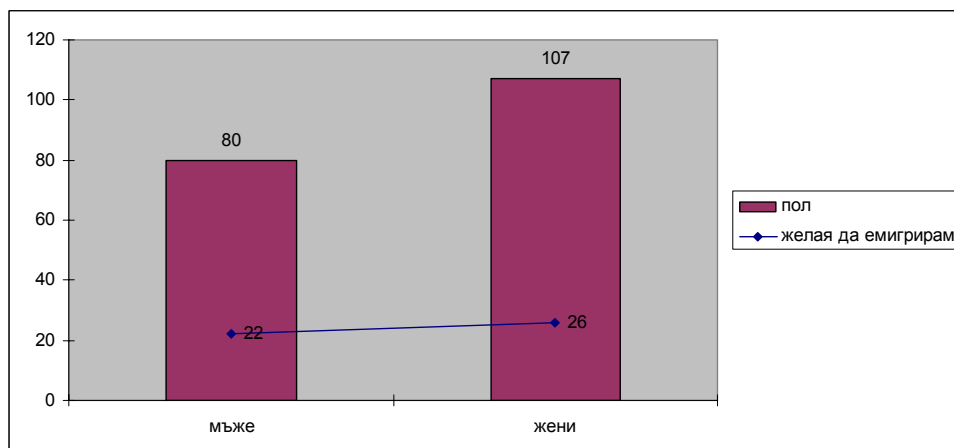
С цел установяване на половите различия при желанието/нежеланието за емигриране е приложен сравнителен анализ чрез Crosstabs, като резултатите са представени в графика 2.

Графика 2. Сравнителен анализ – какъв процент от мъжете/жените не желаят да емигрират

От 80 мъже, взели участие в изследването, 52 души (65%) не желаят да емигрират; за жените съотношението е съответно 68 участници (63,6%) от общо 107 жени, нежелаещи да напуснат страната. Както се вижда от резултатите, независимо от различията в общия брой мъже и жени, процентното съотношение е приблизително равно между двете групи. Това „равенство“ до известна степен, макар да не е изненадващо, е озадачаващо. Не е изненадващо, тъй като в България от десетилетия съществува равенство между мъжа и жената и съвременната българка се чувства еманципирана и свободна да изрази всяко свое желание и да преследва всяка своя цел. Но от научна гледна точка подобни резултати озадачават, тъй като в най-широк план жената като представител на биологичния вид „*homo sapiens*“ по принцип и по предназначение е по-консервативна. Нейните основни и първоначални биологични и социални функции са свързани с продължаване на рода, запазване на семейството и отглеждане на децата, функции, които по принцип предполагат отстояване на статуквото и на зададените граници на локализация. На свой ред именно при мъжа като представител на споменатия биологичен вид трябва да доминират ди-

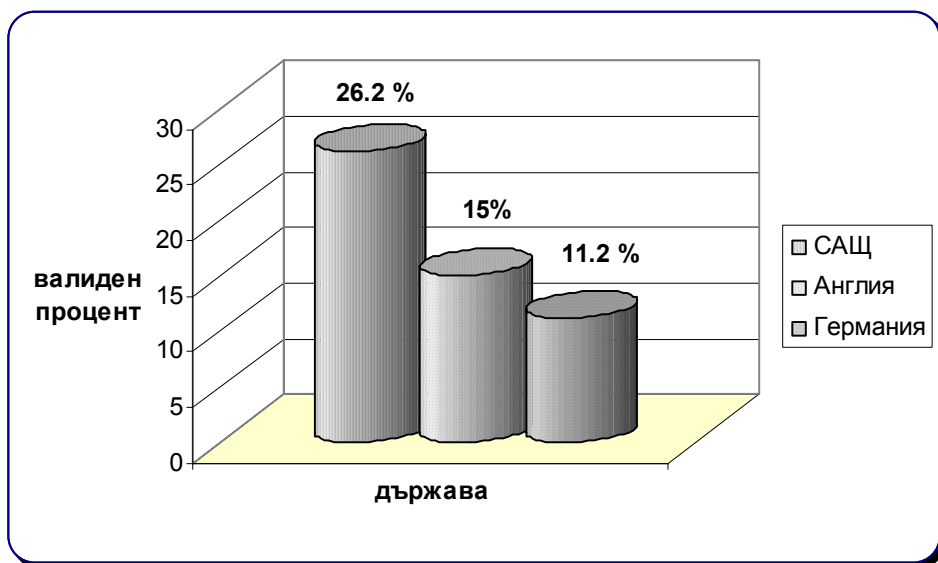
намиката и мобилността – той изпълнява информационната функция и неговото изначално предназначение е да бъде динамичен и мобилен, да ловува (да прави войни), да проучва и превзема нови територии (миграционно поведение) и т. н.

Графика 3. Сравнителен анализ – какъв процент от мъжете/жените желаят да емигрират

Сред отговорилите положително на въпроса „Желаете ли да емигрирате?“ 22 от изследваните лица са мъже (27,5%), а 26 – жени (24,3%), като шестима мъже и тринадесет жени не са изразили мнение. При така получените резултати не се наблюдава силно изразена тенденция участниците в проучването да са по-склонни да търсят нови възможности извън границите на страната.

При емиграционното поведение от съществено значение е локализацията на целта. Желанието за емиграция винаги е свързано с точно определена цел – индивидът желае да ситуира себе си в нова ситуация, която при всички случаи, поне в първоначалния момент, е свързана с точно определена държава. Макар крайната цел много често да търпи отлагане („аз ще емигрирам първо в Гърция, защото е най-близко, и след като спечеля пари, ще замина за САЩ“), емиграционната подбуда винаги е свързана с близка първоначална цел, с конкретна държава, към която е насочено емиграционното поведение. Индивидът при всички случаи търси информация за съответната държава, претегля плюсовете и минусите и формира у себе си точно определени аitudini към нея, които обикновено са положителни. Една от задачите на нашето изследване беше да проучим кои са най-предпочитаните държави за емиграция на българите и разбира се, кои държави се пренебрегват поради множество комплексни причини.

Графика 4. „В кои държави си заслужава да се емигрира?“ – първи избор

Сред трите държави, посочвани на първо място като предпочитани места по света за евентуална емиграция, се нареждат:

- 1) САЩ – избрана от 26,2% от изследваните лица;
- 2) Англия – предпочетена от 15% от студентите (страната е посочвана и като втори възможен избор);
- 3) Германия – избрана от 11,2% от участниците в изследването.

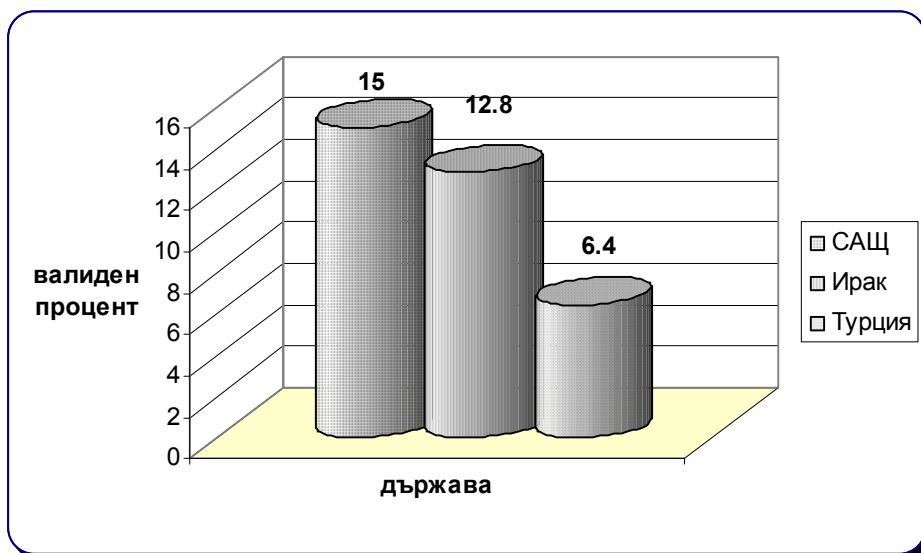
Втора и трета позиция като потенциална дестинация заемат отново същите държави, макар и с различно процентно разпределение, *съответно на второ място:*

- 1) Германия – предпочетена от 11,8 % от участниците;
- 2) Англия – избрана от 11,2 %;
- 3) САЩ – 10,7%.

И като трета възможност:

- 1) САЩ – 15,5%;
- 2) Германия – 10,7%;
- 3) Англия и Франция – предпочитани от 7%.

В класацията на държавите, в които не си заслужава да се емигрира, са отново САЩ – на първо място, посочена от 15% от участниците; на второ – Ирак, където не биха отишли 12,8% от българските студенти, и на трето място – Турция, указана като нежелано място за емиграция от 6,4% от участниците в изследването.

Графика 5. В кои държави не си заслужава да се емигрира – първи избор

Интерес представляват противоположните становища, изразявани по отношение на САЩ като потенциална дестинация за емигриране. Както се вижда от приложените резултати, САЩ (както и Англия, и Германия) предизвиква разнопосочни мнения при участниците в изследването – посочва се на първо място както като „държава, в която си заслужава да се емигрира“, така и като „държава, в която не си заслужава да се емигрира“. За съжаление целите на настоящото изследване, както и използваната методика, не позволяват обективен анализ на причините за това противоречие, но то ще бъде обект на внимание в бъдещите ни изследвания.

Възможно обяснение на тази тенденция може да се търси в налагането на американската (САЩ) и на западноевропейската култура (представени от Англия и Германия) чрез медиите и политиката на съответната страна и т. н. Навлизането на тези модели и своеобразното им „рекламиране“ в общественото пространство биха могли да породят, от една страна, приемането им и стремежа към подражание и преследване на характерните за САЩ и за Западна Европа ценности у българските студенти. От друга страна, именно активността, с която се стремим да наложим в страната си западноевропейски и американски модели, би могла да предизвика и обратен ефект – на отдръпване. Разбира се, това са само част от възможните обяснения на наблюдавания от проведеното емпирично изследване резултат. Извличането на обективни данни предполага по-задълбочено проучване на причините, довели до посочване на едни и същи държави като „най-силно предпочитани“ и същевременно – „най-слабо предпочитани“, като страна, в която да се емигрира.

Допълнителни изследвания и още по-прецизен анализ изисква фактът, че по отношение на САЩ нагласите са поляризирани. Наличието на подобна поляризация беше разкрито от Крум Крумов преди 15 години при реализацията на негов международен изследователски проект на тема „Changes in Foreign Policy orientation of the Intelligentsia in Bulgaria after the Fall of the Totalitarian Regime in 1989“. Този изследователски проект беше финансиран от НАТО и един от неговите аспекти се отнасяше до проучване на нагласите и очакванията на българската интелигенция и преди всичко на студентите към отделните страни. Резултатите от проведеното тогава емпирично изследване бяха интересни и изненадващи, а изключително впечатление правеше отношението към САЩ: 28% от изследваните лица имаха положителни атитюди и изразяваха положителната си външнополитическа ориентация към САЩ и точно 28% от изследваните лица застъпваха противоположна позиция (5, 148–149).

Честотното разпределение на държавите, в които участниците не биха емигрирали и които са посочвани на второ и на трето място, е както следва:

На втора позиция най-често са вписвани отново следните държави:

- 1) Ирак – посочен от 8,6 % от участниците;
- 2) Китай – 5,3%;
- 3) Гърция и Либия – по 4,8%.

Като трети възможен негативен избор са посочени следните държави както следва:

- 1) Германия и Румъния – по 5,3%;
- 2) Ирак – 4,8%;
- 3) Албания и Китай – по 4,3 % от участниците в изследването.

Според цитираното вече изследване НАГЛАСИ ЗА ЕМИГРАЦИЯ на Gallup International от септември 2006 г. най-предпочитани дестинации за емиграция от респондентите, които отговарят на основния критерий – да възнамеряват да пребивават в чужбина за повече от един месец, са две европейски страни – Испания и Германия. Резултатите регистрират тенденции на промяна в предпочитанията на потенциалните емигранти. Силно предпочитани в миналото страни за емиграция като САЩ и Канада се оказват по-слабо привлекателни към момента на проучването. Подобна тенденция се забелязва и спрямо страна като Германия (независимо че Германия все още е една от най-предпочитаните дестинации). От друга страна, се наблюдава увеличаване на интереса към някои европейски страни – Испания, Великобритания, Италия (88).

6. МОТИВИ ЗА ЕМИГРИРАНЕ: КОНТЕНТ-АНАЛИЗ

Отговорите на отворените въпроси, имащи за цел събиране на информация за мотивите за емигриране, бяха подложени на контент-анализ, с цел да се сравнят отговорите, дадени в свободен текст, и данните, получени от затворените въпроси. Контент-анализът дава възможност за събиране на по-пълна ин-

формацията относно мотивите за емиграция на студентите, в случай че айтемите не покриват пълната гама от възможни причини за желание за емигриране.

Отговорите на участниците, заявили желание да напуснат страната, и на тези, отговорили отрицателно на въпроса „Желаете ли да емигрирате?“, са разглеждани независимо едни от други и са групирани в няколко основни категории, обединяващи ги по смисъл.

Получените резултати потвърждават наличието на няколко основни групи мотиви за емигриране, свързани със: разочарование от политическата ситуация в страната и от наличието на корупция в държавата; търсене на промяна/предизвикателство от срещата с нещо ново и непознато; търсене на възможност за професионална реализация/кариера; финансови фактори (формулирани във въпросника като фактор „желание за забогатяване“); очакване за по-добро образование в чужбина.

Като ключови мотиви (за участниците в изследването) за емигриране се очертават три групи фактори, характеризиращи се с относително равна значимост (най-често посочвани). Тези фактори са свързани с разочарование от политическата, икономическата ситуация в страната и с наличието на корупция във властта; търсене на възможности за по-добра професионална реализация; и финансови причини. Към първата група мотиви се включват отговори, подчертаващи възприеманата от студентите неангажираност от страна на управляващите държавата с бъдещето на страната, висока корупция, липса на ред и законност, тежък бюрократичен апарат и липса на действащи закони. За разлика от другите два основни мотива (професионална реализация и финансови причини) заявяването на лична позиция относно политическата и икономическата ситуация в страната се свързва не само със загриженост за личното, индивидуално бъдеще, но и за перспективите пред държавата като цяло. Акцентът е върху индивидуалните перспективи, реализация и финансова стабилност, но през призмата на цялостната „картина“ в България. Някои от често срещаните отговори, изразяващи посочената тенденция, са: „Възможността и надеждата за по-справедлив живот“, „Поради неангажираността на държавата към всеки един от нас“, „Желая да емигрирам, защото не мисля, че държавната администрация и правителството ще ни измъкнат от кризата“, „Заради неефективното управление“, „Заради високата корупция в администрацията“, „Защото на Запад има ред и се спазват законите“, „Защото липсва правов ред“ и т. н.

Друга група отговори посочват като водещ мотив желанието за професионална реализация – тази част от участниците в проучването, които са заявили готовност да напуснат държавата, смятат, че в чужбина имат по-големи шансове за кариера и себедоказване в професионалната сфера. Студентите, аргументирали желанието си за емиграция в отворените въпроси, възприемат западноевропейските държави като предоставящи като цяло по-широк спектър и по-добри възможности за кариера и развитие. Отговорите, включени в тази категория, са: „Защото в България няма достатъчно перспективи за

младите...“; „Защото професията, с която искам да се занимавам, не би имала такава добра реализация в България, както в другите европейски страни“, „Поради невъзможност за професионална реализация“, „Имам притеснения относно професионалната си реализация“ и др.

Третата група от често срещани отговори извежда като съществен мотив финансовите причини – „По-висок стандарт на живот“, „За пари“, „За да спестя пари, които тук не бих могла“, „Защото заплащането в България е ниско“. Макар и не с най-висока значимост, факторът финансова стабилност и висок стандарт на живот се очертава като съществен и при анализа на отговорите на затворените въпроси. Очакването за по-висок финансов просперитет е като един от съществените фактори, определящи вземането на решение за емигриране от страна на българските студенти. Би могло същевременно да се търси и известна връзка между тази група мотивиращи фактори и търсенето на професионална реализация. Като цяло критерий за по-добри възможности за професионална реализация извън България е по-високото заплащане като резултат от по-добро професионално развитие, т. е. възможно е участниците да измерват реализацията си като професионалисти в дадена област с нивото на получаваното възнаграждение и изграждането на кариера. В този смисъл двата типа мотиви за емиграция биха могли да се разглеждат като взаимнообвързани.

Интерес представляват и отговорите, които бихме могли да обобщим като „търсене на промяна/предизвикателство от срещата с нещо ново и непознато“ – „Бих искал да емигрирам, за да посетя много страни“, „Заради предизвикателството от новото“, „Защото животът на Запад е по-динамичен и интересен“, „Бих искала да видя как живеят навън“, „Бих напуснал страната за разнообразие“, „За да ми се случи нещо различно“, „Бих пробвал късмета си“ и т. н. Този тип авантюристична нагласа се очертава и при анализа на отделните айтеми, като едно от възможните обяснения би могло да се търси в характеристиките на представената извадка. Участниците в проучването са студенти между осемнадесет и двадесет и девет години, т. е. възраст, характеризираща се с по-силно изразена готовност за експериментиране, търсене на „собственото място“, интерес към непознатото и новото. Важно е да се отбележи, че по-голямата част от участниците, чиито отговори са свързани с търсене на нови преживявания като мотив за напускане на страната, уточняват, че биха искали да *емигрират временно*, за да научат нещо ново, да се запознаят с нещо ново, да преживеят нещо ново, след което да се върнат в България.

Много малка част от участниците (едва трима от общо 187 души) са посочили като мотив за емигриране продължаване на образованието си в чужбина. Единични отговори са по посока „Искам да емигрирам, за да избягам от проблемите в България“, „За да знам, че съм опитал да направя и това ...“.

При позоваване на резултатите от по-горе цитираното изследване, проведено от Gallup International, сред основните цели на всички интервюирани лица на възраст между 15–60 години, които възнамеряват да пребивават в чужбина

за повече от един месец (664 от интервюираните), се подреждат с най-голямо процентно съотношение отговорите за емиграция с цел *работа* (71%); на второ място като цел се подрежда *гостуването при приятели/роднини* (15%); едва 8% от интервюираните посочват *образованието и обучението* като цел за емиграция; съответно 8% – *туризъм/почивка*; 6% – *специализация и повишаване на професионална квалификация*; 2% – *искат да останат да живеят постоянно в чужбина*; 1% – *искат да поживеят в чужбина*, и 3% не посочват цели на пребиваване в чужбина (88).

Аргументите на участниците, които не биха желали да емигрират, също могат да се класифицират в няколко основни категории, наречени условно: 1) чувство за принадлежност/патриотизъм; 2) семейство и/или приятели; 3) професионална реализация.

Особен интерес представлява третата категория – възприеманата възможност/липса на такава за професионална реализация е фактор, определящ съответно желанието на участниците да останат в страната или да емигрират. В зависимост от това, дали виждат възможности за себе си в професионален аспект, студентите са склонни да напуснат държавата или да търсят изява тук. Наблюдава се тенденция към една по-скоро оптимистична нагласа на българските студенти по отношение на перспективите, които имат в България. Значителна част от тях отчитат затрудненията, пред които е изправена държавата, но същевременно се надяват ситуацията да се промени по посока на по-добри възможности за развитие и стабилност. Отговорите, обединени в този фактор, приемат следните формулировки: „Тук вече има добри условия за развитие“, „Има възможност, ако искаш“, „Ако си достатъчно инициативен и целеустремен, има възможност за професионално развитие“, „Виждам добри перспективи...“, „Мога да се реализирам и тук“ и т. н. Въпреки че цялостната икономическа ситуация се възприема като нестабилна, а управлението на държавата – като недостатъчно ефективно, студентите от представената извадка все пак виждат възможност за бъдещото си развитие в родината. Както се вижда от отговорите, тази възможност се свързва по-скоро с личните усилия и качества, а не толкова с условията, които държавата предоставя на младите специалисти. Следователно може да се говори за изразен вътрешен локус на контрол при повечето от изследваните български студенти, които смятат, че при определени черти на личността като последователност и инициативност професионалната кариера, личностовото развитие и личното щастие са напълно възможни и в собствената страна.

Двата водещи мотива за нежеланието на участниците в проучването да емигрират са, от една страна, чувството за принадлежност към държавата, а от друга – семейството и приятелите.

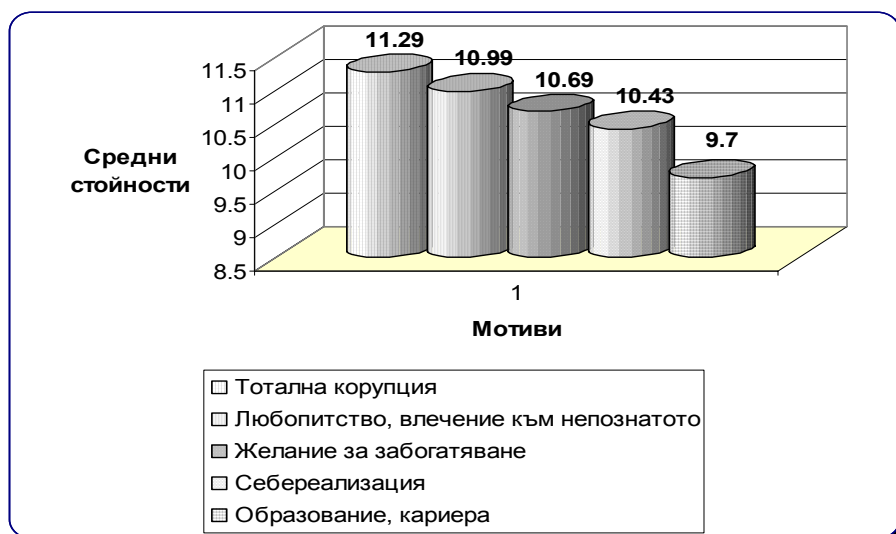
Можем да приемем, че държавата като такава се асоциира не само с управлението, икономическите условия и т. н., но се намесват и чисто емоционални фактори. Често давани отговори са: „Не желая да емигри-

рам, защото тук е родината ми“, „...защото обичам България“, „...харесвам страната си...“, „тук е моето Отечество“, „...въпреки моментната ситуация, заслужава си да останеш“, „защото съм българин“, „навън ще бъда като дърво без корен...“ и т. н. Контент-анализът показва, че поведението на участниците се мотивира по-скоро от преживяваната ангажираност и чувството за принадлежност към страната, в която човек е роден, а не с рационални фактори, свързани с финансова стабилност например. Тоест на преден план като фактор, обуславящ вземането на решение, излизат субективните преживявания и емоции. Това са компоненти, които със своята изразено афективна същност са пряк израз на националната идентичност на изследваните български студенти.

Също толкова често давани отговори разкриват привързаността на изследваните български студенти към семейството и приятелския кръг. Преобладаващата част от участниците смятат, че не биха могли да живеят отделени от близките си и посочват именно семейството и приятелите като основна причина да не желаят да напуснат страната: „Тук е семейството ми“, „Искам да живея близо до родителите си“, „Не искам да емигрирам, защото нямам познати в чужбина“, „Тук са хората, които обичам“, „В България са моите приятели и роднини“ и т. н. Наблюдава се силно изразена тенденция към вътрешногруппова привързаност, отчита се силното влияние на социалната идентичност и наличието на социална мрежа от контакти, в която всяка личност има своите характерни социални роли, които ѝ осигуряват сигурност и стабилност. Семейството, като най-малката социална единица, осигурява на своите членове приемане, любов и уважение от страна на другите членове на семейството – условия, които са изключително важни за развитието на хармоничната личност. Социалната подкрепа, която осигурява близкото обкръжение като семейство и приятели, е силен фактор по посока на оставане в това близко обкръжение заедно с всички тези хора, които спомагат за емоционална и морална подкрепа на личността.

Макар и в много по-слаба степен, като фактор за нежеланието за емигриране се очертават и, най-общо казано, човешките права: „В чужбина ще бъда използван като роб“, „Не искам живот на емигрант в чужда страна“ и т.н. Давани са и единични отговори като: „Бягството не е решение“, „Навън съм никой“, „Не обичам генерални промени в живота си“, „Бил съм навън и не ми харесва“. Това са и отговори индикатори за възприеманото нарушаване на личностната идентичност при евентуално преминаване „навън“, т. е. извън рамките на групата, или препятствия пред социалната идентичност. В този смисъл пресичането на границите на родината се свързва с отдалечаване от националната идентичност.

7. ДИНАМИКА НА МОТИВИТЕ ЗА ЕМИГРИРАНЕ

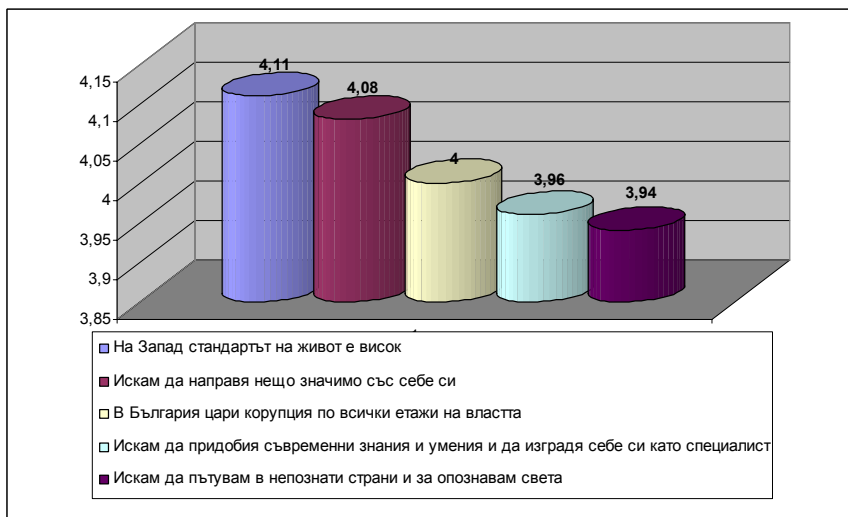

Графика 6. Водещи мотиви за емигриране – по скали

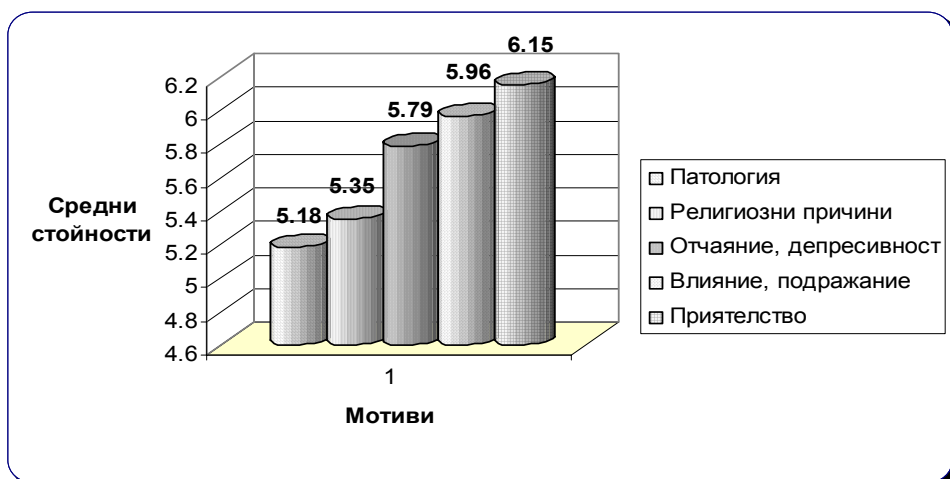
Впечатляващи са резултатите, които засягат мотивите за емигриране на българските студенти. За разлика от всеобщата нагласа в държавата ни, на първо място в изследването участниците посочват не финансовия мотив, а **тоталната корупция** в българското общество (11,29%). Вторият по сила мотив е **любопитството и влечението към непознатото**, характерно за младите хора (10,99%). **Желанието за забогатяване** и подобряване на материалното състояние е едва на трето място (10,69%). Следват **мотивите за себереализация** и получаване на възможност за по-добро **образование** и по-успешна кариера – съответно 10,43% и 9,7%.

Както се вижда от представените данни в графика 7, основните мотиви за емигриране съгласно отговорите на участниците могат да се търсят в изразен стремеж за по-добро финансово състояние (скала „желание за забогатяване“), себереализация, разочарование от възприеманото наличие на корупция в страната, придобиване на по-добро образование и квалификация и любопитство, свързано с нови преживявания.

Цялостният анализ на получените резултати показва, че на преден план излизат фактори, свързани в по-малка степен с икономически причини и в по-голяма – с желание за инвестиране в себе си (образование, квалификация и т.н.). Интерес представлява и силно изразеното мнение на участниците, че в страната цари корупция – именно този фактор се очертава като един от водещите мотиви за емигриране на българските студенти.

Графика 7. Водещи мотиви за емигриране – по айтеми

Графика 8. Най-слабо изявени мотиви – по ска̀ли

Сред най-слабо изразените мотиви за емиграция се нареждат (графика 8):

- 1) Приятелството: 6,15% от студентите биха заминали в чужбина, защото приятелите им вече са там;
- 2) 5,96% от изследваните лица биха емигрирали, за да подражават на околните, приятелите или близките;
- 3) 5,79% от студентите са склонни да заминат в друга държава поради отчаяние и депресивност;

- 4) 5,35% от тях биха емигрирали поради религиозни причини;
 5) 5,18% от студентите биха заминали поради патологичните си модели на мислене.

Графика 9. Най-слабо изявени мотиви – по айтеми

В съответствие с първоначалните ни очаквания най-слабо изявените мотиви (графика 9) се отнасят до фактори, отразяващи тенденции като „отчаяние/депресивност“ (представена в методиката чрез айтемите: „Нищо на този свят не ме интересува, дори и собствената ми страна“, „Отчаян съм от всичко тук и заминаването за чужбина е изход и спасение за мене“ и др.) и „патология“ (представена в методиката чрез айтемите: „Това е моят начин да се самонакажа“, „Просто търся начин да избягам от себе си“ и др.).

Слаби по сила на влияние са твърдения, включени в скалите „влияние/подражание“ („Всички правят така“) и „религиозни причини“ („Изпитвам непоносимост към официалната религия в България“).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В проведеното изследване за мотивите на емиграция на българските студенти се очертаха някои интересни тенденции, които ще обобщим накратко.

По отношение на половите различия по-силно се очертава тенденцията мъжете, а не толкова жените да усещат липса на справедливост в България.

Като цяло участниците демонстрират оптимистична нагласа за собственото си бъдеще в страната.

Патриотизмът и привързаността към близките се очертават като водещи мотиви за нежеланието на преобладаващата част от участниците да емигрират.

□ Повечето участници се считат за способни и в състояние да успеят в България и в чужбина.

□ Българските студенти са привлечени от предизвикателствата и са водени от любопитството и желанието за себerealизация.

□ Един от важните фактори, които подбуждат към емиграционно поведение, е от културално и политическо естество.

□ Всички участници желаят да постигнат нещо стойностно и важно в живота си.

□ Като цяло съществува желание за получаване на по-добри доходи.

□ Емпиричното изследване показва високи стандартни отклонения по отношение на безопасността в България, във връзка с българските политици и относно възможността за забогатяване в чужда държава.

В заключение може да се твърди, че проведеното изследване доказва първоначалната хипотеза – че мотивите за емиграция на българските студенти са преди всичко от културално естество: те изразяват позицията на българските студенти срещу културната деградация, нищетата на духа, корупцията и политическия цинизъм, които се възприемат като силно доминиращи в съвременното българско общество. Като цяло политическите и културалните подбуди лежат в основата на емиграционното поведение на младите хора в България и това е много съществен извод, който би помогнал за успешното справяне с емиграцията както в изпращащите, така и в приемащите страни.

ЛИТЕРАТУРА

- Днев, Л. (2001). Към елементите на прогнозата и целеполагането. Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Философски факултет, Книга Психология, Том 90, 181–210.
- Крумов, Кр. (1992). Между възторга и отчаянието: социално-психологическо изследване на българската интелигенция. С.
- Леонтьев, А. Н. (1974). Деятельность и личность // *Вопросы философии*, № 4, 87–97.
- Леонтьев, А. Н. (1974). Деятельность и личность // *Вопросы философии*, № 5, 65–78.
- Леонтьев, А. Н. (1975). *Деятельность. Сознание. Личность*. М., Политиздат.
- Adams, J. S. (1965). Inequity in Social Exchange. In L. Berkowitz (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology* (Vol. 2). New York: Academic Press, pp. 267–299.
- Atkinson, J. W. (1964). *An introduction to motivation*. Princeton, N. J.: Van Nostrand.
- Atkinson, J. W. & Birch, D. (1978). *Introduction to motivation* (2nd ed.). New York: D. Van Nostrand.
- Atkinson, J. W. Raynor, J. O. Eds. (1974). *Motivation and achievement*. Washington DC: Winston Halsted Press/Wiley.
- Bernstein, D. A., Clarke-Stewart, A., Roy, E., Wickens, C. (1997). *Psychology* (4th ed.). Houghton Mifflin Company Boston New York.
- Brehm, J. W. & Self, E. A. (1989). The intensity of motivation. *Annual Review of Psychology*, 40, 109–131.

- Bretz, R. D. & Thomas, S. L. (1992). Perceived equity, motivation, and final-offer. Arbitration in major league baseball. *Journal of Applied Psychology*, 77, 280–287.
- Clifford, M. M. (1990). Students need challenge, not easy success. *Educational Leadership*. 48 (1), 22–26.
- Deci, E. L. (1972). The effects of contingent and noncontingent rewards and controls on intrinsic motivation. *Organizational Behavior and Human Performance*, 8, 217–229.
- Deci, E. L. (1975). *Intrinsic motivation*. New York: Plenum Press.
- Deci, E., Ryan, R. (1985). *Intrinsic motivation and self-determination in human behavior*. Plenum Press, New York.
- Enzle, M. E., Ross, J. M. (1978). Increasing and decreasing intrinsic interest with contingent rewards: A test of cognitive evaluation theory. *Journal of Experimental Social Psychology*, 14, 588–597.
- Erez, M., Earley, P. C. and Hulin, C. L. (1985). The impact of participation on goal acceptance and performance: a two-step model, *Academy of Management Journal*, March, pp. 50–66.
- Fiske, D. W., Maddi, S. R. (1961). *A conceptual framework*. In D. W., S. R. Maddi (Eds.) *Functions of varied experience*, Homewood, III: Dorsey.
- Graen, G. (1969). Instrumentality theory of work motivation: Some experimental results and suggested modifications. *Journal of Applied Psychology. Monograph*, 53 (2).
- Gray, J. A. (1982). The neuropsychology of anxiety. *The Behavioral and Brain Sciences*, 5, 469–534.
- Greenberg, J. (1996). *The quest for justice on the job*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Greenberg, J. (1989). Cognitive reevaluation of outcomes in response to underpayment inequity, *Academy of Management Journal*, Vol. 32, No 1, pp.174–184.
- Greenberg, J. & Baron, R. A. (1997). *Behavior in organizations* (6th ed.) Upper Saddle River, NJ: Prentice-Hall.
- Hamner, W. C. & Foster, L. W. (1975). Are intrinsic and extrinsic rewards additive: A test of Deci's cognitive evaluation theory of task motivation. *Organizational Behavior and Human performance*, 14, 398–415.
- Hebb, D. (1955). Drives and the C.N.S. (conceptual nervous system). *Psychological Review*, 62, 243–254.
- Heider, F. (1958). *The psychology of interpersonal relations*. New York: John Wiley & Sons.
- Heneman, H. G. III and D. P. Schwab (1972). Evaluation of research on expectancy theory prediction of employee performance, *Psychological Bulletin*, 78, 1–9.
- Higgins, E. T. & Bryant, S. L. (1982). Consensus information and the fundamental attribution error: The role of development and in-group versus out-group knowledge. *Journal of Personality and Social Psychology*, 47, 422–435.
- Hilgard, E. R. (1962). *Introduction to psychology*, Harcourt, Brace & World, Inc. New York & Burlingame.
- House, R. J., Shapiro, H. J. & Wahba, M. A. (1974). Expectancy theory as a predictor of work behavior and attitudes: a re-evaluation of empirical evidence, *Decision Sciences*, January, pp. 481–506.
- Hull, C. L. *Principles of behavior* (1943). New York Appleton – Century-Crofts.
- Hull, C. L. (1951). *Essentials of behavior*. New Haven, Conn.: Yale Univ. Press.
- Ivancevich, J. M. and McMahon, J. T. (1982). The effects of goal setting, external feedback, and self-generated feedback on outcome variables: a field experiment, *Academy of Management Journal*, June, pp. 359–372.
- James, W. (1890). *The principles of psychology*. New York: Holt, Rinehart, and Winston.
- Kanouse, H. H. Kelly, R. E. Nisbett, S. Valins & B. Weiner (Eds.). *Attribution: Perceiving the causes of behavior*. Morristown, NJ: General Learning Press. 5
- Kelley, H. H. (1967). Attribution theory in social psychology. In L. Levine (Ed.), *Nebraska Symposium on Motivation* (Vol.15). Lincoln, NB: University of Nebraska Press.

- Kelly, H. H. (1973). The process of causal attribution. *American Psychologist*, 28, 107–128.
- Kelley, H. H. & Michela, J. L. (1980). Attribution theory and research. *Annual Review of Psychology*, 31, 457–501.
- Klich, N. R. & Feldman, D. C. (1992). The role of approval and achievement needs in feedback-seeking behavior. *Journal of Managerial Issues* 4 (4), 554–570.
- Kruglanski, A. W. (1975). The endogenous-exogenous partition in attribution theory. *Psychological Review*, 83, 387–406.
- Krumov, K., Larsen, K. Eds. (2007). *Migration: Current Issues and Problems*. SOFI – R.
- Krumov, K., Larsen, K., Ommundsen, R., Van Der Veer, K. (2007). The global migration crisis and the two-way damage paradox. In: Krumov, K., Larsen, K. (Eds). *Migration: Current Issues and Problems*. SOFI – R.
- Kulik, C. T. and Ambrose, M. L. (1992), Personal and Situational Determinants of Referent Choice, *Academy of Management review*, Vol. 17, No. 2 pp. 212–237.
- Lepper, M. R., Greene, D. (1978). *The Hidden Costs of Rewards*. Hillsdale, NJ Erlbaum.
- Lewin, K. (1935). *A dynamic theory of personality*. N.Y.: McGraw-Hill.
- Lewin, K. (1936). *Principles of topological personality*. N.Y.: McGraw-Hill.
- Lewin, K., Dembo, T., Festinger L., Sears, P. S. (1944). Level of aspiration. In J. McHunt (Ed.), *Personality and the behavior disorders*. Vol. 1, New York: Ronald Press, pp. 333–378.
- Locke, E. A. (1968). Toward a theory of task motivation and incentives. *Organizational Behavior and Human Performance*, May, pp. 157–189.
- Locke, E. A. and Latham (1990). *A theory of Goal Setting and task performance*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 89–114.
- Martin, J. E. & Peterson, M.M. (1987). Two tier wage structures: Implications for equity theory. *Academy of Management Journal*, 30, 297–315.
- Maslow, A. H. (1954). *Motivation and Personality*, New York: Harper & Row.
- Maslow, A. H. (1970). *Motivation and Personality* (2nd ed.), New York: Harper & Row.
- McClelland, D. C. (1961). *The achieving society*. Princeton, N.J.: Van Nostrand.
- McClelland, D. C. (1985). *Human motivation*. Glenview, Ill.: Scott, Foresman.
- McClelland, D. C., Atkinson, J. W., Clark, R. A. and Lowell, E. L. (1953). *The achievement motive*. N. Y.: Appleton-Century-Crofts.
- McDougall, W. (1908). *An introduction to social psychology*. London: Methuen.
- Michael A. Hogg and Graham N. Vaughan (2005). *Social Psychology*. Forth edition, Pearson Education Limited.
- Miner, J. B. (1992). *Industrial Organizational Psychology*, Singapore, New York: McGraw-Hill.
- Muchinsky, P. M. (1993) *Psychology applied to work: an Introduction to industrial and applied psychology*. (5th edition) Brooks/Cole Publishing Company, Pacific Grove, California.
- Muchinsky, P. M. (1977). A comparison of within- and across- subjects snalysis of the expectancy-valence model for predicting effort, *Academy of Management Journal*, March, 154–158.
- Noyes R., Rath M. and Burrows G. D. Eds. (1990). *Handbook of Anxiety*. Elsevier .
- Peterson, C. (1997). *Psychology: A biopsychosocial approach*. (2nd ed.). Addison-Wesley Longman, Inc.
- Phillips, J. S. & Lord, R. G. (1980). Determinants of intrinsic motivation: Locus of control and competence information as components of Deci's cognitive evaluation theory. *Journal of Applied sychology*, 65, 211–218.
- Porter, L. W. & Lawler, E. E. (1968). Managerial attitudes and performance. Homewood, IL: Richard D. Irwin.
- Reinharth, L. and Wahba, M. A. (1975). Expectancy theory as a predictor of work motivation, effort expenditure, and job performance, *Academy of Management Journal*, September, pp. 502–537.
- Robbins, S. P. (1998). *Organizational behavior: concepts, controversies, applications* – 8th ed. Prentice-Hall, Inc. A Simon & Schuster Company, Upper Saddle River, New Jersey 07458.

- Ronen, S. (1986). Equity perception in multiple comparisons: A field study. *Human Relations*, 39, 333–346.
- Ross, L. (1977). The intuitive psychologist and his shortcoming: Distortion in the attribution process. In L. Berkowitz (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 10). New York: Academic Press.
- Ryan, R. M. (1982). Control and information in the interpersonal sphere: An extension of cognitive evaluation theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 43, 450–461.
- Smith, R. E. Sarason, I. G., Sarason, B. R. (1986). *Psychology: frontiers of behavior*. (3rd ed.). Harper & Row, Publishers, New York.
- Spear, P. D., Penrod, S. D., Baker, T. B. (1988). *Psychology: perspectives on behavior*. John Wiley & Sons, Inc.
- Steers, R. M. & Porter, L. W. (1974). The role of task-goal attributes in employee performance. *Psychological Bulletin*, 81, 434–452.
- Scholl, R. W., Cooper, E. A. & McKenna, J. F. (1987). Referent selection in determining equity perception: differential effects on behavioral and attitudinal outcomes, *Personnel psychology*, 40, pp. 113–124.
- Small, K. H. & Peterson, J. (1981). The divergent perceptions of actors and observers. *Journal of Social Psychology*, 112, 123–132.
- Teigen, K. H. (1994). Yerkes-Dodson: A law for all seasons. *Theory and Psychology*, 4 (4), 525–547.
- Terborg, J. R. (1977). Validation and extension of an individual differences model of work performance. *Organizational Behavior and Human Performance*, 18, 188–216.
- Tolman, E. C. (1951). A psychological model. In T. Parsons, E. Shils (Eds.). *Toward a general theory of action*, Cambridge: Harvard University Press, pp. 279–361.
- Tolman, E. C. (1959). Principles of purposive behavior. In S. Koch (Ed.), *Psychology: A study of a science*, Vol. II, New York: McGraw-Hill. Pp. 92–157.
- Townsend, J. M., Kline, J. & Wasserman, T. H. (1995). Low-investment copulation: sex differences in motivational and emotional reactions. *Ethology and Sociobiology*, 16 (1), 21–51.
- Van der Veer, K., R. Ommundsen, Larsen, K. S., Van Le, H., Krumov, K. Pernice, R. E., and Pastor Romans, G. (2004). The structure of attitudes toward illegal immigration: the development of cross-national cumulative scales. *Psychological Reports*, 94, 897–906.
- Vroom, V. H. (1964). *Work and Motivation*. New York: John Wiley.
- Werner, S. & Ones, D. S. (2000). Determinants of perceived pay inequities: The effects of comparison other characteristics and pay-system communication. *Journal of Applied Social Psychology*, 30, 1281–1309.
- Weiner, B. (1980). *Human motivation*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Weiner, B. (1986). An attribution theory of motivation and emotion. *Psychological Review*, 92, 548–573.
- Weiss, H. M., Suskow, K. & Rakestraw, T. (1999). Influence of modeling on self-set goals: Direct and mediated effects. *Human Performance*, 12, 89–114.
- Wofford, J. C, Goodwin, V. L. & Premack, S. (1992). Meta-analysis of the antecedents of personal goal level and of the antecedents and consequences of goal commitment. *Journal of Management*, 18 (3), 595–615.
- <http://www.mlsp.government.bg/bg/index.asp> - BBSS_Main Report_Emigration attitudes_Sept 2006_bg.ppt

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Книга Психология

Том 100

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE DE PHILOSOPHIE

Livre Psychologie

Tome 100

ШАРЛОТА БЮЛЕР: ХУМАНИСТИЧНА ТРАДИЦИЯ В ИЗСЛЕДВАНЕТО НА ЖИЗНЕНИЯ ПЪТ НА ЛИЧНОСТТА

ХАЙГАНУШ СИЛГИДЖИЯН

Хайгануш Силгиджиян. ШАРЛОТА БЮЛЕР: ГУМАНИСТИЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ В
ИССЛЕДОВАНИЯ ЖИЗНЕННЫЙ ПУТЬ ЛИЧНОСТИ

В студии представлены творческие достижения Ш. Бюлер (1893–1974), которые имеют непреходное влияние для актуального состояния психологии человеческого развития. Принятая ее лично-центрированным холистическим подходом представляет базисная теоретическая предпосылка современной психологии жизненного пути. В 30-е годы прошлого века она утверждает идеи гуманистической психологии („третья сила“ в психологии) и предлагает оригинальную концепцию для личностного взросления. Она доказывает эмпирическими эффектами мотивации для личностного развития и стремление для реализации экзистенциальных целей жизни для развертывания уникальности жизненной биографии и отложение биологического и личностного регресса в проведенные масштабные биографические и клинические исследования совместно со своим сотрудником. Эти идеи являются основой для современных концепций для психологического здоровья и они интегрированы в теоретической модели для исследования психологического благополучия.

Haiganush Silgudjiyan. CHARLOTE BUHLER: HUMANISTIC TRADITION IN
STUDYING THE HUMAN LIFE-SPAN

The study presents Charlotte Buhler's (1893–1974) original contributions, which have lasting impact on the state-of-the-art developmental psychology. The personality-centered, holistic approach of Buhler is one of the basic theoretical premises of the modern life-span psychology. In the 1930s, she endorses humanistic psychology's ideas (the Third Force in psychology) and offers an original conception of personality development. In her and her associates' considerable biographical and clinical research, Buhler empirically proves the effects of motivation on personality growth and of striving for realizing the existential goals in life on the advancement and the uniqueness of one's

biography and the delaying of the biological and psychological regress. These ideas are the starting point of all contemporary theories of psychological health and are integrated into the theoretical model of psychological well-being's study.

1. ФУНДАМЕНТАЛНА ИДЕЯ И МЕТОД. ЖИЗНЕН ПЪТ И ТВОРЧЕСКА КАРИЕРА

Изследванията на Шарлота Бюлер и нейните ученици Елзе Френкел-Брунсуиг и Егон Брунсуиг се налагат в началото на 30-те години на миналия век. Между теоретичните модели за развитието през цялостната продължителност на живота (Е. Ериксън, Д. Левинсън, Р. Гулд) концепцията на Ш. Бюлер е най-ранна. Името ѝ е свързано с разбирането на жизнения път на човека като биография и утвърждаването на подхода на жизнените събития към изследването на източниците и фазите в човешкото развитие. Творческите постижения на Ш. Бюлер не представляват само исторически интерес. Те имат трайно влияние върху съвременното състояние на психологията на развитието в перспективата на жизнения път. Ш. Бюлер е първият изследовател, който предлага емпирично верифициран теоретичен модел за обяснение както на универсалните, така и на уникалните закономерности в човешкото развитие. Изходна теоретична рамка за оригиналното съчетаване на номотетичния и идеографичен анализ на биографичните събития и преживявания са идеите на хуманистичната психология.

Психолозите хуманисти ясно се отграничават от бихевиористичната традиция, която доминира в психологията през първата половина на миналия век, като същевременно се дистанцират и по отношение на психоанализата (Vandenplas-Holper 1998). Хуманистите не възприемат човешкото същество като пасивно отговарящо на стимулите на обкръжението, нито пък като подвластно на ирационалните сили на несъзнаваното. Те виждат човека и човешкия живот като свободен, творчески и съзидателен. Движението на хуманистичната психология се утвърждава през 50-те години на миналия век като нова сила в психологията по отношение на доминиращите идеи на бихевиоризма и психоанализата. Много от тези идеи Ш. Бюлер разработва по системен начин още през 30-те години в монографичното изследване „Протичането на човешкия живот като психологически проблем“ (1933, Лайпциг). В този труд, основополагащ за психологията на развитието през цялостната продължителност на живота, Ш. Бюлер емпирично верифицира основната хипотеза на хуманистичната психология. Тя се състои в подчертаването на значението на саморегулативната роля на **мотивацията за личноно израстване, на съзнателното самоопределение, самодетерминацията и проектирането на жизнените цели**. Възприетият от нея личноно центриран холистичен подход представлява една от фундаменталните изходни теоретични предпоставки на съвременната психология на жиз-

нения път (Baltes 1987). Евристичното съчетаване на номотетичния и идеографичен анализ на биографичните събития и преживявания дава възможност да се верифицира идеята за многофакторната детерминация на жизнения път, както и идеята за неговата уникалност и индивидуална специфичност.

Какви са значимите събития в жизнения път на Шарлота Бюлер, които оказват влияние на творческата ѝ кариера

Има голямо подобие в жизнената биография на Ш. Бюлер и тази на Е. Ериксън. И двамата започват творческата си кариера във Виена и поради исторически събития емигрират в САЩ. И двамата първоначално се интересуват от детското развитие и по-конкретно – юношеството, и впоследствие се ориентират към обяснението на развитието през цялостната продължителност на живота. Но докато Ериксън през 50-те години на миналия век се основава и развива идеите на неопсихоанализата (Детството и обществото, 1950), Ш. Бюлер е инициатор през 30-те години на миналия век за утвърждаването на идеите на хуманистичната психология.

Първоначално във Виена Ш. Бюлер е преподавател по детска психология в университета и практикува психотерапия. В историята на психологията е прието да се говори за високия престиж на създадената от Ш. Бюлер и нейния съпруг – Карл Бюлер, Виенска школа по психология на развитието, обединила много изследователи. За широката известност на Виенската школа допринасят диагностичните изследвания на нивото на психическо развитие. Ш. Бюлер заедно с Х. Гетцер създава оригинални тестове за оценка на различни страни на поведението, което позволява изграждането на профил на развитието. През Виенския период на творческата си кариера Ш. Бюлер защитава докторска теза по проблемите на мисленето и е първата жена, получила званието частен доцент в Дрезденския технологичен университет. През тези години тя публикува оригинално изследване, посветено на детските фантазии и приказки, а през 1935 г. – книгата „Диагностика на нервно-психичното развитие на децата в ранна възраст“. Най-важният резултат от изследванията, проведени през този период, е периодизацията на жизнения път на личността.

Годините, прекарани във Виена, са благополучни и изпълнени с творчески постижения. Научната атмосфера на колегиалност и взаимна преданост стимулира предприемането на мащабни изследвания. Със своите студенти и сътрудници Елзе Френкел-Брунсуиг и Егон Брунсуиг Ш. Бюлер събира внушителен материал от биографии на творчески личности, писма, юношески дневници и автобиографичен материал от психотерапевтичната ѝ практика. Основна изследователска цел е да се установи на базата на събраната документация и въведените количествени критерии, дали биологичното развитие (прогрес/ регрес) и индивидуалните цели в различните моменти на живота, както и мотивацията за личностна реализация, ценностите и смисъла в живота, еволюират по аналогичен начин. Тази цел е блестящо реализирана в посочената монография „Противането на човешкия живот като психологически проблем“, 1933 г.

Именно в този труд Ш. Бюлер формулира основните си програмни намерения: да систематизира цялостна теория за многофакторната детерминация на психическото развитие при човека. Водеща изследователска цел е да се установят на базата на множество феномени, които изграждат нашия живот и нашето съществуване, онези фактори, които са най-съществени и определящи и да се представят в техните взаимовръзки. Произведението на Бюлер предизвиква всеобща изненада. От една страна, нейният автор е известен като детски психолог, от друга страна, разглежданата проблематика е съвсем нова за своето време. Научният климат на епохата е доминиран от експерименталната традиция на изследователите с бихевиористична ориентация. Тя е радикално противоположна на идеите на Бюлер, които поставят акцента не толкова върху външните фактори, а върху вътрешните позитивни сили, допринасящи за личностното израстване и имащи преди всичко персонологична същност. Бюлер поддържа идеята, че както децата, така и възрастните са активно ангажирани в един процес на психологическо израстване. По този начин човешките същества изграждат проекти за живота, самоопределят се, самореализират се и са надарени с интенционалност и търсене на смисъл в живота. Нейните студенти са увлечени от тези идеи, защото те им предлагат рамка за съотнасяне, която за разлика от бихевиористичната и психоаналитичната е оптимистична и им помага по-добре да се опознаят и да повярват в себе си.

Този ползотворен творчески старт е нарушен от политическата ситуация във Виена. Семейство Шарлота и Карл Бюлер са уволнени от заеманите длъжности поради еврейския си произход и са били принудени да споделят съдбата на множество сънародници, преследвани от опасността за геноцид. Бюлер е принудена да напусне Австрия и през 1940 г. се установява в САЩ, където преподава психология в Университета в Южна Калифорния. Нейните сътрудници се разпиляват, както и част от емпиричния материал. Едва през 1958 г. излиза второ преработено издание на монографичното ѝ изследване, значително обогатено в теоретичен план (Buhler 1958). Бюлер интегрира в собствения си теоретичен модел идеите на Ериксън, Хавигърст, Нюгартен, емпиричните изследвания на Урсула Лер, проведени в перспективата на събитийния подход, и най-вече – идеите на Ейбрахам Маслоу за самоактуализацията. Това са годините, когато Ш. Бюлер насочва интересите си към обособяването на хуманистичната психология. През 1962 г. тя участва заедно с Ейбрахам Маслоу, Карл Роджърс и Виктор Франкъл в основаването на Асоциацията по хуманистична психология. По-късно тя е избрана и за неин президент. Ето защо тя силно се идентифицира с идеите, които Маслоу нарича „трета“ сила в американската психология. Идеите за самоактуализацията и продуцирането на цели спрямо целостта на живота и неговите крайни резултати, както ще разгледаме по-късно, имат важно място в обяснителния модел на индивидуалните различия в процесите на психологическото израстване. През 1968 г. Ш. Бюлер публикува трета книга с Фред Масарик: „Протичането на човешкия живот. Изследване на целите в хуманистична перспектива“ (Buhler and Massarik 1968).

В теоретичен план според Ш. Бюлер е невъзможно да се опишат отделните възрастови етапи, както и цялостната жизнена история, без да се има предвид отношението на самия индивид към цялостния му живот. За разбирането на индивидуалното развитие на човека е изключително важно да се знае как индивидът възприема и преживява своята мисия и задача в живота. Изясняването на тези проблеми стои както пред научното познание, така и пред индивидуалното самоопределение и саморефлексия. Има различни начини за отговаряне на въпроса за смисъла и мисията на човешкия живот, както и на въпроса за крайните преживявания, резултати и цели на живота. На основата на биографичните си изследвания Бюлер доказва, че индивидуалните различия в **съзнателното самоопределение и целеполагането** детерминират различни картини на протичане на живота на всички нива – биологично, социално, личностно.

Основното следствие от „ставането на съзнанието“ в човешкия живот според Бюлер е осъзнаването на различията в целеполагането и открояването и преживяването на мотивационните конфликти съзнателно. Психологически здравият, зрелият човек съзнателно максимизира алтернативите в своя живот и съзнателно влияе върху изборите си. Ето защо човекът за разлика от животните твори и произвежда култура, която в разбирането на Бюлер включва съзидание в най-широк смисъл, промяна, иновация, включително и на самия себе си.

От гледна точка на хуманистичния възглед за човешкото развитие Бюлер насочва вниманието си към изследването на уникалността на всяка жизнена биография. В тази перспектива акцентът се поставя върху диференциалните различия в спецификата на индивидуалните преживявания, специфичността на мотивационното развитие и целеобразуването на личността. Според нея в психологията на развитието има много изследвания за възрастовата динамика на биологичните и социалните процеси, промяната на постиженията и продуктивността през различните фази на живота. Обаче съвсем малко са изследванията за свързаните с възрастта **нормативни промени в мотивацията** през жизнения път. Още по-малко са изследванията за **обратното въздействие на мотивационното развитие, личностното израстване и продуцирането на цели** върху другите нива на функциониране – биологично и социално. В тази неизследвана сфера на психологията на развитието Бюлер прави опит да изведе както нормативни, общи стадиялни закономерности, така и уникални на базата на анализа на вътрешните преживявания и смислообразуването.

Изходна теоретична основа на тази изследователска програма е процесуалният, холистичен подход. Ето и определението на Ш. Бюлер за същността на човешкото развитие през жизнения път: „С понятието развитие се обозначава фактът за един процес с начало и край. При това винаги става дума за процеси, в които развиващата се структура (наследствените дадености и потенциали) изпитва **частично или в цялост** по-големи или по-малки изменения под въздействието на средата и породените от опита процеси на учене“ (Buhler: 58).

В съответствие с това програмно намерение за изследване на многофакторната детерминация на човешкото развитие Бюлер поставя акцента на **взаимодействието, интеракцията** между наследствените дадености и опита, между съзряването, запазването и изменението. Ш. Бюлер разглежда начина на разрешаване на противоречията между **стабилността и промяната** в жизнената история като основна движеща сила на психическото развитие и личностното израстване. Този възглед е твърде евристичен за своето време (30-те години на миналия век) и съответства на съвременните дефиниции за предмета и задачите на психологията на развитието през жизнения път.

2. БИОЛОГИЧНА СТРУКТУРА И ФАЗИ НА ЖИВОТА

Въпреки че изследванията на Бюлер са ориентирани към описанието и обяснението предимно на психическото развитие, тя го разглежда в тясна връзка с биологичния жизнен цикъл.

Биологичната структура на живота осигурява основния план на свързаните с възрастта промени. В него могат да се разграничат следните фази и периоди в биологичното развитие.

1. Фаза на прогресивен растеж.
2. Фаза на стабилен растеж. По това време способността на организма да поддържа, запазва развитието и процесите на упадък (регрес) се уравновесяват.
3. Фаза на упадък.

Продължителността на всяка фаза зависи от условията на средата и от специфичния индекс на биологичното развитие и израстване (обозначен от Бюлер като **виталност**). Като съчетава биологичното развитие с репродуктивните способности като критерии за физическата жизнеспособност, Ш. Бюлер предлага следния биологичен модел за фазите в жизнения цикъл. Той съдържа 5 фази със следните приблизителни възрастови периоди (вж. табл. 1).

Таблица 1. Биологичен модел на фазите и възрастовите периоди

Възрастов период	Биологична фаза	Репродуктивни способности
0–15 години	Прогресивен растеж	няма
15–25	Прогресивен растеж	Зараждане
25/45–50	Стабилен растеж	Репродуктивни способности
45/50–65/70	Начало на упадък	Загуба при жените
65 до смъртта	Продължаващ упадък	Възможна загуба при мъжете

Шарлота Бюлер използва тази биологична крива на развитието – **растеж/упадък**, като рамка за съотнасяне на своето многофакторно описание и обяснение на закономерностите в психическото развитие. Въпросът, който се поставя, е дали се открива тази закономерност при биологичното развитие,

т. е. растеж/упадък и по отношение на сферите на психическото развитие. Отговорът на този въпрос варира в зависимост от изследваните фактори на психическото развитие и детерминанти на личностното израстване. На базата на систематизацията на емпиричните резултати от биографичните изследвания Ш. Бюлер предлага три обяснителни модела за описанието както на универсалните, така и на уникалните закономерности в човешкото развитие. Ще разгледаме последователно тези модели:

1. Нормативния, универсален модел – експанзия/рестрикция

2. Модела за целеобразуването, съзнателното самоопределение и самоосъществяването. Тук акцентът е поставен върху ролята на индивида в определянето и осъществяването на личностните цели.

3. Модела на основните базисни тенденции. Разглежда начина, по който индивидът се стреми да постигне противоречивите цели на развитието: стабилност и промяна.

3. МОДЕЛЪТ НА ЦЕЛЕОБРАЗУВАНЕТО, СЪЗНАТЕЛНОТО САМООПРЕДЕЛЕНИЕ И САМООСЪЩЕСТВЯВАНЕТО

3.1. Същност и регулативна функция на мотивацията за самоосъществяване. Основни понятия: самоопределение спрямо резултатите на живота, крайни цели, житейска задача, мисия в живота, самоосъществяване

За разлика от нормативния модел „експанзия–рестрикция“ моделът на целеобразуването е ориентиран към изясняването на ролята на индивида в дефинирането, преживяването и осъществяването на личностните цели. В съответствие с хуманистично-екзистенциалния възглед за човека Ш. Бюлер разглежда личността като активна, целенасочена и потенциално творческа. С развитието на съзнателното самоопределение ефективната личност постепенно приема нарастваща отговорност за своя живот и преследва определени от самата нея крайни цели. Именно тези процеси на целеобразуване и самоосъществяване на крайните цели на живота („житейската задача“) определят вътрешния психологически потенциал на човешкото развитие.

В тази перспектива моделът за целеобразуването приема, че в хода на живота наред с изменящото се самоопределение и осъзнаването на възрастово-специфичните роли и цели човешкият живот има своя крайна цел, смисъл и резултат, които съзнателно живеещият човек се опитва да открие и осъществи. Именно в съответствие с крайните цели той изгражда жизнени проекти, програми, планове, които се стреми да осъществи (Nuttin 1980). Така основните базисни потребности се трансформират в цели и в идеалния случай – в крайни цели, което обуславя целенасочен живот и уни-

кална форма на жизнената биография (Buhler 1958). Еднозначната насоченост на стремежите за осъществяване на крайните цели на живота самодетерминира силата на вътрешната мотивация и разпределението на творческите постижения през цялостната продължителност на живота. Тя се различава от нормативната форма и фази на развитието, описани в модела „експанзия–рестрикция“ (нарастващи и намаляващи с възрастта биологични функции, социални и творчески постижения).

Така наред с **виталността** (биологичните фактори) и **менталността** (духовните фактори – интелектуална компенсация на намаляващите с възрастта биологични функции) от позициите на хуманистично-екзистенциалния възглед за личностното израстване Бюлер извежда **трети фактор за жизнеспособността – преживяването на жизнените събития и смислообразуването**. Тази вътрешна дейност за придаване на цел и смисъл на живота по своята същност е качествена, но се намира в количествено отношение спрямо фазите в човешкото развитие и променя нормативната форма на движение на личността във времето на живота (нагоре-надолу). Основното в този фактор, който според Ш. Бюлер определя индивидуалното своеобразие на жизнената биография, е стремежът (мотивацията) за осъществяване на крайните цели на живота – „житейската задача“, и на своето собствено „съществуване като човек със собствена човешка мисия“.

Хипотезата за взаимната връзка и детерминираност между отделните актове на самоопределение, действията и целостта на живота, неговата крайна цел, смисъл и резултат има важна обяснителна функция в прехода от епизодична (ситуативна) регулация на поведението към надситуативна поддържаща от самата личност (Силгиджиян 2000). Според Бюлер финалистката ориентация **към крайните цели на живота и търсенето на смисъл е ръководен фактор за уникалността на индивидуалната биография**. Тя е източник на специфична мотивационна тенденция, а именно да се придава гещалт на своето настояще в хармония с бъдещите цели и аспирации (1). Бюлер подчертава отличителната способност на човека да се ориентира във времето на живота, да придава ценност и да бъде мотивиран от бъдещите очаквания. Този фактор – бъдещата времева ориентация, в съвременната психология има статуса на самостоятелен личностен конструкт, определящ характера на индивидуалните различия в жизненото проектиране (Nuttin 1980; Силгиджиян 1992).

Ето и дефиницията на Ш. Бюлер за тази специфична човешка способност – ориентация във времето на живота: „Човекът като цялостност живее своя живот отчасти в несъзнателно, но и отчасти в съзнателно регулиране на своята система. Той се опитва, като се стреми постоянно да държи сметка за минало, настояще и бъдеще, да се управлява, насочвайки своя живот, и да се справя с обстоятелствата на живота“ (Buhler 1958, 15). В този процес на целеобразуване, решение и действие на него му се струва, че

достига някакви резултати, които се виждат, интерпретират и оценяват от негова гледна точка, т. е. от гледна точка на индивида.

По този начин с развитието на съзнанието и най-вече с **осъзнаването на свободата на избора** при по-задълбочените юноши и при здравите възрастни хора се извършва съзнателното самоопределение спрямо резултатите на живота. **Понятието „самоопределение спрямо резултатите на живота“** означава онова съзнателно самоопределение, което се осъществява с оглед на очакваните от индивида крайни резултати на живота (или крайни състояния), за които индивидът предполага, че могат да го доведат до удовлетвореност и до финалното преживяване на самоосъществения живот. **Понятието „самоосъществяване“** означава достатъчно успешна реализация на житейските ценности, към които индивидът самоопределящо се е стремял. За различните хора тези житейски ценности, възприети като крайни цели на живота, могат да варират. В биографичните изследвания при анализа на вътрешните събития се установява, че съзнателното самоопределение може да включва различни крайни цели като посветеност на семейството, влягане в професията, щастие, творческа експанзия, преодоляване на трудности, богатство и т. н.

Бюлер уточнява, че идеята за осъществяването и за самоопределението спрямо крайните резултати на живота се обмисля съзнателно и ясно от много малко хора. Но както показват нейните биографични изследвания, при всички хора има тенденция за подобен род разсъждения. В своята клинична практика тя често се натъква на подобна предразположеност към съзнателно самоопределение, особено в кризисни ситуации на загуба на насока в живота. „Моят живот изобщо няма смисъл и аз не виждам никакво бъдеще за себе си, нямам предвид в професията, а за себе си като личност.“ Също така този ход на разсъждения за търсене на смисъл в живота може да се намери в дневниците на по-задълбочените юноши и кореспонденциите на изследваните лица, които представляват основен източник за анализ на вътрешните преживявания и събития в жизнената биография.

Систематизацията на емпиричните резултати свидетелства, че за съзнателно самоопределящия се животът не само се живее, но се живее смислено и се очаква, че той (животът) трябва да има някакъв резултат, който се преживява и оценява от гледна точка на субекта като личностно самоосъществяване. Размишленията, рефлексията върху смисъла на живота, се концептуализират от Бюлер като най-висша форма на живот. Началото на тази вътрешна дейност се търси в юношеството и остава в известна степен и форма през целия живот. С нарастването на възрастта, както установява Елзе Френкел-Брунсуиг, ориентацията към потребностите, свързани с редуция на напрежението при тяхното удовлетворяване, намалява и нараства чувството за дълг, загриженост и отговорност. Бюлер се опитва да даде на тази закономерност – трансформация на потребности-

те в осъзнати цели – силата на основен психологически източник на жизненоспособността. Тя формулира една основна възрастова закономерност, която характеризира процесите на съзнателно самоопределение на по-късните фази на живота – закона за **спецификация на целите и за трансфер на доминантата на потребностите, целите и интересите** като източник за личностното израстване.

За емоционално здравие е важно нещата да се преживяват в съответното време (точно определеното за тях време) и да се довеждат в съответното състояние, т. е. да имат резултат. Съзнанието, че нещата се вършат в съответната възраст и в съответното време, изглежда, значително допринася за психичното здраве и предприемането на целите, които ни вдъхновяват в нашия живот. Така например младостта е време на експанзия, навлизане в живота, разширяване на жизненото поле, време на действие и търсене на отговори за смисъла на своето съществуване. На тази фаза на живота преждевременни чувства за възрастност, рестрикция и умора от живота, ненамиране на смисъл, предпазване и оттегляне от социални контакти са честа характеристика на невротични лица.

Чувството за време е източник за спецификацията на съответната възраст, за осъзнаването на нейното предназначение и е в тясна връзка с нашето жизнено чувство и стремежа към целта в живота.

На базата на евристичното съчетаване на номотетичния и идеографичен анализ на вътрешните автобиографични събития Бюлер систематизира 5-фазов модел на съзнателното самоопределение и самодетерминацията на жизнените цели в различните възрастови периоди.

3.2. Фази на съзнателното самоопределение и мотивацията за самореализация и самоосъществяване. Интериндивидуални и интраиндивидуални различия

1. **0–15 години.** Тази фаза предхожда самодетерминацията на жизнените цели. По това време на живота, дори да съществува представа за самодетерминацията, тя е трудно осъществима.

2. **15–25 години.** Експериментиране на самодетерминацията. Младите хора постепенно разбират, че техният живот им принадлежи, че той има начало и край и че те могат да определят своите цели.

3. **25–45/50 години.** Фаза на спецификация на жизнените цели и окончателна самодетерминация. Това е време от жизнената биография, което според биографичните изследвания може да се определи като „същностна и истинска зрялост“. Както в сферата на социалните постижения, тази трета фаза в развитието на целеобразуването се отличава с най-голяма събитийна наситеност. Към 30-те години в изказванията и преживяванията на изследваните лица се

констатира, че подготвителният характер на живота и експанзията се заменят с по-дълбоки разсъждения. Те показват по-голяма сигурност, самостоятелност и откриване на крайните цели на живота.

Бюлер обозначава този момент в самодетерминацията като **съзряване за дела и стремеж за продуктивност**. Тя смята, че това прозрение и самоопределение не винаги се постига със съзнателен избор и решения. Често външни събития (встъпване в нови социални роли) и необходими могат да принуждават хората на тази фаза от живота да вземат важни решения. Индивидът може въобще да не осъзнава „необратимостта“ на дадени житейски постъпки и само разсъдливият обхваща мисловно в своите планове и решения целостта на живота. В концепцията на Д. Левинсън този момент на осъзнаване на необратимостта на времето и необходимостта от незабавни действия е отличителна характеристика на прехода и кризата на 30-те години. Независимо от взетите и реализирани решения през ранната младост, към края на периода младите хора са изправени пред необходимостта от по-голяма сериозност и вземане на съдбоносни решения: „Времето за експериментиране свърши! Ако искам нещо да направя в живота, трябва да го направя сега...“ (Levinson et al. 1978).

В тази трета фаза на целеобразуването и окончателната самодетерминация на жизнените цели във времето от 25–45/50 години наред със „**съзряването за дела и стремеж за продуктивност**“ се констатира и още един род специфични вътрешни преживявания. Те са свързани с откриването на своята „**човешка задача**“, или „**задачата на живота**“, за намиране на своето предназначение в живота и самоизграждане. Самоопределението спрямо крайните резултати от живота, мисията на човешкия живот, продължава и има своя пик в четвъртото десетилетие. Изглежда, в тази възраст според Бюлер „приключват житейските кризи“, свързани с известни специфични проблеми на ранната възрастност. По подобен начин в концепцията на Левинсън 40-те години, преходът в средата на живота, е време за цялостна равностметка и трансформация на жизнените цели.

Според Бюлер, въпреки че липсват изследвания, трябва да се приеме, че повечето от хората планират само за кратки периоди от време и че мнозина дори живеят ден за ден. Съвременните изследвания на оптимизма и на жизненото проектиране показват, че тези променливи имат тясна връзка с удовлетвореността в живота и психичното здраве.

4. От 45/50 години до 60/65 години. Фаза на самооценяване и преглед на миналите действия. Оценката се извършва в термините на реализация или нереализация, което осигурява жизнена рамка, спрямо която индивидът се ориентира за бъдещето.

5. След 65 години. Преживяване на самоосъществяването – успех или неуспех, и резигнация, което води до умора, въздържане от усилия и оттегляне. В тази последна фаза на самодетерминацията на жизнената биография Ш.

Бюлер подчертава ясно изразените интериндивидуални различия. Анализът на вътрешните събития и преживявания показва, че здравите и силни индивиди продължават да си поставят нови цели или възобновяват усилията си за постигане на нереализирани по-ранни цели. Обаче връзката на целеобразуването с биологичните фази на живота се запазва, защото самодетерминацията предполага здраве и сили.

Изследването на взаимовръзката между самодетерминацията и социалните постижения доказва, че има определена темпорална връзка между динамиката на обективните събития, постигнатите резултати в живота и съзнателното самоопределение. На всяка стъпка обективни събития съответства стъпка преживявания, като вътрешните събития предхождат и подготвят външните. Преживяването на верността на дефинитивното самоопределение, откриването на смисъла на живота, на човешкото в себе си подготвят кулминацията на живота, неговата многодименсионалност и готовността на индивида за високи резултати. Също така рестриктивните и депресивни преживявания предхождат разграждането на живота и на неговите измерения, а подготовката за смъртта е последна редукция на целеобразуването.

3.3. Взаимовръзка между модела на целеобразуването и модела „експанзия–рестрикция“

Въпреки че процесите и фазите на съзнателното самоопределение не са директен паралел на биологичната структура на живота, има известно съответствие между двата модела – „експанзия–рестрикция“ и модела на целеобразуването. И при двата модела първите фази представляват прогресивно нарастване на жизнената биография или експанзия. По отношение на последната фаза обаче – петата, която характеризира протичането на старостта, двата профила се различават съществено. В модела на целеобразуването и съзнателното самоопределение спрямо резултатите на живота тази фаза не е свързана задължително с рестрикция и нарастващ упадък. На последния етап от живота съществува най-голямо разнообразие от жизненни стилове. Петата фаза според модела на самодетерминацията при някои индивиди се оказва време на самоосъществяване и поставяне на нови цели. В изказванията на изследваните лица с такъв род нова спецификация на жизнените цели се констатират разсъждения, които се отнасят до цялостна ретроспекция за смисъла в живота. Последната фаза от жизнената биография се разглежда като благодатно време за размисъл и достигане до „крайните изводи на всички човешки загадки“. Ш. Бюлер разглежда този тип цялостно изследване на живота като най-висша форма на живот, на която човек може да се наслади само в дълбока старост.

Както се вижда, съзнателното самоопределение, търсенето на смисъл и самоосъществяването на крайните цели на живота отлагат биологичния, соци-

ален и личностен регрес. Вариациите на тези личностни фактори детерминират уникалността на жизнената биография. Въпреки това Бюлер уточнява, че идеята за самоопределение спрямо крайните цели и смисъла на живота, както и идеята за самоосъществяването като личност със собствена човешка мисия се обмисля съзнателно и ясно от много малко хора. Но както показват нейните клинични изследвания, при всички хора има наченки на подобен род разсъждения. Много от хората преследват цели и реализират задачи, които им изглеждат по-важни от други. Повечето от хората преследват цели, които могат да са краткосрочни или по-отдалечени, които могат да бъдат конструктивни или, напротив – иреалистични и деструктивни. Други хора не престават да грешат и да имат неясното чувство, че си губят времето, докато се ориентират в преследването на определена цел. Във всекидневното поведение и в психотерапията често се срещат хора, които не са убедени и не вярват в необходимостта да се преследва една крайна цел, тази на „смисъла в живота“.

Бюлер илюстрира значението на съзнателното самоопределение спрямо крайните цели на живота с две противоположни биографии: успешното, щастливо самоопределение на житейската задача при Вилхем Хумболт и нещастното самоопределение при Киркегор (Buhler 1958). Докато Хумболт се опитва още през 20-те години да търси човешкото в себе си и да утвърждава тази същност през всичките години на живота си, Киркегор търси своята същност въвн от живота – „аз не съм човек“, „аз съм роден старец.“ За разлика от него при Хумболт се наблюдава един непрекъснат стремеж за откриване на своето място и цели в света. Анализът на личната му кореспонденция разкрива една последователна спецификация на целите през различните фази на живота: от неясни цели в началото на съзнателното самоопределение (младостта) към прогресивно прецизирани през зрелостта. През 60-те години и по-късно, годините на равносметката, времето се преживява като „златно“ и „щастливо“ време, което дава отговор на всички загадки в живота. Един живот, изпълнен с реализирани цели, е също така един щастлив живот. Понятието „щастлив живот“ не означава „безпроблемен“ и „без страдания“, но се отнася до факта, че индивидът осъзнава, че има силата и властта да управлява своя живот.

Тази идея на Ш. Бюлер за ангажираността на индивида в един перманентен процес на целеобразуване и реализация на екзистенциалните предизвикателства в живота е отправна точка в съвременната операционализация на източниците за психично здраве и изследването на психологическото благополучие (Ryff 1995).

Според Бюлер индивидът, който в своя жизнен път е ангажиран с реализацията на крайните цели на живота, е управляван от една централна система на Аз-а, която организира, селектира и интегрира съвкупност от мотивационни тенденции. Следващият модел разглежда регулативната функция на петте базисни тенденции в човешкото развитие.

4. МОДЕЛЪТ НА ОСНОВНИТЕ БАЗИСНИ ТЕНДЕНЦИИ¹

4.1. Характеристика на основните мотивационни тенденции: удовлетворяване на потребностите, адаптивно самоограничаване, креативна експанзия, запазване на вътрешния ред, самоосъществяване

Моделът на основните базисни тенденции обяснява как се разрешават противоречията между двете целеви насочености на живота: тенденцията за запазване на стабилността (равновесието) и тенденцията за промяна. Според Бюлер поддържането на равновесието (хомеостазиса) не е единствена цел за индивида. Напротив – източник за развитието през жизнения цикъл е неравновесието: продуцирането на напрежение и преходът към състояния от по-висш порядък. В тази перспектива моделът на основните базисни тенденции приема, че индивидът, ангажиран в един процес на самоактуализация на своите потенциали, е способен да изработи механизми както за редукция на напрежението и запазване на стабилността, така и за продуциране на нови цели за промяна. Конструктивното разрешаване на противоречието между стремежа за запазване на целостта на живота и творческата промяна се осъществява посредством действието на пет базисни тенденции, или целеви насочености.

Запазването на равновесието и на целостта на живота се регулира от две мотивационни тенденции: удовлетворяване на потребностите и запазването и поддържането на вътрешния ред.

Израстването и творческата промяна се реализират чрез три мотивационни тенденции: адаптивно самоограничаване, креативна експанзия и самоосъществяване.

Ето и по-разгърнатото описание на диференциалната специфика на основните тенденции и субкатегориите, които описват типичните поведения.

1. Удовлетворяване на потребностите. Тази тенденция преследва запазване на равновесието чрез редукция на напрежението във всеки вид поведение: физическо, емоционално и интелектуално. Тя се проявява в следване на инстинктите, насищане, задоволство, търсене на сигурност, лукс и самоизнежване.

2. Адаптивно самоограничаване. Характеризира тенденцията на личността да адаптира своето поведение към това на другите хора и към дадени условия на външната среда. Тази целева насоченост се проявява в самоограничаването, произтичащо от желанието да принадлежиш към определена група

¹ Телеологичните модели заемат важно място в набора от обяснителни схеми в психологията на жизнения път, особено в теориите за „успешното стареене“ (Baltes&Baltes 1989). Независимо от това, че все още липсва теоретична основа за една интегративна психология на развитието, съществува консенсус, че дългосрочното моделиране на поведението и дългосрочната мотивация са от изключително значение при изследването на всеки етап от жизнения цикъл.

и да участваш в нея. Адаптивното самоограничаване включва следните суб-категории поведение: компромис, коопериране, идентификация с целите на другите, социално съотнасяне на дейностите, готовност за приемане на роля, самоограничаване в интерес на другите, готовност да помогнеш. Това е тенденцията, която доминира в ранната младост (18–25–30 години).

3. **Креативна експанзия.** Това е целевата насоченост, която стимулира стремежа да напредваш в света и да го променяш със своите действия или чрез физическа и ментална продуктивност. Тя включва поведенията, посредством които индивидът разширява своето влияние и продуктивност: отглеждане на деца, установяване на бизнес, писане на книга и т. н. Тази тенденция се проявява в духовна откритост, преодоляване на препятствия, богата изобретателност, продуктивност, стремеж към постижения, излизане извън и над себе си, отдаденост, посветеност на нещо.

4. **Установяване и запазване на вътрешния ред.** Тази целева насоченост преследва запазване на напрежението. Тя включва различни подреждащи принципи, които работят за единството на личността и поведението. Тези принципи се откриват най-напред в координацията на движенията при малките деца, малко по-късно – в организацията на дейностите, и още по-късно – в действието на такива интегриращи принципи като целите, идеалите и онези самооценявания, които обикновено се наричат съзнателност. Основните субкатегории поведение към тази тенденция са: съхраняване на себе си, самовъзстановяване, организираност, осъществяване на равносметка, интеграция.

Бюлер подчертава, че запазването на вътрешния ред е източник на интегритета и единството на личността. Тази тенденция поддържа вътрешното напрежение и стремежа към цели. Загубата на напрежение, стремежът за самосъхраняване, самоизнежване са всъщност себеобезличаване и търсене на анонимност. Във всички случаи оптималното функциониране на личността е свързано със съгласуването на полярните мотивационни тенденции. Така креативната експанзия и излизането извън и отвъд себе си предполагат своята противоположност – адаптивното самоограничаване и съгласуване със социалното обкръжение.

5. **Самоосъществяването** е тенденцията да се самоопределяш спрямо крайните цели на живота и да реализираш своята житейска задача.

Чрез възрастовата динамика на посочените пет мотивационни тенденции Бюлер обяснява диференциалната специфика на отличителната способност на човека за самодетерминация, търсенето на смисъл в живота и осъществяването на своята житейска задача. Ето защо двата модела на целеобразуването, съзнателното самоопределение и моделът на петте основни базисни тенденции са взаимосвързани.

4.2. Фази и възрастова динамика на петте мотивационни тенденции през жизнения път

Според Бюлер ПЕТТЕ ТЕНДЕНЦИИ действат през всички фази на живота, но всяка от тях доминира жизнения стил на хората през различните възрасти и оформя една или друга целева насоченост на осъществяване. Следователно, както при Ериксън организмът представлява система, в която от самото начало са зададени пет позитивни жизненни тенденции, пет целеви насочености и възможности за осъществяване. Изходна постановка на хуманистичния възглед за човешкото развитие е, че личността има вътрешна динамика, стремеж за самоосъществяване, самоизпълнение, което е обусловено от жизнените тенденции и ценности на личността и се изпълва с различно съдържание през различните възрасти. Фактът, че мотивацията за осъществяване става в процеса на развитието, според Ш. Бюлер е едно от главните различия на хуманистичната теория от другите мотивационни теории. Имат се предвид психоаналитичната концепция на Фройд и персоналистичната теория на Хорни. Самоосъществяването е резултат на жизнения път, адекватна реализация и интеграция на жизнените тенденции и цели на личността. Ето защо изследването на закономерностите на жизнената биография и смяната на фазите на живота е подчинено на изследването на последователността в доминирането на основните тенденции. Тази динамика води след себе си една изменяща се йерархия на стремежите и целите в различните фази на живота. Заедно с тази универсална последователност в актуализацията на петте целеви насочености в различните възрасти Ш. Бюлер допуска възможността всяка от тях да **бъде приета като крайна цел и смисъл в живота**. Тогава някои индивиди ще приемат снемането на напрежението, търсенето на лукс, самоизнежването и следването на инстинктите като основна цел на жизненото си съществуване. Други ще приемат креативната експанзия като жизнена ценност и ще търсят дори във всекидневната си рутинна дейност да се посветят на нещо, което разширява тяхното влияние чрез високи постижения. Въпреки че моделът допуска индивидуални различия в степента на проява и доминиране на жизнените тенденции, все пак Бюлер подчертава неговата универсалност. В тази насока е разработен 10-фазов модел (Buhler and Massarik 1968), който систематизира възрастовите закономерности и последователността в актуализацията на основните тенденции в жизнения цикъл.

Удовлетворяването на потребностите е първата целева насоченост, която се актуализира след раждането и доминира във времето от раждането до 1,5 г. **Новороденото** се ръководи преди всичко от задоволяване на потребностите си от любов и доверие. На тази възраст то открива своята самотъждественост именно чрез удовлетворяването на тези базисни нужди. Удовлетворяването на потребностите отново доминира през **юношеството** във връзка с половите потребности и изграждането на половата идентичност. След 80-те години, през **старостта**, наново се наблюдава регресия към преобладаващо удовлетворяване на нуждите.

Адаптивното самоограничаване доминира в ранното детство – от 1,5 до 4 години, и през ранната младост – от 18 до 25/30 години, когато става пробно самоопределение в социалните роли.

Креативната експанзия доминира от 4–8 години, когато индивидът е насочен към автономия, и през същинската зрялост от 25/30 до 45/50 години с навлизането на индивида в един по-широк свят. Това е време на стремеж за самореализация в личностно избрана дейност в професия, брак и семейство. **Креативната експанзия** има връзка и с кулминацията в живота и със съзряването за дела за реализацията на житейската задача.

Установяването и поддържането на вътрешния ред доминират през ранна училищна възраст – 8–12 години. Актуализацията на тази целева насоченост е свързана с необходимостта от обективна самооценка в новите социални роли. Тази тенденция доминира и през юношеството – 12–18 години, когато индивидът е изправен пред необходимостта да направи автобиографичен преглед на миналото и да проектира развитието на Аз-а. Подобна мотивационна тенденция за поддържане на вътрешния ред действа и през късната зрялост – 45/50 до 65/70 години, и отразява потребностите на индивида от равносметка и критична преоценка.

Мотивационната тенденция за **самоосъществяване** доминира през фазата на юношеството и е свързана с отделянето от детството. Проблемът за самоосъществяването наново се поставя през късните години – 70–80.

Старостта е време на най-големи индивидуални различия. Някои хора ще регресират и ще позволят доминиране на удовлетворяване на потребностите. Други ще се опитат да приемат самоограничителната адаптация, която се изисква от тях. Други ще са способни да продължат дейностите, свързани с творческата експанзия, докато при други ще доминира поддържането на вътрешния ред чрез реминисценции и оценката на своя живот. С други думи, всяка от 5-те основни тенденции може да доминира по време на старостта.

Според Бюлер тези тенденции са общи за човека и животните. Животинското действие също така има осъществяващ характер и представлява едно затворено и завършено в себе си цяло. То е както създаващо, така и приспособително, както отслабващо напрежението, така и внасящо вътрешен ред. Обаче за разлика от животните човекът твори произведения, които са обединени най-общо с понятието култура. Освен това в животинското царство регулацията на различните целеви насочености е определена от ситуацията и в общи линии протича автоматично. Последователността на целевите насочености се регулира автоматично там, където не възникват конфликти. Експерименти с животни, в които се създават тежки конфликтни ситуации, показват, че животното не е дорасло за решаването на тежък конфликт и скоро рухва под неговата тежест. Това се отнася до конфликти на инстинктите или до конфликти на инстинктите и приспособяването.

За разлика от животните **човекът решава съзнателно конфликтите си**, които произтичат от това, че той, от една страна, иска да задоволи потребностите си и от друга страна, се стреми да овладява реалността по такъв начин, че да реализира и създава ценности и заедно с това има целева насоченост да запази хармонията и реда в себе си. Наред с тази противоречивост на основните базисни тенденции типично за човешкото поведение е, че човек осъзнава факта за честата несъвместимост на различните си стремежи и намира съзнателни решения на конфликта между тях. С други думи, **със „ставането“ на съзнанието на цялостната човешка личност различните, определящи целеполагането фактори се открояват ясно помежду си и конфликтите се изживяват съзнателно.**

Човекът има определена свобода на избор спрямо обкръжението си и се намира в съзнателна връзка не само със своето обкръжение, но и със света като цяло. В тази връзка целеполагането играе важна роля в детерминацията на интериндивидуалните различия в степента на изява на действието на основните жизнени тенденции. Възможно е целите да се приемат като крайни цели и ценности. Това доминиране обаче не променя универсалното действие на 5-те позитивни жизнени насочености.

Възниква въпросът, дали тази последователност на целевите насочености през жизнения път на човека е независима от социалния контекст.

Обществото и културата действат двойствено върху индивида – от една страна, те предлагат помощ и възможности за развитие, но от друга – налагат своите изисквания и ограничения. Ето защо възможно е тенденциите на индивида и изискванията на обществото да са в хармония помежду си или да си противоречат. Често сблъсъкът на индивидуалните потребности и творчески тенденции с необходимостта от приспособяване към социалните норми или налични роли води до конфликти, на които индивидът противостои безпомощен или враждебен. В такива случаи е възможно позитивните целеви насочености да се превърнат в негативни и индивидът може да се пренастрои в своето упорство и отчаяние към резигнация или унищожение на другите. Изследването на такива негативни решения на конфликтите е частично предприето в психотерапията.

Нормативните модели на променливото преобладаване на позитивните жизнени тенденции също така са свързани с биологичното израстване. Отново съществува последователността растеж, запазване и понякога упадък. Между трите модела – експанзия/рестрикция, модела на целеобразуването и съзнателното самоопределение, модела на петте базисни тенденции, се забелязват и други връзки.

Удовлетворяването на потребностите и адаптивното самоограничаване доминират в периода на самоопределението на жизнените цели. Самодетерминацията и осъзнаването на мисията на собствения живот вървят ръка за ръка с творческата експанзия. Тенденцията за запазване на вътрешния ред е свързана с критичната преоценка и равносметка на живота. Тя се проявява два пъти – през юношеството и късната зрялост, и дава нова насока за самоосъществяването. И

универсалният нормативен модел на самодетерминацията, и моделът на базисните жизненни тенденции отразяват общата крива на модела експанзия/рестрикция. Наред с това качественият биографичен анализ показва, че в зависимост от характера на преживяванията и от мотивацията за самоосъществяване има вероятност и за друга линия на живота – непрекъснат ръст, спецификация и трансформация на целите от възраст във възраст, което поддържа перспективата на личностното израстване. Тази тенденция Бюлер извежда на базата на анализа на вътрешните събития на творческата, саморефлексивна личност, решаваща конструктивно своите конфликти и търсеца смисъла и своите избори в самия живот.

5. ЗАКЛЮЧЕНИЕ: Ш. БЮЛЕР И СЪВРЕМЕННАТА ПСИХОЛОГИЯ НА РАЗВИТИЕТО В ПЕРСПЕКТИВАТА НА ЖИЗНЕНИЯ ПЪТ НА ЛИЧНОСТТА

Творческите постижения на Ш. Бюлер не представляват само исторически интерес. Те имат трайно влияние върху актуалното състояние на психологията на развитието през цялостната продължителност на живота. Възприетият от нея и реализиран в мащабните биографични изследвания личностно центриран, холистичен подход представлява една от изходните теоретични предпоставки на съвременната психология на жизнения път. Приносът на Ш. Бюлер може да бъде систематизиран в следните направления:

1. Обогаляване на понятието за развитието от гледна точка на холистичния подход.

2. Прилагане на нова методология и методи за изследване, а именно биографичния метод.

3. Провежданите от Ш. Бюлер и нейните сътрудници Елзе Френкел-Брунсуиг и Егон Брунсуиг мащабни биографични и клинични изследвания предлагат емпирична верификация на основните твърдения на съвременната психология в перспективата на цялостната продължителност на живота: многофакторната детерминация на жизнения път на личността, мултипричинността, многодименсионалността на развитието, многопосочността и индивидуалните различия в жизнените биографии.

4. Ш. Бюлер изследва и описва подобията и различията в различни категории поведение: биологично и социално развитие, мотивационно развитие, съзнателно самоопределение и личностно самоосъществяване. Доказва, че съществува значително многообразие или плурализъм в насоката на промените, която нараства във възрастов план.

5. Евристичното съчетаване на идеографичния и номотетичен анализ на биографичните събития позволява описанието и извеждането както на общи, нормативни закономерности, така и описанието на различни, уникални траектории на жизнената биография.

6. Ш. Бюлер предлага оригинална концепция за личностното развитие през жизнения път от позициите на хуманистичната психология. В този пункт тя доказва емпирично ефектите на мотивационното развитие и целеобразуването върху разгръщането на уникалността на жизнената биография и отлагането на биологичния, социалния и интелектуалния регрес.

7. На базата на мащабните биографични и клинични изследвания Ш. Бюлер концептуализира (наред с виталността и менталността) нов фактор за жизнеспособността и уникалността на жизнената биография: смислообразуването и мотивацията за самоосъществяване като личност със собствена човешка мисия. Според Ш. Бюлер индустриализацията и техническият прогрес възпрепятстват културното развитие на човека, като му отнемат неговата природна сила за саморефлексия и търсене на смисъл в самия себе си.

ЛИТЕРАТУРА

- Силгиджиян, Х. (2000). Интердисциплинарен подход към изследването на идентичността. Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Книга Психология, Том 87–88.
- Силгиджиян, Х. (1992). Времева перспектива и модели на личностна промяна в жизнения път на човека. – В: Промяната на човека и човекът на промяната. БАН, Институт по философски науки.
- Baltes, P. (1987). Theoretical proposition on life-span developmental psychology: On the dynamic between growth and Decline, *Developmental Psychology*, 23, p. 611.
- Baltes, P. and U. Staudinger Wisdom (2000). A Metaheuristic (Pragmatic) to Orchestrate Mind and Virtue Toward Excellence, *American Psychologist*, vol. 55. N 1.
- Berger, K. (2005). *The Developing Person. Through the Life-Span.*, Sixth Edition, Worth Publishers.
- Buhler, Ch. (1958). *Der menschliche Lebenslauf als psychologisches Problem.* Verlag für Psychologie. Göttingen.
- Buhler Ch. and F. Massarik. (1968). *The course of human life: A study of goals in the humanistic perspective*, New York, Springer.
- Levinson, D., Ch. Darow, Ed. Klein, M., Levinson (1978). *The Season of a Man's Life.* A. Knopf, New York A. Knopf.
- Nuttin, J. (1980). *Motivation et Perspective d'Avenir*, Press Universitaires de Louvain.
- Ryff, C. (1995). Psychological well-being in adult life. *Current Directions in Psychological Science*, 4, 99–104.
- Vandenplas-Holper Ch. (1998). *Le developpment psychologique a L'age adulte et pendant la vieillesse. Maturite et sagesse*, PUF.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Книга Психология

Том 100

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE DE PHILOSOPHIE

Livre Psychologie

Tome 100

ЗА КОГНИТИВНИТЕ РЕВОЛЮЦИИ И КОГНИТИВНИЯ РЕНЕСАНС: ПЪРВА ЧАСТ

ЕВДОКИЯ ХРИСТОВА-СЛАВЧЕВА

Катедра „Обща, експериментална и генетична психология“

Евдокия Христова-Славчева. О КОГНИТИВНЫХ РЕВОЛЮЦИИ И КОГНИТИВНОМ РЕНЕСАНСЕ. ЧАСТЬ ПЕРВАЯ

С конца 19-ого до начала 21-ого века развитие психологических идеи в области познания рассматриваются как результат научных революции и творчества ренессансовых учёных. Определяются четыре периода, которые дают различные возможности для концептуализации познания: менталистический (1879–1920); бихейвиористический (1920–1940); первая когнитивная революция (1955–1970); вторая когнитивная революция (1980–2007). Выделяются три уровня в анализе менталистического периода. Праслеживается хронология научных событий, которые определяют биографию доминирующего научного стиля. Вводятся общие парадигмальные рамки для исследования познания в психологии с 1879 по 1920 года. Позиции ренессансовых учёных определяются в критике по отношению научных стандартов и в открытию универсальных метафор психического время/пространства.

Evdokia Christova-Slavcheva. ON COGNITIVE REVOLUTIONS AND COGNITIVE RENAISSANCE. PART ONE

The development of psychological ideas of cognition since the end of the 19th till the beginning 21st century is evaluated as a result of the scientific revolutions and the creativity of the Renaissance scientists. Four periods are delineated and they give different possibilities for conceptualization of cognition: Mentalism (1879–1920); Behaviorism (1920–1940); First Cognitive Revolution (1950–1970); Second Cognitive Revolution (1980–2007). A three-level analysis of the mentalistic period is applied. The timeline of scientific invents, which depicts the biography of dominant scientific style is outlined. A common paradigmatic cognition frame in psychological research is defined. The place of Renaissance scientists is evaluated according to their criticisms of scientific standards and the conception of universal metaphors for psychological time and space.

УВОД

Изследванията на възприятието, паметта, мисленето, въображението, т. е. на познавателните процеси в съвременната психология, не могат да се разберат без контекста на идеите, настроенията и практиката на учените, работещи в тези области през изминалия XX в. развитието на това изследователско поле може да се определи като „драматично“, тъй като засяга не само определянето на предметната област – познанието и неговото място в адаптирането на човека към средата, – но и самите подходи за изучаването му (от чистата интроспекция през обективните методи и тези на моделирането към конструирането и реконструирането на реалности). То е свързано и с „драматичната“ промяна на езика, на който се описват душевният опит и умствената дейност на човека, а създадените психологически школи (менталистични, бихейвиористични, когнитивистични, постмодерни и т. н.) могат да се разглеждат не само като резултат от научната дейност, но и като продукт на традициите, социалните норми, институциите, практиките и ценностите на културите, в чиито рамки те се зараждат. Мястото, което заема психологията в живота на съвременния човек, изисква различните школи да се разглеждат не като конфронтиращи се и взаимоизключващи се, а по-скоро като възможни обяснителни модели, които са свързани с решаването на различни проблеми чрез определени научни практики в конкретен културен контекст.

Студията е опит за анализ на развитието на психологическите идеи, които са свързани с изучаването на познанието от края на XIX до началото на XXI в. Това развитие може да се открие в специфичните му интерпретации от структуралистите, функционалистите, гещалтистите, психоаналитиците, в „оцеляването“ на темата за познанието в епохата на бихейвиоризма или в превръщането му в централен проблем за съвременната психология. Възможно е обаче да се потърсят признаците на научното развитие и във формулирането на нови изследователски проблеми, в създаването на уеднакви изследователски процедури, в разширяването на сферите на приложение, в изграждането на системата за подготовка, оценка и контрол на научната продукция.

Дори такъв факт от живота на академичната психология в България като промяната на названието на лекционния курс за студенти психолози в Софийския университет „Св. Климент Охридски“, въвеждащ анализа на познанието и познавателната дейност, на пръв поглед има само формално значение, но може да се интерпретира като част от този процес на развитие. През 70-те години на XX в. курсът се нарича „Познавателни процеси“ и е част от „Общата психология“, в края на 70-те и началото на 80-те години е преименуван на „Психология на познанието“, а през 90-те – на „Когнитивна психология“. Този факт носи в себе си не само духа на промените в изследването на познанието, но и предизвикателството за нови концептуализации на тази предметна област.

В края на 80-те години на XX в. сред българските психолози беше особено популярен възгледът на Томашевски (1989: 141–161), че основаната на информационния модел когнитивна психология не е школа, че няма единна система от ясно формулирани теоретични допускания, липсват изявени основоположници и представлява конгломерат от теории с тесен обхват и мимолетна популярност. Обобщенията са направени от автора в края на 60-те години на XX в.

От дистанцията на времето днес това мнение може да се разбере, но не и да се приеме. Основаната на информационния модел когнитивна психология би могла да се смята за една от перспективите в развитието на психологията с очертана методологическа рамка, процедури за изследване и стандарти за интерпретация на данните, които се прилагат в многобройни изследователски центрове и лаборатории. С тази школа са свързани еуфоричните преживявания през втората половина на XX в. около т. нар. „Първа когнитивна революция“ (Campbell, 1999), която променя не само академичната психология в САЩ, но и развитието ѝ в другите страни. Не липсват скептични оценки и днес. Те са по отношение на това, дали основаната на информационния модел когнитивна психология може да отговори по-добре от другите теории на въпросите:

- Как човек познава света?
- Какво представлява субективният му опит?
- Как могат да се изследват познавателните процеси?

Тридесет години след „Първата когнитивна революция“ е обявена „Втората когнитивна революция“ (Lock 1994), която се свързва с „дискурсивния обрат“ в съвременната психология.

Изпълненият със сътресения XX в. стана свидетел на много промени. Самата характеристика „революционни“ имаше силно поляризирана конотация: от крайно позитивна до напълно негативна. За революционни се обявяваха промените в социалното устройство на обществото, в културното развитие, в научната дейност (социална революция, „нежна“ революция, културна революция, научна революция). На този фон промените в изследванията на познанието се оценяваха като „победа“ на теорията за преработката на информацията над бихейвиоризма (това са настроения, които се оформят през 50-те и 60-те години на XX в. в американската психология). Подобни са преживяванията на психолозите от 90-те години, които се обявяват за замяната на информационния подход с този на дискурса.

Натрупаният социален и научен скептицизъм обаче поставя въпроса за точната оценка на позитивните и негативните последици от революциите в научното познание. Ако промяната на парадигмата (разбирана в контекста на теорията на Т. Кун) води до промяна в проблемите, концептуализацията, методите, стандартите, а оттам – и в системата на обучението, академичните курсове, учебниците и списанията, какво запазва научната общност от последиците на пренаписването на историята, от интерпретацията на цялото научно

развитие от гледна точка на доминиращата парадигма, от загубата на връзката между съвременните изследователи и оригиналните текстове и изследвания на техните предшественици?

Един от възможните отговори е, че на всеки етап от развитието на науката биха могли да се посочат учени, чиито теории, позиция и изследователска дейност носят в себе си духовния светоглед на „когнитивния ренесанс“, който съхранява загубените идеи, практики и ценности. Развитието като революция, сменящи една доминираща парадигма с друга, се съпровожда от ренесанса на идеите, пазещ научната общност от „безпапетството“. Психологическите изследвания на познанието могат да се разглеждат като вдъхновени от нарастването на авторитета на науката и на значението на познанието през XVI–XVII в. (Ръсел 1998: 519), издигането в култ на образоваността през XVIII в., изследването на съзнателния опит и централния процес на съзнателен контрол във волунтаристичната психология на В. Вунд в края на XIX и началото на XX в. (Вунд 1880, 2000), провъзгласяването на ерата на психологическия човек и психологическото общество (Leahey 1987) и превръщането на проблема за менталните репрезентации и глобалното работно пространство в главна тема на когнитивната психология в края на XX в. (Baars 1997; Андерсън 2002), опитите на постмодерната психология да обяви изследването на значението, на ученето, на Аз-а като задача на психологията на XXI в.

Това са идеи, които се появяват в различни периоди и определят развитието в психологическите изследвания на човешкия субективен опит. Те предлагат различни възможности за концептуализацията на психологията на познанието, но коректното им представяне предполага възстановяване на тяхната биография. Всяка теория е възникнала в определен исторически момент и възплъщава особената атмосфера на социалното пространство, към което принадлежи, дело е на конкретни личности, носещи бремето на своите житейски съдби, и може да се разпознае в поредица от събития. Многообразието, което може да се открие в историческите анализи на самия процес на развитие на научните идеи и в частност на психологическите идеи за познанието, изисква точното определяне на това, как се разбира този процес, какви критерии се използват за периодизация и за определяне на доминиращия научен стил и психологическа практика.

Възможностите и ограниченията на всеки стил от своя страна се отразяват върху основните метафори за психичното време и пространство, а те създават рамката за разбирането на психологическата каузалност. Тези метафори могат да се проследят при въвеждането на най-общите категории като „съзнание“ и „поведение“.

Въпросите, чиито отговори се търсят в тази студия, предполагат въвеждането на няколко нива на анализ:

- периодизацията на развитието на научните идеи, основана на „революционната смяна на парадигмите“, която се отразява на академичното обучение,

психологическата практика, приеманите от научната общност и отразяваните в учебниците, списанията и т. н. стандарти;

- „ренесансовите мислители“ като контрапункт на доминиращата парадигма;
- хронологията на събитията, създаващи биографията на научните стилове и практики в психологията на познанието.

Обобщението на този анализ е потърсено в смяната на метафорите за психичното време/пространство и тяхното място при определянето на развитието, носещо в себе си както революционните промени на парадигмите, така и ренесанса на идеите, които запазват научното наследство и посланията за бъдещето.

Този текст няма претенциите за пълен историко-теоретичен анализ както на периодите, така и на школите с техните водещи учени. Той е основан на историческите обзори по психология на Александров (2005), Лийхи (Leahey 1987), Шулц & Шулц (2005), Маркс и Кронан-Хиликс (Marks & Cronan-Hillix 1987), Ярошевски и Анциферова (1974), Ярошевски (1976, 1996). Оригиналните текстове на психолози, представящи както доминиращите стилове, така и идеите на „ренесансовите мислители“, са използвани за въвеждането на основни понятия, илюстративни изследвания и метафори за психичното време/пространство. Основната цел е да се проследят различните възможности за концептуализирането на психологията на познанието през различните периоди на нейното развитие.

КОНЦЕПЦИИ ЗА НАУЧНОТО РАЗВИТИЕ

В историко-философските анализи на Тулмин (Тулмин 2002) развитието на научното познание през изминалото столетие се разглежда като преход от модерността към постмодерната епоха. Основните признаци за него се търсят в промяната на доминиращите културни представи за научност, научен опит и научна практика. В научното знание според автора се включва не само концептуалното схващане на дадена теория, техниките за справяне с практическите проблеми, но и индивидуалната възприемчивост за употребата им в различни ситуации. В периода на модернизма естествените науки са тези, които задават стандартите за научност. Теорията за познанието се основава на метафората за подредената Вселена. Тя се управлява от математическите закони, които могат да се открият от науката. Тази програма се създава през XVII в. от философи и учени като Декарт и Нютон (Ръсел 1998), но епистемологията на модернизма се формулира по-ясно три столетия по-късно в програмата на Виенския кръг (Botella 1994). Една от важните ѝ характеристики според Тулмин (Тулмин 2002) е приемането на универсалния и неизменен характер на рационалността. Според автора учените от естествените науки от XVII в. се опитват

да обединят рационалността, необходимостта и сигурността в математическа форма. За този период е характерно неравновесието между рационалността и разумността. „Анализът на теоретичните аргументи на езика на абстрактните понятия и наблягането на обясненията, дадени на езика на универсалните закони – с формални, общи, извънвремени, свободни от контекста и ценностно неутрални аргументи, – е понастоящем работа на логиката. Изследването на фактическите наративи за отделни обекти или ситуации във формата на аргументация по същество, положена в дадено време и място, ситуационно зависима и етически натоварена, е предмет на реториката“ (пак там, 43–44). Определянето на научното изследване като установяващо връзка между наблюдение и теория (представена чрез система от аксиоми) се свързва с традициите на позитивизма. То включва хипотези, които се подкрепят чрез система от доказателства. Те се приемат за установени истини, когато се докаже тяхната рационална адекватност. На развитието на науката се гледа като на кумулативен процес, а обективността е разбрана като теория с извънвремени закони. Обобщението е, че изследователят трябва да притежава безпристрастна обективност и да бъде независим от ценностите.

През 80-те години на ХХ в. все по-голяма популярност придобива позицията, че нито една интелектуална система не може да осигури пълната стабилност на знанието. Според Тулмин (2001: 243) тя бележи прехода от модернизма към постмодерната епоха. Стилът на постмодерното мислене се разглежда като реакция на ограниченията в модернистичната епистемология и изисква всяка теория да бъде определена според това, кой я представя и пред кого, кога я използва и в какъв контекст, как се въвежда, т. е. как се внедрява в живота (пак там, с. 44). В този подход не може да се твърди, че даден вид теоретично мислене е единствено правилен. Както в интелектуалния, така и в практическия живот не може да се заема позиция извън времето и пространството. В научната практика се приемат за правомерни различни начини на мислене и действие.

Тези умонастроения могат да се открият много по-рано в изкуството – в школата Баухаус (Droste 1990) и в развитието на полифоничния роман (Botella 1994). Един от представителите на постмодерната литература е Л. Дърел (2000). Неговата четирилогия „Александрийски квартет“ се нарежда сред стотте най-ярки романи на ХХ в. Чрез полифонията на авторските гласове са представени различните гледни точки за реалността. Така всяка нейна интерпретация се определя от позицията на героя. „След като две или повече обяснения за едно-единствено човешко действие са еднакво достоверни, тогава какво означава действието, ако не илюзия – жест върху мъглявия фон на действителността, която само измамната природа на човешките различия прави да изглежда осезаема?... Самият живот е измислица и ние всички го твърдим, всеки по различен, ала лично свой начин, защото всеки го разбира според собствената си природа и способности“ (Дърел 2000: 530).

В този преход от модерността (с нейните неизменни и универсални критерии за научност, обективност и рационалност) към постмодернизма (с неговия скептицизъм по отношение на познанието и научните методи) като самостоятелна наука се заявява и психологията, която трябва да доказва научността си, да определя предмета си, наличието на психологическа каузалност, да изработва инструменти за изследване на психичните феномени и да ги прогнозира. Развитието на психологията е част от общите умонастроения на XX в. и в научните психологически стилове намират пряко отражение както зададените стандарти на модернизма, така и релативизмът на постмодерната епоха. Нещастливо тя се заявява в края на XIX в. като „физиологична психология“, за да се свърже по-скоро с експерименталните методи и с тези, които са близки до използваните в природните науки (Blumenthal 1980: 121). С течение на времето обаче, с излизането ѝ от академичните аудитории и намесата ѝ в социалната практика, тази научна област ще се разпознава като лежаща по-близо до т. нар. „клинични“ дисциплини, които решават частни проблеми на отделни хора, групи или ситуации, като основана по-скоро на процедури, работещи по „времеви“ начин (Тулмин 2002: 151–152).

През периода на модерността оформеното от логическия позитивизъм преобладаващо мнение е, че развитието на науката е кумулативен процес – процес на натрупване на знанието, но в средата на 50-те години на миналия век се оформя нова позиция. Развитието се определя като смяна на парадигми, осъществявана от научните революции.

РАЗВИТИЕТО КАТО ПОРЕДИЦА ОТ РЕВОЛЮЦИИ

През 1962 г. излиза първото издание на произведението „Структурата на научните революции“ на Т. Кун – есе, което обобщава изследователската и преподавателската работа на автора в областта на история на науката (Kuhn 1996). Днес може да се каже, че представената от автора концепция е преобладаващата. Термини като „парадигма“, „аномалии“, „нормална наука“, „революционни промени“ се превръщат в основни понятия за обяснение на развитието в науката.

Цялостният процес на научното развитие е описан от Кун „като последователност от обвързани с традицията периоди, прекъсвани от време на време от некумулятивни преломи“ (Кун 1996: 223). Последните могат да се използват за основа на периодизацията на развитието на науката в дадена област. Терминът „парадигма“ е предизвиквал най-много възражения поради своята многозначност, което кара автора да развие и да уточни употребата на понятието в „Постскриптам – 1969“ към второто издание на книгата си (Кун 1996: 189–224). Едната смислова употреба се изразява в „цялата съвкупност от убеждения, ценности, техники и т. н., споделяни от членовете на дадена общност“, а втората – в „конкретните решения на главоблъсканици“, които

могат да се използват като модели, образци или примери за решаването на другите главоблъсканици в нормалната наука (пак там, с. 190). По-общата смислова употреба на термина „парадигма“ Кун основава на разбирането си за „компонентите на дисциплинарната матрица“. Към последните той отнася:

- „символните обобщения“;
- „метафизичните части на парадигмите“, или „общоприетите предписания“, „предпочитани аналогии или метафори“;
- ценностите, които определят типа на предвижданията и това, дали науката трябва (или не трябва) да е полезна за обществото (пак там, 197–199).

По-тясната смислова употреба на парадигма се свързва с конкретните решения на проблемите, които могат да се използват като образци и модели за други проблеми в нормалната наука (пак там, с. 202).

Характерните черти на научните революции са:

- отхвърляне на старата теория и приемане на нова, която е несъвместима с предишната;
- логическа смяна на проблемите;
- промяна на стандартите, по които се определят значимостта на проблемите и това, кое решение е закономерно;
- промяна на методите;
- промяна на ценностите (пак там, с. 127);
- преобразяване на научното въображение и на света на учените (пак там, с. 22).

Освен познавателни парадигмите имат и нормативни функции. Според Кун те определят формата на научния живот. Успешната нова парадигма/теория позволява да се правят нови предвиждания. В този контекст парадигмите се разглеждат като източник на методи, проблемни полета и стандарти за решение и приемането им води до предефиниране на съответната наука. Според терминологията на Т. Кун „нормалната наука“, която се очертава след научната революция, е не само „несъвместима, но често е реално несъизмерима с традицията, съществувала преди това“ (пак там, 120–121).

Как се променят убежденията и понятията на науката като резултат от парадигмалния обрат? Могат ли теориите да се определят като човешки интерпретации на дадени данни? На този въпрос авторът отговаря, че по време на научните революции учените виждат нови и различни неща, дори и в случаите, когато гледат с познатите инструменти към изучавани преди това места. Това различие прилича на перцептивната трансформация, изучавана от гещалтистите. При възприемането на реверсивни образи в даден момент може да се види образът или на патица, или на заек. За Кун обаче съществените разлики се изразяват в това, че при възприемането на двузначната фигура има външни стандарти, спрямо които може да се покаже промяната. При парадигмалната промяна предишното виждане се определя като погрешно (пак там, 128–151).

Историята на психологията е богата на примери за такава конфронтация на теориите. Критиките на бихейвиористите към менталистичната парадигма, когнитивната революция, която обявява края на бихейвиоризма, или постмодерният бунт срещу ограниченията на информационния модел и цялата „традиционна психология“ са примери на такива революционни промени в психологическата наука.

РАЗВИТИЕТО КАТО РЕНЕСАНС НА ИДЕИТЕ

Основните внушения и разбирания за типа на развитието в дадена научна област идват от историческите данни и анализи в учебниците, философските текстове и в популярната литература. Най-често в тях се прави последователно представяне на авторитетните личности в дадената област като представители на една или друга школа. Тези исторически данни обаче се въвеждат и осмислят от гледна точка на приетите стандарти и парадигми към момента на писането на литературата. Това внушава и разбирането за развитието на науката като кумулативен процес. Подборът в историческите данни и преформулирането на проблемите от гледна точка на действащите в момента школи усилват това впечатление. „Извлечената от учебниците традиция, към която учените се приобщават, в действителност никога не е съществувала“, предупреждава Кун (1996: 154). Тя по-скоро се конструира от доминиращата в момента парадигма. „Когато се отрича от една стара парадигма, научната общност едновременно с това отхвърля повечето от книгите и статиите, олицетворяващи тази парадигма, като неподходящи за професионално изучаване. Научното образование не се възползва от нищо, което да е равностойно на музеите по изкуствата или библиотеките с книги на класиците и понякога това води до драстично изопачаване на представата на учения за историческото минало на неговата дисциплина“ (пак там, с. 182). Примери за подобно развитие биха могли да се открият и в психологията. За подобно пренаписване на историята може да се говори при смяната на менталистичната с бихейвиористичната парадигма, при въвеждането на информационния модел, а днес – може би при противопоставянето на постмодернистите срещу „традиционната психология“.

Може ли развитието на научните идеи да се представи единствено и само под знака на революционните промени като смяна на доминиращи стилове? Критиките по отношение на тези възгледи се отнасят до факта, че старите парадигми се запазват и не се променят. Един от изводите от теорията на Кун, към който се обръщат съвременни историци (цит. по Marx & Cronan-Hillix 1989), е, че смяната на една парадигма с друга невинаги означава, че е по-добра от предшестващата. Не е възможно парадигмите да се сравняват по качеството „по-добри“: „различни“ не значи „по-добри“. В тази посока има и опити за корекция на теорията на Кун за научните революции. Според Лакатос (цит. по Marx & Cronan-Hillix 1987: 9) научното познание е представено от две и повече изследователски програми, които съществуват едновременно и е възможно

да се конкурират. Представителите им могат да водят диалог, а едни и същи данни – да се използват за проверка на конкуриращи се теории. Лодън (цит. по Marx & Cronan-Hillix 1987: 9) отива по-далече в обобщенията си и разглежда научното познание като резултат по-скоро на еволюция, отколкото на революция. Тези възгледи са по-близо до разбирането на Файерабенд (Фейерабенд 1986) за развитието на научното познание, което не е поредица от непротиворечиви теории, очертаващи някаква идеална концепция. Познанието по-скоро се разглежда като несъвместими или по-скоро несъизмерими алтернативи.

През 1940 г. в България излиза книгата на проф. П. Бицили – един от видните учени и преподаватели в Софийския университет – „Основни насоки в историческото развитие на Европа“. Връщането ѝ в света на читателите е през 1993 г. Тя не само носи богатия историко-теоретичен анализ на произхода и еволюцията на европейските нации, но съдържа философски и психологически интерпретации за личността и историческия процес и личността и творчеството. Авторът адресира своя труд към всички читатели, които биха искали да изучават историята на „модерния свят“ и европейската научна мисъл. Ясно са посочени трудностите на всеки опит за реконструиране на човешката история и те са основата за обособяването на втората перспектива в анализа на развитието на науката: като резултат от творчеството на ренесансовите мислители. Според Бицили (1993: 41–42) историческото развитие преминава през три стадия:

- През първия стадий – на наивния реализъм – всичко случващо се е резултат на волевите изяви на отделни личности. Тази творческа дейност не би могла да се определи от външни обстоятелства.

- През втория стадий възниква представата за ролята на „великите надличностни сили“, на идеите или факторите, които са доминирали в интелектуалния живот. Създава се понятието за „среда“, „епоха“, „дух на епохата“. Личността се разглежда като продукт на условията и като изразителка на колективни умонастроения.

- Третият стадий е „критическият реализъм“ и предполага лично творчество, което е единственият реален двигател на историческия процес. Определени, присъщи на епохата тенденции се разкриват в съзнателната, съзидателна дейност на отделни личности.

Като се следва тази логика, във всеки период в развитието на дадена наука могат да се открият посочените от П. Бицили стадии. Всеки период е съчетание от „волевите изяви на отделни личности“, които не се определят от съществуващата практика, „духа на времето“ и „съзидателната, съзнателна дейност на личности“, превръщащи се в изразители на духа на епохата. Вторият и третият стадий могат да се разпознаят в повечето исторически анализи на развитието на научната мисъл в дадена област, но първият остава в сянка. Към него могат да се отнесат онези специални ренесансови мислители, които черпят вдъхновение от научното наследство, не се вписват в доминиращата практика и заемат особено място в научния живот. Техните позиции звучат

предизвикателно и възраждат теми, проблеми и изследвания, изключвани от рутинната научна дейност. Тук терминът „ренесансови“ се използва, за да насочи вниманието към това, което тези учени постигат, като преоткриват знания, умения и добродетели, „забравени“ или „отхвърлени“ от доминиращия научен стил. Това са личности, които със силата на своята индивидуалност, продуктивност и енергия се появяват неочаквано, а творчеството им задава далечните перспективи на развитие.

Развитието на идеите в психологията на познанието ще се търси в рамките на революционните промени в научните парадигми и ренесансовите мислители, които са контрапунктът на доминиращите стилове.

РЕВОЛЮЦИИТЕ В ПСИХОЛОГИЯТА И РЕНЕСАНСОВИТЕ МИСЛИТЕЛИ

Очертаната от Кун (1970) картина на научните революции дава възможност за подреждането на психологическите школи и системи в координатите на историческото време. Научното познание като парадигмално знание преминава през два стадия: нормален и революционен. Парадигмалната наука се противопоставя на предпарадигмалното познание, описвано от Кун като объркана, несистематична дейност. Последното се определя като период на търсенето на подход и формулиране на проблеми или идентификацията на проблеми. Предпарадигмалният период е периодът на конфронтацията и съвместното съществуване на различни школи или системи в психологията. Определянето на школите става въз основа на:

- предмета на изследване;
- подходите на изследване;
- методите на изследване.

Всяка школа включва: закономерности, описвани като причинно-следствени връзки; приложения; инструментализация; теория и общофилософски допускания.

В периода на научните революции изразителите на конкурентна парадигма използват различни понятия, за да формулират други проблеми, да приспособят нови стандарти за разрешаването на проблемите, като придават различно значение на понятията в сравнение с предишната парадигма. И според Ярошевски (1976, 1996) научният прогрес в психологията се постига в резултат на революционни промени в разбирането на предмета ѝ. Като такива се разглеждат замяната на термина „душа“ с термина „съзнание“, промяната в разбирането за структурата на личността с появата на понятието за „несъзнаваното“, изучаването на поведението като главна цел на психологията. Всяка една от тези промени авторът определя като драма на идеите, чрез която се пише биографията на предмета на психологията. Той представя анализа на последователната смяна на стиловете като основна и уникална задача на историята на психологията. Използването на основни понятия в която и да е друга

психологическа дисциплина обаче, в това число и в психологията на познанието, предполага определянето им по отношение не само на другите понятия, но и на теоретичния модел, в чийто контекст се въвеждат. Самият пример, който Ярошевски използва за термина „усещане“, е пряка илюстрация на тази необходимост. Терминът губи „историческата си достоверност“, а към това можем да добавим и научната коректност, ако не се посочи теорията, в чиито рамки се използва. Различни значения му се приписват в теориите на Вунд (Вундт 1880), Ананиев (Ананьев 1960), Найсер (1981).

Развитието може да се разглежда като исторически синтез между доминиращия стил, установяващ се в резултат на научната революция, и ренесанса на идеите, който, от една страна, пази научното наследство, а от друга, въвежда перспективите на бъдещето.

Ренесансови мислители, които не се вписват в рамките на доминиращата парадигма, са У. Джеймс, З. Фройд, Л. Виготски, Ж. Пиаже и Дж. Брунер. Този списък в никакъв случай не изчерпва богатството на творческите биографии, написали научната история на ХХ в. Те са избрани тук, за да се въведе по-скоро анализът на контрапункта, на особената позиция в развитието на изследванията върху познанието. През 1905 г., на Международния конгрес по психология в Рим, У. Джеймс (2000а; 2000б) изнася доклад на тема „Съществува ли съзнание?“ в атмосферата на доминиращата по това време Вундова психология на съзнателния опит и интроспективния метод. И макар че в по-късните исторически анализи той се посочва като предвестник на бихейвиоризма (Ярошевски 1976, 1996), приносът му не би могъл да се сведе и дори да се свърже пряко с психологията на поведението, а по-скоро с метафората за „потока на съзнанието“, която задава рамката на различни психологически школи. Предизвикателство за академичната психология от началото на ХХ в. е и концепцията за несъзнаваното на З. Фройд (1992; 1995), който разширява идеята за психичното пространство/време. В периода на доминиращия обективистичен, рефлексологичен и бихейвиористичен стил идеите на Л. Виготски (Виготски 1982а; 1982б; 1982в) за връщането на съзнанието в полето на психологическите изследвания и изучаването на висшите психични функции могат също да се определят като ренесансови. Подобна е и позицията на Ж. Пиаже (1969, 1981) в контекста на доминиращата мода през 60-те и 70-те години на ХХ в., въведена от информационната психология. Ако трябва да се потърсят проявите на днешните ренесансови мислители в областта на психологията на познанието, добър пример е научната биография на Дж. Брунер, която се свързва с двете когнитивни революции.

Посочените по-горе автори имат принос не само за запазване на наследството, но и за прочита и „развитието“ му. Т. Кун (1996: 186) говори за развитието в науката като „еволуция от примитивни начала“, а не като еволюция към нещо. Използваните от ренесансовите мислители метафори за психичното време/пространство разчупват установеното статукво в научното познание и осигуряват еволюцията му „от онова, което знаем“.

ПЕРИОДИ В РАЗВИТИЕТО НА ПСИХОЛОГИЧЕСКИТЕ ИДЕИ ЗА ПОЗНАНИЕТО

В зависимост от начина, по който се разбира процесът на научно развитие, са възможни и различни периодизации. Един от най-ранно представените в историко-теоретичните анализи се основава на ролята на отделната личност в научния прогрес. Това е **персоналистичният подход**, в който историята и анализът на идеите се свързват с живота, работата, научната дейност и продукция на конкретни автори. В началото на 30-те години на XX в. възниква идеята за създаването на история на психологията в автобиографии от Мърчисън (по Ярошевский и Анциферова 1974). Този подход може да се открие и в съвременните исторически анализи, които са основани на ключовите фигури в психологията (Harré 2006).

Друг подход, който може да се разглежда като опозиция на първия, е **контекстуалният**. Развитие на научните идеи при него се подчинява на обективни закономерности, а ролята на отделния човек е да изрази идеите на своята епоха. Един от най-видните му представители е Е. Боринг (цит. по Marx & Cronan-Hillix 1987). Контекстът и „духът на времето“ определят развитието на научната мисъл. Едно от доказателствата за тази идея е едновременното откритие, което се прави от хора на различни места, и това е обяснителният принцип, използван в много съвременни учебници по история на психологията (Simonton 1995: 100).

В повечето исторически обзори, писани след 70-те години на XX в., като основен подход за периодизация се посочва **парадигмалният**. Той предполага въвеждането на логически критерии за определянето на парадигмите. Логическият анализ позволява да се обединят няколко школи в една парадигма, а разглеждането им следва хронологията на появяването им в социалното пространство. Неговото използване обаче не води до еднозначни периодизации в развитието на психологията. Така в четвъртото издание на книгата си „Системи и теории в психологията“ Маркс и Кронан-Хиликс (Marx & Cronan-Hillix 1987) разглеждат шест „класически системи“ в психологическата наука: асоционизъм, структурализъм, функционализъм, психоанализа, бихейвиоризъм и гешталтпсихология. При определянето на всяка от тези системи авторите се ръководят от логическите критерии. Те са основани на начина, по който се определя предметът на психологията, на основните постулати, чрез които се разглежда въпросът за отношението между духа и тялото. Каква е природата на данните? Какви са причинно-следствени връзки и какви са критериите за подбора на данните?

Втори вариант на парадигмалния подход предлагат М. Бунге и Р. Ардила (Bunge & Ardila 1987). В своя философски анализ на развитието на психологическите идеи те въвеждат противопоставянето на теориите, обособяващи предмета на психологията от функциите на мозъка, и такива, които не го пра-

вят. Като следствие от този логически критерий ментализмът и бихейвиоризмът попадат в първата категория теории, а биопсихологията – към вторите. Към ментализма са отнесени: класическата психология, гешталтпсихологията, информационната психология, поппсихологията (народната психология, психоанализата, парапсихологията). Към бихейвиоризма се разглеждат Уотсъновият бихейвиоризъм, класическият бихейвиоризъм и екологичната психология на Гибсън. Биопсихологията като нова парадигма се описва като перспектива в развитието на съвременната психология.

Трети вариант на парадигмалния подход предлага Лийхи (Leahey 1987). Той прави периодизация на развитието на психологическите идеи, като ги обединява въз основа на логически и хронологически принципи. Така се оформят парадигмата на психологията на съзнанието и безсъзнателното, т. е. менталистичната парадигма, и тази на бихейвиоризма. Развитието на психологията авторът вижда като херменевтика.

Както повечето направени в исторически обзори периодизации, така и предложената в този текст носи отпечатъка на актуалния момент, насочена е към разбирането на настоящето на психологията. Отправната точка е 2007 г. Днешният ден на когнитивната психология носи в себе си резултата както от когнитивните революции и парадигмалните промени, така и от творчеството на ренесансовите мислители.

Въвеждането на понятието за доминиращ стил би било непълно, ако не се опишат съпровождащите го събития, представящите го теории и онези ярки индивидуални постижения, които устояват на времето, за да въведат посланията си към научната общност на бъдещето. Основания за предложената периодизация са мястото на познанието в психологическите изследвания: оформянето на категориален апарат и система от понятия за изследването му; разработването на процедури за изследване и описание на база данни, които да подкрепят концептуалния модел; запазването на научната традиция, от една страна, и научната перспектива, от друга, от ренесансовите мислители за всеки период.

ПЪРВИ ПЕРИОД: МЕНТАЛИСТИЧЕН ПЕРИОД (1879–1920)

- Разцвет на ментализма. Въвеждане на метафорите за психичното време и пространство

ВТОРИ ПЕРИОД: ЗАПАЗВАНЕ НА ТЕМАТА ЗА МЕНТАЛНИТЕ ПРОЦЕСИ И СЪЗНАНИЕТО В ПЕРИОДА НА БИХЕЙВИОРИЗМИТЕ (1920–1940)

- Бихейвиористичният стил и темата за познанието в необихейвиористичните модели, от една страна, и техният контрапункт – културно-историческата концепция на Л. Виготски, от друга

ТРЕТИ ПЕРИОД:
ПЪРВА КОГНИТИВНА РЕВОЛЮЦИЯ (1955–1970)

- Информационният стил и неговият контрапункт – теорията на Пиаже

ЧЕТВЪРТИ ПЕРИОД:
ВТОРА КОГНИТИВНА РЕВОЛЮЦИЯ –
ПОСТМОДЕРНА ПСИХОЛОГИЯ 1980

- Стилът на постмодерната психология и творческата биография на Дж. Брунер

Календарните граници имат условен характер и се определят от основни събития, които оформят даден период, но както се случва, типично в социалното време, миналото, настоящето и бъдещето създават единен континуум, в който всеки отрязък от време съдържа в себе си както паметта за минали събития, така и възжеленията за бъдещите значения.

РАЗЦВЕТ НА МЕНТАЛИЗМА

Календар на събитията	Година
В. Вунд създава лаборатория	1879
З. Фройд – „Тълкуване на сънищата“	1900
Вюрцбургска школа	1901
У. Джеймс – „Съществува ли съзнанието?“	1904
И. П. Павлов за класическото обуславяне	1906
Вл. Бехтерев – „Обективна психология“	1907
Вертаймер публикува гешталтските принципи	1913
В. Кьолер започва изследванията си на о. Тенериф	1913

„Пристрастният“ календар започва с датата 1879 г., когато в една стая с личните средства на В. Вунд е създадена първата лаборатория по експериментална психология в Лайпциг (Александров 2005; Воерее 2003). Това е годината, която днес единодушно се приема за рождена дата на психологията като самостоятелна наука. Създадената от него лаборатория е призната официално и е записана в каталога на Лайпцигския университет през 1885 г. В нея се провеждат редица изследвания със специализирана апаратура и това я превръща в най-добрата база за развитието на експерименталната психология в Германия. За относително кратък период от време (около 20 години) Вунд обучава над 24 000 студенти, пише основните си трудове и ръководи издаването на списанието *Philosophische Studien* (Leahey 1987: 181). Това е времето, през което се извършва обучението на първата генерация психолози, и именно Вунд е учени-

ят, създал академичните стандарти. Разбира се, неговата дейност не е изолирано явление за интелектуалния живот на Германия. Още в края на XVIII в. това е най-образованата страна в света: над 50% от населението е грамотно. През XIX в. тя изгражда своята система за висше образование, „която няма равна на себе си по задълбоченост и разнообразие на знанието“ (Джонсън 1993: 99). За периода от средата на XIX в. до Първата световна война около 50 000 студенти само от Америка получават висшето си образование в Германия и Австрия (Blumenthal 1980: 129). Почти целият български интелектуален елит от края на XIX и началото на XX в. също е преминал през тези университети (Александров 2005: 69–87).

Ето защо изглежда необясним фактът, че в съвременните англоезични учебници по когнитивна психология, писани през 60-те и 80-те години на XX в., почти липсват биографични данни за Вунд на фона на пространните сведения за неговия съвременник У. Джеймс. За Джеймс се представят много биографични данни и се признава приносът му за развитието на съвременната когнитивна психология, а В. Вунд в най-добрия случай се споменава само като основател на първата психологическа лаборатория, като учен, развиващ психологията на познанието и използващ интроспективния метод (Андерсон 2002: 18). Едно от обясненията може да бъде изведено от историческото развитие на Европа. Според Лийхи „Вундовата психология е толкова елитарна, рационална, романтична, крехка и деликатна, че не може да противостои на надигания се прилив на социализъм и демокрация, позитивизъм и прагматизъм.... Поражението на Германия след Първата световна война и настъплението на нацизма обричат тази психология на забравата“ (Leahey 1987: 200). Рационалната психология на съзнанието не може да се съревновава в този период с психологията на ирационалното и безсъзнателното, интроспективните методи – с обективните методи в изучаването на поведението.

Извършената огромна преподавателска и изследователска работа обаче подготвя развитието на теории, пряко свързани с изучаването на познанието като психологическа реалност както в близка, така и в по-далечна времева перспектива. Освалд Кюлпе (1975), който се сочи за един от най-талантливите ученици на В. Вунд, въвежда ново поле в психологическите експерименти – изследване на мисленето – и създава школа, която, макар да няма публикувани систематични трудове и систематизирана теория, е известна като Вюрцбургска школа (1901–1909). О. Кюлпе преподава в Университета във Вюрцбург и в резултат на неговата и на сътрудниците му изследователска дейност през 1901 г. излиза първият доклад, който изненадва психологическата общност: мисленето може да бъде безобразно. Вунд остро критикува самата идея за експериментално изследване на мисленето, но след столетие методите ѝ ще се оценяват като нови, откритията – като стимулиращи и изпреварили времето си, а чрез концепцията си за менталната мрежа тя ще внесе своя принос в съвременната когнитивна психология (цит. по Leahey 1987: 191–195).

През 1910 г. излиза статията на М. Вертхаймер за примитивната музика на племе в Цейлон, в която са формулирани идеите му за гещалта (цит. по Leahey 1987: 196). Заедно с В. Кьолер и К. Кофка (цит. по Шулц и Шулц 2006) започват изследвания на видимото движение, или т. нар. Фи-феномен. Идеята за първичността на цялостния опит не е била „само теория за възприятието и мисленето или само психологическа теория или философия; тя е цялостно светоотношение, обхващаща всичко религия. Нейната сърцевина е надеждата, че светът е разумно съгласувано цяло, че действителността е организирана в осмислени части, че природните единици имат своя структура“ (цит. по Leahey 1987: 196).

С излизането и на фундаменталния труд на К. Кофка през 1935 г. „Принципи на гещалтпсихологията“ се заявява и утвърждава третата менталистична теория, която ще внесе своя принос към изследването на познанието. През 1920 г., на 88 години, умира В. Вунд и ако през последните 40 години от живота си той и неговата психологическа школа са почитани като водещи в света, паметта на следващите генерации ще се окаже „къса“. Ще е нужен почти век за възстановяване на мястото, което заслужава тази *Ganzheit* [от немски – цялостна] теория в развитието на психологическото знание (Blumenthal 1980)

Вюрцбургската школа заглъхва след заминаването на О. Кюлпе за Бон, докато съдбата на гещалтпсихологията е по-различна. След Втората световна война първата генерация гещалтпсихолози или са убити, или емигрират. К. Кофка заминава за Америка през 1927 г., а през 1930 г. е последван от М. Вертхаймер и В. Кьолер (цит. по Шулц и Шулц 2006). Така центърът на изследванията се мести в Америка. Гещалтпсихолозите представят теорията си, но към тях се оформя двойствено отношение. Приемани са експерименталните им изследвания, но теоретичната основа не се разбира и остава чужда на интелектуалната нагласа на психолозите, приемащи за единствено научен бихейвиоризма (цит. по Leahey 1987: 200–202).

През този период в Европа и Америка са създадени лаборатории по експериментална психология, които са оборудвани с най-модерната за времето апаратура за физиологични изследвания (лабораториите на В. Вунд, Г. Е. Мюлер, У. Джеймс). Фройд вече е написал „Тълкуване на сънищата“ (1900), събрал е около себе си приятелите на новата наука (1908) и е организиран първия частен конгрес, представил е в цикъл от пет лекции съдържанието на психоанализата в университета „Кларк“, в Устър, Масачузетс (1909), и прилага интроспекцията в психотерапевтичните процедури, за да проникне в ума на пациента: в съзнателното и безсъзнателното му. Психоанализата все още не е получила социално признание и е далече от преодоляването на психологическите и философските предразсъдъци, които не приемат съществуването на несъзнаваното психично (Фройд, Автобиография 1992).

МЕНТАЛИСТИЧНАТА ПАРАДИГМА

Предметът на психологията според *Ganzheit*-психологията на Вунд е непосредственото съдържание на всеки опит (Wundt 1879: 4). Колко идеи могат да се представят в съзнанието за определен момент? Емпиричните отговори, които дават изследванията на Вунд, се потвърждават и от съвременните изследвания на когнитивните психолози (Voeree 2003).

Предметът на психологията е съзнателният опит сам по себе си и за себе си, без да се съотнася към това, как прогнозира или обяснява поведението. Началото на новата експериментална психология Вунд обявява с изследването на централния процес на контрол – аперцепцията. Още като млад асистент в Хайделбергския университет той се заема с обяснението на един парадокс, отбелязан в работата на астрономите: откриват се системни разминавания в отчитането на времето, в което звездите преминават през решетката на телескопа. Тези различия зависят от това, дали астрономът фокусира вниманието си върху появата на звездите, или върху уреда за измерване на времето. През 1860 г. Вунд създава специален апарат, за да възпроизведе тази ситуация в лабораторни условия (Blumenthal 1980). Той измерва скоростта на централен психичен процес и една от основните теми в следващите му изследвания става разграничаването на волевите от неволевите действия. Вунд нарича себе си „първия емпиричен волунтарист“ и започва дългите си емпирични търсения на вътрешната сила, която определя човешкия опит. Психичните процеси могат да се разберат само в отношението си към целта или последиците, които не са събития от физиката. По този начин Вунд обособява физическата от психологическата каузалност и за да определи последната, въвежда термини като: цел, ценност, антиципация на бъдещето. Централният механизъм на психологическата каузалност е аперцепцията, която днес се назовава „селективно внимание“ (Христова 1988). Целият опит е конструиран вътрешно под контрола на този централен волеви процес и е резултат на творчески синтез.

В началото на 90-те години на XIX в. В. Вунд (Wundt 1980; Blumenthal 1980) представя психологическата каузалност като система от принципи. Основният принцип, чрез който се постига организацията на непосредствения опит, е „творческият синтез“. Вторият принцип се отнася до „психичните отношения“. Според него значението на всяко умствено събитие зависи от контекста. Третият принцип, „психологическият контраст“, разглежда ефекта на противоположния процес. Той описва отношението между противоположните състояния и тяхната тенденция да се усилят. Четвъртият принцип се отнася до „умственото развитие“, което се изразява в прогресивната интеграция на опита през дълъг интервал от време. Петият е „принципът на хетерогенността на края“. Той се отнася до последователността на волевите действия, която може да се разбере само по отношение на целта или крайния резултат. Шестият „принцип на развитие към противоположности“ се изразява в колебанието

между противоположни тенденции в една развитийна перспектива на човешките емоции, поведение и опит, което е характерно не само за отделния човек, но и за народите като цяло. Този стил на анализ говори за амбицията на Вунд да създаде цялостна психология, която е по-скоро функционална и синтетична, отколкото атомистична и структурна (Leahey 1987).

Идеята за психологичната каузалност се пренася и към процесите на мисленето. **Вюрцбургската школа** разширява полето на експерименталните изследвания с преживяванията на „опитните изследвани“, които съобщават непосредствено след опитите пълните и безпристрастни данни за „протичането на душевните процеси“. В статията „Съвременната психология на мисленето“ О. Кюлпе (1975) коментира изследванията на мисленето, провеждани във Вюрцбургския психологически институт. „Беше открито съществуването на такива явления, състояния, насоки, актове, които не влизаха в схемата на старата психология. [Изследваните] знаеха и мислеха, разсъждаваха и разбираха, схващаха смисъла и тълкуваха общата връзка, без да използват подкрепата на случайно изплуващите при това сетивни представи“ (пак там, с. 22). Ново разбиране на съзнанието се предполага на основата на изследванията върху т. нар. „безобразно мислене“. Увеличават се елементите на душевния живот. „Към числото на явленията, които сетивно не се съзерцават, се отнася не само това, което съзнаваме, мислим, и това, за което мислим с неговите свойства и отношения, но и самата същност на актовете на съжденията и многообразните прояви на нашите дейности, функциите на нашето активно отношение към дадено съдържание на съзнанието, именно групировката и определението, признаването или отричането“ (пак там, с. 24). Представите са само част от явленията. Те са свързани с различни по своя характер влияния на самото съзнание. Душевните процеси са тези, които осмислят и даряват на субекта ценност на преживяването му. Една определена гледна точка или задача влияе върху Аз-а и това влияние Кюлпе нарича „детерминираща тенденция“. Аз-ът притежава безгранично множество от възможности да реагира. „Когато една от тези възможности получава особено значение в сравнение с другите, тук има място детерминиращата тенденция, известен избор“ (пак там, с. 26). По този начин психологията на детерминиращата тенденция става съществена част от психологията на мисленето и на съзнанието.

Нов аспект на психологическата каузалност може да се открие в **гешалт-теорията**. Тя е резултат от конкретни изследвания в областта на психологията, логиката и епистемологията. Основната „формула“ на тази теория може да се изрази така: „Има цялостности, които не могат да се определят от индивидуалните свойства на техните елементи... а от вътрешната природа на цялото“ (Wertheimer 1924). Идеята за този фундаментален принцип идва от експериментите на Фон Еренфелс (цит. по Кьолер 2000). Според него има „хиляди перцептивни образи, чиито характеристики не могат да се извлекат от характеристиките на крайните им компоненти, т. нар. усещания“ (пак там, с. 169). Ако

опитът е съставен от елементи, когато чуем дадена мелодия, при повторното ѝ слушане въз основа на паметта можем да я разпознаем. Кое обаче ни позволява да я разпознаем, когато тя се изпълнява в друга гама? Сборът на елементите е друг, макар че мелодията е същата. Еренфелд се опитва да обясни такъв тип феномени със запазването на отношението между елементите. М. Вертхаймер отива още по-далеч: това, което може да се предположи според него, е, че всяка отделна част зависи от цялото, че всички функционални връзки влияят върху характеристиките на самата сцена. Този принцип авторът демонстрира при възприемането на „видимото движение“, или т. нар. фи-феномен. Самото взаимодействие възниква като такова само на перцептивната сцена. Така Вертхаймер развива идеята си и за моларните перцептивни единици. Всяка част има определена роля и функция в цялото. Не е точно полето да се описва като сбор от отделни сетивни данни. Експериментите върху зрението изискват да се вземе под внимание теорията за влиянието на цялото върху частите. През 1923 г. излиза статията „Законите на организация в перцептивните форми“, в която възприемането на фигури на даден фон се интерпретира като следствие от тяхното действие. Илюстрира се силата на принципите за:

- прегнантност (тенденцията да се изгражда добра, проста, устойчива и симетрична форма);

- групиране на близколежащи елементи;

- групиране на сходни елементи;

- завършване на незавършени фигури.

Натрупва се огромно количество изследвания в областта на възприемането (Кофка 1975). Това позволява на гешалтпсихолозите да разглеждат тези принципи като релевантни за обяснението на паметта, ученето, мисленето и мотивацията (Келер 1981: 172). Егото също може да се разглежда като функционална част на полето. Тази теоретична рамка дава възможност на К. Левин (1982) да започне изследванията си в областта на мотивацията, а на В. Кьолер (Келер 1981) – да изучава инсайтното учене.

Същото европейско време създава условия за разширяването на предмета на психологията и на разбирането на психичната каузалност. От 1900 г., когато излиза книгата на З. Фройд „Тълкуване на сънищата“, до 1933 г., когато са публикувани „Нови уводни лекции в психоанализата“, се оформя идеята за психичното пространство като йерархична система. В него се сблъскват противоречащи си психични сили и „съзнателният опит“ се разглежда като компромис между тях. Влиянието на психоаналитичния метод идва от дълбоко хуманистична цел: да се проникне в безсъзнателното, да се разбере тъмната природа на човека, да се подчини ирационалното на определени правила на разума. З. Фройд е последовател на Фон Хартман и на Хербарт (цит. по Leahey 1987: 208–209), според които съществува ментално пространство, наречено безсъзнателно. Там идеите пребивават, когато не са осъзнавани, и от там могат да влияят на поведението. Според Вунд, когато не се осъзнават, идеите

съществуват само физиологично и не се нуждаят от специално психично пространство. Чрез засилване на вниманието или насочване на зрителното поле към дадено съдържание то може да се осъзнае. В този смисъл безсъзнателните идеи, които са на прага на съзнанието, са слаби и качествено не се отличават от останалите в полето на съзнанието. З. Фройд (1995) разграничава три типа безсъзнателно. Безсъзнателният материал, който не е изтласкан от полето на съзнанието и може да се осъзнае, е предсъзнанието. Материалът, който е изтласкан от съзнанието и който не е готов да бъде осъзнат, е динамичното безсъзнателно. То е активно, силно и е необходимо умствено усилие, за да се изтласка от съзнанието. Полето на неговата изява са сънищата, грешките на езика, фантазията, неврозите и други феномени. Закономерностите на това психично пространство според З. Фройд до голяма степен детерминират психичния опит и поведението на човека. Техният пробив в съзнанието може да предизвика безумие.

Идеята за дълбинната структура на съзнанието намира своето развитие по-късно в аналитичната психология на К. Г. Юнг (1991; 1995). В доклада, който той изнася на семинара в Базел през 1934 г., казва следното: „Когато се замислим за това, какво всъщност е съзнанието, сме дълбоко впечатлени от прекрасния факт, че едновременно със случването на едно събитие в Космоса възниква и един вътрешен образ; че, така да се каже, той се случва и вътрешно, тоест – бива осъзнат.“ „Нашето съзнание никога не се самосъздава, а извира от неизвестни дълбини. То се поражда постепенно в детето, което се пробужда всяка сутрин от дълбините на съня от едно несъзнавано състояние. То е като дете, което се ражда всекидневно от майчините дълбини на несъзнаваното“ (цит. по Яфе 2000: 234).

Под пластове на индивидуалното безсъзнателно лежи пространство, което Юнг нарича „колективно безсъзнателно“, представляващо универсалната част на психиката. Съдържанието на това пространство е общото за всички хора и за всяка култура. Тази психична структура има надличностен характер и е заложена във всеки човек, а нейното съдържание се описва чрез „архетипа“.

Но предметът на психологията в менталистичната парадигма придобива нови измерения в идеята на У. Джеймс за **потока на съзнанието** (2000а; 2000б). „Фундаменталният факт“ за него е, че протичането на съзнание от някакъв вид принадлежи на вътрешния опит на човека. Авторът посочва четири основни характеристики на това протичане:

1. Всяко „състояние“ обикновено е част от личното съзнание.
2. Във всяко лично съзнание състоянията се променят.
3. Всяко лично съзнание е осезаемо непрекъснато.

4. То се интересува от някои части на своя субект за сметка на други и ги приветства или отхвърля – с една дума, избира измежду тях – през цялото време (Джеймс 2000: 188).

Съзнанието е континуитетно. Според Джеймс това е възможно поради две обстоятелства: дори когато съществува времева пролука, тя се интегрира като част от Аз-а, а самите промени в съзнанието не са резки (пак там, с. 193).

В менталистичната парадигма психичните процеси се определят като обособени както от поведението, така и от нервните процеси. Умът е нематериален. Психичните феномени не могат да се редуцират до физиологичните. Основният предмет на изследване стават психичните събития у човека (Bunge & Ardila 1987: 89). Тази парадигма е представена от *Ganzheit*-психологията на Вунд, структуралистичната психологията на Тичнър, Вюрцбургската школа, гешалтпсихологията и психологията на актовете на съзнанието на Ф. Brentano (цит. по Leahey 1987: 178–204).

Темата за познанието заема централно място в първите четири. За тях менталният опит е основен предмет на психологията и те имат съществен принос за изследване на различните форми на познание, познавателните процеси, закономерностите на протичане и създаване на субективния опит. Идеята за полето и структурата на съзнавания опит е разширена с тази за потока на съзнанието, от една страна, и със схващанията за несъзнаваното, от друга.

МЕТАФОРИ ЗА ПСИХИЧНОТО ПРОСТРАНСТВО И ПСИХИЧНОТО ВРЕМЕ В МЕНТАЛИСТИЧНОТО НАПРАВЛЕНИЕ

Претенциите на всяка научна теория са да въведе система от точно определена йерархия от категории, понятия и принципи за представянето на емпиричните данни, които се използват като доказателство за нейните възможности да обяснява, да прогнозира и да управлява в някакъв смисъл предмета на изследване. Към тези отличителни характеристики на различните теории, въведени от теоретико-историческите анализи, могат да се добавят и доминиращите метафори като форма на научното познание. Съществуват мнения, че метафората има допълваща функция в научното познание, и такива, според които цялото научно знание е метафорично (Ортега-и-Гасет 1984; Leary 1995). Прибягването към тази специфична форма става според Ортега-и-Гасет „когато ученият открива нов феномен, ... когато изгражда ново понятие“ и е необходимо да му се даде ново име (Ортега-и-Гасет 1984: 207). За да има една дума или фраза метафорично значение, трябва да се осъзнава нейната двойственост, тя да се използва като инструмент за разбиране на „трудните неща“, на онези, които „смътно се очертава[т] в пределите на нашата способност“ (пак там, с. 211). Конкретните примери, към които се обръща авторът, засягат пряко и психологическото познание.

„Духът, душата или както и да наречем съвкупността от явления, свързани със съзнанието, е неделим от тялото и при опитите да бъде мислено отвлечен винаги се е проявявала тенденция към неговото материализиране“ (пак там, с. 115).

Като основна характеристика на понятийната система на психологията Ортега-и-Гасет посочва нейната метафоричност и това може би е най-силно проявено в определянето на съзнанието: „този универсален, вездесъщ, всемогъщ феномен“ (пак там, с. 117).

Разглеждането на цялото знание като метафоричен начин на възприемане и мислене е позицията на Лиъри (Leary 1995). Тя е основана на традиция, която преминава през оценката на понятията като „планове на поведение“ (Miller, Galanter, and Pribram 1960), „рационалност и разумност“ (Тулмин 2002), „парадигми“ (Kuhn 1996), „преработка на информация“ (Kendler 1998).

Ролята на метафорите в научните революции според Т. Кун е очевидна и е естествена последица от тях. Промяната в това, какво с какво е сходно и какво е различно, се определя от централната промяна на модела, метафората или аналогията. Тази идея е доразвита от Лиъри, според когото метафорите носят в себе си съдържателните различия в теорията и практиката не само между различните дисциплини, но могат да се открият и в рамката на една дисциплина. Известен е фактът, че в социалните и поведенческите науки се използват метафори, които са основани на закономерност от т. нар. „по-развити науки“ – астрономията, химията, физиката, биологията.

През ранния период в развитието на ментализма се използва като основна метафора за описанието на психичното пространство/време полето на съзнанието, в което протичат психичните процеси, съхранява се менталният опит и действа психическата каузалност. Вунд го представя като кръг с ограничен обхват, една част от който е във фокусната точка на съзнанието (*Blickpunkt*), а другото съдържание лежи в зрителното поле на съзнанието (*Blickfeld*). Зрителното поле окръжава фиксационната точка и „тъмнее по направление към периферията, докато не допре до прага на съзнанието“ (Вунд 1976: 14). За централната част на зрителното поле непосредствено около фиксационната точка се използва терминът „внимание“. Очертаването на опита от неясно до ясно осъзнаване е свързано с увеличаване на менталната организация.

Фиг. 1

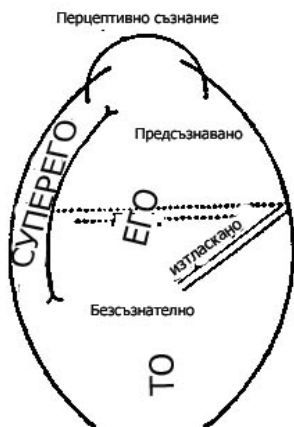
Психичното пространство се състои от две нива: централно (фокусно) и периферно (дифузно). Тази метафора окуражава изследователите да поставят и да изследват въпроса за времевата организация на опита на тези две нива

и за това, как времевите характеристики на физическото време се отнасят към особеностите на психичното пространство. Един от основните експериментални модели в лабораторията на Вунд е измерването на времето на реакция. Разликата във времето на реакция при различни задачи се разглежда като характеристика на вътрешните психични процеси. Класическите опити с метроном доказват, че в актуалния обем на съзнанието (т. нар. поле около фокусната точка) влиза не само един звуков елемент, а поредица, която образува цялостен звуков образ.

Следващата крачка е направена от Тичнър (цит. по Blumenthal 1980), който говори за две измерения на психическото време – последователност и едновременност. Собственото време на човека е не само условие за протичане на конкретната му дейност, но е и неин продукт. То се превръща в израз на самореализацията на човека и не може да се сведе до протичането на физическото време. Психичното време интегрира в себе си както обективните времеви отношения (природни и социални), така и субективното възприемане на измененията в продължителността и последователността на събитията, преживяванията на отделните свойства на времето, оценката на времевата перспектива като житейски път за конкретния човек. Метафората на физическото време като вектор, на който настоящият момент може да се обозначи с точка, всички събития, които се разполагат от лявата ѝ страна, да се разглеждат като минали, а всички от дясната страна – като бъдеще, не може да опише особеностите на пространствено-времевата организация на субективния опит. Още експериментите на Вунд дават възможност да се говори за различните мащаби на психичното време: ситуативен; биографичен; исторически. Субективният опит, който попада в зрителното поле, е резултат на творческия синтез. В него се включват както настоящи, така и минали и очаквани бъдещи събития. В единен опит се преплитат различните мащаби на психичното време, за да освободят човека от диктата на „тук и сега“, да му дадат възможност за избор и относителната свобода да изгражда своята уникална осмислена картина за себе си и света, в който живее.

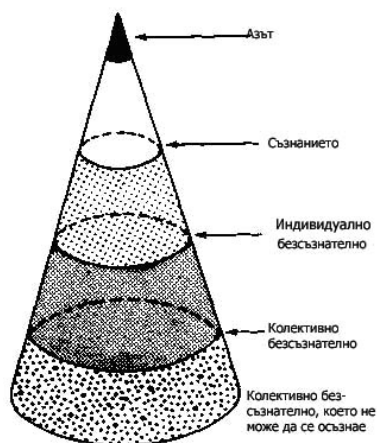
Разширяване на разбирането за психичното пространство може да се проследи в метафората за топографията на ума по З. Фройд (1995) и модела на К. Юнг (цит. по Eckartsberg 1981: 32).

Топографията на ума по Фойд се представя от: перцептивно съзнание; предсъзнание; безсъзнателно (вж. фиг. 2). Перцептивната съзнателна система е управлявана от Аз-а и от вторичните мисловни процеси. Областта на То съдържа предимно инстинктивните импулси на сексуалността и агресията, проявява се в първичните процеси на мисловното изпълнение на желанията, във фантазията и в свободния асоциативен поток. Съдържанието на съновиденията и свободните асоциации прави достъпна тази област на психичното пространство. Системата на Свъръхаз-а е интернализирана структура на родителските и социокултурните норми и морал. Тя е частично съзнавана и се преживява като предписания, които трябва да се следват.

Фиг. 2. Полето на психичното пространство по Фройд (1933)

Йерархичната структура на психичното пространство се разширява според К. Юнг (1991) с полето на колективното несъзнавано. Според него могат да се отделят пет нива, които са представени под формата на конус (вж. фиг. 3).

Фиг. 3. Психичното пространство според Юнг (цит. по Eckartsberg 1981: 32)

Върхът на конуса е Аз-ът – централна зона на съзнанието. Вторият пласт е полето на съзнанието, под него лежат пластове на индивидуалното и колективното безсъзнателно. В основата на конуса е разположен последният, пети пласт, който се описва като колективно безсъзнателно, което никога не се осъзнава.

Друга основна метафора на субективния опит през менталистичния период е потокът на съзнанието. Тази идея имплицитно се съдържа и в дълбинни-

те модели на З. Фройд и К. Юнг, но намира поетичен израз в теорията на У. Джеймс. Най-естествените метафори, които могат да опишат съзнанието, са „река“ или „поток“. „Говорейки за него оттук нататък, нека го наречем поток на мисленето, на съзнанието, на субективния живот“ (Джеймс 2000а: 194).

Фиг. 4. Психичното пространство според Джеймс

„Всеки определен образ в съзнанието е натопен в свободната вода, която тече покрай него. С него върви чувството за неговите отношения – близки и далечни, отмиращото ехо от момента, когато той е дошъл при нас, надвисналото чувство за посоката, в която ще ни заведе. Значението, стойността на образа е в този ореол или аура, които го заобикалят и придружават...“ (Джеймс 2000а: 199).

Тези силни инструменти на научното познание ще бъдат остро оспорвани през периода на бихейвиоризмите, за да се преоткрият във времето както на Първата (1950–1970), така и на Втората когнитивна революция (1980–2007). Близко 100 години след излизането на трудовете на Вунд А. Блументал (Blumental 1977: 16) ще посочи аналогията между полето на съзнанието и блок-схемите на информационната метафора, а през 90-те години Баарс (Baars 1997) ще въведе понятието „глобално работно пространство“ като синоним на съзнанието. Възстановяването на мястото на менталистичните теории за познанието като научни теории обаче става след дълъг период на конфронтация.

ОБОБЩЕНИЕ

Менталистичните теории изучават субективните преживявания (преди всичко съзнавания опит) като една от основните проблемни области на психологията. Научният метод е интроспекцията, или самонаблюдението, разширена с обективните измервания на времето на реакция и някои други поведения. Главната характеристика на ментализма е, че има за цел изучаването на съзнанието дори когато се въвежда поведението. Целта е да се опише и обясни това, което се случва в съзнанието (Leahey 1987: 260). Биографията на този

период би била непълна обаче, ако не се отбележат духовните вълнения около зараждането на психодинамичната перспектива и функционалната психология на У. Джеймс. Академичната психология и психодинамичните теории очертават менталистичните умонастроения, които въвеждат както доминиращия стил, така и ренесансовите идеи, създаващи категориалния апарат, определящи проблематиката и разработващи методите на изследване в областта на познанието. Разнообразието на идеи и богатството на метафори поставят и въпросите за възможностите и ограниченията на научните изследвания. М. Бунге и Р. Ардила (Bunge, Ardila 1987: 89–115) добавят към менталистичната парадигма и популярната психология (попсихологията) и информационната психология – мнение, което не се приема от когнитивно-информационните психолози, определящи произхода си по-скоро от развитието на бихейвиористичните или необихейвиористичните теории в психологията и търсещи методологически основи в развитието на кибернетиката, информационната теория и лингвистиката. Самото развитие на психологията обаче дава все повече доказателства за двойствената и вътрешно противоречива позиция на информационната теория. Представянето на ума като колекция от програми всъщност предполага приемането на основните допускания на ментализма – духа в машината – дори когато е кръстен с ново име – програма. Нещо повече, някои от лансираните идеи, например за „глобалното работно пространство“ (Baars 1997), напомнят много силно както за полето на съзнанието, така и за потока на съзнателния опит, а темата за когнитивното несъзнавано ще се опитва да разшири изследователските перспективи на информационната парадигма.

ЛИТЕРАТУРА

- Ананьев, Б. (1960). *Психология чувственого познания*. М., АПН РСФСР.
- Андерсон, Дж. Р. (2002). *Когнитивная психология* (5-е издание). М., Питер.
- Брунер, Дж. (1971). *Исследование развития познавательной деятельности*. М., Педагогика, 17–98.
- Брунер, Дж. (1977). *Психология познания*. М.
- Брунер, Дж. (1981). Психология познания, стратегии мышления. – В: *Хрестоматия по общей психологии (психология мышления)*. М., МГУ, 131–141.
- Выготский, Л. С. (1982а). Сознание как проблема психологии поведения. – В: *Собрание сочинений*. М., Педагогика, 78–102.
- Выготский, Л. С. (1982б). Инструментальный метод в психологии. – В: *Собрание сочинений*. М., Педагогика, 103–108.
- Выготский, Л. С. (1982в). Проблема сознания. – В: *Собрание сочинений* М., Педагогика, 156–167.
- Вундт, В. (1880). *Основания физиологической психологии*. М., Типография М. Н. Лаврова и Ко.
- Вундт, В. (1976). Сознание и внимание. – В: *Хрестоматия по вниманию*. М., МГУ, 8–24.
- Вунд, В. (2000). Задачи на психологията. *История на психологическата мисъл*. *Хрестоматия*. Съст. П. Александров, С., Лик, 11–16.
- Джеймс, У. (2000а). Потокът на съзнанието. *История на психологическата мисъл*. *Хрестоматия*. Съст. П. Александров, С., Лик, 187–208.

- Джеймс, У. (2000б). Съществува ли „съзнание“? *История на психологическата мисъл. Хрестоматия*. Съст. П. Александров, С., Лик, 238–254.
- Джонсън, П. (1993). *Съвременността. Светът от 20-те до 90-те*. С., УИ „Св. Климент Охридски“.
- Джонсън, П. (2002). *Ренесансът*. С., Прозорец.
- Дюи, Д. (2001). *Човешката природа и поведение*. С., ИК.
- Дърел, Л. (2000). *Александрийски квартет*. С., Маунтолив. Клиа, Хемус.
- Келер, В. (1981). Изследване интелекта човекоподобних обезьян. – В: *Хрестоматия по общей психологии (психология мышления)*. М., МГУ, 235–249.
- Келли, Дж. (2000). *Теория личности. Психология личных конструктов*. Санкт-Петербург, Речь.
- Кун, Т. (1996). *Структура на научните революции*. С., Петър Берон.
- Кофка, К. – В : *Хрестоматия по ощущению и восприятию*. М., МГУ.
- Кюлпе, О. (1975). Психология мышления. – В: *Хрестоматия по общей психологии (психология мышления)*. М., МГУ, 21–27.
- Лакатос, И. (1978). История науки и ее рациональные реконструкции. – В: *Структура и развитие науки*. М.
- Маркс, М., У. Кронан-Хиликс (1998). Когнитивна психология. – В: *Хрестоматия по психология на познанието*, съст. Л. Андреева, С., Лик, 11–39.
- Найсер, У. (1981). *Познание и реальность*. М., Прогресс.
- Ортега-И-Гасет, Х. (1984). Двете големи метафори. – В: *Естетически есета*, съст. И. Паси, С., Наука и изкуство, 206–222.
- Пиаже, Ж. (1981). Етапи в развитието на интелекта. – В: *Хрестоматия по общей психологии (психология мышления)*. М., МГУ.
- Пиаже, Ж. (1969). *Избранные психологические труды. Психология интелекта. Генезис числа у ребенка. Логика и психология*. М., Просвещение.
- Ръсел, Б. (1998). *История на западната философия*. С., Христо Ботев.
- Солсо, Р. (1996). *Когнитивная психология*. М., Тривола.
- Томашевски, Т. (1989). *Основни идеи на съвременната психология*. С., Наука и изкуство, 141–161.
- Тулмин, Ст. (2002). *Завръщане към разума*. С., ИК.
- Фейерабенд, П. (1986). *Избранные труды по методологии науки*. М., 125–467.
- Фестингер, Л. (1984) : Введение в теорията на дисонанса. – В: *Современная зарубежная социальная психология. Тексты*. Ред. Г. М. Андреева, Н. Н. Богомолова, Л. А. Петровска. М., МГУ, 97–111.
- Фройд, З. (1992). *Автобиография*. С., Наука и изкуство.
- Фройд, З. (1995). *Нови уводни лекции в психоанализата*. С., Евразия.
- Христова, Е. (1988). Развитие на идеята за централен процес на контрол в когнитивната психология. *Психология*, кн. 6, 48–52.
- Юнг, К. Г. (1991). *Архетип и символ*. М., Ренесанс, 23–94.
- Юнг, К. Г. (1995). *За основите на аналитичната психология. Тавистокски лекции 1935*. Плевен, ЕА.
- Ярошевски, М., Л. Анциферова (1974). *Развитие и современное состояние зарубежной психологии*. М., Педагогика.
- Ярошевски, М. (1976). *История психологии*. М., Мисль.
- Ярошевски, М. (1996). *История психологии от античността до средата на XX в.* М.
- Яфе, А. (2000). *Образ и слово*. Плевен, Лега Артис.
<http://psylib.ukrweb.net/books/yaros01>
- Baars, B. (1997). A Cognitive Theory of Consciousness <http://vesicle.nsi.edu/users/baars/BaarsConsciousnessBook1988/index.html>, 2007.

- Blumenthal, A. (1977). *The process of cognition*. Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, New Jersey.
- Blumenthal, A. (1980). Wilhelm Wundt and early american psychology. A clash of cultures. In: Wilhelm Wundt and the making of a scientific psychology. Ed by R. Rieber, Plenum Press, New York, 117–135.
- Boeree, G. (2000). Wilhelm Wundt and William James. <http://webspace.ship.edu/cgboer/wundtjames.html>, 2007.
- Botella, L. (1994). Personal Construct Psychology, Constructivism, and Postmodern Thought, (1–26) <http://www.massey.ac.nz/~alock/virtual/Construc.htm>, 2002.
- Bunge, M., R. Ardila (1987). *Philosophy of Psychology*, Springer-Verlag, New York.
- Droste, M. (1990). *Bauhaus 1919–1933*. Benedikt Taschen Verlag GmbH.
- Campbell, R. L. (1999). Ayn Rand and the Cognitive revolution in Psychology, *Journal of Ayn Rand Studies*, 1:107–134.
- Chen, X & X. Andersen (1998). *Kuhn's Theory of Scientific Revolutions and Cognitive Psychology*, By:, Philosophical Psychology, 09515089, Mar, Vol. 11, Issue 1.
- Hodges, A. (1995). Alan Turing – a short biography,” <http://www.turing.org.uk/turing/bio/part3.html> 2007.
- Kendler, H. H. (1998). Cognitive Psychology. In: *Introductory readings for cognitive psychology*. Ed by R. P. Honeck – 3rd ed., Dushkin/McGraw-Hill, 6–14.
- Kuhn, Th. (1996). *The structure of scientific revolutions*, 3rd ed. The University of Chicago Press, Chicago.
- Leahey, Th. (1987). *History of Psychology*, Prentice-Hall, New Jersey.
- Leary, D. E. (1995). Naming and knowing: Giving forms to things unknown. *Social Research*, Summer, Vol. 62 Issue 2, p267, 32p.
- Lock, A. (1994). The Second Cognitive revolution. <http://www.massey.ac.nz/~alock/virtual/2ndcog.htm>(2007).
- Lock, A. (1994). The Second Cognitive revolution, This version as of June 13, Prologue to a paper in progress. <http://www.massey.ac.nz/~alock/virtual/prologue.htm> (2007).
- Marks, M. H., W. A. Cronan-Hillix (1987). *Systems and theories in psychology*. Fourth Edition. McGraw-Hill Book Company, 403–422.
- Simonton, D. K. (1995). Behavioral Laws in Histories of Psychology: Psychological Science, Metascience, and the Psychology of Science, *Psychological Inquiry*, Vol. 6, No. 2, 89–114.
- Wertheimer, M. (1923). *Laws of Organization in Perceptual Forms*, *Classics in the History of Psychology*. <http://psy.ed.asu.edu/~classics/Wertheimer/Forms/forms.htm> 2007.
- Wundt, W. (1980). *Outlines of psychology*. V. The principles and laws of psychical causality. In: Wilhelm Wundt and the making of a scientific psychology, Ed. By R. W. Rieber, Plenum Press, New York, 179–195.
- Wolman, B. (1981). *Contemporary Theories and Sitems in Psychology*, Second Edition, Plenum Press, New York.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Психология
Том 100

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre Psychologie
Tome 100

ВЪЗГЛЕДЪТ ЗА АЗ-А В ХУМАНИСТИЧНАТА/ ЕКЗИСТЕНЦИАЛНА ПСИХОТЕРАПИЯ И КОНСУЛТАЦИЯ

ТЕОДОРА СТОЕВА

Катедра „Социална, трудова и педагогическа психология“

Теодора Стоева. ВЪЗГЛЯД НА „Я“ В ГУМАНИСТИЧНАТА/ЕКЗИСТЕНЦИАЛНА ПСИХОТЕРАПИЯ И КОНСУЛТАЦИЯ

В студиите основният акцент е поставен спрямо идеите за самоосознание, самоопределение и интегриране на фрагментирани части на Я, които лежат в основата на откриване на настоящия Я. В тази връзка се препоръчва фокусиране на вниманието вътре, с цел да се развие осъзнатостта по отношение на вътрешния живот.

Teodora Stoeva. PERSPECTIVES OF “I” IN HUMANISTIC/EXSISTENTIAL THERAPY AND COUNSELING

In this article the main accent is on the idea of self awareness, self acception and integration of the fragmented parts of I, which lie in the base of the finding of the real I. In this connection it is recommended relocation of the intention inside, with the purpose of development of awereness in relation to internal life.

ВЪЗГЛЕДЪТ ЗА АЗ-А В ХУМАНИСТИЧНАТА/ЕКЗИСТЕНЦИАЛНА ПСИХОТЕРАПИЯ И КОНСУЛТАЦИЯ

През средата на ХХ в. редица практикуващи и изследователи в областта на психотерапията започват да се дистанцират от психоанализата и бихейвиоризма поради техния редуccionистки характер. До този момент на Аз-а не е било

отделяно никакво внимание, с изключение на психоаналитичните разработки, в които неговата роля само се имплицира. Акцентът е бил поставян основно върху функционалните, поведенческите и структурните елементи, които са „засенчвали“ централната роля на Аз-а. На базата на философията, социологията, теологията и антропологията възникват нови течения в психологията, които спомагат за създаването на една цялостна нова концепция за същността на човека, неговите способности и потенциал. Тези нови течения се проявяват основно в хуманистичните и екзистенциални школи, т. нар. „трета сила“ в психологията (след психоанализата и бихейвиоризма). Някои неофройдисти открито „прегръщат“ новите идеи, като въвеждат редица хуманистични и екзистенциални теми в областта на психодинамиката. Аз-ът за първи път става обект на заслужен интерес.

В хуманистичните и екзистенциални подходи като трета сила в еволюцията на психотерапията се оспорват редица фундаментални аспекти на психоанализата и бихейвиоризма. Преформулира се концептът за същност на човека в по-холистични термини. Това предефиниране на психологичния фундамент премахва акцента върху досега съществуващите детерминистични конструкти на научните модели – от типа на парадигмата стимул–реакция; ранно детски преживявания и т. н. Създава се нова представа за модели за патология и психично здраве, свързани с концептите за личен избор, отговорност, мотивация, автентичност и самотрансцендентиране. Докато психоанализата и бихейвиоризмът отреждат една пасивна роля на индивида, екзистенциално и хуманистично ориентираните психолози допускат, че индивидът има активна роля в оформянето на вътрешните си преживявания. В тази връзка детерминистичните и редуccionистки модели биват „развенчани“ за сметка на приемането на една нова доктрина на антидетерминизъм, при която се акцентира върху хуманистичната дименсия и елемента на свободна воля.

И двете течения – на екзистенциализъм и хуманизъм, се зараждат в лоно-то на феноменологията. Феноменологията е същностна методология на всички хуманистични и екзистенциални терапии. Според феноменологичния подход индивидът може да бъде разбран от гледна точка на неговите субективни преживявания без необходимостта от теоретични конструкти. Този фокус е „субективното“ в изучаването на индивида, а не „проекцията“ на определена теория върху него. Акцентът във феноменологичния метод при изучаването на човешката същност се слага върху самоосъзнаването. Тази способност за самоосъзнаване по този начин е свързана с основата на феноменологията и става ключова при осмислянето на онтологичните аспекти и психотерапевтични импликации на хуманистичните и екзистенциални теории. Феноменологията подобно на всички западни философски системи третира взаимоотношението между реалността, която съществува извън ума (обективната реалност), и раз-нообразието от мисли и идеи, които всеки от нас може да има по повод на тази реалност (субективност). Според тази система индивидът преживява феноме-

на на света, а не толкова неговата реалност. Фокус на вниманието на екзистенциалистите от своя страна са темите, които са свързани със съществуването на индивида и отношението му към света и другите. Според екзистенциализма индивидите могат да се развиват във всяка посока, добра или лоша, и само рефлексията по отношение на това, какво е добро и лошо, прави възможен избора. За разлика от него в хуманизма, акцентиращ върху индивидуалната свобода, избор и освобождение, се допуска, че човешките същества са базисно позитивни, като се развиват конструктивно при съответните условия.

Аз-ът във феноменологията

Феноменът на Аз-а. Според Husserl Аз-ът е резултат, но не и причина на съзнателните преживявания. Само докато рефлексираме върху преживяването, присъства съзнателно усещане за Аз-а. Този аргумент показва, че Аз-ът се възприема като непостоянен конструктор. При всеки акт на интенционалност рефлексията произвежда нова и уникална интерпретация на Аз-а. В акта на рефлексивна конструкция индивидът се основава на външните стимули, на основните субективни променливи на миналия си опит и на очакванията си за бъдещето.

Множественост на Аз-а. Във връзка с по-горе изложеното се третира и понятието за „множественост на Аз-а“ във феноменологичната литература. Счита се, че индивидът не е един-единствен Аз, а много Аз-ове, които се променят, когато индивидът преминава от една ситуация в друга. Накратко, според тази идея индивидът става онова, което ситуацията изисква.

Феноменология на самоизмамата. Подобно на психоаналитичната теория, в която се посочват редица механизми на изкривяване, отричане и репресия, във феноменологията е създадена концепция за съществуването на феномена самоизмама. Тази концепция се базира на допускането, че нашите заключения не се изграждат на основата на акуратен самоанализ, а на една предразсъдъчна позиция, основана на теориите, които сме създали за себе си.

Феноменология на множествените личности. Феноменът на множествените личности се отнася до едно несъмнено патологично състояние, при което две или повече личности, или Аз-ове, проявяват себе си в едно човешко същество. Налице са отчетливи различия във всички съобщени случаи: в някои основната личност не осъзнава съществуването и мислите на другите; в други – налице е „виждаща всичко“ личност, която има знание и контрол върху другите личности; в трети – отделните личности имат „репрезентативна“ роля, доколкото са възплъщение на нагласите и поведението, които се забраняват от основните личности.

Създаването на повече от една персоналност се обяснява с опита на индивида да се справи с неприемливите желания и чувства, както и да избегне преживяването на вина. Забранените чувства, както и вината могат да се елиминират от индивида, защото вече принадлежат на „друг“. При съзнател-

но приемане в хода на терапията и консултацията на тези нежелани чувства необходимостта от множество Аз-ове отпада и пациентът придобива отново „цялост“.

Илюзията за Аз-а. Според феноменологичната позиция Аз-ът дефинира себе си чрез интеракция с „не Аз-а“. В тази връзка процесът се свързва с феномена на фигурата и фона. Допуска се, че процесът на съзнателно дефиниране на себе си прилича на човешка перцепция по отношение на неясните фигури. Преместването на фигурата и фона в подобни фигури продуцира различни перцептивни феномени. Така колкото индивидът е по-гъвкав в конструирането на значението, толкова по-адекватно ще бъде неговото знание за тази фигура. Приемането на Аз-а като един друг пример на неясна фигура означава да се приеме, че той по подобен начин ще бъде предмет на множество значими интерпретации. Колкото по-широки са границите на представата на индивида за неговото Аз, толкова по-адекватно (макар и непълно) ще бъде знанието му за самия себе си. В този смисъл се оказва, че личностната идентичност е фикция. Според феноменологичния възглед константността на Аз-а е илюзия. Аз-ът, който е дефиниран от индивида преди определен момент, не съществува като такъв в този момент. Това е не защото той се е променил, а защото са се променили интенционалните субективни променливи, на които се базира конструирането на Аз-а.

Феноменологична психотерапия и консултация (Laing)

В „Разделеният Аз“ (1960) Laing прави извода, че базисната тревожност, срещу която пациентите му се защитават, може да бъде най-добре разбрана в термините на *онтологична несигурност*, която е несигурност по отношение на самото съществуване. Онтологично несигурните индивиди преживяват „разцепване“ в тяхното взаимоотношение със света. Това „разцепване“ се отнася до две релационни дименсии.

На едно определено равнище разцепването като преживяване отразява вътрешната фрагментираност, която представлява разделение в Аз-а. Това разделение е свързано с преживяването на аспекти на себе си, които са били приети, и други аспекти, които се възприемат като чужди и отхвърлени по отношение на механизма отричане. На друго равнище индивидът преживява разцепване между себе си и другите, които се възприемат като опасни и деструктивни аспекти по отношение на Аз-автономията.

Феноменът на множествената персоналност се разглежда като краен случай на онтологичната несигурност, при която индивидът се опитва да се справи с преживяването на вътрешна фрагментираност чрез създаването на множество персоналности.

По подобен начин индивидът, който има силно усещане за отчужденост по отношение на обществото, който чувства, че няма контакт с другите, или

който преживява този контакт като заплашващ и неприятен, ще се стреми да съхрани дистанция по отношение на света, за да избегне по всякакъв начин очакваната опасност.

Екзистенциалното разцепване, което онтологично несигурният индивид преживява, е означавано от Laing като *шизоидна предпоставка*. Според него терминът „шизоиден“ не трябва да се ограничава само до крайните форми на психотично и шизофрено „разцепване“, доколкото повечето индивиди преживяват до някаква степен „шизоидно разцепване“ в своя живот. Симптоматичното, защитно поведение на „средно статистическия“ индивид се различава само по степен, но не и по вид от това на „абнормните“ индивиди.

В етиологически план Laing твърди, че произходът на шизоидното разцепване е в най-ранните интеракции на индивида с другите. Това се определя от структурата на семейството, която обуславя нормалните и крайни варианти на онтологична несигурност. Според неговата теория от най-ранните интеракции на семейството си индивидът научава, че определени негови поведения се считат за добри, а други се оценяват като лоши. Той научава, че доброто поведение се възнаграждава позитивно, а лошите действия се наказват от семейството. Като резултат на наказанието и наградите индивидът започва да дефинира себе си по определен начин. Семейството става източник на неговите „добри“, или позитивни, дефиниции за себе си, както и на неговите „лоши“, или негативни, аспекти, които не би трябвало да бъдат изразявани (ментално или поведенчески), доколкото тяхната експресия заплашва не само отношенията му със семейството (и другите като цяло), но и неговите „интернални“ отношения, т. е. неговото съществуване. Опитите на индивида да отрече „лошия“ Аз водят до фрагментиране. Неизбежната „среща“ с „лошия“ Аз започва да се обяснява с външни обстоятелства. Невъзможността на индивида да контролира определени аспекти на личността може да доведе до пълно „затваряне“ на способността му да преживява. Така Laing обяснява произхода на шизоидното разцепление и шизоидните страхове. Според него опитът за справяне с „лошия“ Аз довежда до развитието на автономна идентичност. Конфликтите, свързани с идентичността по време на юношеството, Laing разглежда като опит на индивида да се „споразумее“ с „лошия“ Аз. Степента, до която той е решил тази задача, се отразява в развитието на един относително независим, а също относително шизоиден възрастен.

Според Laing в основата на сериозна шизоидна симптоматика лежи отсъствието на продължително развитие на автономна зряла идентичност. Крайният вариант на шизоидност е свързан с блокаж в развитието на индивида и по-точно с неуспешното инкорпориране на „лошия“ Аз в структурата на идентичността. Това води до невъзможност да се постигне достатъчно високо равнище на автономия. При сблъсък на индивида с неговия „лош“ Аз, заплашващ съществуването му, той започва да се стреми да бъде „добър“ през цялото време, търсейки одобрението на значимите други.

Трябва да се отбележи, че изследванията на Laing върху семейната структура оправдават подобни теоретични схващания. Оказва се, че типично шизоидните индивиди действително са получавали като отношение от страна на родителите по повод на „лошо“ поведение една крайна нетолерантност.

Подходът на Laing изисква от терапевта и консултанта психологическо присъствие и емпатичност, на чиято база да се реконструира индивидуалната ситуация на клиента и да бъдат разбрани неговите страхове, срещу които той се защитава. Емпатичната позиция и неутралността според Laing ще дадат възможност да се изследват и оценят лежащите в основата на страха теми, свързани с несигурността. Вместо „инфантилизирането“ на индивида чрез връщане в детството му се препоръчва валидизиране на правото му за автономно действие. Необходимо е терапевтът, съответно консултантът, да докажат неоснователността на страха и чувството на несигурност, които клиентът преживява, което резултира и в редуциране на защитните симптоматични реакции към другите, спрямо които клиентът изпитва нужда да се самопротектира. Вследствие на премахването на защитите индивидът е по-вероятно да постигне чувство на интегритет и онтологична сигурност.

Аз-ът в екзистенциализма

Екзистенциалната философия се развива на базата на трудовете на Kierkegor и Jaspers. По-късните екзистенциални философи като Heidegger и Sartre са повлияни от феноменологията на Husserl. Екзистенциалните философи са фокусирани върху темите за човешкото съществуване и значението на това съществуване за индивида.

Съществуват общи елементи, свързани с третирането на Аз-а, във всички екзистенциални подходи на терапия и консултиране. Те включват следните теми:

1. Автентично срещу неавтентично съществуване

Според Heidegger индивидът възприема себе си като „захвърлен“ в един несигурен и заплашващ свят. За да се защити срещу страха си, появил се в резултат на това, той започва да се убеждава, че съществуването е изпълнено със смисъл и „отворено“ за конвенция. Чрез това защитно действие съществуването на индивида става *неавтентично*. Относителната сигурност на неавтентичното съществуване има висока цена, доколкото е белязано с конвенционалност и конформност. Индивидът „умъртвява“ своето съществуване чрез самоналагане на самоограничения на своя потенциал.

Съгласно теорията на Heidegger като автентично същество индивидът признава своята индивидуалност. Докато е в автентичния модус, той се характеризира с независимост на мисълта и действието, като съответно се чувства отговорен за начина, по който преживява живота. Когато индивидът приема позицията на неавтентичност, неговите действия започват да се насочват от

конкретни представи за успех, от грандиозни фантазии за неговата собствена значимост и стремеж за превъзходство над останалите. Неавтентичният модус е свързан с възприемането на собствения Аз като притежаващ фиксирани характеристики, които трябва да се приложат, за да се постигне успех. Аз-ът, който се преживява при подобни обстоятелства, е фрагментиран и пасивен, възприемащ другите като средство за дефиниране на собствения статус. Така индивидът като неавтентично същество интерпретира себе си като жертва на другите. И обратно, докато индивидът е в автентичен модус, неговите преживявания за себе си и другите се характеризират с отвореност, гъвкавост и отговорност. В тази позиция той признава активната интерпретативна роля, която всеки има.

2. Несъществуване и тревожност

Заплахата от несъществуване е източник на „нормална“ тревожност, враждебност и агресия – нормална, защото заплахата е винаги присъстваща във всички индивиди. Тази тревожност (понякога наричана екзистенциална тревожност) се третира като онтологична характеристика на човека, свързана със самото съществуване. Тревожността „поразява“ ядрото на самооценката на индивида – и по-точно преживяванията на Аз-а за себе си като ценност. Това е заплахата за „разпадане“ на Аз-а и загуба на съществуването. Тя включва конфликт между съществуване и несъществуване, от една страна, и загуба на настоящата сигурност, от друга.

3. Съществуване и идентичност

Съществуването се третира само като интродекция на социалните норми. Самооценката, базирана на усещането за съществуване, не е просто отражение на възгледа на индивида за другите. Въпреки че включва социална свързаност, тя предполага един „собствен свят“, или усещане за Аз и чувство на идентичност. Всеки индивид се оказва по този начин не толкова продукт на социално влияние и еднакъв с останалите, а уникален и незаменим.

4. Трансценденталност на Аз-а

Човешките същества имат способността да трансцендентират по отношение на непосредствената ситуация и спрямо себе си. Тази способност се имплицира в термина „съществуване“. Човешките същества проявяват трансценденталната си способност в концепта за възможно; в осмислянето на миналото и бъдещето по отношение на настоящето; в уменията да осъзнават, че те са онези, които действат – т. е. да възприемат себе си като субект и обект едновременно. „Самоосъзнаването предполага самотрансцендентирание.“ Способността за трансцендентирание е основата на свободата, доколкото тя е свързана с възможността за избор.

5. Да-бъдеш-в-света

Да „бъдеш“ в контекста на екзистенциализма, е свързано с представата за Аз-а като „открит и „проявен“, като такъв Аз според тази философия не може да бъде субстанция или нещо фиксирано. В тази връзка Heidegger критикува виждането за Аз-а като субект, субстанция и самосъзнание, както и представата за Аз-а

като фиксиран и екстернален, като помества Аз-овостта в една темпорална концептуална рамка, имплицираща променливост. В този смисъл важността на *автентичността* в контекста на критиката на Аз-а като субстанция става ясна.

Следователно цел на екзистенциалния подход на терапия и консултация е клиентът да преживее своето съществуване като реално. Важно е той да осъзнае своето съществуване като цяло, което включва осъзнаване на своя потенциал. В екзистенциалната терапия и консултиране се акцентира върху факта, че не само трябва да се посочи на клиента, до каква степен той не е осъществил своя потенциал, но и да бъдат създадени условия той да *преживее* това. Това е важно, защото се счита, че една от характеристиките на невротичността е загубата на усещане за съществуване в индивида и опита му да бъде обективен по отношение на себе си, като се разглежда по подобие на обект или механизъм. Според теорията на екзистенциализма предлагането на индивида на нов начин на мислене за себе си е механизъм, който „структурира“ неврозата. В много подходи на терапия и консултиране се прави именно това, което всъщност продължава процеса на фрагментиране на Аз-а. Подобна терапия и консултиране могат да резултират в загуба на симптомите и тревожността, но това е така, доколкото клиентът е постигнал комфортност по отношение на културата, ограничил е своето съществуване и се е отказал от своя истински Аз.

Аз-ът в хуманистичната психотерапия и консултиране

Общи теми в хуманистичната психология, свързани с третирането на Аз-а, са следните:

1. Самоактуализация и автентичност

Концепцията за самоактуализация в хуманистичната психология несъмнено е свързана с представата за самореализация във философията на Kierkegaard. Трябва да се отбележи, че Kierkegaard не може да се определи като хуманист по своята философска ориентация. В действителност той бива признат за основател на модерния екзистенциализъм. Представата за самореализация при него е свързана с убеждението му, че истинската Аз-овост „*пребивава*“ в нашата най-вътрешна същност, или ядро.

Идеята за самоактуализация имплицира виждането за съществуването на един „реален“ Аз като наша същност и ядро. Тази идея е свързана и с възгледа за автентичност, който е доразвит основно в разработките на Rogers. Няма крайна точка освен смъртта за постигане на самоактуализация. Автентичният/самоактуализиращ се индивид признава избора и отговорността си, свързана с него, проявява по-голяма автономност и резистентност спрямо културните влияния, като е по-интегриран, креативен и толерантен спрямо другите.

Автентичността в разработките на хуманистичните психолози се отнася до способността за тотално осъзнаване на себе си във взаимовръзката с другите. Това е качество на съществуване, което е резултат от потребността на

индивида да бъде „изцяло себе си“. Неавтентичността, от друга страна, се разглежда като създаваща психопатология. Тя се третира като отчуждение от своя реален Аз и като източник на невротични разстройства. Тази неавтентичност е „конформността“, доколкото тя води до самоотчуждение, което се третира като отговорно за симптомите на депресия и тревожност. Невротичната конформност се счита, че е свързана със свръхинвестиране в социалните роли и различните форми на социален контрол. Постигането на психично здраве изисква елиминиране на интернализираните структури, необходими за ранното възрастово развитие, но представляващи пречка и основен фактор за неавтентичност в зряла възраст.

2. Холизъм

Според холистичния принцип е необходимо множеството от фундаментални дихотомии (аз/друг; ум/тяло; съзнателно/несъзнателно; его/то), установени от метапсихологическата догма, да бъдат третирани като цялости. Въпреки философските проблеми, присъщи на тези дихотомии, в психоанализата и бихейвиоризма те се приемат безкритично. Така в психоанализата се допуска, че личността е структурирана интернално (свързано с идеята за конфликт с вътрешните сили или средата). В бихейвиоризма от своя страна се допуска, че поведението е обусловено от външни сили. В противовес на подобни възгледи хуманистичните психолози концептуализират Аз-а в термините на неговото настоящо преживяване в света. В действителност Аз-ът като феномен не може да съществува без „другия“ и „Аз-а–в–света“. В тази връзка хуманистите се подразделят на две групи в зависимост от отношението им по тази тема. Според някои от тях е необходимо да бъдат изцяло пренебрегнати фундаменталните дихотомии (интерналност/екстерналност; субект/обект). Други не са толкова крайни в убеждението си, че трябва да се „заличат“ дихотомистичните различия.

3. Самоосъзнаване

Идеята за значимостта на самоосъзнаването при търсенето на метод за разбиране на човешката природа, застъпена във феноменологията, се продължава в разработките на хуманистичните теории. В онтологичен план способността за самоосъзнаване се свързва с автентичността и идентичността, както и с възможността на индивида за личностен растеж, самоактуализация и интенционалност. Поради близката връзка между идентичност и самоактуализация основна цел на хуманистичните подходи на терапия и консултация е улесняването на процеса на самоосъзнаване.

4. Растеж и трансцендиране на Аз-а

Радикалният преход от каузалния редуccionистки, научен възглед за личностната структура към по-поетичната представа за самоосъзнаването и „да бъдеш-в-момента“ обуславя акцента, който поставят хуманистите, върху растежа, трансцендирането и креативното „отиване отвъд“ мястото, където е индивидът. Хуманистите прокламират идеята, че индивидът е едно „Същест-

во-в процес-на оставане“, уникален организъм, надарен със способността да насочва и променя посоката на своя живот. Идеята за реализиране на потенциала в себе си (терминологично назован по различен начин – самотрансцендентиране, самоосъществяване или воля за постигане на смисъл) се разглежда като вид идея, която трябва да доведе до най-високи постижения в човешкия живот. Признаването на тези уникални човешки способности е причина хуманистите да въведат реалността на преживяването и смисъла, който преди това са били игнорирани от психотерапевтите, акцентиращи върху психопатологията. Съгласно хуманистичната теория реализирането на собствения потенциал е свързано с индивидуалност, изключителност и непредсказуемост, като противоположни на регулярното, универсалното и конформисткото.

В хуманистичните теории се развиват два възгледа за самотрансцендентирането, които са неконсистентни един с друг. Според първия възглед трансцендентирането на Аз-а се счита за „онтологично“ поради това, че е фундаментална и универсална характеристика на съществуването само по себе си и че като такова то осигурява базата на всички останали способности на индивида. Съгласно втория възглед трансцендентирането на Аз-а се отнася до цялостния психо-физиологичен организъм. Може да се счита, че първият възглед осигурява философска база за изоставяне на „научната психология“, а вторият – базата за конструиране на терапевтичната система.

Във всички случаи концептът за трансцендентиране на Аз-а имплицира, че индивидът може да се третира като освободен от приписаната му от психоанализата и бихейвиоризма пасивност, свързана с детерминираност от вътрешни и външни фактори. Класическата психоанализа и бихейвиоризъм предлагат такова освобождаване, но само чрез прилагане на определени методи, предписани от теоретичните им доктрини. Според хуманистичния възглед потенциалът за промяна не е нито в терапията, нито в теорията, а е в самия пациент.

5. Срещата-да бъдеш-с-друг

Според хуманистичните мислители съществуват различни начини, чрез които ние осъзнаваме другите. Чрез знанието от типа „аз-то“ ние узнаваме специфичните факти, свързани с обективната реалност. Тази форма на знание съдържа в себе си дуалността на субекта срещу обекта. Във феномена „среща“ се реализира „среща“, се реализира знание от типа „аз-ти“, при която двамата субекти учат в реципрочно взаимоотношение, като се трансформират един друг.

6. Интегрираност на Аз-а

Според хуманистичните психолози истинският Аз включва вътрешни интегративни тенденции, които мотивират индивида да асимилира опита в непрекъснато усъвършенстващи се и интегрирани Аз-структури. Счита се, че това е базисна човешка тенденция, свързана с постигането на организация от по-висш порядък. Организмичният интеграционен процес, чрез който тази тенденция се актуализира, включва аспекти на Аз-а, ставащи все по-комплексни и вътрешно свързани един с друг и с аспектите на социалния свят.

Maslow

Хуманистичните школи на консултиране и психотерапия като цяло акцентират върху преживяването на индивида тук-и-сега, при което той открива истинския си Аз. Това може да се осъществи, когато неговите базисни потребности са удовлетворени. Maslow твърди, че човешките същества функционират според една йерархия от потребности. Потребностите, които се намират на ниските равнища, са важни за поддържането на живота и включват нуждата от храна, дом и интимност. Потребностите, които се намират на по-високо равнище, са свързани с вътрешната необходимост на човешките същества да използват *смисъла* като средство за самоактуализация. На най-висшите равнища на йерархия се намират потребностите, чието задоволяване открива възможности за върхови изживявания, които могат да улеснят самоактуализацията.

Maslow разглежда въпроса за холистичната трансцендентност на дихотомните категории субект/обект, говорейки за една „възвишена“ любов. При нея се осъществява идентификация на възприемачия и възприемания, сливане, при което онова, което е било две, се превръща в едно ново цяло и единство. Според Maslow самоактуализиращият се индивид е по-способен да се слее със света, или с онова, което преди е било „не Аз“. Това цялостно взаимно преживяване на другия е нещо различно от „аз-то“ взаимоотношенията, при които обектът се преживява като нещо отделно от субекта.

Идеята за растеж и трансцендиране на Аз-а при Maslow се отнася до възгледа му за стремежа на човешките същества към личностна реализация или „онова, което хората наричат добри ценности – на любезност, кураж, честност, любов, неегоистичност и доброта“. Тези по-високи ценности Maslow отнася в психотерапевтичен план към дименсиите на преживяването, включващи и „креативност, Аз, растеж, его-трансцендентност, обективност, антономия, идентичност, психично здраве.

Maslow разглежда феномена „среща“, или „да-си–с другите“, като преживяващо знание, което улеснява личностния растеж и *самооткриване*. Срещата като „едно фино разбиране“ за другия човек подкрепя „усещането за личност и за идентичност“, както и образа за себе си, самоприемането и едно чувство на „стойностна любов“. В този смисъл срещата, третирана като любов и грижа за другия, се разглежда като подкрепяща както за даващия, така и за реципиента.

May

Според May източникът на идентичността лежи в автентичното преживяване на себе си във всеки момент. В този смисъл преживяването „аз съм“ се третира като източник на Аз-овостта, защото се отнася до центъра на субективния опит. May също защитава холистичния възглед, заявявайки, че разглеждането на човека или като субект, или като обект „резултира в изгубване на живия, съществуващ индивид“. Според него психоаналитичната дисекция не дава възможност човешкото преживяване да се обясни напълно. Той счита,

че преживяванията на съзнанието водят до едно пре моделиране на света. Аз-ът е свързан с обектите и обектите – с Аз-а, по един неделим начин. Аз-ът участва в света, като също го наблюдава. Нито Аз-ът, нито светът, като отделни полюси, могат да бъдат „мислени“ един без друг.

Мау застъпва един неонтологичен възглед за трансцендентирането на Аз-а, според който този процес е условен и подчинен на различни фактори – като страх, липса на самоосъзнатост и потискаща среда. Така способността за трансцендентирање на Аз-а може да бъде потисната или скрита, до която индивидът може даже да не знае, че притежава такъв потенциал.

Според теорията на Мау автентичната реализация на Аз-а може да бъде възпрепятствана от идентификациите. В тази връзка неврозите са третирани като възникващи от „разпиляването на себе си в участие и идентификация с другите, докато собственото съществуване се изпразни“.

Мау счита, че психично здравото развитие изисква индивидът да поеме отговорност за себе си, вместо да допуска да бъде дефиниран от влиянието на другите. Той описва 4 етапа на развитие на съзнанието и самосъзнанието.

На първия етап – на *невинността*, индивидът няма съзнателни преживявания. Вторият етап, на *бунта*, обхваща юношеската възраст и се характеризира с реактивно опозиционно съзнание, третирано като първа проява на вътрешна сила. Третият етап, на *обикновената самоосъзнатост*, се достига, когато индивидът е способен да поеме отговорност за действията си. Четвъртият етап е на *креативната самоосъзнатост*. На него индивидът е способен да достига до „пикови преживявания“, свързани с момента, когато Аз-ът се трансцендентира. Преживяването на такива моменти на инсайт за истинския Аз според Мау означава зрялост.

Цел на психотерапията трябва да бъде „постигането на усещането за съществуване“. В този смисъл Мау поставя акцента върху феноменологичното, свързано с постигането на по-висша степен на самоосъзнатост, водещо до прозрение за същинския Аз.

Frankle

Според Frankle ключов момент в логотерапията е трансцендентирането на Аз-а, който той третира като същност на съществуването. За него трансцендентирането на Аз-а притежава както онтологични, така и неонтологични аспекти. Онтологичните аспекти са свързани с представянето на самотрансцендентирането като „същност на съществуването“, което означава универсална негова характеристика. Неонтологичните аспекти са свързани с представянето на самотрансцендентирането като подчинено на редица фактори (страх, потискаща среда), водещи до неговото изтласкване в несъзнателното и „забравяне“. В този смисъл логотерапията е създадена, за да помогне на индивида да освободи естествените процеси на трансцендентирање на Аз-а.

Perls

Perls е създател на гещалтподхода в терапията и консултацията. Неговото обучение е свързано с психоанализата. По-късно в своето професионално развитие той е бил повлиян от идеите на екзистенциализма, свързани с индивидуалната отговорност за мислите, чувствата и действията, непосредствените преживявания и „аз-ти“ взаимовръзката.

Значението на немската дума „гещалт“ като цяло, конфигурация заема централно място в теорията на Perls. Гещалтът според Perls се отнася до цялостността на завършените действия и преживявания, както и до интеграцията на „разцепените“ части на личността в едно самоактуализиращо се цяло. Концепцията за фигура фон е също основна в теорията на Perls за потребностите и тяхното удовлетворяване, осъществяващо се съобразно тенденцията за самоактуализация.

Според Perls в индивида съществува тенденцията да създава смислови цялости на базата на своите перцептуални полета. Извличането на значение от перцептуалното поле е свързано с някои важни допускания, които Perls прави за Аз-а.

В теорията на Perls Аз-ът е вътрешно свързан с осъзнаването – по-точно осъзнаването тук и сега – така, че рефлексията на минали и очаквани бъдещи събития се пречупва през призмата на преживяването на настоящето от възприемащия субект. Това е една от причините, поради която в гещалтпсихологията се поставя акцент върху *феноменологията*.

В теорията на Perls концептът за холизъм е свързан с важни допускания за Аз-а. Трябва да се отбележи, че този концепт е базиран на 3 предпоставки: 1) всички аспекти на преживяването са вътрешно свързани и така модифицирането на един от елементите повлиява всички останали; 2) не е възможно да се редуцира преживяването до компоненти или субединици; 3) индивидът е нещо повече от сумата на интрапсихичните части.

Perls счита, че потребността от интеграция е фундаментална характеристика на човешката природа. Така в гещалттерапията и консултацията усилията са насочени към поощряване на интеграцията, довеждаща до обединяване на отделните психични части, което става основа за постигане на хомеостатичен баланс на Аз-а. В този смисъл Аз-ът е холистична функционална единица.

Също така концептът за холизъм в теорията на Perls е свързан и с идеята, че Аз-ът е немислимият „друг“ и че „Аз-ът и светът“ са едно цяло, като различието между вътрешно и външно се явява доста съмнително, ако не и невалидно. Окуражаването на изследването в гещалттерапията и консултацията на тук и сега съществуването, или на това „да-бъдеш-в света“, е всъщност диалектиката на Аз-а и другия. Тази идея се експлицира в концепта за преживяването като функция на „границата между организма и средата“. Понеже преживяването функционира на тази граница, то е „контакт-граница“ в действие, като неговата активност формира фигурата и фона. Така в концепта за преживяването се залага идеята за неделимата връзка между Аз-а и външните обекти.

Аз-ът в гешалттеорията се явява свързан и с идеята за уникалния потенциал на индивида. Съгласно идеята за самоактуализация индивидите трябва да станат онова, което са в действителност, реализирайки своя същностен потенциал. Тази актуализация на Аз-а се осъществява във взаимовръзката между преживяващия субект и средата, в която е включен.

Според теорията на Perls актуализацията зависи от *контакта*, от интерперсоналните отношения, в които индивидът реализира истинската си същност и става онова, което е. Идеята за *граница на контакта* в теорията на Perls има специфични импликации за Аз-а. Границата на контакта, отразяваща точката на взаимодействие на индивида и средата, конституира Аз-а. Според Perls там, където Аз-ът се сблъска с „чуждо“, его-то придобива битие, започва да функционира, да съществува, като определя границата между лично и нелично „поле“. По този начин системата от отговори, или контакти, на индивида със средата включва процеси на идентификация и дезидентификация. Осъзнаването на Аз-а и „не Аз-а“ конституира его-то. При психично здравия индивид его-то, самоосъзнаването включва организмични нужди и функции. В такъв случай организъмът функционира като цяло. Поведението е в съответствие с вътрешните нужди, а не с външните изисквания, или „трябвания“. В самоосъзнаването се включват всички аспекти на индивида – телесни, ментални, емоционални; няма части, които да са изолирани.

Чрез концепта за граница на контакта в теорията на Perls са осмислени някои форми на психологическа защита на личността, свързани с определен „модус“ на съществуване на Аз-а. Тези форми на психологическа защита са интроекция, проекция, сливане, ретрофлексия.

Интроекцията в буквален смисъл означава запазване на структурата на нещата при тяхното приемане, при хранене, докато организъмът в същото време изисква тяхната деструкция, за да се реализира процесът на асимилация. Така интроектът, който не е бил „сдъвкан“, а просто „погълнат“, остава като чуждо тяло в системата. Психологически интроекцията означава безкритично приемане на концепти, стандарти и ценности. Индивидът, който хабитуално използва интроекцията, не развива своя персоналност. Интроекцията на конфликтни или несъвместими ценности или понятия води до личностна дезинтеграция. При интроекцията границата между Аз-а и света е „преместена“ навътре в Аз-а, така че „истинският“ Аз остава малък.

Интроекцията за Perls е противоположен механизъм на асимилацията, която се разглежда като центриран-към-Аз-а процес на селективна абсорбция и интеграция на знанието в схема, без да се запазва и „другостта“ на това знание. В този смисъл асимилацията се третира като подходящ механизъм, чрез който се допуска другите да ни влияят, за разлика от интроекцията, третирана като деструктивна спрямо Аз-а и индивидуалността.

При проекцията във външния свят се поместват онези части от собствената личност, с които индивидът отказва да се идентифицира. Проектиращият индивид не може задоволително да разграничава вътрешния от външния свят.

Чувствата на вина довеждат до проекция на обвинение по отношение на някой друг. Проекцията дава временно облекчение, но предотвратява контакта, идентификацията и отговорността. При този защитен механизъм границата между Аз-а и света се разширява по отношение на света, като аспекти от собствена личност, които са неприемливи, се изместват извън Аз-а и се проектират върху света. По този начин при проекцията границата между Аз-а и света е преместена значително извън Аз-а, така че Аз-ът се оказва „разширен“.

Сливането е налице, когато индивидът не чувства граница между себе си и средата. Това състояние е типично за новородените и възрастните в момент на екзалтация или крайна концентрация. Продължителното състояние на сливане, при което индивидът не може да разграничи себе си от другите, е патологично. При действието на този защитен механизъм Аз-ът не съществува.

При ретрофлексията някои функции, които първоначално са насочени от индивида към света, променят своята посока обратно по отношение на индивида. Нарцисизмът е пример за това. Агресията и омразата като социално неприемливи чувства и поведение се обръщат и пренасочват към индивида. Подобно поведение е реакция срещу очакването на враждебност и фрустрация от страна на обществото. Резултатът е разцепване на личността между Аз-а като правещ и Аз-а като получаващ. „Използващият ретрофлексията знае къде да тегли граничната линия между себе си и средата и той я тегли точно по средата, но по средата на себе си.“ Така Аз-ът му се оказва „разцепен“ на две.

Механизмите на интроекция, проекция, сливане и ретрофлексия в своята крайна или патологична форма са характерни за невротичната защита. Независимо в коя от тези форми е представена неврозата, тя е резултат на неправилна идентификация, свързана с Аз-а и другите, водеща до дезинтеграция в личността и липса на координация в мисълта и действието. Поведението е ригидно и натрапливо-компулсивно вместо спонтанно. Усилията на невротичния индивид се пренасочват от самоактуализация към актуализация на Аз-образ, който представлява нереалистичен концепт на индивида за това, какво той трябва да бъде. Невротичният индивид в този смисъл не е цялостен, доколкото части от Аз-а, които са неконсистентни с Аз-образа му, се отхвърлят и отчуждават.

„Психично здравият индивид, чиято реализация е цел на гешалттерапията и консултацията, е индивид, който живее в разумен контакт с обществото, който не е нито погълнат, нито оттеглил се от него.“ Това според гешалтпсихологията е добре интегрираната личност. При нея граничната линия е точно между Аз-а и другите, нито заемаща територия от другите, нито отдаваща територия от Аз-а. Цел на гешалттерапията и консултацията е създаването на такъв индивид.

В термините на взаимовръзка на индивида със средата цел на терапията и консултацията е установяването на контакт и нормална интеракция, заместващи абнормните ретрофлексия, интроекция, проекция и сливане чрез асимилация. Това означава, че граничната линия между Аз-а и другия ще бъде точно между тях, а не навътре или навън от „собствената територия“ на Аз-а.

От гледна точка на патологията като нарушение във функцията на Аз-а (его-то, в термините на гещалтпсихологията) цел на терапията и консултацията е възстановяването на интегративната функция на Аз-а. Това означава *при-свояване* на отчуждените части от собствената личност отново в Аз-а.

Доколкото невротата в контекста на теорията на Perls се третира и като застои, или стагнация на растежа, цел на терапията и консултацията е поощряването на израстването. Насочването на вниманието на клиента към вътрешния, организмичен (а не външен) контрол дава възможност на индивида да актуализира истинския си Аз, а не Аз-образа си. Невротикът е незрял, зависим от другите, така че гещалттерапевтите окуражават съзряването и независимостта и прехода от подкрепа на средата към самоподкрепа.

Основен акцент в процеса на гещалттерапия и консултиране е фокусът върху настоящия проблем. В този смисъл гещалтподходът се отнася към категорията на подходите, свързани с преживяването. От клиента се иска да преживява и осъзнава колкото е възможно повече неща, свързани с него – жестове, дишане и т. н. Доколкото клиентът преживява начина, по който блокира или „възпрепятства“ себе си, той става по-осъзнат за онова, което е той в действителност, за своя истински Аз. Фокусът върху Аз-а, или лицето, което преживява или осъзнава, помества отговорността върху клиента за чувствата, мислите и действията.

Доколкото според теорията на Perls невротата е симптом на стагнация в израстването, лечението не е терапия, а метод за възстановяване на растежа. Това всъщност се реализира чрез гещалтупражненията. Целта е да се открие Аз-ът, като това не се постига с интроспекция, а с действие. В тази връзка голяма част от упражненията са насочени към развитие на осъзнатост за себе си (на собствения Аз) чрез техниките на припомняне, на засилване на телесните усещания, на преживяванията на непрекъснатост на емоцията, на „слушането“ на вътрешната реч, или собственото вербализиране; и на интегративното осъзнаване по отношение на всички организмични аспекти – ментални, емоционални и телесни.

Perls има специален принос по отношение на концептуализацията на Аз-а. В тази връзка от значение са концепциите, свързани с полевата теория и акцента върху интерперсоналните отношения. Според теорията на Perls няма Аз без друг, което разграничава понятието за Аз от понятието за мен. Съгласно неговата теория колкото по-осъзнати сме като цяло, толкова по-осъзнати ставаме за себе си. Също така Перлс твърди, че индивидите стават по-самоосъзнати на базата на контакта с другите и по-малко самоосъзнати, когато са ангажирани в изолирана саморефлексия и имат ограничено взаимодействие със света около себе си. В тази връзка се третира и понятието за самоактуализация като зависещо от *контакта*, или интерперсоналното взаимодействие, в което индивидът реализира истинския си Аз. Акцентът върху Аз-а като зависим от интерперсоналността довежда до твърдението за Аз-а като процес. Така Аз-

ът, индивидуалността и автономността на индивида, които са акцентирани в гешалтпсихологията, изискват интерперсонална контекстуализация. Оказва се, че „общото“, социалното и индивидуалното са полюси, които се определят и детерминират един друг.

Rogers

Rogers, основател на клиент-центрираната терапия, е оказал огромно влияние в областта на консултирането, психотерапията и обучението като цяло. Теорията, върху която се базира подходът на Rogers, е една от най-добрите примери за феноменологично ориентирана теория за личността, която има директна връзка с клиничната практика. Нейните философски и психологични източници са свързани с феноменологичната психология на Husserl, трансценденталната феноменология на Kant и гешалтиската представа за холистичната същност на феномена. Концептът за Аз-а и субективните заключения на индивида за Аз-а са централна тема в произведенията на Rogers. Приемайки един недвусмислено оптимистичен възглед за човешката същност, Rogers твърди, че всички човешки същества се стремят към *самоактуализация*, което е „подтикът да станеш автономен, да се развиваш и да съзряваш – тенденцията да изразяваш и да активираш всички способности на организма“. Според него този подтик може да стане по-малко явен, „заразен“ от самоналожени защити, резултат на неавтентични интеракции със значимите други, което води до субективното преживяване на фрагментирано ограничено израстване и развитие. Rogers твърди, че терапевтичният процес е възможност за клиента да изследва своите субективни преживявания на света, да прояви фрагментиращите защити и да започне да освобождава и да реинтегрира техния потенциал за съществуването, като постигне чувство на автономия и по-пряка експресия на заложената в себе си тенденция за актуализация.

Тенденцията за актуализация е основен конструкт в теорията на Rogers. Тя се третира като вътрешно присъща тенденция на организма да развие своите способности по начин, който служи за поддържане на организма. От своя страна тенденцията към самоактуализация представлява форма на по-общата тенденция към актуализация „в тази част от преживяването на организма, което е символизирано в Аз-а“. Реализацията на тенденцията към самоактуализация довежда до постигане на истинския Аз. Според теорията на Rogers актуализирането на Аз-а е свързано с потребностите от позитивно отношение и позитивно самоотношение. Позитивното отношение се отнася до удовлетворяването на личността при получаване на одобрение от другите и фрустрация при получаване на неодобрение, а позитивното самоотношение – до одобрение и неодобрение от самия себе си.

Понятието за Аз-а, което е централно за теорията на Rogers, представлява един организиран, консистентен концептуален гешалт, съставен от перцепции за характеристики на „Аз-а“ или „мен“ и перцепции за взаимоотношението на

„Аз“ или „мен“ с другите и различни аспекти на живота. Този патерн се третира като една съзнателна или потенциално съзнателна част от психологическата структура на индивида. Въпреки че Аз-ът се променя, той запазва своята кохерентност и организация.

Според теорията на Rogers Аз-структурата на индивида включва представи и концепти за характеристики, които той в най-голяма степен желае да притежава, отразяващи идеалния му Аз. Този идеален Аз е Аз-концептът, който индивидът желае да притежава. Различието между възприемания¹ и идеалния Аз и тяхното несъответствие обуславят голяма част от емоционалните нарушения. В тази връзка основна цел на този подход на психотерапия и консултиране е „приближаването“ на идеалния и възприемания Аз, свързано с механизма на самоприемане, реализиращо се в терапевтичния процес.

Друго понятие в теорията на Rogers, имащо отношение към темата за Аз-а, е понятието за конгруентност и психологическо приспособяване. Психологическото приспособяване се третира като свързано с конгруентност, а психологическото неприспособяване – като свързано с неконгруентност. Конгруентността и неконгруентността се разглеждат по отношение на взаимовръзката между Аз-а и опита (преживяването). Конгруентността на Аз-а е преживяното състояние, при което Аз-преживяванията са акуратно символизирани (представени) в Аз-концепта, който в този случай представлява едно интегрирано цяло. От своя страна неконгруентността между Аз-а и преживяванията представлява несъответствие между възприемания Аз и актуалното преживяване, придружавано от напрежение, вътрешно объркване и несъгласувано поведение, резултат от конфликт между тенденциите за актуализиране и самоактуализиране. В тази връзка психологическото приспособяване се явява състояние, което съществува, когато организмът действа защитно, когато отрича или изкривява значими преживявания в съзнанието, водещо до несъответствие между Аз-а и преживяването. От своя страна психологическото приспособяване, както споменахме, е свързано с конгруентност и с пълна откритост към преживяването и опита, резултат на отсъствие на всякаква защитност.

Според теорията на Rogers психичното здраве се свързва с конгруентност, която се осъществява, когато всички преживявания в организма станат достъпни за Аз-а. Конгруентността възниква, когато индивидът преживява безусловно позитивно отношение и емпатия, свързани с отношението на приемане на другите хора към него. В този смисъл се счита, че най-важните психологически условия на терапия и консултация, отразяващи отношението на терапевта, съответно консултанта, към клиента, са първо, на безусловно

¹ В теорията на Rogers понятието за възприемания Аз не трябва да се смесва с понятието за реален Аз. Понятието за реален Аз отразява перцепции за характеристики, които индивидът притежава в действителност, а понятието за възприеман Аз имплицира наличието и на изопачени перцепции за характеристики, които индивидът не притежава в действителност, което е със защитна функция.

позитивно отношение (свързано с неосъждане и приемане) и второ, наличието на емпатия, свързано с възприемане на „вътрешната гледна точка на другия“ и съпреживяване. Съгласно теорията на Роджерс, когато един индивид се третира с „условна любов“, преживяванията, които са били неодобрили, обикновено от родителите, стават недостъпни за Аз-а – като те са или отречени, или изкривени в съзнанието, резултиращо в неконгруентност на този индивид. В терапевтичната атмосфера на безусловно позитивно отношение и уважение клиентът прекратява защитността си по отношение на преди това неприеманите и осъждани преживявания. По този начин преживяванията стават достъпни за Аз-а, могат да се интегрират в него, водещо до конгруентност и психологическо приспособяване. В тази връзка Роджерс казва, че „може би най-важната промяна в терапията е навлизането на клиента в съзнанието на преживявания, които преди това не е осъзнавал“.

Според Rogers индивид, който е преживял безусловно позитивно отношение от страна на друг индивид, ще развие позитивно отношение към себе си. Липсата на позитивно отношение към себе си довежда до селективно възприемане на преживявания, като онези от тях, които се възприемат като приемливи, се символизируют акуратно в съзнанието, а онези, които се възприемат като неприемливи, се изопачават или отричат от съзнанието. Така наличието на Аз-преживявания, които не са организирани в Аз-структура, в акуратно символизиран вид, води до някаква форма на несъответствие между Аз-а и преживяванията, в уязвимост и психологическо неприспособяване. От тази гледна точка развитието на позитивно отношение към себе си е основна цел в терапията и консултацията. Rogers казва, че „основната фасилитираща терапевтичния процес нагласа е уважението и обгрижването на клиента, водещо до завишаване на самооценката на последния. Позитивното отношение, неосъждащата нагласа към себе си водят до „снемане“ на защитата, свързано с потискане и присвояване на онези части и преживявания на Аз-а, които са били отречени и отчуждени от неговата структура като лоши и неприемливи. Резултатът е постигането на цялостен и интегриран Аз.“

Процесът на терапия и консултиране, свързан с разширяване на диапазона на преживявани чувства – от приетите до тотално изопачените от съзнанието – довежда до интегриране на Аз-а. „Това е процес, чрез който човек става своя организъм – без самоизмама, без изкривяване.“ С напредването на консултативния процес клиентът започва да приема и присвоява все повече чувства, които до този момент е отричал. Премахва се през етапа, на който клиентът *се отнася* към Аз-преживяванията като към обекти и „към Аз-а като към един рефлектиран обект, съществуващ основно в другите“. На последния етап преживяването е спонтанно. Аз-ът не се преживява като възприеман обект, а повече като „чувства“ в процеса. В терапевтичния процес клиентът изследва своите нагласи и чувства. Реакцията му е едновременно и страх, и позитивен интерес по отношение на неконсистентността и противоречията, открити в

собствения му Аз. В условията на безопасна психологическа обстановка, каквато е терапевтичната среда, при срещата с този Аз се развива отношение на честност, а не на защитност и самоизмама. Като резултат на все по-задълбочаващото се самоизследване недопуснатите до този момент преживявания в съзнанието биват разкрити. Преживяванията, неконсистентни с Аз-концепта – преди това отречени и изопачени, се символизират в съзнанието. Навлизането на преди това отречените преживявания в съзнанието налага реорганизация на Аз-а. Реорганизацията на Аз-а започва с промяна на перцепциите и нагласата към себе си. Клиентът възприема себе си по-позитивно, като по-адекватна личност. Нараства приемането му на самия него. Тази промяна на перцепцията за себе си трябва да започне преди осъзнаването и приемането от страна на клиента на отречените преживявания. Допускането на повече факти, свързани с преживяванията и опита в съзнанието, довежда до по-реалистична оценка за себе си, взаимоотношенията и средата и до поместване на стандарта за оценка вътре в самия него. Така локусът за оценка на себе си и света става интернален, а не екстернален, т. е. индивидът започва да се доверява на собственото си мнение и преценка, а не на мнението и преценката на другите.

Промяната в Аз-а може да е по-голяма или по-малка, съпътствана от повече или по-малко болка и обърканост. По-голяма или по-малка по степен дезорганизираност може да предшества крайната организация, като процесът е възможно да флукутира. Емоциите, които съпътстват този процес, макар и флукутиращ, са основно свързани със страх и депресия. Те не са консистентни с актуалния процес, така че един дълбок инсайт може да бъде следван от силно отчаяние.

Процесът на реорганизация на Аз-а, на „ставането на самия себе си“, или „ставането личност“, включва различни аспекти. Един от тях може да се назове проникване зад маската. В атмосферата на неосъдителност, топлина и приемане на терапевтичния процес клиентът започва да изоставя фалшивия „гард“, ролите, маските, като се опитва да открие нещо по-истинско в себе си. Клиентът изследва себе си и преживяванията си, а при срещата с противоречия в самия него открива и фасадата, зад която се е прикривал. Клиентът може да открие, че не е притежавал индивидуален Аз, а е съществувал само във връзка с ценностите и изискванията на другите. Тези разкрития се базират на „една принуждаваща индивида потребност да търси и стане себе си“.

Съществуването в модуса на реалния Аз означава преживяване на чувствата до техния краен предел, така че индивидът да е своя гняв, страх, любов и т. н. Налице е „свободно преживяване на актуалните сензорни и висцерални реакции на организма без много усилия за свързването на тези преживявания с Аз-а“. Това обикновено се придружава с убеждението, че този материал не принадлежи и не може да бъде организиран в Аз-а. Крайната точка на този процес е свързана с откритието на клиента, че той може да *бъде* своите преживявания при цялото им многообразие и повърхностна противоречивост; че

той може да дефинира себе си на базата на своите преживявания, вместо да се опитва да налага някаква дефиниция за себе си, не допускайки в съзнанието си онези елементи, които не ѝ пасват. В преживяванията на тези елементи на Аз-а възникват единство и хармония, патерн. Всички тези преживявания са част от потенциалния Аз, който е бил открит.

Процесът на терапия и консултиране не е решаване на проблем, преживяване на чувства, водещо до разкриване на „същността на индивида“. Вместо да действа в термините на очаквания на другите, индивидът действа в термините на своите собствени преживявания. Пълното осъзнаване на тези преживявания, постигнато в терапията и консултацията, дава възможност клиентът да *стане* (в съзнанието) онова, което *е* (в преживяванията) – реализирайки истинския си Аз и себе си като пълноценно функциониращ човешки организъм.

Така в процеса на терапия и консултация клиентът преживява изцяло в съзнанието си чувствата, които в миналото не са имали достъп до съзнанието или са били допуснати в него изопачени. В резултат на това Аз-концептът на индивида се реорганизира, като асимилира и интегрира тези преживявания, които преди това са били отречени и изопачени. С реорганизирането на Аз-структурата Аз-концептът увеличава конгруентността с преживяванията. Защитността намалява. Повишава се способността на индивида да преживява всякакъв вид опитност без чувство на заплахата, доколкото като резултат на самоприемането на себе си такъв, какъвто е в неговия Аз-концепт, се интегрират и неприемливите (до този момент) аспекти на личността му. Така индивидът не престава да проявява защитност по отношение на чувства, които до момента е отричал (гняв, омраза), и по отношение на ситуации, заплашващи съществуващия в него Аз-концепт (ситуации, в които проявата му като страхливец ще бъде заплахата за оценката му за себе си като смел).

В тази връзка постигането на интегрираност, обединена организираност и цялостност на Аз-а в процеса на терапия и консултация има за основен резултат, в термините на Rogers – откритост на преживяванията. Получавайки позитивно отношение от другите индивиди (в случая терапевта, респективно консултанта) и развивайки позитивно самоотношение, клиентът „се открива“ към своите преживявания и опитности. Освободеният от защитност възприема и преработва стимулите без селективност и изкривяване. В този смисъл е намалено самоосъзнаването, третирано в термините на саморегулаторен механизъм, „цензуриращ“ постъпващите преживявания съобразно тяхното съответствие с желания Аз-образ. Налице е флуидност на преживяването, при което Аз-ът възниква от преживяваната конкретна ситуация. Това е нов, в термите на Rogers, модус на живеене, при който индивидът престава да мисли и прогнозира какво ще прави и как ще се представя в определена ситуация. Той действа съобразно конкретните изисквания на тази ситуация, а не според някакъв Аз-образ, налагащ му да реализира определен тип, независим от обстоятелствата, поведение (например Аз-образът на любезен човек може да наложи

поведение, което да е в разрез със ситуация, която да изисква дори агресивно отстояване на собствените интереси). В този смисъл Аз-ът се явява в движение и промяна, а не относително устойчив, какъвто е Аз-образът. Единствената стабилна личностна характеристика следователно е откритостта към опита.

Ключов момент в клиент-центрираната терапия и консултация е, че начинът, по който клиентът възприема обектите в своя феноменален свят – преживяванията, другите хора, Аз-а, претърпява промяна. Rogers също така дефинира психотерапията от феноменологична гледна точка, заявявайки, че пълнотата на преживяванията, което се осигурява в терапевтични условия, прави способен индивида да осъществи по-адекватна диференциация на феноменалния си Аз от неговата връзка с външната реалност. Резултат на терапията е още и постигането на самонасоченост и възприемането на локуса на оценка и избор в Аз-а, а не в другите.

* * *

Може да се обобщи, че в хуманистичната/екзистенциална школа основният акцент се поставя върху трансцендентирането на Аз-а и холизма (включително и по отношение на Аз-структурата). Процесът на интернализация при формирането на Аз-а се отрича и дори се счита за неблагоприятен за психичното здраве и личностен растеж.

ЛИТЕРАТУРА

- Frankle V. (1976). *Psychotherapy and Existenzialism*.
Heidegger M. (1927). *Being and Time*. N. Y.
Husserls E. (1948). *Expirience and Judgment*. London.
Jaspers K. (1964). *Psychologie der Weltanschaungen* in Friedman (ed.) *The World of Existenzialism*.
Laing R. (1961). *Self and others*. Penguin.
May R. (1968). *Existential Psychology*. N. Y.
Maslow A. (1968). *Toward of Psycholgy of Being*. Princeton.
Perls F. (1969). *Gestalt therapy. Verbatim*. N. Y.
Rogers C. (1961). *On being a person*. Boston.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Психология
Том 100

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre Psychologie
Tome 100

ОБЩУВАНЕТО МЕЖДУ УЧЕНИЦИ И УЧИТЕЛИ: ПСИХОЛОГИЧЕСКИ АСПЕКТИ

ДОНКА ПЕТРОВА

Катедра „Социална, трудова и педагогическа психология“

Донка Петрова. ОБЩЕНИЕ МЕЖДУ УЧИТЕЛЕМ И СТУДЕНТАМИ: ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Ета статъа фокусируе на общении между учителями и студентами. Она подчеркивает на роли учителя в установливать хорошие отношения с студентами и также рассматривает функции обратной связи для эффективного сообщения в классе. Материал также предлагает исследование на типах взаимодействий случаются между учителями и студентами – согласно студентам в их отроческих летах. Включенные статистические данные.

Donka Petrova. TEACHER–STUDENT COMMUNICATION: PSYCHOLOGICAL ASPECTS

This article focuses on communication – its various definitions, and on the various aspects of teacher – pupil communication. It underlines the role of the teacher in establishing good relationships with students, and also examines the functions of feedback for the effective communication in the classroom. The material also offers a research on the types of interactions that happen between teachers and students – according to students in their adolescent years. Statistical data included.

I. ПОНЯТИЕТО ЗА ОБЩУВАНЕ В ПСИХОЛОГИЯТА

Анализът на общуването между ученици и учители предполага дефиниране на самото понятие за общуване, както и на спецификата на взаимодействията в училищен контекст.

В българския език комуникация и общуване често се използват като синоними, независимо от различния си произход (едното е българска дума, другото – чуждица). Думата „комуникация“ произлиза от латинското *communicare* – споделям, правя общо достояние, предавам нещо на някого. В българската дума „общуване“ също се съдържа коренът „общ“ – т. е. в етимологията на думата е дълбоко залегнала идеята за общност, за приобщаване, за правене на нещо общо.

Много автори използват понятията за общуване и комуникация като тъждествени, докато други открояват различни нюанси на значение в тях (Янкулова-Цветкова 2006). В междуличностен план комуникацията може да се разгледа като система от актове на общуване между хората, докато общуването като цяло е основна психологическа категория с много по-богато съдържание и по-пълно разкрива сложността на човешките взаимоотношения в сравнение с понятието комуникация, което отразява преди всичко информационните процеси. В тази статия комуникация се ползва по отношение на самите актове на взаимодействие, обмен на някакво равнище между социалните партньори, а общуване – по отношение на по-сложната система от взаимодействия и взаимоотношения, в която те влизат.

Комуникацията е обект на научен интерес от много време – и за нея са дадени множество различни дефиниции.

Например според определението на основоположника на информационния подход, Клод Шанън, „комуникацията е предаването и приемането на информация“, докато според философа И. Дж. Ричардс тя се състои в създаването на значение.

За Groogan (1999, цит. по Dunn 2005) комуникацията не е действие, а непрекъснат процес, в рамките на който хората установяват помежду си взаимоотношения посредством интеракциите, в които влизат.

Една по-обстойна дефиниция е тази на американския Национален комитет за комуникативните потребности на хора с увреждания: „Всеки акт, чрез който един индивид дава или получава от друг информация за потребностите, желанията, перцепциите, знанията или афективните състояния на друг индивид. Комуникацията може да бъде интенционална или неинтенционална, да включва конвенционални или неконвенционални сигнали, да приема лингвистични или нелингвистични форми.“ (1992)

Идеята за двустранността на комуникацията е откроена в дефиницията на R. Adler (Adler at al. 1995, цит. по Dunn 2005), според когото тя е „продължителен транзакционен процес, включващ участници, които създават взаимоотношения чрез едновременното изпращане и получаване на съобщения, много от които са изкривени от физически и психологически шум“. Идеята за комуникацията като „транзакционен процес“ означава, че ние кодираме и изпращаме съобщения, докато в същото време получаваме и декодираме други такива.

Друг начин да се даде определение на комуникацията е да се разгледат различните обяснителни модели за нея. Първият модел на социалната комуникация може да се проследи далеч във времето – до съчиненията на Аристотел

за ораторското изкуство. Това е реторичният модел, който е еднопосочен и акцентира върху връзката между оратор и аудитория и който може да се представи по следния начин (Цветанска 2006):

Оратор >>>> Реч >>>>>> Аудитория

Основната цел на оратора е чрез речта си да убеди аудиторията в правотата на своите аргументи.

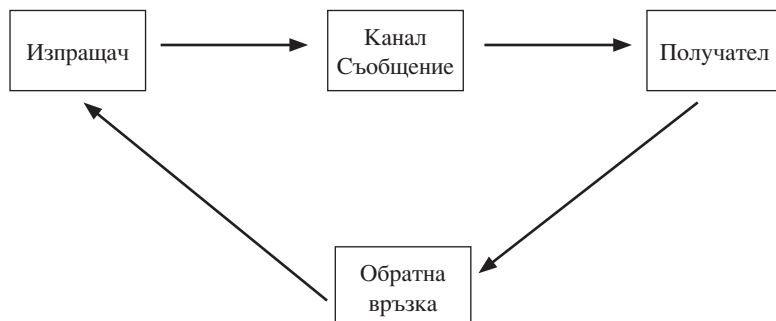
В психологията един от най-популярните базисни модели на комуникацията е този на Ласуел от 1948 г. – той описва комуникацията чрез пет въпроса, известни като петте „К“:

КОЙ	КАКВО казва	По КАКЪВ канал	На КОГО	С КАКЪВ ефект
(комуникатор)	(вербални, невербални сигнали – съобщение)	(средство, медия)	(аудитория, получател на съобщението)	(резултат, влияние върху аудиторията)

(по Цветанска 2006: 18)

Този модел е интересен с това, че за пръв път откроява и подчертава значението на ефекта от предаденото съобщение като част от комуникативния процес.

Впоследствие голяма популярност придобива моделът, предложен от К. Шанън и У. Уивър (1949), който откроява следните компоненти на комуникацията: изпращач – който отправя съобщението; кодиране – това е процесът на изразяването на посланието чрез думи, знаци, символи, жестове; канал – избор на канал, чрез който да се изпрати съобщението (например директен разговор, писмена комуникация и др.); самото съобщение; декодиране – процеса, при който получателят „разчита“ вложеното в съобщението послание; получател и обратна връзка, която той дава.

На всеки етап от процеса е възможно възникването на „шум“ – не само в смисъла на физически такъв, а като всяко нещо, което не е част от първоначалния замисъл на изпращача на съобщението, което обаче оказва влияние върху комуникацията.

От тези модели става ясно, че общуването е единство на обективни механизми за обмен на информация и субективно-личностни характеристики, свързани с интерпретирането на смисъла и преработването на тази информация (Цветанска 2006). Особено важно е общуващите да притежават добри умения за кодиране и декодиране, за да се стигне до истински обмен, до истинско общуване. Често обаче се случва точно обратното – появяват се разминавания, несъответствия между това, което е мислено в началото и което подателят си мисли, че съобщава, и възприетото от реципиента. Ето защо е толкова важно подателят на информацията да се стреми максимално ясно да вербализира своите мисли, намерения, мотиви, за да бъде по-добре разбран от реципиента, който от своя страна да подаде обратна информация за равнището на своето разбиране (Янкулова-Цветкова 2006). Винаги е важно да се взема под внимание и фактът, че комуникативният процес има осъзнаван и неосъзнаван аспект и че наред с това, което съзнаваме, че се стараем да предадем, ние излъчваме и послания, които не осъзнаваме, но които достигат до реципиента.

Без общуването животът ни би бил немислим – в онтогенезата то е средството за приобщаване на формиращия се индивид към света около него, към културните традиции и достиженията на човешката цивилизация; то е инструмент на социализацията, но и на откриването на собствения Аз, което се случва постепенно именно в процеса на непрекъснат обмен с околните. Многобройни изследвания сочат, че ефектите от липсата на достатъчно общуване в ранните етапи от онтогенезата водят до забавяния в развитието и до проблеми в социализацията – подобни деца са често пасивни и отдръпнати от света около тях (Иванов 2004) – или напротив, проявяват силна агресивност, т. е. отново социално неадаптивно поведение. В подобни случаи развитието на чувство за собствена идентичност е крайно затруднено, тъй като формирането на самосъзнание е функция на непрекъснатото взаимодействие с другия. „Чрез другия Аз-ът намира оценъчната позиция за себе си.“ (Стаматов, Минчев 2003).

Общуването е взаимодействие между хората на много равнища, в когнитивната, емоционалната и поведенческата сфера (Янкулова-Цветкова 2006). Могат да се обособят три негови основни функции: когнитивна, емотивна и конативна.

Когнитивната функция е свързана с изграждането на познавателно-интелектуалната сфера на личността: това означава както предаване на знания и информация, така и предаване на навици и умения.

Емотивната функция има две измерения: емоционалната задълбоченост на общуването и интензитета на емоционалния обмен, от една страна, и от друга – възможността за развитие на емоционалното възприятие за собствения

вътрешен свят и този на другите. Именно чрез общуването влизаме в контакт с емоциите на хората около нас, като то провокира емоции и у самите нас.

Конативната функция е свързана с волевата сфера на личността.

Общуването в училище

Общуването в училище (педагогическото общуване) се реализира като процес – цикличен, динамичен и непрекъснат – между ученици и учители (Цветанска 2006). Това е не само процес на обмен на информация, а и на обмяна на оценки, на очаквания и на формиране на определени взаимоотношения. Общуването и съответно общуването в училище се основават на принципа на реципрочност: той предполага обратимост на връзката. Кое се реализира чрез обратната връзка (Цветанска 2006). Част от функцията на учителя е да предостави на учениците адекватна обратна връзка, с която ги превръща в участници в процеса, както и да ги насърчава да бъдат активни участници в комуникативния процес в училище не само като реципиенти на определено количество информация, но и като генератори на питания, на идеи, на дискусии. Професионална отговорност на учителя е подготовката, планирането и адекватното кодиране на посланията, отправяни към учениците, както и подходящото ползване на комуникативните канали (пак там, с. 29). Насърчавайки ги да задават въпроси, да дават коментари и мнения, учителят им дава възможност да се включат активно в процеса на обучение, да не бъдат пасивни слушатели, за които дори не се знае какво и доколко чуват. Скъсяването на дистанцията между учител и ученици води до установяване на цялостно по-добри взаимоотношения на доверие и взаимна загриженост. Правилата на общуването в класната стая следва да подлежат на договаряне и не бива да бъдат налагани от учителя от позицията на педагогическа власт или формален авторитет. Кооперативният дух на общуването стимулира положителните нагласи на всички участници в процеса. Той предполага безусловно приемане, че учениците имат възможност за успех в обучението, право на собствено мнение и позиция – както и на тяхното свободно изразяване. Успешно обучение се реализира в контекста на добро общуване между ученици и учители – до най-добри резултати учениците достигат при т. нар. търсеци, или изследователски стратегии. Те предполагат насърчаване на достатъчна самостоятелност у учениците – чрез събиране на информация, експериментиране. Общуването е свързващ елемент между компонентите на стратегията, което определя в голяма степен нейната ефективност (Цветанска 2006). Добрите комуникативни умения на учителя са ключът към въвличането на учениците в учебния процес (Catt, Miller 1999). Под добри комуникативни умения в случая се разбира учителят да може умело да конструира и предаде посланието си, което е съобразено с контекста на взаимодействие и с аудиторията. В изследване на Грюенвалд и Акерман (Gruenenwald & Ackerman 1986, цит. по Duffy et al. 2002) учениците

посочват добрите комуникативни умения на учителя – и добрата комуникация изобщо – като определящ фактор за качеството на полученото образование, докато учителите поставят на първо място доброто владение на предмета.

Една от основните функции на учителя е комуникативната. Тя се реализира на няколко равнища: общуването с всеки ученик по отделно, общуването с групи ученици и общуването с ученическия клас (Михайлов 2001). Именно комуникирайки, учителят изпълнява своята регулираща и коригираща дейност, а ефективната комуникация предполага вникване в мотивите на другия, постигане на истинско разбиране на неговата индивидуалност. Това предполага и високи нива на емпатия у учителя. Понятието за емпатия е въведено за пръв път в психологията от Карл Роджърс, един от основоположниците на хуманистичната психология. Емпатията е ключово умение за ефективната комуникация. Самият Роджърс я определя като способността да усетиш света на другия, сякаш е твой собствен, но без да губиш своята собствена гледна точка. Но за да има емпатия, е необходимо реално разбиране на позицията и потребностите на другия – което се случва в ефективната комуникация.

В днешно време емпатията се дефинира като сложен конструкт, обединяващ когнитивен и афективен (емоционален) компонент (Hojat, Gonnella, Nasca et al 2002). Когнитивният компонент включва способността да се разберат чувствата и преживяванията на другия и да се види светът от неговата гледна точка – т. е. да се отчете индивидуалната специфика на тази гледна точка. Афективният компонент се свързва със способността за съпреживяване на чувствата на другия.

Ролева теория за общуването между ученици и учители

Според тази теория във всяко свое взаимодействие човек влиза от позицията на някоя от ролите, които изпълнява. Понятието за роля е заимствано от света на театъра, но в психологията се разбира като тоталната съвкупност от очакванията за това, как индивидът следва да се държи на определена позиция в социалната структура (Calhoun, Asocela 1990). Професията на учителя изисква комуникацията с учениците от позицията на няколко различни роли. Основните от тях са (Михайлов 1996):

- Информатор – тази роля се осъществява чрез даването на информация, предаването на знания (гностичната функция на учителя), но и на мнения, възможни гледни точки и трактовки на проблемите, възможни решения. Едно от средствата, чрез които се изпълнява тази роля, е даването на обратна връзка – и то такава, която носи информация за нивото на справяне, за евентуалните пропуски, за потенциалите и проблемите на ученика.

- Събеседник – учителската професия е често наричана професия на взаимодействието. Тази роля се реализира в разговорите с учениците.

- Съветник – не и морализатор. Тази роля предполага готовност на учителя да изслуша, да обърне внимание на проблемите на учениците и от позицията на човек с повече знания и опит да предложи възможно решение.

- Помощник (фасилитатор) – в тази си роля учителят влиза, когато се стреми да подпомогне разрешаването на конфликти или туширането на социално нежелателни прояви в училище.

- Приятел – когато влиза и в неформално общуване със своите ученици, учителят е в тази роля. Макар да благоприятства разбирателството и позитивния емоционален фон в класната стая, прекалено честото влизане в тази роля може да попречи на реализацията на някои други роли на учителя – на експерт, авторитет по някои въпроси. Във взаимоотношенията учител-ученик все пак е важно да съществува и дистанция.

- Ролеви образец (модел) – децата и юношите имат потребност от образци, на които да подражават в процеса на формирането на своята идентичност. Личният пример е мощно възпитателно средство.

- Експерт – в своята област.

- Координатор – на различните дейности на учениците.

Тенденции в педагогическото общуване

Водеща днес е тенденцията към хуманизиране на общуването между ученици и учители и скъсяване на дистанцията между тях, както и преминаването към все по-интерактивни методи на обучение. Един от водещите примери в това отношение е немската образователна практика, в която на ефективната комуникация с преподавателя се придава критична роля за пълната изява на същността на учениците, на техния максимален потенциал, както и за преодоляването на жизнените кризи, характеризиращи развитийните периоди, за тяхната самореализация и формирането на системата им от ценности. Чрез курсове по реторика и целево общуване в Германия се цели развитието на отлична комуникативна компетентност у учителите (Иванов 2004).

В руската психологическа традиция тенденцията към хуманизиране на системата „учител–ученик“ се реализира в т. нар. „педагогика на сътрудничеството“, чиито водещи представители са Шалва Амонашвили и Иван Илин. Те решително отхвърлят императивното обучение, при което взаимоотношенията между учители и ученици са строго субординантни и учителят действа от позицията на власт и безусловен авторитет, като комуникацията често се осъществява чрез заповеди, императиви и няма пространство за обсъждане. Целта на педагогиката на сътрудничеството е обединяването на усилията на ученици и учители за съвместно решаване на задачите. Тази тенденция отразява движението от „субект–обектни“ (ученикът е обект на въздействие и възпитание) към „субект–субектни“ (ученикът е субект на собственото си развитие и промяна и пълноправен участник във взаимодействието) взаимоотношения (Иванов 2004).

Така според Амонашвили за сътрудничество между ученици и учители може да се говори, когато ученикът се чувства не само като обучавана, но и

като самостоятелно действаща личност (пак там). За постигане на сътрудничество той предлага да се следват следните принципи:

- Стимулиране на искрен интерес към ученето.
- Честа употреба на речеве ситуации от неречеве тип, за да може ученикът да възприема себе си не само като обучаван – и да се отвори пространство за общуване с учителя заради удоволствието от самото общуване.
- Уроците да са естествено продължение на живота.
- Урокът да протича с темп, адекватен на възможностите на децата, и да не бъде императивен, а забавен и увлекателен.
- Да се създаде атмосфера на работа, в която е допустимо ученикът и да съборка – това да не буди у него страх или други негативни емоции.

В своята книга „Здравейте, деца. Как сте, деца“ Амонашвили описва личния си опит като педагог и най-вече доминирането на принципа на радостта в неговата работа.

Една от основните функции на учителя е комуникативната. Тя се реализира на няколко равнища; общуването с всеки ученик по отделно, общуването с групи ученици и общуването с класа (Михайлов 2001). Именно комуникационните, учителят изпълнява своята регулираща и коригираща дейност, а ефективната комуникация предполага вникване в мотивите на другия, постигане на истинско разбиране на неговата индивидуалност.

Ролята на обратната връзка в общуването между ученици и учители

Както беше вече отбелязано, общуването се осъществява не само чрез предаването на някакво послание – то е в споделеното значение, което се придава на това послание. Ако реципиентът не влага същото значение в посланието – или не успява въобще да му придаде никакъв смисъл за себе си, то не може да се каже, че протича общуване (Catt, Miller 1999). Ако комуникацията се възприеме само като процес на формулиране на някакво послание и предаването му чрез определен канал, то се приема, че е осъществена добра и достатъчна комуникация, когато всъщност липсва споделият смисъл и посланието не е постигнало целите си спрямо реципиента. Ефективната комуникация изисква споделен смисъл.

Ученето от страна на учениците не се осъществява само защото им е представена някаква информация: учителят има нужда от стратегии, чрез които да катализира този процес. Обратната връзка е особено значима подобна стратегия. Ефективната комуникация предполага също предоставяне на възможности на учениците да задават въпроси, да искат разяснение относно учебния материал или поставените оценки; това несъмнено е времеемко и често не се случва именно поради недостига на време; много често обаче се случва и поради липсата на готовност да се даде адекватна обратна връзка (пак там).

Неподходящата или зле подадената обратна връзка може да накърни самооценката на ученика. Обратната връзка има както функция да затвърди доб-

рите прояви, така и корекционна функция. Когато е утвърждаваща, тя има мотивиращ ефект върху обучавания; когато е корекционна, тя му дава възможността да разпознае и идентифицира последиците от своите действия и да ги промени, за да постигне желаните резултати. Тя е от ключова значимост за разгръщането на пълния потенциал на обучаваните на всеки етап от тяхното обучение. Тя е и умение, което може да се овладее. Всеки учител дава обратна връзка по един начин, съзнателно или несъзнателно.

Добра обратна връзка може да се предостави, когато съществува атмосфера на доверие и загриженост, когато ученикът и учителят възприемат себе си като „съюзници“, работещи за общи цели. Ако тази атмосфера липсва, обратната връзка няма да бъде максимално ефективна.

Принципите на ефективната обратна връзка резюмират Хескет и Лейдлоу (Hesketh, Laidlaw 2005):

– Да се дава е в подходящия момент – т. е. колкото се може по-скоро след проявата, за която се дава;

– Да се дава директно – в първо лице, не предадена от някой друг (например класната, която казва на даден ученик: *„Разбрах, че учителката ви по математика е била много доволна от твоето представяне на последната контролна“*). Подобна обратна връзка никога не може да има същия ефект като получената лично – а и препредадената чрез трето лице критика е по-малко вероятно да бъде приета;

– По възможност да се избягват оценъчните твърдения в стил *„Представянето ти беше лошо/ слабо“* – по-скоро под формата на *„Дали не останаха въпроси, на които не си обърнала достатъчно внимание?“*

– Да бъде специфична, а не генерализирана (*„Ти много избърза с последния отговор, не си даде време, за да помислиш“*, а не *„Ти си припрян“*);

– Фокусирана върху действията/ поведенческите прояви, а не върху личността на ученика: *„Трудно ти е да поддържаш очен контакт, докато те изпитвам, вероятно се притесняваш в такива ситуации“* вместо *„Ти си прекалено стеснителна“*.

Кои са бариерите, отново според Хаскет и Лейдлоу, пред ефективната обратна връзка:

– Страх от даването на обратна връзка, тъй като би могла да засегне някого;

– Негативна реакция на ученика, когато получи критика. Неуспешното справяне с отрицателните реакции на критика може да елиминира ефектите на самата обратна връзка;

– Даването на прекалено генерализирана обратна връзка, необвързана с конкретни ситуации и проблеми;

– Отправянето на критика, но без да се посочи начин за коригиране на нежеланото поведение;

– Неконсистентност – обратната връзка, за да има ефект, трябва да бъде навременна и да се получава във всяка подобна ситуация, не само понякога, когато учителят е в добро/лошо настроение;

– Липсата на уважение към ученика.

Даването на негативна обратна връзка е деликатен процес и изисква специфичен подход. Дори тези, които са само свидетели на дадената обратна връзка, могат да се повлияят – това може да се обясни с теорията на Албърт Бандура за социалното учене: ако наблюдаваме как някой бива санкциониран, това ни създава очакване, че и ние можем да бъдем санкционирани за подобна проява. Някои автори напълно отричат даването на негативна обратна връзка (най-вече от директен тип: „*Ти сбърка*“, „*Това не е вярно*“). Според други обаче негативната обратна връзка е важна и ценна – стига да се дава по добър начин. Робърт Ерлих и Стенли Золтек (Ehrlich, Zoltek 2006) поддържат тезата, че дори грешните отговори в класната стая са ценни, защото дават възможност да се „уловят“ пропуските и да се коригират. Те апелират към „дестигматизиране“ на грешните отговори и към това учениците да бъдат постоянно насърчавани да задават въпроси и да коментират без страх, че ще изглеждат глупаво. Как се дава негативната обратна връзка, е от ключово значение според тези автори, като те посочват два принципа, които да се съблюдават: (1) това трябва да се прави по начин, който не е обиден и не е насочен към личността на ученика и (2) да не се казва на ученика просто, че греша, а да се изтъкне кои аспекти от отговорите му са правилни и в кои отношения бърка. Подобна обратна връзка действително може да послужи като основа за размисъл върху собственото представяне и евентуална самокорекция.

Критиката бива приета по-лесно, ако идва от източник, който буди уважение и вдъхва доверие у ученика, когато между тях съществуват добри взаимоотношения и обратната връзка се дава по доброжелателен начин.

В идеалния случай обратната връзка трябва да се дава и по формален, и по неформален път. Във всяка една ситуация може да се предоставя обратна връзка към учениците под някаква форма.

Всички страни на живота в училище заслужават да получат обратна връзка – справянето с материала, отношението и нагласите към другите ученици, справянето с проблемни ситуации. Важно е да бъде представяна като гледна точка на оценявания, не като нещо абсолютно и безусловно. Да се започва с положителната обратна връзка: след нея има по-голяма вероятност ученикът да възприеме негативната.

Може да се обобща, че ефективността на обратната връзка е функция на доверието към източника ѝ, самото послание и готовността на реципиента да я приеме.

Системен подход към анализа на общуването и взаимоотношенията между ученици и учители

Системният подход (Pianta 2005) се стреми да предложи интегративен анализ на различните системи, които оказват влияние върху развитието на детето – семейството, общността, социалните процеси, когнитивното развитие, училището, учителите, връстниците и съучениците, условията на живот.

Под *система* в случая се разбира *всяка една цялост, която е съставена от взаимосвързани части, които си взаимодействат и действат по организиран, взаимозависим начин, за да гарантират адаптацията и оцеляването на цялото*. В този смисъл например семействата, класовете в училище, групите от връстници са системи. Развиващото се дете и подрастващият са също системи. И съответно тяхното емоционално, когнитивно, моторно и социално развитие не са отделни процеси, следващи своите собствени пътища – те са интегрирани в един цялостен, организиран, динамичен процес. Всички системи, с които детето е свързано, функционират на различни равнища спрямо него – някои оказват по-скоро опосредствано и дистантно влияние, докато други му влияят съвсем непосредствено (Bronfenbrenner & Morris 1998, цит. по Pianta 2005). Системите се намират в постоянно взаимодействие помежду си, като същевременно и елементите на всяка система си взаимодействат непрекъснато. По отношение на интеракциите между учители и ученици това се транслира като взаимодействие между системата ‘учители’ и системата ‘ученици’ – перцепциите и нагласите на едната система спрямо другата и как те повлияват непосредственото взаимодействие. Бронфенбренър и Морис подчертават, че основен двигател на развитието са близките процеси – интеракциите между детето и различните системи в неговия живот, като интеракциите с учителите са според авторите едни от основните източници на подобни близки процеси (1989, цит. по Pianta 2005).

Системната теория предлага алтернативен възглед за източниците на мотивация и промяна. Според поведенческия подход промяната и мотивацията за промяна се разглеждат като индуцирани отвън – от наличието на позитивни или негативни подкрепления на поведението или история от подобни подкрепления. Биологичното направление приема, че локусът на промяна е в разгръщането на вродени, генетични програми и съзряването, свързано с хронологичната възраст. И в двата случая обаче детето е някак пасивно – развитието и промяната сякаш са нещо, което му се случва, идва отвън или отвътре, но без неговото специално участие и контрол.

Според системната развитийна теория обаче мотивацията за промяна е вътрешна характеристика на всяка една система. Развитието идва като естествен резултат от взаимодействието на различните системи. Децата са активни – те непрекъснато търсят новото, опитват са да разберат непознатото, търсят предизвикателства и практикуват новоусвоените си умения. Нещо повече – де-

цата са непрекъснато активни в постоянно променящи се, динамични системи. Мотивацията и желанието за промяна се извличат от взаимодействието между системите, между детето и контекста.

Взаимоотношенията с околните са водещият източник на развитийна промяна според системния подход. Интеракциите на подрастващите с възрастните са като „проводник“, чрез който ресурсите, културните достижения, знанията достигат детето – но са твърде често проводник и на рискови фактори към формиращата се личност (Pianta 2005). Отново според Пианта ученици, които имат добри взаимоотношения със своите учители, възприемат климата в класната стая и в училището по принцип по-положително. И както учителите „пресмятат“ своите ползи от това да инвестират повече във взаимоотношенията си с даден ученик, така и учениците, особено когато са вече в тийнейджърска възраст, „пресмятат“ какво инвестират във взаимоотношенията с учителите на базата на очакваните „ползи“. Според изследванията (пак там) учениците са склонни да влагат повече във взаимоотношенията си с учители, които показват, че се интересуват от ученика като личност, демонстрират зачитане и доброжелателност спрямо него.

В последно време са натрупани повече данни за специфичните интеракции, които водят до постепенното формиране на взаимоотношенията учител–ученици. Не е изненадващо откритието, че тези интеракции са свързани с характеристики на самите ученици: така ученици, отхвърляни от своите съученици, се оказват по-чест обект на порицание от страна на учителите в сравнение с учениците, които са в по-голяма степен „приемани“ и харесвани (Rubin & Clarke 1983, цит. по Pianta 2005). Според изследователите учителите посвещават много повече внимание на учениците с проблеми – академични или поведенчески – и на момчетата. Същевременно учениците, които се справят по-добре с материала, получават по-подкрепяща обратна връзка от учителите и повече позитивни интеракции. Това, доколко училището като система поддържа и насърчава емоционално-социалния компонент на интеракциите учител–ученици, зависи от това като колко значими се възприемат взаимоотношенията между тях и изобщо какъв е климатът в училището. Понятието училищен климат се отнася до качеството и консистентността на интерперсоналните интеракции в училищната общност, които повлияват когнитивното, социалното и психологическото развитие на децата (Pianta, 2005).

„Учителят играе критична роля в създаването на класна стая, което учениците да преживяват като обгрижваща общност... като изразява загриженост за всички ученици и се интересува от техните идеи, опит и това, което правят.“ (Solomon 1992, цит. по Pianta)

Опитите да се повлияе и промени училищният климат започват с опити да се променят взаимоотношенията и да се създаде чувство на общност. Там, където климатът е добър, учениците имат по-силно чувство за общност, включват се в повече просоциални интеракции, справят се по-добре с проблемите,

по-успешно решават конфликти и имат по-висок успех. Те също така харесват училището повече и са по-емпатични и мотивирани.

Според Тот и Чичети се открояват две дименсии на възприятието на учениците за взаимоотношенията с учителите: емоционални качества и търсене на психологическа близост (Toth & Cicchetti 1996, цит. по Pianta 2005). Емоционалните качества са свързани с емоциите, позитивни и негативни, които ученикът изпитва с учителя и цялостния емоционален фон на взаимоотношенията. Търсенето на психологическа близост се отнася до степента, в която ученикът желае да е психологически близък с възрастния.

II. ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА ОБЩУВАНЕТО МЕЖДУ УЧЕНИЦИ И УЧИТЕЛИ

Интеракциите между учители и ученици

Една от фокусните точки при анализа на интеракциите между учители и ученици е разпределението на вниманието на учителя и избора на обратна връзка, която той дава: времето, с което учителят разполага, е ограничено и той трябва да реши как да го ползва – каква част от него да използва за преподаване, каква – за въпросите на учениците, каква – за даване на обратна връзка, каква – за индивидуална помощ и подкрепа за даден ученик. Според Браун и Сакс (Brown and Saks 1987, цит. по Маас 2000) учителят е склонен да направи най-„икономичния“ избор – да посвети най-много време и енергия на това, което според него ще донесе по-добри резултати (в смисъла на по-добра успеваемост на учениците и дисциплина в час). Това е индивидуален избор. Пред всеки учител стои въпросът, колко време да посвети на групов инструкция, на преподаване на нов материал, на изпитване и колко – на отделния ученик под формата на индивидуална помощ или отговор на въпросите на учениците. Друг избор, който всеки преподаващ прави, е каква обратна връзка да дава и в каква степен – дали да преобладава позитивната обратна връзка (похвала за справянето, насърчение, положителни коментари) или отрицателната (критика, негативни забележки).

Целта на описаното тук изследване е да се провери в какви интеракции най-често влизат ученици и учители – според учениците.

Метод

Извадка

В изследването са взели участие 673 ученици в горна училищна възраст (418 момичета и 255 момчета) – от 9. до 12. клас, от три училища в три града – 144. училище в град София, Езикова гимназия – Димитровград, и ГПЧЕ¹ – Хасково.

¹ ГПЧЕ – гимназия с преподаване на чужди езици.

Таблица 1. Разпределение на изследваните лица по пол

	Брой изследвани лица	Процент
Жени	441	61,4
Мъже	277	38,6
Общо	718	100

Таблица 2. Разпределение на изследваните лица по класове

	Брой изследвани лица	Процент
Клас	9	207
	10	201
	11	219
	12	91
	Общо	718

Задачи на изследването:

1. Да се идентифицират най-честите типове интеракции между ученици и учители, според оценката на учениците.
2. Да се открие съществуват ли междугрупови различия (по пол и по клас) по отношение на честотата на различните типове интеракции, в които влизат със своите учители.

Инструментариум на изследването

За целите на това изследване е използвана модифицирана версия на Въпросник за равнопоставеност в интеракциите в класната стая (INTERSECT), разработен от J. Sadker през 1984 г. (по Duffy, Warren & Walsh 2001).

Оценъчен тип интеракция: тя е разбита на няколко типа обратна връзка, за да се анализира кои типове преобладават. Типовете обратна връзка са: според съдържанието – (1) за справяне с учебния материал, (2) за поведението в клас, (3) за външния вид; според „знака“ тя може да бъде положителна (похвала, насърчение) или отрицателна (критика).

Примерни айтеми:

- „Отправят похвала за справяне с учебния материал“
- „Правят положителни коментари за начина, по който изглеждат учениците (дрехи, прическа)“

„Подкрепяща“ интеракция – доколко ученикът възприема учителя като готов да предостави помощ и извън клас, подкрепя; доколко може да влезе именно в ролята на **приятел, фасилитатор**.

Примерни айтеми:

„Мога да се обърна към тях за съвет или съдействие и за личен проблем“

„Гневят се или отправят гневни забележки“ (реверсиран)

Неформално общуване – доколко ученикът е склонен да потърси интеракция с учителите и извън рамките на учебния час.

Примерен айтем:

„Приятно ми е да общувам с тях и извън часовете – например в междучасията“

Обсъждане на резултатите

Надеждност на въпросника:

При оценка на надеждността на скалата е получен коефициент α на Кронбах от 0,815, който е индикатор на много добра вътрешна съгласуваност.

Факторна структура:

За да се оцени вътрешната структура на 23-айтемния самооценъчен въпросник, е приложен факторен анализ по метода на главните компоненти с Varimax ротация. Предварително изчислената стойност по КМО² е 0,896 – значително по-висока от минимално допустимата за прилагане на факторен анализ стойност от 0,6 (Kaiser 1974, цит. по Pallant 2003). След анализ на възможната факторна структура са обособени три фактора. След съдържателен анализ на съставящите ги айтеми те са обозначени като:

Незачитане:

Към този първи фактор, състоящ се от 9 айтема и обясняващ 24,95% от вариацията в отговорите, спадат всички 8 айтема, които носят негативна конотация – за критика, липса на зачитане, прояви на гняв и избухливост от страна на учителите, усещане, че спрямо тях се е постъпило несправедливо (например „Карат ме да се ядосвам или да се чувствам засегнат“). Тук попада и петият айтем („Държат се приветливо и дружелюбно“) – в отрицателна корелация с останалите, т. е. в съответствие с идеята за незачитане и лошо отношение. Освен него всички останали айтеми тук са обединени не само въз основа на своето съдържание (отразяват различен тип интеракции – негативна обратна връзка с различно съдържание, за поведението, справянето с материала; несправедливост при оценяването).

² КМО – коефициент на Keiser-Meyer-Olkin.

Тъй като самите айтеми, спадащи към този фактор, са зададени като твърдения с негативна конотация, то и самият фактор е обозначен с наименование, отразяващо негативни аспекти на общуването. За нуждите на по-нататъшния анализ петият айтем, спадащ към този фактор, но единствен носещ позитивна конотация, е реверсиран.

Надеждността на формиращата се по този начин субскала от въпросника е висока ($\alpha = 0,780$).

Насърчение:

Съставен е от 8 айтема и обяснява 8,40% от вариацията в отговорите.

В съдържателен план отразява доколко често ученикът получава положителна обратна връзка – за справянето или за поведението си, както и насърчението да задава въпроси и да търси допълнителното съдействие на учителя. Тук няма реверсирани айтеми, всички са зададени като твърдения с положителна конотация (например „Готови са да ми помогнат с учебния материал и извън часовете“).

Вътрешната консистентност на така оформилата се субскала е отново висока ($\alpha = 0,758$).

Близост:

В този фактор са обединени 6 айтема, като той обяснява 6,03% от вариацията в отговорите.

В съдържателен план тук попадат твърдения, свързани с желанието за близост с учителите, неформално общуване с тях, възприемането им като потенциални източници на подкрепа и умението им да накарат ученика да се почувства харесван, ценен и приет.

α на Кронбах в случая е 0,631, което е приемлив резултат за субскала, съставена от по-малък брой тестови айтеми.

Тази факторна структура не съответства на предварително зададената: твърденията са групирани по фактори не толкова спрямо съдържанието си (дали се отнасят до обратната връзка за академичното справяне, поведението или външния вид, до наличието на подкрепа от страна на учителите или до желанието за неформално общуване с тях), а по-скоро спрямо типа отношение, което изразяват. Така в първия фактор попадат айтеми, отразяващи отношение, което учениците възприемат като лошо, незначително, отхвърлящо: и тук са преплетени както отправянето на критика за несправянето с материала, така и негативните емоционални реакции на учителите (гняв) и несправедливото оценяване.

Твърденията във втория се обединяват около идеята за интеракции, които карат ученика да се чувства добре, приет и зачетен – похвала, насърчение за задаване на въпроси, демонстриране на готовност за съдействие.

Третият фактор отразява стремежа към психична и емоционална близост с преподавателите, който сам по себе си е свидетелство за добро общуване, което ученикът би желал да задълбочи.

Подобна факторна структура е в съответствие с идеите на изследователите Тот и Чичети, цитирани по-горе, които описват две дименсии на възприятието на учениците за взаимоотношенията с учителите: емоционални качества и търсене на психологическа близост. В случая първите два фактора отразяват емоционалните качества на общуването учители–ученици и съответстват най-общо на положителните и отрицателните емоции, които учениците изпитват, общувайки със своите учители. Емоционалният компонент се оказва много по-определящ от съдържанието на интеракцията.

Таблица 3. Основни стойности по трите фактора за цялата извадка

	N	Минимална стойност	Максимална стойност	Средна стойност	Стандартно отклонение
Незачитане	717	10,00	36,00	21,6932	5,1935
Насърчение	718	8,00	31,00	17,8969	4,4280
Близост	717	6,00	23,00	10,9888	3,1943

По първите два фактора средните стойности са сравнително високи спрямо максималния възможен бал – особено по фактора Незачитане ($M^3=21,69$, $max^4=36$). Това предполага, че ситуации, в които общуването с учителите е свързано по-скоро с критика и усещане от страна на учениците, че не са зачетени, са сравнително чести.

Средните стойности по фактора Близост са сравнително ниски ($M=10,99$, $max=23$). Може да се заключи, че учениците не са склонни често да търсят или инициират неформално общуване със своите учители и в повечето случаи не биха се обърнали към тях с личен въпрос или проблем.

Анализ на междугруповите различия

За да се даде отговор на въпроса, съществуват ли различия в стойностите по различните фактори между момчетата и момичетата, е приложен t-тест.

T-тестът сочи липса на статистически значими различия между момчета и момичета за всеки един от трите фактора.

Между отделните училища също не са отчетени статистически значими различия по никой от трите фактора. Методът за сравнение на средните стойности, приложен тук, е ANOVA.

Единствената независима променлива, по която са отчетени статистически значими различия, отново с прилагане на анализ тип ANOVA, това е класът – по фактора Насърчение.

³ M – средна стойност.

⁴ Max – максимална стойност.

Таблица 4. Описателна статистика – фактор Насърчение, разпределение по класове

КЛАС	Средни стойности	Стандартно отклонение	N
9	18,3043	4,3766	207
10	17,3632	4,3014	201
11	18,3014	4,6314	219
12	17,1758	4,1649	91

Таблица 5. Резултати от множествения анализ за сравнение на статистически значими различия по класове

		df	F	Ниво на значимост
Незачитане	Между групите	3	0,197	0,899
Насърчение	Между групите	3	2,996	0,030
Близост	Между групите	3	0,455	0,714

*При ниво на значимост $p < 0,05$.

В най-голяма степен се чувстват насърчавани учениците в 9. клас. В най-малка – тези в 12. Възможно обяснение е, че в 12. клас – последната година в училище, учениците са на прага на зрелостта, повечето от тях вече са навършили пълнолетие и са ориентирани главно към утвърждаване на своята личност и индивидуалност, към определяне на по-нататъшните си житейски цели и търсене на начини за постигането им (например избор на специалност и подготовка за кандидатстване в университет). Всичко това прави училището по-малко значим фактор в техния живот, те вече се ориентират към търсене на утвърждение другаде. Според свидетелствата на самите учители учениците в 12. клас все по-рядко посещават учебните занятия и са често ангажирани с подготовка за бъдещо кандидатстване, в страната или чужбина, или с работа. При подобно положение – нередовно посещаване на учебните занятия, изместване на приоритетите им, може да се предположи и че похвалите и насърченията, които получават, стават по-редки. Докато ситуацията в 9. клас е все още различна, на учениците им предстоят все още години в училище и справянето там все още е един от основните начини за самоутвърждаване и доказване на собствените способности.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Общуването е сложен и многопластов феномен, който трудно се поддава на изследване. Ето защо обособяването на отделни негови „компоненти“, на типове интеракции може да улесни този процес. В настоящето изследване допускането, че интеракциите между учители и ученици могат да се поделят на типове

според своето съдържание, не се потвърди. Получената факторна структура се различава от предварително зададените типове интеракции – оценъчна интеракция (изразена в положителна или отрицателна обратна връзка), „подкрепяща“ интеракция и неформална интеракция. Получените фактори свидетелстват, че за учениците от определящо значение е не съдържанието на интеракцията, а емоционалният отклик, който тя предизвиква у тях.

ЛИТЕРАТУРА

- Амонашвили, Ш. А. (1989). Здравейте, деца! Как сте, деца? С., Народна просвета.
- Иванов, Ст. (2004). Професионално педагогическо общуване. Шумен.
- Михайлов, М. (1996). Професията учител. С.
- Стаматов, Р., Б. Минчев (2003). Психология на човека. Пловдив, Хермес.
- Цветанска, С. (2006). Предизвикателства в педагогическото общуване. С., Просвета.
- Цветанска, С. (2006). Стратегии на общуване при груповата организация на обучението. Педагогика, кн. 11, 29–41.
- Янкулова-Цветкова, Й. (2006). Модерни аспекти на психологията на образованието. С., Пропелер.
- Calhoun, J., J. R. Acocela (1990). Psychology of Adjustment and Human Relationships. McGraw-Hill, Inc. USA.
- Duffy, J., K. Warren, M. Walsh (2001). Classroom interactions: gender of teacher, gender of student and classroom subject. Sex Roles: A Journal of Research. Nov. 2001. p. 23–31.
- Dunn, K. (2005). Effective Communication in Palliative Care. Nursing Standard. 20, 13, p. 57–64.
- Hesketh, E., J. M. Laidlaw (2002). Developing the Teacher Instinct. Medical Teacher, Vol. 24, No 3, p. 245–148.
- Hojat, M., J. Gonella, T. Nasca et al. (2002). Physician Empathy: Definition, Components, Measurement and Relationship to Gender and Specialty. Am J Psychiatry 159:9, September 2002, p. 1563–1571.
- Maas, C. (2000). The interaction process between teacher and students: The labeling of students on the basis of relative characteristics. Social Behavior and Personality. Vol. 4. p. 16–21.
- Pallant, J. (2003). SPSS Survival Manual. Open University Press. Philadelphia.
- Pianta, R., B. Hamre, M. Shuhlman (2005). Relationships between teachers and children. Handbook of psychology, Vol.7: Educational psychology, Wiley & Sons Inc, New Jersey, USA, p. 199–235.
- Sprinthall, N., R. Sprinthall (1990). Educational Psychology: A Developmental Approach. McGraw-Hill, Inc. USA.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Психология
Том 100

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre Psychologie
Tome 100

ДЕСКРИПТОРИ НА АЗ-КОНЦЕПЦИЯТА ВЪВ ВИРТУАЛНОТО ПРОСТРАНСТВО (КОНТЕНТ-АНАЛИЗ НА СЕБЕПРЕДСТАВЯНЕТО В ИНТЕРНЕТ САЙТОВЕ)

НИКОЛАЙ ДИМИТРОВ

Катедра „Социална, трудова и педагогическа психология“

Николай Димитров. ДЕСКРИПТОРЫ КОНЦЕПЦИИ Я В ВИРТУАЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ (КОНТЕНТ-АНАЛИЗ СЕБЕПРЕДСТАВЛЕНИЯ В ИНТЕРНЕТ-САЙТАХ)

Концепция Я – это совокупность оценочных представлений индивида на самого себя. Уникальная характеристика интернета то, что потребитель может построить идентичность, которая отличаться от реальной.

В рамках настоящего исследования были проанализованы 745 личных интернет-объявлений из трех сайтов знакомств. Потребители одного преимущественно зрелые люди, ищущие партнерство в совместной жизни или брак. На втором сайте потребители в основном юноши и люди в ранней зрелости. Третий сайт пользуется гей-мужчинами для поиска партнеров, включая и сексуальных.

Данные демонстрируют, что наличие дескрипторов на интернет не зависит от пола, возраста, образования, местонахождения и пр., а по крайней мере является вопросом личной диспозиции. Все таки характер, качество дескрипторов зависит много от возраста и от целей профиля. В целом как дескрипторов Я предпочитают абстрактные понятия как „с чувством юмора“, „забавный“, „очаровательный“. Незначительно присутствие дескрипторов тела, кроме в сайта, предназначенным для знакомств гей-мужчин.

Nikolay Dimitrov. DESCRIPTORS OF THE SELF-CONCEPT IN THE WORLD WIDE WEB (A CONTENT-ANALYSIS OF THE SELF-PRESENTATION IN INTERNET BASED SITES)

Self-concept is the evaluative notion of the individual towards his own being and ego. A unique characteristic of the Internet is that the user can create and sustain an identity which is different from the real one.

A number of 745 Internet-profiles in three dating-sites have been analyzed within the framework of this study. The users of one of them are generally at a mature age and looking for a partner to live with or to marry. The users of the second one are of a younger age, teenagers and young adults. The third site is used predominantly by gay-males for the purpose of finding partners, including sexual ones.

The analyzed data revealed that the choice of descriptor words in the Internet does not depend as much on sex, age, education, location, etc, as it is a function of the individual disposition. Yet the quality of the descriptors depends much on the age and the purpose the profile has been made for. In general, the preferred descriptors of the Self are abstract terms and words, e.g. „with a sense of humor“, „funny“, „charming“. The presence of body-descriptors is insignificant except for the gay-males dating site.

Аз-концепцията е предпоставка и следствие от социалното взаимодействие, определя се от социалния опит. Тя е относително устойчива, повече или по-малко осъзната, преживявана като неповторима система от представи на индивида за самия себе си, на базата на която той гради взаимодействието си с другите хора и се отнася към себе си. Тя е цялостен, макар и не лишен от вътрешни противоречия, образ на собствения Аз, играещ ролята на нагласа по отношение самия себе си. Описателният ѝ компонент – Аз-образът, или картината на Аз-а, е свързан с отношението към себе си или към отделни лични качества – самооценка или себевъзприятие¹. Развитие на самосъзнанието на човека е неразривно свързано с процеса на самопознание като процес на напълването на самосъзнанието със съдържание. Това е процес, който става в реалното общуване и благодарение на него.

Една от уникалните характеристики на интернет е, че е подвластен на потребителя – индивидът може да контролира каква информация достига компютъра му, както и каква информация – най-вече за него самия – излиза от там. Следователно – той може да контролира и борави със собствената си идентичност, да изгради и активно да поддържа свой компютърен персонаж – свой „виртуален Аз“. Доколкото той (виртуалният Аз) не изпитва проблеми на адаптацията, той е по-силен, по-умен, по-ловък, по-красив, по-богат и пр.

I. ДЕЙНОСТ, ОТНОШЕНИЯ, ОБЩУВАНЕ

Социалната психология е познание за индивида и взаимодействието му с другите, с групата. Неин предмет са феномените на индивидуалната и масовата психика, породени в дейността чрез общуването. В основата на социалнопсихичното като негова причина и среда за реализация стои съвместната социална дейност на хората. По същество тя не предполага задължително междуличностни контакти и общуване, а е активно взаимодействие на субекта със заобикалящата го среда, при което целенасочено я опознава и ѝ въздейства за нейното овладяване и удовлетворение на своите потребности. Така че в тази активност най-вероятно той е воден от лични потребности, мотиви и цели. За да може взаимодействието при

¹ Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. М., 1986.

постигането на целите да бъде координирано, е необходимо съгласуване, което се постига чрез общуването. То представлява обмен на информация, чиято цел е регулация на взаимодействието в контекста на сложените се отношения.

Във виртуалното пространство референтността е водеща сила във взаимодействието, при все че реален, разбран в досегашната рамка на общуването между двама индивиди, контакт няма. В мрежата представата за себе си умислено се хипертрофира от самия индивид, много често личностови качества се подменят, някои се преувеличават, други се омаловажават. И всичко това няма как да бъде верифицирано – ето защо и най-често не се подлага на съмнение от другата страна в общуването. Референтността като феномен е много ясно изразена в сайтовете за запознанства, където точно за да стане по-привлекателен за другите на база предположенията си за техните очаквания (и вероятно изхождайки от своите собствени идеали за възможен партньор, търсен и намерен през подобен сайт), индивидът често манипулира информацията за себе си, за да я синхронизира с очакванията на другите.

Проекцията на индивидуалната нагласа върху възприемането на другите е свързана с множество специфични феномени. Един от тях е идентификацията – познанието за другите зависи до голяма степен от проектирането на собствената личност върху тях. В този смисъл интернет като среда на взаимодействие е характерен с перманентна, предшестваща опита идентификация, която – освен това – протича и двустранно: веднъж индивидът се идентифицира с другите, втори път – идентифицира другите със себе си. С други думи – веднъж той проектира себе си върху другите, втори път – проектира другите върху себе си. Това се прави основно заради липсата на (достоверна) информация, постъпваща откъм другите за тях самите – и като антропоморфични данни, и като преживявания и идеи. В този смисъл, за да се избегнат тоталното недоверие и информационният дефицит, които предпоставя мрежата, се стига до тотално доверие, предположено от факта, че човек се доверява на себеподобни. Още повече че подобна схема намира в основни линии и отражение в известната теория на Хайдер за каузалната атрибуция – приписването на основания – задстоящи подбуди и мотиви – за дадени действия: когато няма информация за стимулите, най-близкото до ума му е да предположи, че те са сходни на неговите. Индивидът или вмениява на другия такива мотиви, каквито той самият би имал (има) в сходна ситуация, или приема сходството на наблюдаваното поведение с някакъв еталон, в който са налице стандартни подбуди. Доколкото необходимата информация е трудна или недостъпна, хората не изясняват, а приписват причини за определено поведение чрез механизма на проекцията.

Един от начините за организиране на информацията за другите е социалната категоризация – опростяване на възприятията и информационните потоци за социалния свят около нас чрез свеждането им към ограничен брой когнитивни категории на база на опита. В процеса на приписване на категория някои атрибути са по-важни, критериални. Без тях индивидът не може да

бъде отнесен към съответната категория (такива са половите органи например). Оттук насетне в интернет се наблюдава своеобразна автокатегоризация на личността (или манипулативно предизвикана от личността категоризация от страна на другите) – информацията, подадена за индивида от самия него, е трудно потвърдима и остава единствено в полето на изразяването на свободната му воля, в случая – дали да представи достоверна, или да изопачи реалната информация за себе си. Прекият опит показва, че много често се подменят реални данни за възрастта, ръста, телосложението. Една от причините е, че по този начин индивидът компенсира реални несъответствия между фактическия и идеалния си Аз, възползва се от интернет в ролята му на „отдушник“, на компенсираща среда. Паралелно с това, което е много характерно за сайтовете за запознанства, информацията често се манипулира в посока повишаване на привлекателността. Подобно твърдение се потвърждава в разговори за мотивите с няколко лица, публикували свои профили в някои от сайтовете за запознанства. Най-често манипулираната информация е по отношение биометрични белези: възрастта, ръста, телосложението и килограмите. Интересен факт е, че подобни профили са или без снимка, или с чужда снимка (интернет дава неограничени възможности и богат снимков материал за това). Когато подобни манипулации са били коментирани в посока, какво би се случило, когато истината „излезе наяве“, отговорите са основно в две насоки: всеки знае, че това почти винаги е недостоверна информация, защото всички я манипулират и никой не обръща внимание, или второ, реплики от типа – „Каква е гаранцията, че дори и данните да са истински, като се видим, ще се харесаме – така поне се увеличават шансовете за живо виждане“ (последното кореспондира с тезата за повишаване на привлекателността на изградения мним Аз-образ).

Един дефект на формирането на категории е ефектът на първоначалната информация (по Джоунс и Джерард) – когато първоначалната информация се включва като критериален атрибут, а последвалата се възприема като изключение. И точно този дефект в интернет се превръща в търсен ефект. В мрежата най-напред възприетата информация формира отношение (ефектът на първичността), а последната информация е най-значима (ефектът на новото) – много често защото е и единствена, тъй като предишната е изтрита от профила. Но най-честият ефект, който се наблюдава, е ефектът на ореола (разпространение на доминираща черта върху цялата личност).

Заради различните ограничения, които поставя интернет, най-вече по отношение на обема на представяната информация – това най-добре се вижда в сайтовете за запознанства, където данните за индивида се предоставят предимно в рамките на предварително установена, разграфена форма – много отчетливо се поощрява категоризацията, което понякога създава реална опасност и от автостереотипизация (свръхкатегоризация) – заради ограничението в описанието всеки индивид, който може да се постави в дадена категория, носи всички черти, асоциирани с нея.

Едно от важните неща в общуването е не само ефективното взаимно разбиране, но и емоционалното съпреживяване, което – само по себе си – е отлична основа за въздействие върху поведението на другия. За целта към образния език се наслагва и емоционалният и той се превръща в емоционално-образен. Това включва използването на емоционално ориентирани епитети, сравнения, метафори, емоционално наситени сравнения и др.² Заради ограниченията на мрежата обаче подобни „добавки“ към съобщението често липсват, сведени са до минимум или заместени от емотикони. Заместването на богатството на езика със схематични/стилизирани рисунки или знаци реално не е в състояние да изрази напълно емоцията, нито може да компенсира ограничението, което създава, а понякога заради разминаване в софтуерните версии, които използват двама потребители, емотиконите създават двусмислие в разшифроването. Както пише С. Джонев, „адекватното извличане, кодиране и декодиране на подобни сведения (за емоционалното състояние – б.м.) е от изключително значение за поддържане на комуникациите въобще и осъществяване обмена на информация от всякакво друго естество“³.

II. ВИРТУАЛНО ПРОСТРАНСТВО

Същността на понятието „виртуална реалност“ е все още твърде недобре изяснена. Понятието в днешния си смисъл има твърде малко общо с латинския си произход, а като заемка от английски притежава много значения: от „фактически“, „действителен“; „възможен“, та чак до „предполагам“ и „мним“ (за фокус, изображение)⁴. По-широка гражданственост то придобива заради употребата си във физиката за обозначение на мними, възможни елементарни обекти, т. нар. „виртуални частици“. В интернет комуникациите то става популярно именно със значението си на „нереален“, „възможен само в интернет“.

Виртуалната реалност⁵ е създаден от компютърните средства триизмерен модел на реалността, който създава ефект на присъствие на човека в нея, позволява взаимодействие, изменение на формите на обекта, свободно преминаване между микро- и макронивата на пространството, изместване на самото пространство. Киберпространството (или интернет) е голяма електронна мрежа, която е смисловият вариант на виртуалната реалност, където доминиращо положение заемат логико-езиковите аперцептивни структури на информаци-

² Джонев, С. (1996). *Социална психология*. Том 2, С., Софи-Р 99, с. 37.

³ Джонев, С., цит. съч., с. 43.

⁴ Боянова, Сн. и колектив (2000). *Английско-български речник*. С., Габеров; SA Dictionary 2004 Datacenter.

⁵ Терминът „виртуална реалност“ е въведен от специалистите на Масачузетския технологически институт в края на 1970-те години за триизмерни макромоделни, реализирани с помощта на компютър. Впоследствие започва да се използва по отношение на компютърната мрежа интернет.

ята. За първи път това пространство е описано през 1984 г. от Уилям Гибсън в научнофантастичния му роман „Невромантик“ като единна, съгласувана халуцинация на милиарди хора.

Виртуалното не е несъществуващо, просто не може да му бъде приписано традиционното съществуване на реалността. „Възможният свят“ (широко използвана в логиката концепция, приписвана на Г. Лайбниц⁶) е вариативен модел на реалния свят. Виртуалните светове не просто възпроизвеждат реалността, но я преобразуват за сметка на интерактивното изменение на съществуващите свойства: изменчивост на формата, размера, съотношението между частите и цялото, движението между различните нива на структурата, като извеждат човешките представи извън всекидневния опит. Виртуалната реалност не е нито един от възможните светове, а поставя въпроса за съвсем различна модалност. Тя се строи на принципа на обратната връзка, което позволява да се осъществи максимална включеност на човека в информационното пространство.

Характерно за интернет е ограничаването на сензорното преживяване. Триизмерното пространство е сведено до двумерно. Основно общуването става чрез писан текст. Друго, много характерно отличително свойство на интернет комуникацията в сравнение с реалната е липсата на телесна експресия (дори и през уеб камера не могат да бъдат уловени и предадени всички движения и сигнали на тялото). Още повече – уеб камерата не е в състояние да премахне пространственото ограничение и да се осъществи реално телесно взаимодействие. Освен това глобалната мрежа създава своя, вторична, дори метапроксемика⁷ – паралелна организация на пространството, което няма как да бъде общо, а е съставено от две (поне!) отделни пространства, в които – пак поотделно – съществуват и си взаимодействат двама (или повече) индивиди.

Интернет географията е също специфична. Не само че пространството на мрежата е с неясни измерения, но и географските разстояния не играят ни най-малка роля в общуването. Светът се свива до пространството, заемано от компютъра на писалището.

В реалността пред комуникацията действат и статусните ограничения. В интернет обаче е налице реална загуба на статуса (най-често – чрез неговата замяна или невъзможността той да бъде установен и съпоставен с друг, за да се отчете различие). В общия случай всеки потребител има равни с другите възможности за себеизразяване. Статусната равнопоставеност е във връзка и с друг феномен, характерен за интернет – това е множествеността на възможното изразяваните Аз-ове и съпътстващата я неизбежна първична анонимност.

⁶ Лайбниц, Готфрид Вилхелм, *Монадология, Нови опити върху човешкия разум – В: Европейска философия, XVII–XVIII в., Антология, том 1. С., 1994.*

⁷ Понятието „проксемика“ е въведено от Е. Хол, за да изрази начина, по който индивидът усеща и организира пространството около себе си, начина, по който възприема присъствието на другите, по който се организира взаимното разположение на индивидите един спрямо другото. Цит. по Fast, J. *Body Language*. N.Y., 1971, вж. Джонев. *Социална психология. С., Том 2, с. 39.*

Като комуникират чрез обикновен напечатан текст, хората имат редица възможности за избор: да останат анонимни, да бъдат самите себе си, да говорят от името на дискретна част от целостта си, да приемат измислена индивидуалност, дори да сменят няколко индивидуалности. Последното е често срещано явление в сайтовете за запознанства, където един и същи човек понякога регистрира по повече от един свой профил, често и с различни данни.

Причините, декларирани в рамките на реално проведени разговори с потребители на такива сайтове, са няколко. Една от тях е отново повишаването на възможностите за запознанства – чисто търговски прием, тъй като повечето „точки на продажба“ повишават възможността за такава. Друга споделяна причина е, че така лесно се прави „проверка“ на истинността на информацията, която подава за себе си другият в една възможна комуникация – доколко фактите, които споделя за себе си, са идентични в условно различни взаимодействия (когато А комуникира с В', В'', В''' и пр. проявления на индивида В, без А да е наясно с това). Трета причина е за проверка на истинността на чувствата. Много често профилите в интернет изпълняват коректно своето предназначение – запознанства с цел интимна връзка. Тогава единият в комуникацията използва някой от различните си профили, за да верифицира отношението на партньора към Аз-а, с когото е влязъл в реална (в смисъл „във физическата реалност“) комуникация. Тогава с А започва да комуникира В', В'' или В''' (поякога дори всичките наведнъж), за да „изпробва“ отношението на А към В.

Мимоходом ще бъде отбелязано, че са споделяни и „инциденти“, при които в комуникация влизат А' и В', след като преди това известно време е протичала комуникация между А и В (било то в същия, било то в друг сайт за запознанства). Причините за това са също много, най-честата обаче е относително еднаквият „контингент“ на различните сайтове и честата смяна на експлоатирани виртуални превъплъщения.

Интересна е тезата на Ъ. Гофман, според когото в желанието си да упражнява контрол върху партньора във взаимодействието комуникаторът се стреми да изпрати такава информация, че да накара другия да дефинира ситуацията по изгоден за него (комуникатора) начин. Знаейки това, реципиентът поставя под съмнение тази информация и търси друга, паралелна, несъзнателно излъчвана. Заради постоянната промяна на ролите и проекцията (която в случая е ясна и на двамата) комуникаторът (в случая всеки един от тях влиза в тази роля, както вече стана ясно) взима под контрол смятаната за несъзнателна информация и подправя и нея. Другият се досеща (пак заради проекцията и факта, че самият той прави същото в ролята на комуникатор) и я дискредитира, като търси още по-труднодостъпни за фалшифициране сигнали. Така процесът може да бъде развит до безкрайност. Любопитното в тази теза е, че тя е едновременно и валидна, и невалидна за общуването в интернет. Там – от една страна – при започването на комуникация всеки е наясно, че вероятността другият да фалшифицира информация е голяма, самият той има пълната възможност да под-

правя данните за себе си в каквато насока иска и това може да става постоянно. От друга страна – яснотата, че всеки, ако не реално, то поне виртуално, има възможността да манипулира информация, както и невъзможността фактите да бъдат проверени за истинността им (поне не преди среща в реалността, лице в лице), води до спадане на критичността към тях и пасивност по отношение на истинността на информацията (своеобразно „сляпо“ доверяване).

Един подклас на отношенията са именно т. нар. фасилитатори в общуването – доверието и недоверието. Те извършват своеобразна отсявка, оценка на информацията, като определят степента на достоверност, която ѝ се приписва, на базата на миналия опит с комуникатора⁸. Както вече стана дума обаче, в интернет доверието се отдава без формално основание и преди изобщо да е налице минал опит. Причината най-често – за разлика от реалността, където е „довери ми се, за да ти се доверя“ – е в смисъла на „доверявам ти се, за да ми се довериш“.

Една от интересните съставни части на интернет комуникациите е „карнавалната“. Интересна е например тезата, че чатът не е нищо друго освен карнавал – реален живот, но оформен по особен игрови начин. По същността си сайтовете за запознанства са карнавал – скриване на личността и поставянето на маска, която се представя на другите. Това е игра на условности и условни персонажи. В това отношение карнавалът е един вид реална (но временна) форма на живот, която не се разиграва, а се преживява⁹. Карнавалният характер на действието в интернет става възможен, благодарение на възможностите на битието на мрежата – техническата оскъдност на средствата за себеизразяване. Недостатъците обаче се превръщат в достоинства. Дефицитът на възможности в крайна сметка прави тези възможности практически неограничени. При общуването в интернет липсата на зрителен контакт влече след себе си не само цялостен недостиг на изразни средства, но и пълна анонимност. Която води до разпад на нормативността (без тя да се загубва напълно). За разлика от някои чатове, където регистрацията с реално име е задължителна* (доколкото това се случва, е отделен въпрос), като цяло интернет общуването – напротив – не търпи имена. Всички посетители използват само „никове“**, псевдоними. Отгук насетне изборът на идентичност зад името е изцяло в ръцете на индивида.

⁸ Джонев, С., цит. съч., с. 52.

⁹ Бахтин, М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса <http://www.philosophy.ru/library/bahtin/rable.html> 23.XII.2005.

* Такива са т. нар. „лични мрежи“, в които един потребител кани свои приятели, за да се опита да събере различни хора в едно и също (виртуално!) пространство. Сходни са мрежите от съученици/колеги, като например www.atol.bg – в него регистрацията става по учебно заведение и индивидът автоматично се присъединява към вече образувани групи от негови съученици от основното, средното, висшето образование. Опитът показва обаче, че и в подобни случаи не винаги се използва реално име – понякога това е галено име, прозвище или случаен буквен ред (на принципа на случайно натиснатите клавиши).

** От англ. nickname – прозвище.

Свободата на творчество по отношение на образите е безпределна. В чата човек може да стане не само „другоселец“, но и да промени пола си или името си. И в този смисъл всички наоколо ще го възприемат именно така и по никакъв друг начин. Фактически смяната на имената е обредът, който ознаменува особения преход в друго състояние – приобщаване към известния социум или към излизане от него. Чрез смяната на реалното име с карнавално се цели да се фиксират изходът от реалния и приобщаването към някакъв виртуален социум (инициация). Ако в реалността индивидът е възпълен, пъпчив тийнейджър, то във виртуалното пространство има възможност да се „пре-направи“ красив, умен, възрастен и обожаван от жените мъж. И това няма да бъдат илюзорни мечти, тъй като „карнавалът“ не е акт само на индивидуално творение, а се преживява и твори от общността, която „по технически причини“ не подлага на съмнение (защото няма как да провери) истинността на личните твърдения и ги приема безапелационно.

Що се отнася до социалните норми, то практически абсолютната анонимност и свободата на действие водят до това, че като такива в интернет те изначално отсъстват. Но както и във всеки социум, в мрежата с течение на времето се формират определени правила на поведение в общността, наричани *нетикет* (етикет на мрежата, от англ. *net* – мрежа)*. Първите появили се норми се отнасят до осигуряването на безопасността на общността. В сайтовете за запознанства това е запазването на „добрите нрави“ – преди информацията за конкретен потребител да бъде публикувана, тя се проверява от администратор, който преценява дали е съобразена с обявените правила (най-често: снимките да не са с порнографско съдържание, текстът за описание на себе си да не съдържа обиди или дискриминационни изказвания и пр.)¹⁰. В сайтовете за запознанства има и изискване конкретно за снимките те да са истински, на тях да е изобразен пусналият обявата. И в този случай обаче всичко е въпрос само на добра воля на потребителя. Много често в различни профили са се появявали снимки на достатъчно известни представители на спорта, шоу бизнеса, политиката, които обаче са били пропускани от администраторите¹¹. Понякога една и съща снимка се появява на различни профили, зад които стоят различни индивиди (не само в различни сайтове, но и в един и същ).

* Букв. етикет на мрежата, от англ. *net* – 1. мрежа; 2. съкр. от интернет.

¹⁰ Понякога се проверява и за спазването на забрана за публикуване на лични телефони или електронни адреси, какъвто е случаят с www.atol.bg, тъй като общуването през този сайт е на абонаментен принцип и така би се избегнало заплащането на администраторите на сайта. За това обаче също е намерен изход...

¹¹ Става въпрос за световноизвестни личности, за които не може да има съмнение, че те са регистрирали този профил най-малкото защото не владеят български език например. Причината техните фотографии да са в профилите е или недоглеждане, или неразпознаване от страна на администратора.

III. АЗ-КОНЦЕПЦИЯ

Както вече стана дума, съществува уникално психологическо формиране, обозначаващо с различни понятия: Аз, Self, Аз-концепция и пр. То изразява представата на индивида за самия себе си. Аз-ът е вътрешният свят на индивида, присъщ само на него, и за разлика от личността му, която е всеобщо достойние чрез възприятията на другите, Аз-концепцията е уникална и е достъпна единствено за субекта в процес на самонаблюдение¹². Аз-концепцията е комплексна представа за това, което мислим, че сме; за това, което мислим, че можем да достигнем; за това, което мислим, че другите мислят за нас; и за това, което бихме желали да бъдем¹³.

Според теорията за огледалния Аз на Чарлз Кули Аз-концепцията е значително повлияна от това, което индивидът вярва, че другите мислят за него. Кули подчертава, че огледалният Аз възниква във взаимодействието на индивида с първичната група, която му осигурява обратна връзка за неговото поведение. Аз-концепцията е свързана с оценката, която значимите други поддържат спрямо индивида.

По-късно идеите на Кули се доразвиват от Дж. Мийд. Според него Аз-концепцията се формира в социалната интеракция като резултат на индивидуалния интерес, как другите реагират на индивида. Интегрирайки позицията на множество лица по отношение на себе си в т. нар. „обобщен друг“, индивидът формира съдържателно своята Аз-концепция. Интересно е да се отбележи обаче, че в интернет индивидът, като че ли се „самообобщава“ на базата на някаква пред-представа за обобщения друг, с когото все още няма опит. Това се случва при първата регистрация на профила. Другите обаче активно влияят на представянето на индивида пред останалите участници и много често може да се видят вторично преработени профили, които изразяват някаква негативна емоция заради, най-общо казано, фрустриращи преживявания с други участници като следния цитат: *„Вижте, тука всички сме като във вехтошарник! По евтино ни излиза и има количества. Има много боклук, понамирисва... Важното е да имаш набито око, търпение, да ти е интересно, да си със дух на откривател ... Много зависи нещото) дали ти трябва за в къщи, гората, за спане) или искаш нещо прилично, с което да можеш да се покажеш пред хората) Понякога човек е отишъл за едно, пък си намира друго) Често се връща без нищо или накупува куп боклуци ... а понякога просто минава !!!!!“*¹⁴

Подобен мотив вероятно лежи и зад профил, в който мъж публикува следния текст в графата „за себе си“: „Kakvoto i da napisha niama koi da chete:) taka

¹² Гаврилов, А. (1975). *Към въпроса за природата на съзнанието*. С., УИ „Св. Климент Охридски“.

¹³ Burns, R. (1979). *The Self Concept*. N.Y., Longman-Group.

¹⁴ Запазен е оригиналният правопис, цитатът е от профил на жена в www.elmaz.bg

che ostaviam fantaziata da Vi vodi :))))))¹⁵ В същия профил собственикът е приложил 3 свои снимки, от които се вижда добре сложен млад мъж, кавказки тип, с мускулесто телосложение, епилиран, на две от тях – с късо подстригана кафява коса, на третата – с изрусена. Информацията, която е написал за себе си обаче, силно контрастира с това и е невярна и поднесена така заради емоция¹⁶ (фиг. 1):

Профил

Аз съм:	Kakvoto i da napisha niama koi da chete:) taka che ostaviam fantaziata da Vi vodi:))))))
За партньора:	Да пукне пролет :)
Професия:	ниско доходна
Ръст:	150 cm (5' 0")
Тип тяло:	Слабо
Цвят на косата:	Плешив
Цвят на очите:	Друг
Етнически произход:	Негър
Стил на обличане:	Травестит
Вън? ¹⁷ :	Да
Големина на члена:	Малък
Обрязан:	Обрязан
Телесно окосмяване:	Тонове
Безопасен секс:	Никога
Пушач:	Да
Употреба на алкохол:	Редовно

Предпочитания

Музика:	Ключеци
Филм:	Индийски :)))
Автор/книга:	Съновника на Алена :)
Актьор:	Всички които са по 40 години
Актриса:	Мадона :)))
ТВ-шоу:	Риск печели риск губи
Място за почивка:	В леглото
Град:	На село предпочитам
Държава:	Предпочитам острови
(Музикален) клуб:	Не си падам по клубове
Бар/локал:	Селски кръчми

Фиг. 1. Профил на потребител в сайт за запознанства

¹⁵ Запазен е оригиналният правопис, цитатът е от www.gay.bg

¹⁶ Запазен е оригиналният правопис, оригиналният текст е на английски и на български, изписан на латиница, и е преведен и транслитериран на кирилица допълнително.

¹⁷ „Вън/вътре“ – идва от англ. сленг „In/Out (of the closet)“ – да съм „вътре/вън (от гардероба)“ – изразява дали мъж/жена с предпочитания към секс с партньор от своя пол е направил това достойствие на околните си или го пази в тайна (съотв. „излязъл е или още е в гардероба“).

Допълнително основание да се смята, че данните са несериозни и въведени „напук“, дава и честата употреба на емотикона усмивка – двоеточие с крайна скоба – „,:):“. Втора или трета скоба след двоеточието в интернет е прието да обозначава силен смях и крайна ирония. Това се потвърди от контакт с притежателя на профила, който беше оставил и свой icq-номер.

Ташфел¹⁸ описва формиране на Аз-идентичността чрез социална категоризация, социална идентичност социално сравнение и психично разграничение. Опирайки се на околните, индивидът определя както значението на категориите, така и собствената си идентичност посредством социалното сравнение. Социалното разграничение е когато, разделяйки социалната среда на своя и чужда, индивидът се идентифицира с едната дотолкова, доколкото се разграничава от другата, при което поддържа позитивна самооценка. Ако самооценката обаче не е позитивна, индивидът ще потърси да промени своята социална идентичност, като се премести в друга група или пък, ако това е невъзможно – като промени нагласата си към своята в резултат на когнитивния дисонанс. Подобни са механизмите при смяната на първоначалната идентичност в сайтовете за запознанства – при затруднения в идентифицирането и негативно повлияване над позитивната самооценка индивидът търси промяна в интернет идентичността си, като я направи по-адекватна на групата за идентификация или на нивото на самооценката си. Това може да се смята и за причината да се пристъпи към изграждане на интернет идентичност въобще. При невъзможност или затруднения в идентификацията с реална група и проблеми със самооценката индивидът пристъпва към изграждане на Аз-образ, адекватен на нова, виртуална среда, като така и запазва (ако не да повишава) позитивна самооценка.

Много автори подчертават множествеността и непостоянството на Аз-концепцията. Джеймс твърди, че у човек има толкова социални личности, колкото хора го познават и имат представа за него в съзнанието си. Дж. Мийд счита, че всеки човек има множество елементарни социални идентичности (при други автори съвпадащи със социалните роли), от които се гради неговата Аз-концепция. Гофман пък обръща внимание на вариативността на Аз-а. За него индивидът превръща себе си в закачалка, на която поставя един или друг костюм, играе една или друга роля, изразява един или друг Аз според случая, декора, реквизита, театралната трупа, зрителите. По-нататъшна интерпретация прави У. Макгуайър, като въвежда т. нар. „спонтанна Аз-концепция“, която индивидът възприема в зависимост от ситуацията. К. Алегзандър въвежда теорията за ситуативните идентичности, според която, като преминава от ситуация в ситуация, индивидът съхранява в своята Аз-концепция онези аспекти, които са най-подходящи за обстановката и които ще му осигурят успех. Под-

¹⁸ Ташфел, А. Социална идентичност и междугрупово поведение. – В: сб. Идеи в социална психология, С., 1990, 144–148.

вижността на Аз-концепцията се констатира и от теорията за множествения Аз. К. Гергън твърди, че – като избира приятели, кариера, среда – индивидът избира един от Аз-овете, които може да бъде, като се отказва от останалите, и този избор е вариативен според ситуацията. В този смисъл множествеността на Аз-концепцията е адаптивен механизъм.

Карл Роджърс¹⁹ твърди, че най-често индивидът съществува в отговор на изискванията на другите, като губи собствения си Аз. Като потиска своята човешка природа, индивидът чувства, че това не е той, и сам не се приема. Така в интернет индивидът съществува повече в отговор на себе си (своите изисквания)²⁰, като в същото време иска другите да бъдат в съзвучие с него, което означава, че – ако те приемат това положение – автоматично започват да се съобразяват с другото (с него). При нова интеракция самият индивид е обречен да попадне от другата страна – да влезе в ролята на съобразяващ се (оттук – и променящ се), което фактически заличава първоначално припознатата функция на виртуалното пространство – заобикаляне на изискванията на другите. Изходът е обаче в това, че в интернет индивидът контролира себепредставянето си, оттам – контролира индиректно и изискванията на другите и така ги прави по-приемливи за себе си (или поне – прави себе си по-подготвен за тях).

Човек не се ражда с Аз-концепция. Дефинирането на понятието за Аз-а става с помощта на другите, които първо посочват индивида на него самия като обекти спрямо тях, дават му информация за него, и едва по-късно той се научава да изгражда чрез самонаблюдение своя образ за пред себе си. В този смисъл в периода на юношеството и съзряването настъпват интензивни промени в Аз-образа; самооценката придобива голямо значение за психичното здраве на индивида. От тази възраст насетне индивидът вече може да извършва диференциация на Аз-а въз основа на разнообразните ролеви модели на личността в обществото, да използва абстрактни понятия при описване на себе си и на околните. За тази възраст не е характерен консерватизмът на Аз-а, който се среща в по-късните периоди от развитието на личността. За първи път юношата е способен да конструира теория за Аз-а, която включва интеграцията на различните образи за себе си, да свързва взаимно различни перспективи за един и същи обект, включително и разглеждането на Аз-а като обект. На тази възраст вече може да се интегрира информацията за отделните черти в по-високи рангови абстракции като личностови типове²¹.

¹⁹ Rogers, C. (1961). *On Becoming a person. A Therapist's View of Psychotherapy*, Boston: Houghton Mifflin.

²⁰ Виртуалната идентичност е породена от самия субект и приета от другите, поне първоначално – безапелационно – б.а.

²¹ Андреева, Л. (1996). Социалното учене и оценъчни и самооценъчни механизми на личността. С., Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Философски факултет, Книга Психология, Том 84.

IV. СЕБЕПРЕДСТАВЯНЕТО В САЙТОВЕТЕ ЗА ЗАПОЗНАНСТВА

В рамките на проведеното проучване бяха анализирани общо 745 интернет профила в три сайта за запознанства. Подборът им беше направен основно на база няколко критерия: известност/популярност и специфични особености на потребителите. Сайтовете са: www.elmaz.com, www.asl.bg и www.gay.bg.

Характерното за първия, както се вижда и от данните, е, че там влизат потребители в относително зряла възраст (тук отново трябва да се спомене относителната недостоверност заради непроверяемостта, както и свободата за манипулация на данните, разчитаща единствено на добронамереност), търсещи предимно партньорство за съжителство (включително и брак). В този случай допускането е, че при такива цели, които индивидите си поставят, би трябвало да бъдат в най-голяма степен искрени и точни в предоставянето на информация за себе си.

Спецификата на втория сайт е, че там потребителите са в голямата си част тийнейджъри и хора в ранна възраст, които или търсят да създадат приятелства с цел кореспонденция за забавление, или просто създават свой уникален профил, дори като манифестация на съзряването си, в който да представят себе си като „готин“, „як“, „супер пич“ или „много бясна кучка“.

Третият сайт е специфичен с това, че се ползва от сегрегирана и – до голяма степен – автосегрегирана общност като пространство за намиране на сексуални партньори със същите предпочитания като на конкретните потребители. Отделно от това хипотеза, която не е обект на настоящата работа, но си струва да бъде спомената, е, че хомосексуалните (още повече пък – бисексуалните) са най-подходящият възможен контингент за изследване на изграждането и боравенето с различни Аз-структури, продиктувано от това, че в повечето случаи им се налага да прикриват реалната си сексуалност. А доколкото сексуалността е основна част от изграждането и поддържането на Аз-концепцията, конфликтът между възприятието на околните, себевъзприятието и желанието те да влязат в хармония води до „умора“ при изиграването на ролите и различни, често патологични последици. Освен това „говоренето“ в този сайт е доста по-директно, отколкото в www.elmaz.com например. С други думи – ако във втория често нещата по отношение желанието за обвързване и целта на контакта са завоалирани зад фрази от типа „търся спътник в живота“ или цели като „приятелство“, „кореспонденция“ и пр., то често в първия нещата се казват директно и без заобикалки.

IV.1. Извадка, демографски данни

Броят на регистрациите и в трите сайта варира постоянно, но те имат броячи, които отчитат активността на новоприсъединилите се посетители за съответен период от време, както и броя на активните потребителски профили и активността – „последно влизане“ – на притежателите им. Това е и критерий за ранжиране по подразбиране на регистрациите в общия списък. Всяка база от данни и в трите

сайта работи и с отделни селектори, които да подберат от общия списък такива профили, които да отговарят на зададен от потребителя критерий/критерии.

За да бъде получен достъп до пълните данни на анализиранияте случаи, в сайтовете elmaz и asl е необходима регистрация. Ето защо за целта на настоящото изследване такива бяха направени.

Общият брой на анализиранияте профили от трите споменати сайта е 745, от които: 462 мъже и 283 жени. Извадките, с които е работено, са направени на случаен принцип, с предварително генерирани числа. Впоследствие от общия брой получени „пакети“ са премахнати на случаен принцип допълнително количество профили, за да може оставащите да бъдат в удобна за работа бройка.

По показател „населено място“ данните са следните: 256 софиянци, 156 души от Пловдив и Варна, 203 са определили себе си като жители на голям (областен) град, 75 живеят в малък град, а останалите – в село или населени места извън България. Причината да се обособят двата най-големи града след столицата в отделна група е, че относително силно контрастират по брой на населението, отчетено от Националния статистически институт (НСИ)²², спрямо останалите областни градове (включително и София), като относително слабо се различават помежду си по този количествен показател. Следващият – четвърти по големина град в България – Бургас, се доближава повече до петия и шестия град – Русе и Стара Загора, отколкото до втория и третия (Пловдив и Варна). По демографски признак „брой на населението“ (данните на НСИ и Регистъра по гражданското състояние са на база регистрация по постоянен адрес, което трудно отчита реално живущите хора в дадено населено място – б.а.) разликата между групата „Пловдив–Варна“ и столицата се изразява в цифра, клоняща към милион, докато разликата между същата група и Бургас е в порядъка на няколкостотин хиляди; вътре в групата разликата е относително нестабилна и неголяма.

Средната посочена възраст на анализиранияте лица е 29 години, по сайтове данните са: средна възраст в www.elmaz.com – 32 години (най-много профили: статистическа мода – с посочени 30 години), в профилите в www.asl.bg – 25 години и 7 месеца (мода – 18 години), www.gay.bg – 29 години (мода – 23 години).

Тъй като форматите на формите за регистрация на профила в различните сайтове са различни и с различни предварително зададени стойности, е нецелесъобразно – в определени случаи и невъзможно (както е например случаят с променливата „сексуална ориентация“, която липсва при регистрацията в www.elmaz.com и www.asl.bg, докато при www.gay.bg са зададени възможности като „гей“, „бисексуален“, „*straight*“²³, „любопитен“ и пр.), срезове на данните по профилите да бъдат представени общо. Ето защо анализът ще бъде представен по сайтове.

²² Данни на www.nsi.bg и www.grao.bg

²³ На български най-коректно това определение (от англ. „праволинеен“) се превежда описателно чрез „индивид с предпочитания към сексуални партньори от противоположния пол“; определението „нормален“ в практиката на сексологията и сексуалната терапия се смята за накръняващо достойнството на останалите, тъй като би ги дефинирало като „ненормални“ – б.а.

IV.2. Представяне на данните по извадки

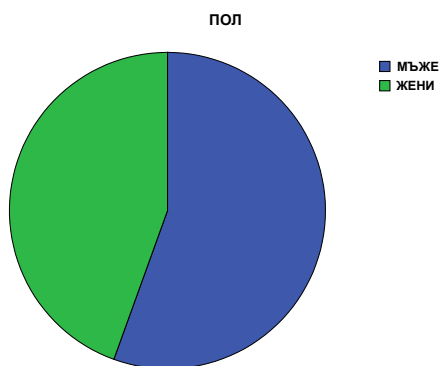
А. Извадка от www.elmaz.com

Таблица 1. Обобщени данни за www.elmaz.com. Профил на изследваните регистрации

	Пол	Сексуална ориентация	Търси да се запознае с...	Населено място	Възраст
Брой Валиден	499	499	499	499	499
Липсващи	0	0	0	0	0
Средна стойност					ок. 32 години и 1 месец
Медиана					30
Мода	мъж	мъж	жена	София	30

Таблица 2. Профил на изследваните регистрации по пол

	Честота	%
Мъж	277	55,5
Жена	222	44,5
Общо	499	100,0

Фиг. 2

Както се вижда от данните и представената графика, по-голямата част от включените в анализа профили са на мъже. Това е продиктувано от факта, че в самия сайт повечето от регистрираните профили са „мъжки“²⁴ (по данни на

²⁴ Срещат се случаи на регистрирани жени, които в графа „пол“ са маркирали „мъж“. Често това се прави съзнателно, за да се избегне натрапничество от страна на другия пол. Подобни профили са на хора, които предпочитат те да имат водеща роля при първоначалния контакт с други хора, т. е. предпочитат те да избират с кого да контактуват, вместо да бъдат избирани – б.а.

сайта към 10.05.2007 бройката е съответно: 34 014 жени и 45 112 мъже). От извадката търсещи партньор от противоположния пол са 84,6 на сто, следва групата на търсещите „няма значение“ с 12,6% и профили на лица, търсещи контакт с други лица от техния пол с 2,8%. Тук би било фриволно лицата, търсещи партньор, без да отдават значение на пола му, да бъдат определени като „бисексуални“, тъй като част от жените, които са заявили цел на контакта „кореспонденция“, например посочват също „няма значение“, но едва ли зад това винаги стои „бисексуалност“ или търсене на полова връзка с партньор от същия пол. Отделно от това тези данни са в голяма степен относителни, тъй като²⁵ много от посочилите, че търсят контакт с лице без значение на пола му реално търсят сексуален партньор с човек от същия пол като техния и предлагат сексуални отношения и на хора от техния пол. Тук обаче предварително не е зададен критерий, по който те да бъдат определени като „бисексуални“ или „любопитни“, ето защо няма как да бъдат „етикетирани“ по никой друг начин, освен като посочения предварително при регистрацията в сайта.

Таблица 3. Профил на изследваните регистрации по заявена* сексуална ориентация

Търси контакт с човек от...	Честота	%	Валиден %	Кумулативен %
Противоположния пол	422	84,6	84,6	84,6
Същия пол	14	2,8	2,8	87,4
Няма значение	63	12,6	12,6	100,0
Общо	499	100,0	100,0	

Фиг. 3

²⁵ Както вече споменах, в посочения сайт имам регистриран профил, който е под чуждо име и с неангажиращи данни – б.а.

* По редица съображения част от потребителите прибягват до съзнателна манипулация на посочената информация – б.а.

По-детайлно разглеждане на предпочитанията, направено по признак „пол“ на регистрирания и зависима променлива „предпочитания към пола на лицата, с които се търси контакт“, дават следните данни:

Таблица 4. Профил на изследваните регистрации според предпочитания към партньора

	Честота	%	Валиден %	Кумулативен %
Мъж търси мъж	12	2,4	2,4	2,4
Мъж търси жена	243	48,7	48,7	51,1
Мъж търси без значение	22	4,4	4,4	55,5
Жена търси мъж	178	35,7	35,7	91,2
Жена търси жена	3	0,6	0,6	91,8
Жена търси без значение	41	8,2	8,2	100,0
Общо	499	100,0	100,0	

Преобладаващата част от регистрациите са направени с въведен критерий „населено място“ от първите три града по големина в България – София, Пловдив и Варна – общо 55,1% (съответно: 34,5% – живеещи в столицата, 20,6% – живеещи във втория и третия град). Регистрациите от областен център²⁶ са почти 29%, а от малък град – малко по-малко от 11%. Като живеец на село се е посочил само един човек, а живеещите извън страната са 5,2% от извадката.

Таблица 5. Профил на изследваните регистрации по критерий „населено място“

	Честота	%	Валиден %	Кумулативен %
София	172	34,5	34,5	34,5
Пловдив и Варна*	103	20,6	20,6	55,1
Областен град	144	28,9	28,9	84,0
Малък град	53	10,6	10,6	94,6
Село	1	0,2	0,2	94,8
Извън България	26	5,2	5,2	100,0
Общо	499	100,0	100,0	

²⁶ Тук отново правя уговорката, че има градове, които не са областни центрове, но са по-големи от други, които са такива, подобен е случаят с Асеновград, който е с по-голям брой жители от Монтана, но е включен в групата „малки градове“, докато вторият е включен към групата на големите – б.а.

* Според големина, гъстота на населението и развитие на инфраструктурата двата града относително значимо контрастират с останалите големи градове, затова са и изведени в самостоятелна променлива, което – в някаква степен – се доказва и от получените данни – б.а.

Интересно е да се видят някои корелации между данните:

– наличието на снимка в изключително ниска степен корелира с посоченото населено място, коефициентът ламбда е 0,078, при риск за грешка от 0,157;

– висока е степента за грешка и при корелацията между наличието на снимка и пола – 0,185, като корелацията отново е много ниска – 0,090 (фиг. 5);

– подобен е случаят и с отчитането на зависимостта между наличието на снимка и телосложението. Рискът за грешка е 0,171, а ламбда е 0,070;

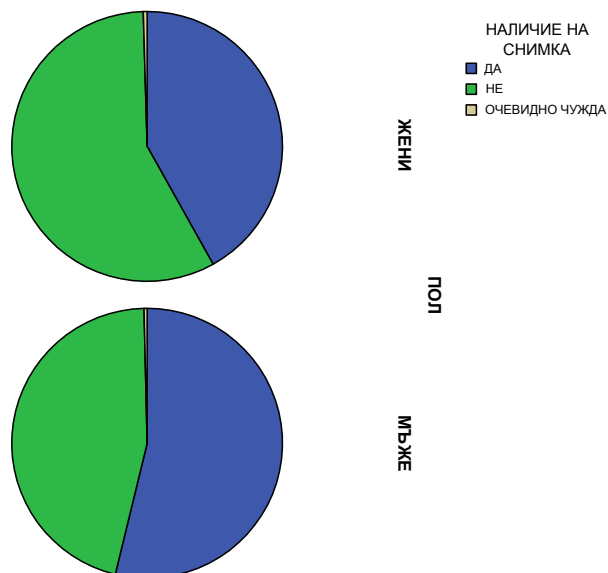
– малко по-голяма (но отново недостатъчна – 0,148) е корелацията между наличието на снимка и образованието, където рискът за грешка е 0,014.

Като коментар към фиг. 4 може да бъде добавено, че има и очевидни случаи на поставяне на чужда снимка в профил, както беше този с образа на изключително известна народна певица (нейна песен е включена в рамките на международен космически проект – б.а.), поставен в профил на жена от Варна. Което за пореден път може да бъде използвано като потвърждение на няколко факта:

– т. нар. „демокрация на мрежата“ е твърде висока, което я прави и нестабилна, тъй като контролът – явно – е занижен по простата причина, че предварително заявената модерация (следене за истинност и наличие на цинизми в профилите например) е изключително слаба;

– възможностите за манипулация са неограничени и са въпрос само на лична предразположеност и съвестност на участника;

– достоверността на данните е условна. Въпреки това няма как да бъде проверена.

Фиг. 4

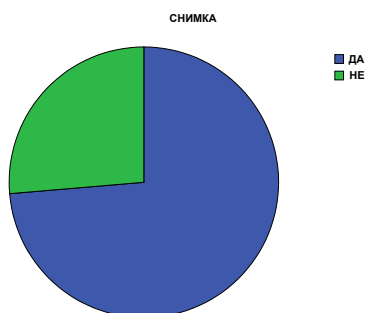
Б. Извадка от www.asl.bg

Таблица 6. Обобщени данни за www.asl.bg. Профил на изследваните регистрации

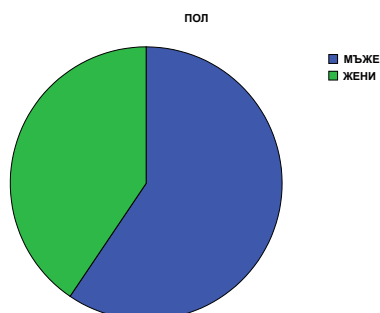
		Снимка	Пол	Години	От
Брой	Валидни	148	148	148	148
	Липсващи	0	0	0	0
Средна стойност				25 г.7 м.	
Медиана				22	
Мода				да	мъж* голям град

Както се вижда от фиг. 5, почти три четвърти от регистрираните участници в www.asl.bg са поставили и снимка. Ситуацията в съотношението между изследваните лица „мъже–жени“ отново е сходна с горния случай в www.elmaz.com, тъй като отново броят на регистрациите (по данни от средата на май 2007) е съответно: 34 014 жени и 45 112 мъже. В този случай пак е търсен относителен баланс и в извадката (фиг. 6).

По отношение на целите (тъй като има възможност да се даде повече от един отговор, сборът от процентите надхвърля 100) най-честата в www.asl.bg е контактът с цел приятелство (посочен от 67,6% от изследваните лица), следвана от: неангажираща връзка (54,1%), кореспонденция (52,7%), само секс (38,5%), сериозна връзка (35,1%), връзка с цел „секс за пари“ (21,6%) и на последно място – целта „брак“ с едва 9,5%.

Фиг. 5

Фиг. 6

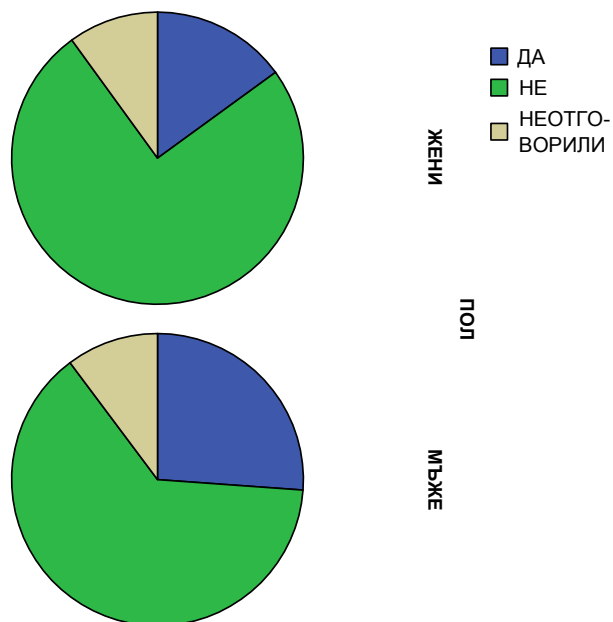
Както вече беше отбелязано, посоченият сайт се ползва основно от млади хора, като средната възраст на регистрираните потребители е 25,61, а най-често срещана (статистическа мода) е 18 години (при данните за elmaz годините бяха съответно 32 и 30), но с уговорката, че има профили, при които посочената възраст (например 81 години, което – вероятно – е

* Извадките са квотни, така че стойността на медицината е валидна и за сайта – б.а.

неволна размяна на двете цифри) видимо силно контрастира с предполагаемата възраст според снимката в профила. Това до голяма степен предопределя и целите, заради които регистрацията би се използвала. В етапа на съзряването нуждата от приятели и среда е водеща потребност, докато бракът е цел на малцина, а не са редки случаите, когато този отговор попада „по инерция“ – когато са маркирани всички възможности за връзка с други хора, като по този начин регистриралият се повишава нивото на своята желателност – с други думи – би попаднал във всеки един списък при търсене по критерий „цел“. Интересно е обаче, че мнозина са отбелязали и отговор, че търсят връзка с други хора с цел „секс за пари“. Дали това обаче е отново „сляпо маркиране“, въпрос на съзнателен, целенасочен избор, оттук – и въпрос на ценности, би било обект на допълнително, различно от това изследване. Трябва да се отбележи обаче, че няма корелация между пола на избралите този отговор лица и факта, че той е маркиран, което се вижда и от фиг. 7.

Тук се намесват и проценти неотговорили, тъй като има лица, които не са посочили нито един от предложените варианти, включително и този.

По отношение на посоченото в регистрацията име преобладаващата част са написали реално звучащи имена, а една четвърт са посочили друго (случайни букви, шега или прякор) – табл. 7.

Фиг.7

Таблица 7. Профил на изследваните регистрации по критерий „име“

Име	Честота	Процент
Реално звучащо	109	73,6
Друго	39	26,4
Общо	148	100,0

По отношение на снимката, такава има в 73,6% от случаите и не е прикачена към профилите на 26,4% от регистрираните потребители.

Интересното в данните от www.asl.bg обаче е това, че данните за населеното място на регистрираното лице силно контрастират с данните от регистрациите в www.elmaz.com, което се вижда от следната таблица (табл. 8):

Таблица 8. Профил на изследваните регистрации по критерий „населено място“

Населено място	Брой	Процент
София	28	18,9
Пловдив и Варна	32	21,6
Областен град	44	29,7
Малък град	18	12,2
Не е посочено	26	17,6
Общ брой	148	100,0

Една от възможните хипотези за това би могла да бъде, че по-младите хора (още ученици) сред регистрираните живеят в населени места, различни от столицата, докато по-възрастните заради миграционните процеси, характерни за България, са се установили в София с цел по-добра реализация и по-лесно намиране на работа. Проверката на тази хипотеза показва, че коефициентът ламбда е със стойност 0,212, а рискът за грешка 0,002, което показва, че – въпреки това – корелацията е много ниска. Друга възможна хипотеза е, че целите на регистрацията са различни при двата сайта.

Предвид това, че основната цел при регистрацията на профили в www.asl.bg са приятелството и кореспонденцията (съответно – първа и трета по честота на избор цел), допълнителен анализ на данните връзка с партньор от който пол се търси би бил излишен. Анализът на данните за пола на изследваните лица спрямо показателя търсен партньор с цел „само секс“ и „секс за пари“ (като все пак второто допуска и общуването с партньори от същия пол) също показва незначителни корелации (между 0,2 и 0,3).

Също излишно би било търсенето на връзка между пола на регистрирания и пола на желаната от него търсен партньор и в третия от разглежданите сайтове за запознанства – www.gay.bg, данните от проучването за който следват:

В. Извадка от www.gay.bg

Таблица 9. Профил на изследваните регистрации в www.gay.bg

		години	Град	Снимка	Ориентация	Открит
Брой	Валидни	70	98	98	98	98
	Липсващи	28	0	0	0	0
Средна стойност		29 години				
Медиана		27,5 години				
Мода		23 години	София	да	сам гей – мъж	не
Мин.		19 години				
Макс.		81 години ²⁷				

Най-често причина за регистрацията в този сайт е свързването с мъж. Като цел това е посочено в 92,9% от изследваните профили. Останалите проценти са 6,1 от липса на попълнени данни и 1%, които са посочили един или няколко отговора, но без този. На второ място идва запознанството с двойка мъже (35,7%), третото място е за две с еднакъв брой и процент от избралите го – „запознанството с бисексуална двойка“ и „запознанство с група“ (по 24,5%). Макар и с еднакви проценти, двата избора не са правени от едни и същи хора. Целта да бъде срещната сама (без интимна връзка) жена е маркирана в 12,2 % от анализиранияте профили, докато срещите с интимна двойка жени са отбелязани от 6,1% регистрирали се. Отбелязалите отговор „друго“ са 37,8 %, без да става ясно какво означава това.

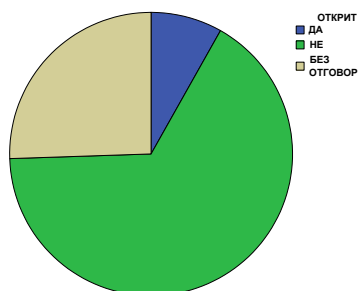
Таблица 10. Характеристики на регистриралите се в www.gay.bg

Населено място	Брой	%
София	56	57,1
Пловдив и Варна	11	11,2
Голям град	15	15,3
Малък град	4	4,1
Без отговор	8	8,2
Извън България	4	4,1
Общо	98	100,0

Последните данни показват, че по-голямата част от мъжете с предпочитания за интимен партньор от същия пол са концентрирани основно в трите най-големи града на България. Това е така заради високата степен на анонимност, която осигурява животът там. Още повече че едва 8,2% от изследваните лица

²⁷ Тук вероятно отново става дума за объркване местата на цифрите – б.а.

заявяват, че са разкрили своята хомосексуалност, докато 66,3% я крият, а 25,5% не са дали отговор на въпроса (фиг. 8), което също може да се допусне за показател за нежелание/избягване за дискутиране на темата, отгук – и прикриване на полово-ролевото поведение.

Фиг. 8

От тях 58,2% са поставили снимка в профила си, а 41,8 – не са. Предвид факта, че повечето от тях държат да останат в анонимност, въпреки че сайтът е с конкретно търсена и селектирана аудитория, може да се предположи, че вероятно също много от снимките не са на реалния човек, регистрирал профила.

IV.3. Личностови дескриптори, използвани при представянето на себе си

Първото нещо, което прави впечатление при разглеждането на профилите в сайтовете за запознанства като цяло, е, че авторите им масово избягват да дават описания на себе си и търсения партньор със свои думи в свободен текст. Дори и въпреки условието профилът да бъде регистриран само след наличието на описание от минимум 75 символа, както е в www.elmaz.com, това не се случва. Най-често нормата се заобикаля чрез случаен набор от букви/символи от клавиатурата (което, след като се допуска, отново сочи, че демокрацията на мрежата е изключително висока, а контролът – силно занижен). Друга, много често срещана практика е описанието да бъде заменено от неадекватен на условието текст, например копирани готови текстове – стихотворения, текстове на песни или дори вицове. Подобни са и честите случаи като: „Не мога сам да описвам себе си, нека другите го направят“, „Няма да бъда обективен, ако се опиша сам“ или „Нека първо се видим и тогава ще ви стане ясно какъв съм“. Ситуацията по сайтове изглежда такава:

– в www.gay.bg 64,3% са дали някакво описание на себе си, свето-гледа си или предпочитанията към начина за прекарване на свободното време; неадекватни на условието текстове са поставили 26,5%, не са дали описание 8,2%;

– по отношение описанието на партньора 63,3% от регистрираните в същия сайт са попълнили графата коректно, 23,5% са задали „неадекватен“ текст, а 12,2% са пропуснали да го направят. Причините сигурно са много – освен „досадата“, вероятно една от тях е, че нямат – или поне не желаят предварително да ги обявяват – особени предпочитания към партньора с изключение на пола му;

– в www.asl.bg няма отделно поле за описание на партньора, а е оставено само едно пространство за какъвто текст предпочете регистриращият се с име „Описание“. Вероятно по тази причина описание на търсения партньор като цяло изобщо липсва – срещат се само незначителни „задочни“ характеристики в рамките на изрази като „мразя двуличието“, „не харесвам подмолни хора“ и пр. За сметка на това дори и описанията на себе си са чувствително по-малко като процентно съотношение спрямо общия брой в сравнение с другите два сайта (табл. 11):

Таблица 11

Описание Данни от www.asl.bg			
		Брой	%
Валидни	Има	58	39,2
	Няма	4	2,7
	Неадекв.	86	58,1
	Общ брой	148	100,0

– в www.elmaz.com ситуацията е следната: описание на себе си са дали 61,3% от регистриралите се, а на партньора – едва 43,5%, контрастират и цифрите по отношение на липсата на описание, съответно – себе си не са описали по никакъв начин 3,4%, а партньора – 39,5%; до неадекватни текстове при описание на себе си са прибегнали 35,1%, а на партньора – 17%.

Предвид това, че целта на регистрациите в различните профили, както стана дума, е различна, има основания да се предположи, че при описанието на себе си и на партньора си регистрираните ще използват качествено различни дескриптори, като най-видимо те ще се отличават между www.gay.bg и другите два сайта, отколкото би имало някаква чувствителна разлика в дескрипторите между www.asl.bg и www.elmaz.com.

Освен това не без основание може да се приеме, че начинът, по който бива описван партньора или лицето, с което търси среща регистрираният се, е предикативен по отношение на себеприемането, на представата за себе си. Причина е характерната склонност на човека да търси и да предпочита да установява контакт само с хора, с които споделя общи ценности и интереси, с които има идентични схеми за прекарване на свободното време, идентична система от убеждения и модели на поведение.

Едно от основните неща, които се забелязват при проучването на интернет профили в сайтове за запознанства, е свеждането до минимум на отрицателните частици или негативните дескриптори, независимо дали става въпрос за собствения Аз-образ или за желаните качества на търсения партньор. Такива са: „не съм идеална“, „да не е пияница“. Въпреки отрицателното звучене основната част от подобни думи и словосъчетания са с позитивна конотация, като отричат негативни качества (подобни примери може още да бъдат дадени и с „нефеминизиран“, „да не е стиснат“ и пр.).

„С чувство за хумор“ е най-често срещаният дескриптор в „Елмаз“ и като описание на себе си, и като описание на партньора, при това – и от двата пола като цяло данните са следните (табл. 12):

Таблица 12

Дескриптор	Мъже				Жени			
	За себе си		За другия		За себе си		За другия	
	брой	честота	брой	честота	брой	честота	брой	честота
С чувство за хумор	27	16,26	18	15,00	15	10,71	25	25,77
Забавен	10	06,02	10	08,33	16	11,43	4	04,12
Добър	14	08,43	9	07,50	12	08,57	11	11,34
Купонджия, обича купони*	25	15,06	21	17,50	30	21,43	6	06,18
Весел/весела	15	09,04	10	08,33	19	13,57	9	09,28
Готин**	14	08,43	9	07,50	7	05,00	3	03,09
Умен	2***	01,20	7	05,83	7	05,00	6	06,18
Интелигентен	15	09,04	17	14,17	13	09,28	15	15,46
Нормален	12	07,23	2	01,67	4	02,85	3	03,09
Чаровен	8	04,82	7	05,83	10	07,14	3****	03,09
Симпатичен	9	05,42	7	05,83	5	03,57	8	08,25
Красив	5	03,01	16	13,33	5	03,57	9	09,28
Романтичен	4	02,41	2	01,67	7	05,00	6	06,18
Обича музиката	9	05,42	–	0	2	01,43	–	0
Нежен/нежна	3	01,81	–	0	6	04,28	6	06,18

* Тук е направен своеобразен клъстер от различни повествователни описания като „обичам купона“, „постоянно мисля за купон“, „готов за купони“, както и за партньора: „да си пада по купони“, „да обича да се забавлява“ – б.а.

** Включително „най-готиният в Северна България“ – б.а.

*** Включително и израза „с умна главича“ – б.а.

**** Включително „с чаровна усмивка“ – б.а.

Тук може да добавим като интересен и дескриптора „млад“, който се среща в 6 от мъжките профили в описанието за себе си и веднъж в описанието за партньора, докато при жените в описанието за партньора липсва, а в описанието на себе си се появява само веднъж. Друг любопитен дескриптор е „интересна“, който се среща 7 пъти в женски профили при описание на себе си и 4 пъти в описанието на партньора, давано от мъже, а мъжете се описват 5 пъти с думата „интересен“.

Дескрипторът „с чувство за хумор“ в клъстер със „забавен“ чувствително изпреварва останалите. Ако пък прибавим и честотата на думи като „весел“, „готин“, „купонджия“, тогава може да се направи изводът, че способността за поддържане на позитивно настроение и прекарване на свободното време в забавление е водещ дескриптор при описанието и на себе си, и на търсения партньор. Когато добавим към този клъстер и дескриптора „интересен/а“, тогава нещата стават още по-отчетливи.

Клъстерът „чаровен-симпатичен-красив“ е на второ място и говори както за установен позитивен Аз-образ у изследваните, така и за търсен контакт с индивиди, също с установен позитивен такъв спрямо себе си. Интересно е да се отбележи обаче, че честотата на „чаровен“ при описанието на себе си е много по-висока, отколкото на „красив“, и обратно – честотата на „красив“ е по-висока при описанието на другия, отколкото на себе си, и при двата пола. Ако пък към същия клъстер добавим и дескриптора „готин“, тогава се установява, че дескриптори от тази група присъстват в 57,6% от профилите, в които има описание на себе си или партньора.

Клъстерът „умен-интелигентен“ е на трето място, като „интелигентен“ преобладава по честота както при описанието на себе си, така и при описанието на партньора, отново и при двата пола. Това вероятно идва от установената традиция „умността“ да се мисли и възприема повече като степен на образование и начетеност, докато „интелигентността“ да е повече синоним на способност за справяне в трудни житейски ситуации, както и богатство на общата култура.

По отношение на дескрипторите „романтичен“ и „нежен“ те се срещат видимо по-често при описанията на себе си и партньора, давани от жени. Последното е – в някаква степен – в реда на нещата, тъй като това са типично „женски“ дескриптори.

В изследваните профили от сайта www.asl.bg описание на търсения партньор е дадено само в два (женски) профила, като едното е повествователно („човек, който ти казва, че си красива... ще остане буден само за да те гледа как спиш... който се обръща към приятелите си и казва „тя е единствената.“), а другото е себеотносно: „харесвам мъже, а не момчета.“ По тази причина показателят „описание на партньора“ отпада от анализа. Най-често срещаните дескриптори на себе си са показани в табл. 13:

Таблица 13

Дескриптор	Мъже За себе си		Жени За себе си	
	брой	честота	брой	честота
С чувство за хумор	–	0	4	17,39
Романтична	1	02,86	2	08,70
Сладка, сладур	2	05,71	5*	21,74
Готин/готина	5**	14,29	2	08,70
Интелигентна	–	0	2	08,70
Чаровна	–	0	2	08,70
Добър	3	08,57	1	04,35
Момче	4***	11,43	–	0
Весел	2	05,71	1	04,35

Като цяло трябва да бъде направено уточнението, че профилите в www.asl.bg са бедни на описание на себе си и другия. В известна степен това може да се отдаде на липсата на задължително условие полето „описание“ да бъде попълвано. От друга страна – вероятно може да се говори и за зависимост, свързана с възрастта и характеристиките на личността през този период. В юношеството задачите на развитието се свързват с постигане на личностова идентичност и усвояване на полово-ролевите стереотипи, придобиване на емоционална независимост, развитие на собствена ценностна система²⁸. Вероятно и подобни процеси също изиграват своята роля – в период на преход личността или избягва да описва себе си, тъй като не може да намери „подходящите“ думи за това, или прибегва до жаргонни изрази, характерни за жизнения етап и средата – „сладка“, „готин“, за сметка на характерни за зрелостта, аналогични по смисъл, дескриптори като „симпатичен“, „забавен“.

Извадката от профили в www.gay.bg е относително малка, но може да се отчетат определени тенденции по отношение наличието/неналичието на описание на себе си и търсения партньор. Освен това има някои самостоятелни думи, както и групи от думи, които разкриват ясно отличими различия между информацията в профилите на другите два сайта за запознанства. Първата отлика е, че при регистрациите в www.gay.bg има тенденция да се използват често дескриптори на тялото за разлика от другите два сайта, където основно присъстват емоционални и характерови дескриптори.

²⁸ Христова, Д. (1995). *Развитиеен подход към изучаването на времевата перспектива в младостта*. Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Философски факултет, Книга Психология, Том 86.

* От тях 2 са в словосъчетанието „малка сладка“, има и един дескриптор „сладуранка“, включен в общия брой – б.а.

** От тях 2 са в словосъчетанията „готин пич“ и „готин сладур“ – б.а.

*** Включително „готино момче“ и „добро момче“ – б.а.

Освен данните за възрастта относително често присъстват и други биометрични данни, изрично споменати в описанието, независимо че са дадени като опция още при попълването на профила – такива са ръстът, цветът на очите, теглото.

Тъй като дескрипторите на тялото са относително индивидуални, те може да бъдат групирани в клъстър със следния състав:

- „Не съм мускулест звяр“; „Имам красиво тяло“; „Поддържам се с фитнес“;
- „Имам хубави, плътни устни, с които умея да си служа“; „Имам гореща уста“; „Имам палав език“;
- Красив; чаровен; „добре изглеждащ“; „... с приятна външност“; „младолик“;
- „Грозен като смъртта“;
- Пълничък;
- „Имам малко, стегнато, тясно и повратливо дупе“; „... с тясно и апетитно дупе“; „... с много сладко дупе“;
- „Обожавам мускулисти полицайчета и войничета“ и т. н.

В следващата таблица (табл. 14) са показани сходства и разлики между описателните думи, които използват хората, заявили ясно склонността си да търсят интимност само от партньори от своя пол, и тези, които използват бисексуалните мъже (включително и няколко профила, чиито притежатели са се обявили като „любопитни“).

Таблица 14

Дескриптор	Гей мъже				Бисексуални мъже			
	За себе си		За другия		За себе си		За другия	
	брой	честота	брой	честота	брой	честота	брой	честота
Данни за възраст	6	16,21	10	26,32	3	12,00	2	08,70
Сериозен*	5	13,51	6	15,79	1	04,00	4	17,39
Точен	4	10,81	4	10,53	1	04,00	2	08,70
Коректен	3	08,11	–	0	5	20,00	1	04,35
Дискретен	3	08,11	2	05,26	4	16,00	5	21,74
Описания на дупето	3	08,11	–	0	–	0	–	
Готин	3	08,11	6	15,79	8	32,00	5	21,74
Активен	3	08,11	4	10,53	2	08,00	2	08,70
Пасивен	3	08,11	–	0	2	08,00	2	08,70
Нефеминизиран	3	08,11	3	07,89	–	00	6	26,09
Интелигентен	3	08,11	5	13,16	1	04,00	2	08,70
Описания на половия член	3	08,11	–	0	1	04,00	–	0
Мъж/мъжествен**	–	0	6	15,79	–	0	4	17,39
Мъж (като пол)	–	0	4	10,53	2	08,00	1	04,35
С чувство за хумор	2	05,40	4	10,53	3	12,00	1	04,35

* В смисъл на „човек, който държи на думата си“ или „коректен“, най-често е в словосъчетанието „сериозен мъж“, „сериозно момче“; този му смисъл го доближава плътно до дескрипторите „точен“ и „дискретен“, с които образуват и смислова група – б.а.

** Тук „мъж“, „мъжествен“ и „мъжко момче“ са използвани като синоними – б.а.

В случая водещите дескриптори засягат основно черти, възприемани като предпоставки за осъществяване на полово поведение по принцип, както и готовност за обвързване. Прави впечатление, че двойката „сериозен-точен“ е с по-висока честота при гей мъжете, докато другата – „коректен и дискретен“, се среща по-често в профили на определили себе си като бисексуални. Причината е точно в същността на търсената връзка – вероятността сексът да се превърне в обвързване е по-висока при гей мъжете, за което е нужна – търсена и предлагана – „сериозност“, докато бисексуалните предлагат и търсят предимно спонтанни и инцидентни и паралелни на съществуващи други, хетеросексуални, сексуални отношения, за които е необходима дискретност.

Интересно би било да се добави, че има още няколко дескриптора, които може да бъдат отнесени към телесните, но присъстват по-рядко – „чистоपльтен“ и „стегнат“. Първият дескриптор например присъства еднакво често, но само при описанието на партньора, дадено от гей мъже или от бисексуални мъже.

Доколкото профилите и в трите сайта може да бъдат разглеждани и като своеобразни рекламни послания, със свой таргет и конкретна оферта, която се предлага, специално в www.gay.bg се среща и уговорката партньорът да разполага с терен (общо 9 пъти, 4 от тях – „нямам терен“).

Като цяло от получените данни от трите извадки би следвало да се направи извод, че наличието на дескриптори в интернет не е пряко зависимо от фактори като пол, възраст, местоположение и др., а е изцяло въпрос на индивидуална преценка на регистриращия профила, на лична predisпозиция. При все това характерът, качеството на дескрипторите зависят много от възрастта, както и от целите, заради които е направен профилът. Освен това като цяло за дескриптори на Аз-а се предпочитат отвлечени понятия като „с чувство за хумор“, „готин“, „забавен“, наличието/липсата и степента на изразеност на които не може да бъде адекватно отчетена, а е винаги въпрос на лична преценка. Отделно от това – всички най-значими дескриптори, изведени от анализа на данните в настоящото изследване, са описателни по отношение на характер, емоционалност, личностови черти. Незначително е присъствието на дескриптори на тялото освен в единия от сайтовете за запознанства, включен в настоящата работа. Възможна хипотеза е, че регистрираните там индивиди са с по-силно изразен интерес към тялото (включително получаване на телесни удоволствия) в сравнение с регистрираните в останалите сайтове. При все това отново водещи са емоционалните, характеровите и личностовите характеристики на Аз-а и търсения партньор, като тук – обаче – те са специфични и не присъстват в другите два сайта. Освен това сякаш са съобразени с целите на регистрирането на профили (с по около 70%, най-честите избори са „приятелство“ и „секс само двамата“), докато една от водещите цели при регистрацията на профили в www.elmaz.com е брак (табл. 16).

Таблица 16

Цел на регистрацията в сайта	Честота	Проценти
Кореспонденция	24	4,8
Приятелство	40	8,0
Неангажираща връзка	65	13,0
Сериозна връзка	32	6,4
Брак	1	0,2
Повече от един отговор, без обвързващите*	192	38,5
Повече от един отговор с ангажимент и/или брак	145	29,1
Общо	499	100,0

4. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Като общ извод може да се направи кратък тезаурус с най-често използваните дескриптори в трите сайта за запознанства. Ранжирани в низходящ ред, изглеждат така:

1. с чувство за хумор;	9. чаровен;	17. точен;
2. купонджия;	10. симпатичен;	18. обича музиката;
3. интелигентен;	11. романтичен;	19. активен;
4. готин;	12. нормален;	20. мъжествен;
5. весел;	13. сериозен;	21. коректен;
6. добър;	14. нежен;	22. мъж (като пол);
7. забавен;	15. дискретен;	23. момче;
8. красив;	16. нефеминизиран;	24. други...

Според Хауърд Рейнголд в интернет всеки потребител се възползва от възможността да игнорира забраните на реалния живот и експериментира с различните възприятия за самия себе си. Освен това „ние, които обитаваме киберпространството, необезпокоявани пробваме да разчупим традиционните понятия за идентичност, живеейки едновременно като множество личности в различните виртуални среди“²⁹.

Анализът на различните форми на общуване в интернет позволява да се направи извод, че благодарение на особеностите си интернет е удобно средство за изучаване на идентичността. Като такива най-често се извеждат: анонимност, достъпност, почти неограничени възможности по отношение себепредставянето, безопасност, лесна употреба. В интернет стават възможни конструирането на виртуална идентичност и пристрастяването към мрежата, оттам – и „пристрастяване“ към виртуалната идентичност. Това, какви ха-

* Като „обвързващи варианти“ са преценени „сериозна връзка“ и „брак“ – б.а.

²⁹ Howard Rheingold, *The Virtual Community*, <http://www.rheingold.com/vc/book/> 12.I.2006.

рактеристики притежава идентичността на общуващите в интернет, какви са причините за „заиграването с идентичността“ и интернет пристрастяването, е обект на неспирен интерес през последните години. Ясно е, че с влизането на компютъра в ролята на медиатор, освен че се изменя възприятието на хората един за друго, се изменя и възприятието им за света, а дори и за самите себе си. Компютърът и глобалната мрежа стават все по-мошен фактор, който повлиява психичното състояние на индивида и освен че променя нагласи, представи и преценки, има и още едно свойство – това да ги формира – не само наново, но често и „от нищото“, за първи път.

ЛИТЕРАТУРА

- Андреева, Л. (1996). Социалното учене и оценъчни и самооценъчни механизми на личността. С., Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Философски факултет, Книга Психология, Том 84.
- Бахтин, М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса. <http://www.philosophy.ru/library/bahtin/rable.html>, 23.XII.2005.
- Бернс, Р. (1986). Развитие Я-концепции и воспитание. М.
- Боянова, Сн. и колектив (2000). Английско-български речник. С., Габеров.
- Гаврилов, А. (1975). Към въпроса за природата на съзнанието. С., УИ „Св. Климент Охридски“.
- Дельоз, Ж. (1999). Различие и повторение. С., Критика и хуманизъм.
- Джонев, С. (1996). *Социална психология*. Том 2, С., Софи-Р 99.
- Емелин, В. Виртуална реалност и симулякри. http://www.geocities.com/emelin_vadim/virtual.htm, 24.XII.2005.
- Лайбниц, Готфрид Вилхелм (1994). Монадология. Нови опити върху човешкия разум. – В: Европийска философия, XVII–XVIII в., Антология, Том 1, С.
- Нестеров, В., Е. Нестерова. *Карнавална съставляваща, как един из факторов комуникативного феномена чатов* http://vlady.chat.ru/chats_sopljak_1.htm, 03.II.2006.
- Ташфел, А. (1990). Социална идентичност и междугрупово поведение. – В: сб. Идеи в социалната психология, С.
- Христова, Д. (1995). Развитиеен подход към изучаването на времевата перспектива в младостта, Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Философски факултет, Книга Психология, Том 86.
- Baudrillard, J. (1994). *Simulacra and Simulation*, University of Michigan Press.
- Burns, R. (1979). *The Self Concept*. N.Y., Longman-Group.
- Datacenter (2004). *SA Dictionary*.
- Hammet, Fr. (1993). *Virtual reality*, NY, Citadel Press.
- Heim, M. (1993). *The metaphysics of Virtual Reality*, Oxford University Press.
- Krueger, M. W. (1990). *Artificial Reality*. MA, Addison-Wesley, Reading Mass.
- Maslow, A. (1954). *Motivation and Personality*. N.Y. Harper.
- Rheingold, H. *The Virtual Community*, <http://www.rheingold.com/vc/book/> 12.I.2006.
- Rogers, C. (1961). *On Becoming a person. A Therapist's View of Psychotherapy*, Boston, Houghton Mifflin.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Книга Психология

Том 100

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE DE PHILOSOPHIE

Livre Psychologie

Tome 100

СОЦИАЛНАТА СРЕДА КАТО ДЕТЕРМИНАНТ НА КОРУПЦИОННОТО ПОВЕДЕНИЕ

ВАЛЕРИЯ ВИТАНОВА

Катедра „Социална, трудова и педагогическа психология“

Валерия Витанова. СОЦИАЛНА СРЕДА КАК ДЕТЕРМИНАНТ НА КОРУПЦИОННОТО ПОВЕДЕНИЕ

Основной целью исследования является вскрытие и анализ механизма, с помощью которого факторы социальной среды – такие, как историческое развитие, культурные нормы и обычаи, полит-экономическая модель управления, семья и др. – детерминируют у отдельного индивидуума установки на коррупционное поведение. Влияние искомого (психологического по сути) механизма прослеживается на теоретическом уровне через интерпретирование их эффекта, оказываемого на установки и убеждения личности, формирующиеся в процессе междуличностной интеракции. На эмпирическом уровне отстаиваемый тезис подвержен проверке попыткой соотнести дарственные акты, снимающие себя типичные нормы и модели поведения (опосредствованные средой и ценностной системы, обуславливающей наличие или отсутствие личностной predisposition к коррупционному поведению) с толкованием возникающих из связей между ними результатов.

Valeria Vitanova. THE SOCIAL ENVIRONMENT AS A DETERMINANT OF THE CORRUPT BEHAVIOUR

The main purpose of this study is to find out and analyze the manner through which environmental factors (e.g. historical development, cultural beliefs and norms, socio-economic models, political governance systems, family composition, group dynamics) impact the individual stance on corruption. The effect of this mechanism can be interpreted on a theoretical level due to its tangible influence on shaping individual attitudes and convictions emerging in the process of interpersonal interaction. On an empirical level the thesis can be tested by establishing a correlation between the act of giftgiving and the evoked reactions, supporting findings through a detailed interpretation of the identified links. This process intrinsically accounts for accepted behavioural norms, as dictated by the social environment and values system, and provides an accurate insight into the existence of a predisposition towards corrupt behaviour or a lack thereof.

УВОД

Феноменът „корупция“ е един от най-наболелите и дискутирани социални проблеми и макар да възниква още с първите форми на организираност, все още липсва ясна и добре структурирана обществена представа за същността и характеристиките на това явление. Проблемът се усложнява от многобройните дефиниции на понятието:

– Корупция е искането, предлагането, даването или приемането, пряко или косвено, на подкуп или всяка друга наследваща се облага или обещаването на такава, което засяга надлежното изпълнение на някое задължение, или поведението, което се изисква от приемащия подкупа, неполагаща се облага или обещаването на такава (1, с. 34).

– В основните европейски езици под корупция се разбира подкупничество, продажност, развратеност, разложение. Корупцията е деяние, социално отношение с икономическа и морална същност. В него участват най-малко три страни: лицето, което взема подкуп, лицето, което дава подкуп, и организацията, от името и за сметка на която се оказва услугата. По-точно корупцията представлява сделка, при която едно лице оказва от името на определена организация забранена от закона или безплатна по закон услуга на друго лице срещу някаква облага (3, с. 99).

– При дефинирането на сложното понятие „корупция“ най-често се визира злоупотребата с власт – икономическа, политическа и административна, което води до лично или групово облагодетелстване за сметка на правата и законните интереси на личността, на конкретната общност или на цялото общество (10, с. 8).

– Според Юридическия речник (1994) „корупция е антиобществено явление, характеризиращо се с морална поквара на личността или социална група и с противозаконно използване на служебно или друго положение за получаване на противозаконна облага. Най-ярка проява на корупцията е подкупът“ (8, с. 9).

Очевидно е, че корупцията обхваща всички сфери на обществения живот и както обобщава Алатас (академичен преподавател и политик): „Тя е характерна за всички социални системи – феодализъм, капитализъм, комунизъм и социализъм. Тя засяга всички класи в обществото, всички държавни организации, монархии и републики, всякакви ситуации в мирно време и по време на война, всички възрастови групи и двата пола, и всички времена – Античността, Средновековието и Модерността“ (19, 3–4).

Затрудненията за дефинирането на този феномен в ясни и единни параметри се дължи навярно на факта, че отделните нации подхождат към изследване на явлениято със своя собствена, различна от другите, методология, терминология и насоки за анализ. Резултатът е налице – от една страна, явлениято се изследва задълбочено, на различни нива, но от друга, това разнообразие води до размивания във възприемането и разбирането на многоликия феномен. Неточнос-

тите могат да бъдат избегнати с въвеждането на единна база, валидна за всички научни среди, над която да се надграждат различните аспекти на изследване и теории на отделните разработки. Тази изходна база следва да се обедини около обществената нагласа и отношение към корупцията като проява на форма на нерегламентирана социална размяна и тази социална размяна впоследствие да се развива в икономически, политически, социологически, културален аспект.

1. Типология на корупцията

В научната литература съществуват няколко различни типологии на явленията корупция. Една от най-често срещаните е делението на *активна корупция* и *пасивна корупция*.

Активната корупция е умишленото действие на този, който обещава или дава „пряко или чрез посредник облага от какъвто и да било вид“ на служител за него или за трета страна, за да извърши или да не извърши действие в съответствие с негово задължение или при изпълнение на функциите в нарушение на неговите служебни задължения по начин, който уврежда или може да увреди финансовите интереси на институциите.

Пасивна корупция е умишленото действие на служител, който пряко или чрез посредник иска или получава облага от какъвто и да било вид за себе си или за трета страна или приема обещание за такава облага, за да извърши действие в съответствие с негово задължение или при изпълнение на функциите му в нарушение на неговите служебни задължения по начин, който уврежда или може да увреди интересите на дадена институция.

Редица автори делят корупцията на:

- икономическа;
- политическа;
- в публичния сектор;
- административна;
- в частния сектор;
- в образованието;
- правителствена и др.

Най-много изследвания или може би най-популярни поради своята злободневност са тези, фокусирани върху различните проявления на политическите форми на корупция. Хайденхаймер разграничава три типа политическа корупция, центрирани съответно около публичната длъжност, публичния интерес и пазара (17, 4–6). Той говори за наличието също така на следните три вида корупция: корупция, която се възприема и толерира; корупция, която масово се отхвърля и критикува; и междинната форма, на която различните групи реагират по различен начин (17, 26–8). Пример за третата е така популярният акт на подаряване, който е строго регламентиран и дори забранен в някои части на Европа и Америка, а в Азия и Латинска Америка е неразривна

част от културните традиции. Границите между гореспоменатите три типа са неясни и въпрос на тълкуване от страна на обществото и като ориентир в неясната дефиниция идва определението „политическата корупция е това, което публиката в дадена държава възприема като такава“ (18, с. 93), наблягаща на социалната обусловеност на дефиницията.

В рамките на политическата парадигма Алатас въвежда и следната типология (19, гл. I):

– „Взаимна“ корупция: когато има взаимно споразумение между дарител и получател, което е предизвикано от двете страни и им носи взаимна изгода;

– „Принудителна“ корупция – има елемент на принуда, който обикновено се проявява, когато дарителят се опитва да предпази себе си или близките си от някаква вреда;

– „Защитна“ корупция – подвид на принудителната;

– „Инвестиционна“ корупция – предлагане на стоки и услуги без някаква директна връзка с конкретна услуга, но с перспективата такава да се появи в бъдещето;

– „Непотиска“ корупция – назначаване на роднини и приятели на публични длъжности или осигуряването на някои предимства за тях;

– „Автогенна“ корупция – свързана е само с един индивид, който се облагодетелства от предварителното си знание за резултатите от даден политически курс;

– „Подкрепяща“ корупция – изразява се в действия, предприети, с цел да се защити и подсили съществуваща вече корупция.

Друго, много употребявано разделение на корупцията е на *голяма (наричана още висока)* и *малка (ниска)*.

В „голямата корупция“ са въввлечени висши държавни служители, политици и бизнесмени, които вземат решения да разпределят на значителни ресурси. „Малката“ обикновено се осъществява от служители от по-нисък ранг, които непосредствено контактуват с граждани и представители на малкия и средния бизнес. Тя има по-масов характер и е свързана с по-малки мащаби на плащания, подаръци и услуги (9, с. 7).

„Голямата корупция“ е свързана със задвижването на по-сложни и по-фини механизми, в които посредниците играят ключова роля. Тук злоупотребите са в особено голям размер, социално-икономическите последици – значими, и при разкриването ѝ се вдига винаги голям шум. Парадоксалното обаче е, че мнозинството от членовете на обществото реагират много по-остро при случаи на „малка корупция“. Този ефект се поражда поради усещането, че „голямата корупция“ е нещо далечно и по-трудно контролируемо, докато „малката“ засяга сякаш по-пряко всекидневното на обикновения човек, нещо повече, тя е тази, която детерминира модела на социално взаимодействие, и търпимостта спрямо нея определя доколко дадено общество толерира или не толерира явлението корупция.

2. Социалната среда като детерминант на корупционното поведение

Както вече бе споменато, корупцията може да бъде открита практически във всички сфери на обществения живот. Тя е комплексен феномен, обусловен от спецификата на социокултурната история на дадено общество, политическото и икономическото му развитие, бюрократичните традиции и управленски практики.

Подобна представа за масовия характер на корупцията може да бъде и много опасна, защото води до убеждението, че тя е неизбежна и се превръща в норма на социално поведение на хората, като дори се възприема като ефективно средство за решаване на частни проблеми; когато легалните механизми не действат, тя се явява като предпочитана, а понякога и единствена алтернатива за хората. Всеки успешен акт на корупция усилва и насърчава увереността, че това е нормалният начин за постигане на личните цели. Хората имат мотивация да действат корумпирано в ситуации, когато това води до добри резултати. Както Клитгаард и други изследователи твърдят, от перспективата на икономическата рационалност корупцията е престъпление на пресметливостта. Този, който допуска корупционен акт, изчислява вероятността да бъде преследван, изправен на съд и осъден за престъплението, което е извършил, и я сравнява с придобивката, която този акт би му донесъл. Ако изчисленията са в полза на придобивката, която носи корупционният акт, естествено индивидът е стимулиран да допусне престъплението (16, с. 54).

Усещането за безнаказаност (по-голямата част от случаите на корупция остават ненаказани – сочи статистиката) води до усилване на мотивацията за проактивно корупционно поведение. Други базисни мотиви са желанието на хората да получат някакво специално отношение или допълнителна услуга, при което те предлагат подкуп, искайки в замяна нещо повече от това, което им се полага по принцип. Или в случаите, когато индивидът, предлагащ подкуп, няма необходимия потенциал сам да се справи със ситуацията. Мотив за корупционно поведение може да бъде и страхът от изолация – когато индивидът функционира в система, където мнозинството е приело корупцията като естествено поведение на социално взаимодействие, то отказът от вземане (респективно даване) на подкуп може да доведе до санкция от страна на останалите индивиди. Тази алтернатива е твърде непривлекателна за повечето хора, защото ролята на аутсайдер е в сблъсък с една от основните потребности – тази за афилиация, за социално приемане и одобрение, така че човек понякога е готов да плати дори висока цена (в случая – на поведение в разрез с моралните норми) само и само да запази своя статут на приет член на групата.

Социалната среда, в която функционира индивидът, несъмнено влияе върху процеса на изграждането му като личност, върху светогледа, възприятията и не на последно място върху поведенческата му стратегия. Сама по

себе си тази среда представлява съвкупност от множество компоненти, сред които, както видяхме, важен акцент са социалните отношения, междуличностните взаимоотношения (семейство, приятелски кръг, работна среда, група на членство), правните, моралните, политическите, религиозните, обществените отношения. Спецификата на тези взаимоотношения до голяма степен диктува и определя индивидуалната предиспозиция към корупционно поведение. Социалната среда съдържа в себе си в смет вид и компоненти като: национална култура, народопсихология, вярвания, обществени норми, натрупани в историческото развитие парадигми, религиозни нагласи, политическа система, икономическа система и др. Да се разкрие каква е тежестта на всеки от тези фактори на социалната среда при възникването на явлението корупция и какви са основните психологически механизми, които го задвижват, е основната цел на настоящото изследване.

Както вече бе споменато, корупцията възниква още с първите форми на социална организация. Естествено е тя да търпи развитие във времето, затова несъмнено историческият фактор има особено значение при анализа на корупционното поведение. Индивидът като част от дадена социална общност, извървяла своя исторически път на развитие, детерминира съвременния живот на тази общност и съответно поведението на нейните членове посредством нагласите, вярванията, нормите и традициите, залегнали в колективното съзнание като правилния начин на поведение. В тези „оценки“ за приемливо или неприемливо социално поведение се включва и перцепцията на индивидите относно корупционните практики. Затова историческият компонент е един от определящите това, дали дадена група ще толерира или осъжда подобен тип поведение.

Друг фактор, който има най-голяма значимост за разкриването на същността на явлението корупция, е културалният фактор. Културата има множество измерения: национална, организационна, регионална, политическа, икономическа и т. н. И всеки един от тези аспекти внася своя принос за създаването, развитието и функционирането на дадена социална група като такава. Тя е това, което прави дадена общност самобитна и я разграничава от останалите. Доминиращият културен модел в дадено общество е най-благоприятното поле за изследване на корупционните прояви, защото културата е външната проява на процесите, случващи се вътре в общността като резултат от социалното взаимодействие. Нещо повече, при навлизане на по-дълбоко ниво на анализ културата може да служи и като регулатор на корупционното поведение чрез един от базисните си елементи – ценностната система. Ценностите са най-дълбинният слой на културата, те се формират трудно и дълго, но и съответно веднъж формирани, много трудно подлежат на промяна. Това им свойство би могло да служи като предпазващ механизъм за това, дали социалната среда е податлива или устойчива на корупционен натиск. Ценностната система стои в основата на морала и етичното поведение на

индивидите. Тя служи като отправна рамка, маркираща социално приемливото поведение и поведението, влизащо в разрез с базисните ценности на общността. В тази насока е и представата на Калера Лопес (преподавател по философия на правото) за корупцията: „Корупцията в най-общ смисъл се състои в поведение, насочено срещу ценностите, или в пренебрегването на нормите и моралните стандарти. Този тип поведение и действия на хората нарушават основните елементи и същността на морала и етиката на цялото общество“ (по-подробно вж. 15).

Съществуват ценности, които са базисни (свобода, равенство, толерантност, солидарност), и те са валидни за всяка култура, за всяко общество, и тяхното пренебрегване или потъпкване води до разпадане основите на конкретната социална общност, до несигурност на нейните членове и до редица конфликти. Повечето изследователи категорично заявяват, че корупцията е аморален феномен, но интересен е въпросът в разрез с кои морални ценности влиза явлението корупция и какви са последствията от това.

Последиците от корупционния акт обикновено имат икономически характер за цялото общество, защото водят до облагодетелстване на няколко души за сметка на останалите, което пречи на материалното благополучие (което е ценност от значение за много индивиди). Също така то е свързано обикновено със злоупотреба със служебното положение (властта), предоставено на дадено лице, и съответно нарушава доверието, гласувано му от останалите. Последиците от корупционните практики могат да поставят под въпрос и такива базисни ценности като идеята за равенството (защото корумпираните индивиди се оказват в позицията на привилегирани), социалната справедливост, сигурността – лична и национална, защото големите корупционни скандали от политическо и икономическо естество подкопават устоите на държавата, отблъскват потенциалните инвеститори, нарушават държавните бюджети, отклоняват пари от жизненоважни сфери като здравеопазването и образованието и не на последно място накърняват сериозно ценностите стремеж към демократични промени и икономически просперитет. В тази връзка е важно да се отбележи и факторът политическа култура като част от многото субкултури в рамките на националната култура, която дефинира социалната среда и най-вече частта управленска система (култура). Факт е, че има множество публикации, сочещи демократичния тип управление като панацея, решаваща проблема корупция. Основната теза е, че корупцията „процъфтява“ в страни със слабо развита политическа система и липса на демократични традиции, но тази теория бе опровергана от политическата действителност и в Западна Европа (в страни с демократични традиции като Англия, Италия, Франция, Испания), и в страната, сочена като синоним на демокрацията – САЩ, които бяха разтресени от мощни политически скандали. Добре е да се прави разграничение между демокрацията като ценност (аспирация към свобода и равни възможности) и демокрацията като

политическа система. Очевидно е, че няма политическа система, застрахована от корупционни практики. Това се дължи на един базисен компонент на политическата система – властта. Както твърди лорд Актън: „Властта корумпира, а абсолютната власт корумпира тотално“ (13, с. 53). Тоест властта изкушава този, който разполага с нея. Властта може да бъде и трябва да бъде разглеждана във всички нейни проявления: властта под формата на влияние; властта като притежаване на информация, пари, връзки, като всички тези аспекти водят до едно основно нещо – отклоненията от властта изкривяват в един тип поведенчески прояви – поставянето в ситуация на зависимост всички подчинени на тази власт и съответно тяхното манипулиране и в определени случаи въвличането им в корупционни схеми, при което се използва тяхната зависимост.

Подобен тип поведение е извън всякакви етически принципи и би следвало да е абсолютно неприемлив за всяко едно общество. Затова и звучат неубедително доводите на някои автори за наличието на позитивен елемент в корупционните практики. Позитивното те откриват във факта, че там, където има много бюрокрация или липса на ясна управленска система, корупцията е единственият ефективен начин нещата да вървят в някаква посока и да се „победи“ тромавата бюрократична система по пътя към прогреса. Тези твърдения са необосновани, защото във всички случаи това е нелегитимно ползване на ресурси с цел по-бързо постигане на цели, но тези цели облагодетелстват не социалната общност, а конкретните индивиди. Няма как един аморален опит да бъде „приведен в благоприличен вид“. Ценностите са създадени и приети от обществото, с цел да бъдат следвани и спазвани. Но има твърде много фактори от социалната среда, които влияят върху перцепцията и моралните оценки на правилно и неправилно в поведението на индивида. Тук именно идва важната роля на семейството като основен елемент от социалната общност с неговата роля на съразпространител и пазител на ценностната система на индивидите. Всеки индивид се оформя като личност в своите всекидневни взаимоотношения и дейности. Основополагаща обаче е ролята на семейството в изграждането на светогледа и житейската философия на неговите членове. Затова колкото „по-здрава“ е ценностната система на семейството, в което израства индивидът, толкова по-устойчив става той на аморалните предизвикателства, включително и на желанието за участие в корупционни прояви.

Изброените дотук няколко основни фактора, формиращи избора на про- или антикорупционно поведение, разбира се, съвсем не изчерпват толкова многолик феномен, какъвто е корупцията, но могат да бъдат полезни опорни точки при неговото изследване. Важно е обаче да бъдат споменати и социално-психологическите механизми, стоящи зад тези фактори. Такива са механизмът на търсене на егоидентификация, механизмът на афилиация, себепотвърждение и др.

Психологическият механизъм на изграждане на личностна идентичност е ключов в изграждането на индивида и е дълъг процес, а при някои хора продължава цял живот, като все пак неговите основи се поставят в детството и акцентът е в изграждането на ценностна система (от страна на семейството), която да е в унисон с изискванията на социалната среда – в противен случай индивидът би се чувствал силно неразбран и фрустриран. Смята се, че индивидът със силна и добре развита личностна идентичност притежава потенциал за адекватно морално оцеляване и би следвало да подлежи по-трудно на корупциране.

Механизмът на афилиация има двупосочна връзка с феномена корупция. От една страна, индивидите в стремежа си да бъдат приети би следвало да избягват поведение, което се отклонява от общоприетите социални норми (в това число и корупционното). Една нормална социална среда предполага санкциониране и отхвърляне на подобен тип поведение. От друга страна, съществуват общества, в които корупцията не само не е спорадично, срамно и откъслечно явление, а е толкова масово разпространено, че поради това се възприема като приемлив модел на поведение. В тези случаи корупционните практики не са скрит акт на размяна на две лица, а се изграждат т.нар. „корупционни мрежи“. Подобно явление е много опасно, защото показва, че корупцията набира сили и от латентна и неприемлива практика се превръща в организиран и масово разпространен поведенчески модел. И този, който не се включи в системата, може да бъде отхвърлен и трябва да се интегрира не по убеждение, а по необходимост, за да избегне отхвърлянето.

Психологическият механизъм на себеактуализация също има директна връзка с явлението корупция. Себеактуализацията се индивид е този, който е задоволил основните си личностни потребности и търси нови полета за изява и самоусъвършенстване. В случаите, когато средата не предлага възможности за социален просперитет, то индивидът е склонен да действа корумпирано с цената на достигането на по-високо стъпало. Това не означава, че индивидите нямат ценностна система, а че техните амбиции и приоритети рационализират моралния аспект на поведението им. Задейства се механизмът на „социална безотговорност“: след като средата не им предлага потенциална възможност за постигане на целите, индивидите като компенсаторна реакция загърбват моралните стандарти, притъпяват сетивата си за тях и се отклоняват от предварително предписаните им от обществото роли. Това несъмнено е предпоставка за включване в отклоняващи се от социалните норми поведенчески актове, в това число и корупционни прояви (вж. подробно 21, 411–416).

Споменатите психологически механизми са универсални, но тяхното действие се развива на фона на взаимодействието им със споменатите по-горе фактори, чиито характеристики са показателни за потенциалната проява на корупционно явление.

Тези фактори от историческо, културно и социално естество се комбинират в зависимост от социалната среда и детерминират т. нар. „народопсихологически профил“. Неслучайно се казва, че някои страни са много по-податливи на корупция и причините се търсят в компонентите, изградили техния „народопсихологически профил“. Такъв е случаят на изследваната в този анализ страна – Колумбия, типичен представител на един обширен географски район – Латинска Америка. Латинска Америка и в частност Колумбия е един от районите с най-явно изразени корупционни практики според различни изследвания. В едно от най-популярните и ползващо се с най-голямо доверие от страна на масовата публика изследване на Трансперънси интернешънъл (международна неправителствена организация, която вече близо 14 години огласява ежегодно индекса за възприятие на корупцията, а от 2003 г. – и Световния барометър за корупция, осъществявайки дейността си посредством мрежа от национални правителства, разполагаща с над 90 такива) в последните години страните от Латинска Америка заемат челни позиции за най-високи нива на корупция, като Колумбия е на 84-о от 90 места, т. е. тя е шестата най-корумпирана от всички изследвани страни. Този факт не е изненадващ, тъй като Латинска Америка има много особено място в световен план. Тя е на кръстопът между Запада, навлязъл чрез колонизаторите и диктуващ своите правила и норми, и своите древни корени и традиции, които се опитва да реконструира посредством създаването на т.нар. „нова етика“. Някои изследователи търсят причините за високите нива на приемане на корупцията в т.нар. нисши (или неразвити) култури, но подобни дефиниции изглеждат неадекватни, отнесени към параметрите на Латинска Америка, защото не може да бъде определяна като нисша или неразвита култура с хилядолетни традиции, с невероятно самобитни обичаи и произведения на културата, известни със своята красота и богатство, предизвикали инвазията на испанските колонизатори, които ограбили и пренесли това, което било възможно, на своя територия.

Други учени търсят корените на феномена корупция в Латинска Америка не в културата и по-скоро в липсата ѝ, а в съществуващата социална система, в това, че тя се лута между анархията и диктатурите и демократичният режим няма изградени силни основи. Но едва ли само този фактор е определящ, след като, както беше отбелязано преди това, и „силните“ западни демокрации не са застраховани от мрежите на корупционните процеси.

Истината за корупционния феномен като силен фактор във всекидневие-то на хората в страните от Латинска Америка и в частност Колумбия е някъде по средата между тези две хипотези и е изтъкан от специфичното комбиниране на редица фактори. Явлението корупция възниква по тези географски ширини още с борбата за първенство между различните местни култури и получава своя първи мощен тласък с преминаването от културния модел, издигащ в култ духовното, към културни модели, ориентирани към материалното (вж. подробно 11, 1–8). Това е само първата и съвсем не най-важна битка,

загубена от моралния кодекс на обществото. Най-големият удар в културално отношение за ценностната система на местните латиноамерикански племена е инвазията на испанците. Те не само ограбват и отнасят безценни културни образци, но проявяват варварско отношение към културата на местните племена, опитвайки се да заличат тази древна култура, която е с цивилизационна значимост. Испанските колонизатори не само унищожават завареното, но и не споделят своята култура, а оставят племената в ситуацията на „културен мрак“. Това е плодотворна среда за възникване и разпространение на корупция поради липсата на силна култура със своя морален „щит“ – ценностната система. И тук могат да бъдат апострофирани авторите, говорещи за ниската или неразвита латиноамериканска култура, защото корупционните практики са и културално обусловени, но от наличието на една опустошена и силно разрушена културна среда.

Що се отнася до социалната система, тя започва със своите дефицити отново „благодарение“ на испанските колонизатори. Те въвеждат модел на социални отношения, при който се налага волята на силния, притежаващия ресурси, а това е предиспозиция за корупционно поведение, а също така и за „купуването“ на благоволение, социално положение, сигурност. Така че за местните хора корупционното поведение се е превърнало в стратегия за оцеляване и отстояване на културната идентичност на тази древна цивилизация (11, 4–6). Този път на историческо развитие в Латинска Америка е довел до формирането на един типичен за тези страни народопсихологичен профил, в който трайно е вкоренен моделът на социални взаимоотношения, търсещи някаква облага, някаква задължителна реципрочност, който модел на поведение е и неразривна част и диктува социалната интеракция и в днешни дни, предавайки се на подсъзнателно колективно ниво. Така историко-културният фактор дава обяснение в голяма степен на силното присъствие на феномена корупция в Латинска Америка, дълбоко вкоренен в нейните традиции. Той има и други източници, които подсилват неговото влияние днес – това са всекидневните практики на социално взаимодействие, съдържащи в себе си редица компоненти. В Колумбия общественият модел на поведение разкрива множество елементи, благоприятстващи корупционните практики. Първият фактор от такъв характер е изключителната бедност на голяма част от населението, която рефлектира върху няколко типа поведенчески нагласи. Първо, готовност да се „закупи“ всякаква възможност за работа, носеща добро възнаграждение, и това не се възприема като нещо неправомерно, от една страна, поради историческите традиции, въведени от колонизаторите, да се купуват постове, и от друга, защото се възприема като борба за оцеляване. Друго измерение на корупцията, свързана с това явление, е т.нар. непотизъм, който представлява облагодетелстване с материални или нематериални облаги на роднинския и приятелски кръг. Всички изследвания сочат, че колумбийците са силно колективистки ориентирано общество и също така, че се-

мейството е сред основните ценности и приоритети на колумбийците. Следователно е логична проявата на „загриженост“ за най-близките, прилагаща се под формата на назначаването им на работа, уреждане на стипендии за обучение, даване на пари и др. като практики, целящи спасяването им от крайна бедност. Бедността предполага и други корупционни практики като например лесното „купуване“ на подкрепа от населението от страна на властимащите, като тази подкрепа може да бъде за изборни цели, за „спорни проекти“ и др. Оттук произлиза и друг фактор – липсата на публична отговорност, хората са вложили усилията си в борбата за физическо оцеляване и гражданските им права и задължения са нещо много далечно и незначително за тях. Липсата на образование също има силен резонанс върху корупционното поведение. Хората, които не са образовани или нямат достъп до информация, са лесен обект на манипулация и не е трудно да бъдат „купени“ и употребени за политически и икономически цели.

Разбира се, не цялото общество в Колумбия се състои от бедни и необразовани хора. Средната и висша класа обаче също не са застраховани от корупционни нагласи. Но разбира се, при тези представители на обществото корупцията се корени в различни фактори. Вече бе споменато, че властта корумпира, а властта навсякъде по света има едни и същи измерения, следователно и в Колумбия властимащите са предразположени към корупционно поведение. Другият фактор се дължи на повсеместния феномен глобализация. Колумбия в последните десетилетия е силно повлияна и копира обществените модели на Америка и Западна Европа и е поставила и развива успешно основите на едно консуматорско общество. А корупцията се ражда именно в икономическото и социално обсебване на хората да притежават, подсилено в Колумбия от контраста на голямата бедност, страха и липсата на сигурност. Логично, когато индивидът се бори да оцелее или респективно да натрупа все повече и повече, материалното взема превес над духовното и ценностната система търпи тежки удари, а това е много опасно явление, защото тя несъмнено е най-силната бариера пред явлението корупция. Както казва философът хуманист Андре Малро: „Третото хилядолетие ще бъде подчинено на духовността или няма да има трето хилядолетие“ (13, с. 153, вж. по-подробно Andre Malraux, *La condicion humana* 1977). Тоест основната идея е, че ако оставим да загинат моралните устои на обществото, то ще загине и самото общество.

В Колумбия съществуват и редица фактори, които по своята същност са прояви на организирана престъпност като: отвлечане на хора, наркотрафик, купуване на изборни резултати, които са престъпления с много опасен политико-икономически характер и имат пряка връзка с феномена „корупция“, нещо повече – те са една от най-опасните ѝ форми, но няма да бъдат акцент на настоящото изследване, защото предполагат една по-различна методология и перспектива за анализ.

Всички разгледани до този момент данни сочат безспорната корупционна обусловеност на социалната среда в Колумбия. В тази страна има проява на корупционни практики от всякакво естество: от „класическото“ даване на подкуп до „непотизма“ (уреждане на близки и роднини), „търговията с влияние“ (възползване от притежаването на даден ресурс за лично облагодетелстване), „конфликта на интереси“ (несъвместимост между служебното положение и частните интереси на длъжностно лице), „пране на пари“ от откупи и наркотрафик и „партийна корупция“ (посредством нерегламентирано финансиране на партиите). Корупцията в Латинска Америка (в това число Колумбия) е много широко разпространена и в този факт няма нищо случайно. Всеки индивид носи в себе си потенциалната склонност към корумпиране, защото Свръхаз-ът не може да контролира достатъчно силно страстите, егоизмът е вътре във всеки от нас и е много силна движеща сила и когато тя се съчетае с благоприятни условия в заобикалящата социална среда като историческа и културална обусловеност, слабо развита икономическа и политическа система, корупцията се превръща в масово възприет и прилаган модел на поведение. Освен всички изброени дотук фактори в Колумбия силно влияние оказват и ярко изразените социално-психологически механизми на „социална безотговорност“ и „реципрочността“. Идеята за задължителния характер на реципрочността в поведението води своето начало от ориентацията към колективизъм в колумбийското общество. За да бъде добре приет от групата, индивидът се счита за задължен да не остава „длъжник“ в своите взаимоотношения. Друг е въпросът, че в много случаи се стига до изкривяване на перцепцията за реципрочност и корупционните практики стават факт в стремежа на индивида да не остане изолиран от колектива (общността).

Психологическият механизъм на „социална безотговорност“ също е застъпен много силно поради липсата на силен институционален и обществен контрол върху гражданите, поради големите мащаби на страната и населението, малкия брой институции с не добра организация и липсата на традиции в тази насока. Отговорността някак се „размива“ в групата, а хората са фокусирани върху оцеляването си и в подобна ситуация моралните стандарти относно предопределената им социална роля биват изстласквани дълбоко в подсъзнанието на индивида. Презумпцията за безнаказаност при неизпълнение на очакваната формална роля в обществото се дължи на наблюденията за слабия резултат в борбата с все по-мощната престъпност, което дава допълнителен импулс и увереност на корумпираните индивиди.

Не подлежи на съмнение нито фактът, че корупцията има масов характер, нито, че тя е нередно и вредно за обществото явление. Много се говори и се анализират причините за възникването ѝ, нейните форми на проявление и начините за превенцията ѝ. За да бъдат достоверни всички тези анализи, те би следвало да се базират на достоверни източници. И точно тук възниква въпро-

сът за измерването на корупцията: как, посредством какви методи и изобщо възможно и надеждно ли е подобен тип изследване? Изглежда абсурдно и извън всякаква логика даден индивид да признае директно и открито своето участие в корупционни действия, вземайки предвид факта за престъпния характер на това наказуемо от закона поведение. Обикновено участниците в корупционната верига действат дискретно, прикривайки се един друг, както и следите от своите деяния. Прикритостта на техните постъпки прави невъзможно и набавянето на информация от свидетели. Следователно единствен вариант за изследване остават индиректните въпросници, проективни методики или въпросници, третиращи съдържателно такива поведенчески актове, за които е спорно дали са действително форми на корупция и попадат в споменатата вече междинна форма на корупция, подлежаща на оценка от страна на конкретната социална общност доколкото е удачно или не да бъде отнесена към корупционните практики. Пример за подобен спорен казус е актът на подаряването. В някои култури (Северна Америка и Западна Европа) даването на подаръци е (като естествено се изключват случаите на големи празници и семейния кръг) безспорен корупционен акт, като дори законово е регламентирана забраната или са регламентираны тесни рамки, в които са фиксирани допустимите стойности на подаръка. В други култури ситуацията е диаметрално противоположна. Даването на подаръци в тях е естествен израз на стремежа за поддържане на добри взаимоотношения, то е нормален и дори задължителен акт (Латинска Америка, Африка). В Колумбия размяната на подаръци е нормално следствие от силно развитата норма за социална реципрочност. В някои страни преценката, дали подаръците са корупционен акт под формата на подкуп или не, зависи от следните фактори (2, 215–216):

– подкупът се дава на служителя, преди да е извършил услугата, а подаръците след това;

– подаръците се дават доброволно, а подкупите се изискват от страна на служителя.

За съжаление нито едно от тези различия не е ясно изразено на практика. Индивидите могат да целят оставянето на отворена възможност за повторен контакт със същото длъжностно лице за друга услуга – следователно подарък, даден след извършването на една услуга, е всъщност предварително плащане за бъдещ достъп. По подобен начин възможно е искането на подкуп да е в някои случаи открито изнудване за дадена сума; често обаче подкуп може да се получи и с помощта на тактичен морален натиск (оплакване от огромно количество работа и подчертаване на специалните усилия, които служителят полага, за да разреши проблема на гражданина; или чрез тактиката на отлагане), на гражданина се казва да дойде отново след време, така че в края на краищата обърканият гражданин не е наясно дали всъщност предлага поискан му подкуп, за да си осигури справедливо отношение, или подарък в замяна на специална услуга.

Друг признак за маркиране на границата между подарък и подкуп е в това, че подаръците обикновено са малки и непарични, докато подкупите са по-го-

леми, в брой или някаква ценна стока. Въпросът, дали подаръкът е форма на подкуп, е спорен, има множество нюанси на допустимост, но при всички положения може да послужи като модел за проектиране на корупционните нагласи, защото на личностно ниво феноменът подаряване сема в себе си действието на индивидуалната ценностна система, личностната идентичност, релацията „индивидуализъм–колективизъм“ (5, с. 18). Подаряването като акт по своята същност е едно заучено поведение, изградено успоредно с развитието на индивидуалната ценностна система, личностната идентичност и ориентацията „индивидуализъм–колективизъм“. Неговото съдържание и ценността му за всеки отделен човек са съизмерими на личностно равнище с тези три фактора, а в по-широк план – от културния модел, семейството, групата на членство, работната организация, т. е. социалната среда в своята цялост (5, с. 19). За това и за целите на изследването бе използван въпросник от подобно естество, който да може да отрази както индивидуалните психически нагласи, така и социалната динамика на интеракцията.

3. Изследване на връзката между традициите на подаряването и социално-нормативните ценности и поведенчески практики

Инструментариум на изследването: Изследването бе реализирано с два въпросника – за подаряването и за ценостите. Въпросникът за подаряването включва 42 айтема, които представят типичното поведение на подаряване в дадена култура. В него съдържателно са застъпени поводите, ритуалите, социалният кръг, на кого най-често се подарява, значението на подаръците, корупцията и нормата за реципрочност. Този въпросник е създаден в Германия за целите на кроскултурално изследване между типичните обичаи за подаряване, характерни за китайската и немската култура, след това бе ползван за изследване и на българската култура преди две години, а с настоящото изследване се включва и колумбийската. Той съдържа шестстепенна ска̀ла за отговори, като в единия полюс е „абсолютно не е вярно“, а в другия – „абсолютно е вярно“. Въз основа на факторен анализ са изведени следните подскар̀али:

- реципрочност;
- внимание/предпазливост да не се нарушат нормите и културните обичаи при даване и получаване на подарък;
- отказ, как човек дава да разбере, ако не му харесва подаръкът;
- поддържане на социалната мрежа от отношения и контакти.

Въпросникът показва подходящи психометрични качества за колумбийска извадка, като коефициентът α на Кронбах е 0,84.

Въпросникът за ценностните ориентации на личността е изготвен от проф. Крум Крумов и е използван в изследвания на различни социални и професионални групи в процеса на глобална и социална промяна. Той обхваща 16 основни житейски ценности, произтичащи от класическата теория за ценностите

на Рокич, оценени посредством 5-степенна ска̀ла, тип Ликърт, със стойности, вариращи от „много ниска“ до „много висока“. Този тип ска̀ла позволява на изследваните лица да приписват стойности на всяка от изброените ценности в степенята, в която тя е важна за тях. Тази ска̀ла има предимство от психометрична гледна точка, тъй като не ограничава изследваните лица в ранжирането на определен брой ценности, принуждавайки ги да правят избор между тях.

Основната теза на настоящото изследване е, че всяка ценност има своята значимост, която варира според личностните нагласи и предпочитания, формиращи в условията и под натиска на факторите на социалната среда. Оценяват се следните ценности:

- стремеж към самоусъвършенстване и лична изява;
- уважение и признание от страна на другите;
- здраве и жизненост;
- материално благополучие;
- слава;
- лично и семейно щастие;
- приятелство и уважение;
- обществено положение (власт);
- сигурност (лична и национална);
- лек и безгрижен живот;
- професионална реализация и кариера;
- творчески принос в работата;
- свобода на личността и социална справедливост;
- непримиримо отношение към недостатъците и несправедливостта;
- стремеж към демократични промени и икономически просперитет;
- любов;
- други (възможност изследваните лица да добавят, ако смятат за удачни, и други, важни за тях ценности).

Обект на изследването:

Общият брой на участниците в емпиричното изследване е 153, съответно 65 мъже и 88 жени, чието процентно съотношение е 42,5% към 57,5%. Възрастта на изследваните лица варира от 17 до 60 години, като средната възраст на участниците е 22–23 години ($X=22,91$; $SD=7,01$). Преобладават изследваните лица в следните възрастови групи: от 17 до 30 – 87,5% (съответно от тях 35,9% мъже и 51,6% жени); от 31 до 45 – 10,4% (съответно 5,2% мъже и 5,2% жени) и в последната възрастова група от 46 до 60 години попадат само 2% от изследваните лица и те са само от женски пол.

Всички изследвани лица са с колумбийска националност, като малко над половината от извадката са студенти от различни специалности от Национален университет – гр. Богота, а останалата част са работещи в сферата на заетостта.

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	1,896	,203		9,344	,000
	VAR00022	-,125	,057	-,192	-2,174	,032
2	(Constant)	1,338	,327		4,086	,000
	VAR00022	-,123	,057	-,189	-2,171	,032
	VAR00029	,124	,058	,188	2,154	,033

a. Dependent Variable: VAR00045

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	-,565	,216		-2,614	,010
	VAR00037	,134	,058	,204	2,306	,023

a. Dependent Variable: VAR00047

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	,783	,295		2,655	,009
	VAR00029	,145	,064	,198	2,245	,027

a. Dependent Variable: VAR00049

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	-,227	,218		-1,041	,300
	VAR00037	,136	,058	,205	2,318	,022

a. Dependent Variable: VAR00050

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	,419	,300		1,394	,166
	VAR00029	,178	,066	,239	2,720	,007
2	(Constant)	-,249	,440		-,565	,573
	VAR00029	,147	,066	,197	2,214	,029
	VAR00020	,157	,076	,183	2,057	,042

a. Dependent Variable: VAR00051

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	-,184	,249		-,737	,463
	VAR00037	,183	,067	,240	2,734	,007
2	(Constant)	,306	,348		,878	,382
	VAR00037	,198	,067	,260	2,979	,003
	VAR00035	-,164	,082	-,174	-1,987	,049
3	(Constant)	-,043	,378		-,114	,910
	VAR00037	,186	,066	,244	2,829	,005
	VAR00035	-,222	,085	-,236	-2,605	,010
	VAR00006	,166	,075	,200	2,208	,029

a. Dependent Variable: VAR00052

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	1,245	,173		7,186	,000
	VAR00011	,100	,040	,223	2,534	,013

a. Dependent Variable: VAR00053

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	,907	,187		4,860	,000
	VAR00011	,152	,043	,307	3,573	,001
2	(Constant)	1,218	,215		5,675	,000
	VAR00011	,171	,042	,344	4,057	,000
	VAR00035	-,117	,043	-,231	-2,731	,007
3	(Constant)	1,073	,217		4,944	,000
	VAR00011	,130	,044	,261	2,950	,004
	VAR00035	-,139	,043	-,274	-3,246	,002
	VAR00013	,098	,037	,236	2,619	,010

a. Dependent Variable: VAR00054

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	1,166	,161		7,226	,000
	VAR00013	,095	,038	,221	2,511	,013

a. Dependent Variable: VAR00055

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	1,525	,206		7,418	,000
	VAR00025	-,145	,059	-,218	-2,477	,015
2	(Constant)	1,181	,245		4,815	,000
	VAR00025	-,188	,060	-,282	-3,131	,002
	VAR00037	,142	,058	,221	2,457	,015
3	(Constant)	,819	,302		2,710	,008
	VAR00025	-,203	,060	-,304	-3,393	,001
	VAR00037	,131	,057	,205	2,292	,024
	VAR00013	,112	,056	,173	2,002	,048

a. Dependent Variable: VAR00056

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	,622	,286		2,172	,032
	VAR00029	,134	,063	,190	2,143	,034

a. Dependent Variable: VAR00057

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	1,059	,226		4,694	,000
	VAR00029	,120	,049	,215	2,439	,016
2	(Constant)	1,351	,249		5,424	,000
	VAR00029	,139	,049	,248	2,849	,005
	VAR00035	-,113	,045	-,221	-2,534	,013

a. Dependent Variable: VAR00058

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	,289	,328		,881	,380
	VAR00008	,164	,070	,227	2,338	,021

a. Dependent Variable: VAR00059

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	1,845	,116		15,903	,000
	VAR00012	-,147	,046	-,259	-3,202	,002
2	(Constant)	1,354	,265		5,103	,000
	VAR00012	-,142	,046	-,249	-3,114	,002
	VAR00014	,106	,051	,164	2,050	,042

a. Dependent Variable: VAR00043

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	-,535	,245		-2,184	,031
	VAR00009	,132	,062	,175	2,126	,035
2	(Constant)	,340	,498		,683	,496
	VAR00009	,151	,062	,200	2,430	,016
	VAR00001	-,190	,094	-,166	-2,011	,046

a. Dependent Variable: VAR00047

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	1,814	,099		18,307	,000
	VAR00012	-,079	,039	-,167	-2,021	,045

a. Dependent Variable: VAR00048

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	1,091	,208		5,252	,000
	VAR00014	,124	,044	,228	2,801	,006

a. Dependent Variable: VAR00053

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	,769	,287		2,680	,008
	VAR00001	,155	,057	,222	2,723	,007

a. Dependent Variable: VAR00054

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	,471	,316		1,490	,139
	VAR00001	,201	,062	,260	3,215	,002
2	(Constant)	,090	,353		,256	,798
	VAR00001	,169	,063	,219	2,680	,008
	VAR00014	,119	,052	,187	2,290	,024

a. Dependent Variable: VAR00055

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	,250	,315		,794	,429
	VAR00005	,184	,066	,227	2,792	,006

a. Dependent Variable: VAR00056

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	,532	,362		1,468	,144
	VAR00001	,145	,072	,167	2,030	,044

a. Dependent Variable: VAR00057

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	1,760	,115		15,317	,000
	VAR00034	-,096	,042	-,188	-2,317	,022

a. Dependent Variable: VAR00043

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	1,719	,119		14,464	,000
	VAR00032	-,100	,045	-,180	-2,215	,028

a. Dependent Variable: VAR00055

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	1,456	,159		9,138	,000
	VAR00032	-,134	,060	-,180	-2,220	,028

a. Dependent Variable: VAR00056

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	1,210	,144		8,402	,000
	VAR00030	,084	,042	,164	2,018	,045

a. Dependent Variable: VAR00045

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	1,480	,145		10,210	,000
	VAR00040	-,102	,044	-,188	-2,321	,022

a. Dependent Variable: VAR00051

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	,952	,198		4,798	,000
	VAR00040	-,161	,060	-,216	-2,680	,008

a. Dependent Variable: VAR00052

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	1,125	,194		5,794	,000
	VAR00019	,095	,044	,177	2,182	,031

a. Dependent Variable: VAR00054

Както вече бе споменато, основното предизвикателство пред настоящото изследване бе откриване на факторите, детерминиращи нагласите към корупционно поведение, чрез опита за корелация между 42 айтема, съдържащи типични случаи на социален обмен с акцент акта на подаряване (като латентен сигнал за корупционна нагласа), и 17 базисни ценности (смятани за своеобразна бариера за корупционните актове), по дефиниция валидни за различните националности и култури. Базисната теза се позовава на твърдението, че социалната среда влияе върху ценностната система на индивида, като усилва или притъпява значимостта на отделни ценности, което респективно резултира във възникването на про- или антикорупционна предиспозиция у индивида. Нагласите и убежденията на личността, формирани при междуличностните взаимодействия (в конкретния случай тези, свързани с подаряването), повлияват в различна степен отделните ценности и обратно.

Така например се допуска, че поведението, ориентирано към изграждане и поддържане на социалната мрежа от контакти, ще корелира силно с ценности като „сигурност“, „уважение и признание от страна на другите“, „обществено положение“, „стремеж към самоусъвършенстване и лична изява“ и „слава“. От друга страна, може да се предположи, че поведението, фокусирано в предпазливост да не се нарушат социалните норми и културни обичаи, ще се свърже с ценности като „непримиримо отношение към недостатъците и несправедливостта“, „свобода на личността и социална справедливост“ и „приятелство и уважение.“ Логично следва допускането, че реципрочността ще корелира позитивно с ценности като „материално благополучие“, „обществено положение (власт)“, „уважение и признание от страна на другите“.

Предварително се допуска, че всяка една от многото вариации на подаряването, представени като поведенчески акт на социална размяна, ще повлиява само част от изброените ценности и по-точно универсалните ценности ще бъдат модифицирани от конкретния поведенчески акт в своята цялост, частично или изобщо няма да бъдат повлиявани. За да се разкрие същността на тази дълбока и многоаспектна връзка на емпирично ниво, бе направен регресионен анализ (по метода на стъпковата регресия). Резултатите от него разкриват някои много интересни тенденции и специфики на колумбийската извадка. Тези, които имат особена значимост, ще бъдат разгледани по-обстойно и по отделно,

но общото впечатление е, че социалната среда оказва силно, детерминиращо влияние върху корупционните нагласи, изразено в случая чрез въздействието на отделните аспекти на подаряването върху ценностната система на индивида, а оттам и върху нагласата за социална приемливост или отхвърленост на определени модели на поведение.

Първият (и най-обемен откъм съдържание) фактор „реципрочност“ при подаряването, съдържащ в себе си очакването да се получи някакъв дивидент в замяна на вложената „инвестиция“, изгражда силни връзки с няколко ценности. Единствено потвърдена от предварително издигнатите хипотетични връзки между реципрочността и изброените ценности се оказва тази с „общественото положение и власт“ (представено с най-силно застъпеното твърдение „В Колумбия е важно да имаш много приятели, за да се чувстваш сигурен“: $\beta = 0,205$, $p < 0,05$), показваща нагласата за стремеж към обграждане с приятели, като се купува тяхната подкрепа. Целта е постигане на обществено положение благодарение на подсиурената мощна подкрепа. Изненадващо другата ценност, която бе предвидено, че се повлиява от реципрочността и има пряка връзка с предходната ценност, е „материално благополучие“. Това може да се тълкува като факт, че колумбийците не измерват общественото положение само с финансови аспекти, а и с други придобивки като престиж и възможност да влияеш на другите. Като потвърждение на тази интерпретация идва корелацията на реципрочността с ценността „слава“. Интересен е фактът, че отново с най-високи стойности е айтемът „В Колумбия е важно да имаш много приятели, за да се чувстваш сигурен“: $\beta = 0,204$, $p < 0,05$.

Идеята, че многото приятели са в основата на постигането на обществено положение, власт и слава, а не на лично и семейно щастие, лек и безгрижен живот, любов (все ценности, с които традиционно се свързва приятелството), говори, че или изследваните лица под „приятели“ са визирали хора, които харесват, одобряват и са готови да подкрепят, или че приятелите са, за да бъдат ползвани като трамплин към властта. И в двата случая факт е наличието на една изкривена ценностна система, защото несъмнено е неетичен подходът с „купуването“ на благоволенieto на приятелите или измерване на взаимоотношенията с тях в рамките на реципрочността. В подкрепа на този извод е резултатът на отхвърляне на предварително очакваната връзка с ценността „уважение и признание от страна на другите и връзката на реципрочността с ценността „приятелство и уважение“, представена посредством най-силно застъпеното твърдение „В Колумбия подаръците заздравяват приятелските взаимоотношения“: $\beta = 0,198$, $p < 0,05$. Това е безспорен пример за меркантилна нагласа в колумбийското общество, която е отключващ фактор за корупционно поведение и има своите корени в социалната среда, в която живеят колумбийците, среда, където цари несигурността, породена от социоекономически, политически и исторически фактори, които

провокират изграждането на индивидуални защитни механизми (в случая „купуване на подкрепа“). Друго потвърждение на тези твърдения е връзката между реципрочността и ценността „сигурност“ (лична и национална) и отново най-силно застъпеното твърдение „В Колумбия подаръците заздравяват приятелските взаимоотношения“: $\beta=0,197$, $p<0,01$. Тази тенденция се разпростира дори на по-високо ниво – според колумбийците реципрочността като модел на поведение подсигурява и „професионалната реализация и кариера“ (В Колумбия подаръците често служат за създаване на значими отношения: $\beta=0,223$, $p < 0,05$).

Алогично е силното влияние на фактора реципрочност върху такива ценности като „свобода на личността и социална справедливост“ ($\beta=0,221$, $p < 0,05$) и „стремеж към демократични промени“ ($\beta=0,190$, $p<0,05$). Това влияние води до деградирането и изпразването от съдържание на тези ценности, подкопаването на моралните устои на обществото и до тласък към различни форми на девиантно поведение, част от което са и корупционните практики. Предвид анализирания дотук тенденции стават разбираеми и логични връзките между реципрочността и ценностите „лек и безгрижен живот“ (В Колумбия е задължително, когато получиш подарък, да направиш и ти подарък в подходящ момент: $\beta =0,200$, $p<0,01$; В Колумбия човек се чувства задължен на някого, ако е приел подарък от него: $\beta=0,244$, $p<0,05$; В Колумбия е важно да имаш много приятели, за да се чувстваш сигурен: $\beta=0,244$, $p<0,05$), като по този начин се разкриват за сетен път калкулативната насоченост в интеракциите на индивида и неговата перцепция за добросъвестност в отношенията – измерване на даденото и взетото; и ако може да се постави знак на равенство, то това е предпоставка за спокоен и лек живот и ценността „непримиримо отношение към недостатъците и несправедливостта“: $\beta= -0,304$, $p<0,05$, т. е. липсата на реципрочност, води до несиметрични, несправедливи отношения между индивидите. Тези прояви на двоен стандарт в морално отношение са опасна тенденция. Оказва се, че за колумбийците е допустимо да „купиш“ многото приятели, гарантиращи сигурността на индивида, но е неприемливо да останеш длъжник във взаимоотношенията си с тях. Като обобщение на този фактор може да се направи изводът за силно наличие на феномена корупция, като се изхожда от приетото за нормална поведенческа стратегия даване на подаръци с цел гарантирането на социалната позиция, власт и сигурност на индивида.

Вторият фактор, наречен внимание/предпазливост да не се нарушат нормите и културните обичаи при даване и получаване на подаръци, също демонстрира влияние върху конкретни ценности. Потвърди се първоначалната хипотеза за влияние на този фактор върху ценностите: „непримиримо отношение към недостатъците и несправедливостта“ ($\beta =0,227$, $p<0,05$) и „свобода на личността и социална справедливост“ (В Колумбия на добър приятел се подарява подарък за рожден ден ($\beta=0,219$, $p < 0,05$) и В Колумбия е прието да се правят

подаръци и на началниците ($\beta=0,187$, $p<0,05$). Тоест в разбирането за социална справедливост, освен да почетеш по определен повод приятелите, в нормите и обичаите влиза и правенето на подаръци на висшестоящите без повод, което е една латентна форма на корупционни нагласи, а когато бъде свързана с тенденциите, очертани от фактора реципрочност (където бе разкрита важноста на „купуване“ благоразположението на околните), корупционната нагласа придобива статута и размерите на съвсем реални и открити корупционни актове. Потвърждението идва и с прякото влияние на фактора внимание да не се нарушат нормите и обичаите на подаряване върху ценността „професионална реализация и кариера“ (отново твърдението В Колумбия е прието да се правят подаръци и на началниците: $\beta=0,228$, $p<0,05$). Следователно „вниманието“ към началника не е просто изпълняване на културните традиции и израз на нормален жест към околните, а калкулиран ход, носещ потенциални бъдещи облаги. Допълнителна яснота в хипотезата за калкулираните ползи внася корелацията на фактора с ценността „слава“ ($\beta=0,200$, $p<0,05$). Маската на безкористност в действията на индивидите, продиктувани от културните норми и обичаи, бива развенчана от липсата на корелация между фактора и ценността „приятелство и уважение“. Ако действията на индивида нямат подтекст, то „нормата“ и „традициите“ ще бъдат спазвани при отношенията с приятелите.

Факторът се свързва и с ценността „стремеж към демократични промени и икономически просперитет“ ($\beta=0,167$, $p<0,05$), в която връзка отново се проектира корупционната нагласа, прикрита зад психологическата потребност социална желателност. Изпълнявайки културно предопределените норми и обичаи, индивидът се интегрира в групата, печели приемане и одобрение от страна на околните и така подsigурява своя успех и възможности за достигане на статут, осигуряващ и евентуален икономически просперитет. Това е в разрез с принципите на първата част на ценността (стремеж към демократични промени), което е поредното доказателство, че социалната среда модифицира ценностите.

Друг фактор с голямо значение е „отказът от подаръци“, т. е. как човек дава да се разбере, че не харесва подаръка. Той оказва влияние върху три от посочените ценности:

– стремеж към самоусъвършенстване и лична изява (В Колумбия подаръците не се приемат, ако не бъдат харесани ($\beta=-0,188$, $p<0,05$). Обратната връзка показва, че индивидът, целейки да избегне лошото впечатление у околните, не отхвърля подаръци – дори те да не са му по вкуса. Тук прозира стремеж на личността да се хареса на всяка цена, като по този начин се инвестира в бъдеща подкрепа, осигуряваща влияние, което е своеобразен тип корупционно поведение. Развитие на тази хипотетична теория може да се търси и в обратната връзка на фактора с „непримиримото отношение към недостатъците и несправедливостта“ ($\beta=-0,180$, $p<0,05$). Тоест дори индивидът да възприема дадено отношение (респективно подарък) като неадекватно или несправедливо, той

не го отхвърля. Една потенциална причина за това е запазване на добрия тон и отношения на всяка цена с оглед калкулиране на сегашни или бъдещи ползи от запазване на тези взаимоотношения.

Отказът от подарък показва обратна връзка и с ценността „свобода на личността и социална справедливост“ ($\beta = -0,180$, $p < 0,05$). Смята се за социално неприемливо отхвърлянето на подарък, което на повърхностно ниво би могло да се свърже с наличието на колективистка нагласа в колумбийското общество, но като се отчита присъствието на феномени от рода на „социална безотговорност“ и „деиндивидуация“, съжителстващи с колективизма, се навлиза на едно по-дълбоко ниво на анализ, разкриващ къде се корени нежеланието да се развалят взаимоотношения; определящ е не колективизмът, а добре пресметнатите интереси, което е безспорен симптом за корупционни нагласи.

Четвъртият фактор и връзките, в които влиза, може да потвърдят или отхвърлят голяма част от издигнатите до момента предположения и заключения. Този фактор е озаглавен „поддържане на мрежата от контакти“ и разкрива доколко конкретният индивид използва акта на подаряване за изграждане на социални връзки.

Регресионният анализ показва, че факторът рефлектира върху четири базисни ценности:

– „здраве и жизненост“ – за физическото и психическо здраве и дух на всеки човек е важно да не бъде изолиран, да има своя собствена среда, в която да е добре приет, да се чувства комфортно. Тази среда представлява неговата мрежа от контакти. Важен е въпросът, какви методи използва индивидът за създаването и поддържането ѝ. Тя може да се базира на общи познания, занимания, интереси, симпатия. Основен прием на колумбийското общество е изграждането и поддържането на такива мрежи, изградени приоритетно въз основа на материалните интереси, което прозира и в най-значимото твърдение (В Колумбия човек е доволен, ако познава много хора, които му дължат услуги: $\beta = 0,164$, $p < 0,05$). Още по-явно и недвусмислено е посланието, лежащо в основата на корелацията между този фактор и ценността „сигурност (лична и национална)“ – В Колумбия подаръците за непознати често имат елемент на корупция ($\beta = 0,188$, $p < 0,05$). Това показва, че общественото мнение в Колумбия не възприема корупционния елемент в подаръците за непознати като вреден нито за личната, нито за националната сигурност.

Поддържането на мрежата от контакти се свързва с обратен знак с ценността „лек и безгрижен живот“, което може би се дължи на идеята, че не е лесно индивидът постоянно да е отговорен да не пропусне „подсигуряването“ с адекватна отплата на всеки член от неговото обкръжение с цел изграждане на добри взаимоотношения в мрежата.

Последната корелация на фактора е с ценността „творчески принос в работата“, която на пръв поглед изглежда нелогична и не на място, но системният анализ на получените до момента резултати и връзки води до разбирането

на идеята, че поддържането на мрежата от социални контакти, „купуването“ на тяхната безрезервна подкрепа дава възможност на индивида да експериментира непопулярни и нестандартни методи, без страх от съпротива или санкции от страна на околните.

Аспекти на подаряването

ЦЕННОСТИ	Реципрочност	Внимание да не се нарушат нормите	Отказ на подарък	Поддържане на мрежата от контакти
Стремеж към самоусъвършенстване и лична изява		-0,249	-0,188	
Здраве и жизненост	-0,189			0,164
Слава	0,204	0,200		
Лично и семейно щастие		-0,167		
Приятелство и уважение	0,198			
Обществено положение/власт	0,205			
Сигурност (лична и национална)	0,197			-0,188
Лек и безгрижен живот	0,244			-0,216
Професионална реализация и кариера	0,233	0,228		
Творчески принос в работата	0,261	0,222		0,177
Свобода на личността и социална справедливост	0,221	0,219	-0,180	
Непримиримо отношение към недостатъците и несправедливостта	-0,304	0,227	-0,180	
Стремеж към демократични промени и икономически просперитет	0,190	0,167		
Любов	0,248	0,180		
Други	-0,221	0,258		

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Настоящото изследване предложи един теоретичен обзор на феномена „корупция“, неговата типология и прояви. На тази основа бе издигната и хипотезата за ролята на социалната среда ката основен детерминант, формиращ корупционните нагласи и проявления в индивидуален план. Това предположение бе обстойно анализирано и подложено на експериментална проверка. Изборът на Колумбия за изследвана страна е целенасочен и обясним предвид динамиката на социалните процеси, историческите, политически и икономически предпоставки, културна обусловеност и всеизвесността на силното присъствие на феномена корупция в тази обществена среда. Използваният инструментариум за изследване се оказва подходящ предвид спецификата на изследваното явление: то е отклонение от нормите за поведение, подлежи на санкция и затова е трудно за изследване във връзка с проявата на потенциални съпротиви у индивидите да признаят нещо, компрометиращо тяхното поведение и личностен авторитет. Именно поради тези опасения за възможни защитни механизми у изследваните лица, които биха предизвикали социално желателни отговори и оттам изкривяване на резултатите, подходящо бе прилагането на въпросник, включващ акта на подаряване в неговите различни аспекти. Той предполага, от една страна, по-честна и открита позиция поради факта, че колумбийската култура не третира подаряването като проява на корупционна практика (то е в унисон с традициите) – по този начин „сваля маските“ и минимизира страха от санкции у индивидите, а от друга страна, проектира ясно корупционната predisпозиция чрез връзката между конкретните форми на подаряване и ценностната система (отразена във въпросника за ценности). Резултатите от тези връзки потвърдиха определящото влияние на социалната среда (в съвкупността и комбинацията от изграждащите я фактори) върху избора на поведенческа стратегия (в случая корупционно поведение) в индивидуален план. Този психологически по своята същност механизъм се нарича интериоризация (възприемане и усвояване от външната среда на определен модел и превръщането му в част от индивидуалната ценностна система) и конкретно в тези условия е осъществим благодарение наличието и въздействието на други психологически явления като ориентация към колективизъм, стремеж към афилиация, търсене на егоидентичност и социална безотговорност.

Както бе предположено, характеристиките на социалния контекст, в който индивидите реализират междуличностната интеракция, са формирали у тях силна ориентация към очакване на реципрочност в отношенията с околните и стремеж към поддържане (на всяка цена и с помощта на всякакви средства) на мрежата от социални контакти с цел подсигуриране на обществена позиция/статут, власт, влияние, материална обезпеченост, които тенденции недвусмислено разкриват и потвърждават корупционните нагласи на индивидите.

Тези резултати предоставят възможност за една различна перспектива за анализ на феномена корупция, походите и предпоставките за неговото възникване и развитие, както и за определящото влияние на редица фактори по посока на неговото потенциално модифициране и контролиране, целящи превенция на негови бъдещи прояви, застрашаващи социалния ред и функциониране на социалната система.

ЛИТЕРАТУРА

- Сотиров, В., Рупчев, Г. (1999). Международни актове за противодействие на корупцията. Коалиция 2000. Информационен център на Съвета на Европа. С.
- Корупцията в парламентарната практика и законодателния процес. Коалиция 2000. Сб., съст. Дайнов, Е., Малинов, С. (1999). Център за социални практики. С.
- Икономическата цена на корупцията. Коалиция 2000, сб., съст. Виденова, А. (1999). Център за икономическо развитие. С.
- Иванов, А., А. Нончев, А. Тодоров, Б. Славчев и др. (2000). Антикорупция. Коалиция 2000. Учебно помагало. С.
- Крумов, К., Й. Шнайдер, Сн. Илиева, Й. Цветкова, В. Витанова, Д. Иванова (2005). Личностни детерминанти на корупцията: социално-психологическо изследване. Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, С.
- Динкова, Д., П. Матеев (2001). Информационните технологии срещу корупцията. Коалиция 2000. Фондация приложни изследвания и комуникация. С.
- Корупция и антикорупция (2003). Сб. Център за изследване на демокрацията. С.
- Бояджиев, Г., Е. Ценков, К. Добрев (2004). Корупцията в 100 отговора. Коалиция 2000. Фондация „Гражданска връзка“. С.
- Нончев, А., Е. Ценков, П. Илиев, Е. Ананиев, Я. Янакиев, Н. Йорданов (2004). Корупционни практики и превенция на корупцията. Център за изследване на демокрацията. С.
- Чисто бъдеще. План за действие срещу корупцията (1998). Коалиция 2000.
- Guillermo, M. (2003). La corrupción en Mexico una resistencia cultural. Tolteyacoyol.
- Galarza, N. (1999). Etica y corrupción. Estudio de casos. Programa Responsabilidad/Anti_corrupcion en las Ameritas de USAID.
- Gonzalez, E. (2005). Corrupción. Patología colectiva. Instituto Nacional de administración pulica. Mexico.
- Propuesta de una politica de Estado para el control de la corrupción. El gobierno de Colombia (2005).
- Lopez, C. (1995). Corrupción, etica y democracia en la corrupción politica. Editorial Icaria.
- Klitgaard, R., Maclean, A. Lindsey Paris, H. (2001). Corrupción en las ciudades. Santa Cruz, Aguilar.
- Heidenheimer, A. J. (1989). Perspectives on the Perception of Corruption et. al. Political corruption, Transaction Publisher (p. 149–164).
- Gillespie, K., G. Okruheik. The political dimensions of corruption cleanups. A framework for análisis, Comparative Politics (1991, бр. 3).
- Alatas, S. (1990). Corruption its Nature, Causes and Consequences. Aldershot, Avebury.
- Horowitz, I., K. Bordens (1995). Social Psychology. Mayfield Publishing Company, Mountain View, CA94041.
- Triandis, H. C. (1995). Individualism and collectivism. Boulder, CO. Westview.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Книга Психология

Том 100

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE DE PHILOSOPHIE

Livre Psychologie

Tome 100

ПСИХОАНАЛИТИЧНА ОЦЕНКА НА ДВОЙКИ – НЯКОИ НЕСЪЗНАВАНИ ФЕНОМЕНИ ВЪВ ФУНКЦИОНИРАНЕТО НА ДВОЙКАТА

ЕЛЕНА БОЖИНОВА¹

Елена Божинова. ПСИХОАНАЛИТИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ПАР – НЕКОТОРЫЕ ФЕНОМЕНИ В ФУНКЦИОНИРОВАНИИ НА ПАРЫ

Этот текст рассматривает аспекты психоаналитического понимания бессознательных процессов, которые помогают выбрать партнера и установить интимные отношения в паре. Также представлены возможности результатов такого рода понимания в клинической ситуации в умственной деятельности как каждого из партнеров так и пары в целом. Текст основан на принадлежности автора к школе психоанализа „отношения объектов“ (object relation). Некоторые из основных концептов этой теории позволяют нам понимать пару как отношения с внутренними и внешними объектами и осознавать мыслительные бессознательные процессы партнеров. Есть также краткое описание происхождения школы „отношения объектов“ и некоторых основных концептов, как: проективная и интроективная идентификация, параноешизоидное и депрессивное положение, нарциссизм как в контексте каждого из партнеров, так и пары. Также рассматриваются такие понятия, как: самоопределение, самостоятельность, интимность и принуждение в паре, выбор партнера и качество отношений, а также характеристики трансференции и контратрансференции.

Elena Bojinova. PSYCHOANALYTIC ASSESSMENT OF COUPLETS – SOME UNCONSCIOUS PHENOMENA IN COUPLE FUNCTIONING

This text aims at reviewing aspects of the psychoanalytical understanding of unconscious processes, which play a part in choosing a partner and establishing an intimate relationship in the couple. The opportunities this kind of understanding provides, in the clinical situation, for assessing mental functioning of individual partners and in the couple are also presented. The text is based on authors belonging to the object relation school of psychoanalysis. Some of the basic concepts in this

¹ Докторант Клинична психология, ФФ.

framework allows us to think about the couple in terms of relationships with internal and external objects and understand the unconscious processes in the minds of the partners. There is a brief account of the origins of the object relation school, as well as some of the basic concepts – projective and introjective identification, paranoi-schizoid and depressive position and narcissism in the context of the individual and of the couple. Also reviewed are issues such as identity, separateness, intimacy and intrusiveness in the couple, partner choice and the quality of relationships, as well as characteristics of the transference and countertransference.

УВОД

Целта на този текст е да направи преглед на психоаналитичното разбиране за част от несъзнаваните процеси, които играят роля във избора и изграждането на връзка в партньорската двойка и възможностите, които това разбиране дава в клинична ситуация за оценка на типа функциониране на партньорите индивидуално и на типа връзка между тях. Разбира се, не е възможно да се опишат всички несъзнавани феномени, които протичат както индивидуално, така и в двойката, както и не е възможно да се представи цялото многообразие от школи, мислещи за двойката и определящи себе си като принадлежащи в психоаналитичната парадигма. Тук фокусът е върху школата на обектните отношения и разбирането, което авторите в нея дават за ранните (инфантилни) части на личността, доколкото тъкмо поради това, че са дълбоко инфантилни, те предоставят достъп до несъзнаваното функциониране на човек, природата и качествата на връзките му с вътрешните и външните му обекти и оттам до динамиките в отношенията в двойката. Друга причина за този избор (освен личните предпочитания на автора) е и възможността за разбирането на преноса и контрапреноса в ситуация на консултиране или психотерапия и използването на това разбиране като основен инструмент за оценка и терапевтична работа.

Нарцистични отношения с обекта и нарцистични обектни отношения

Генезисът на това, което по-късно бе наречено „теория на обектните отношения“, се появява в рамките на откритието на Фройд на механизмите на преноса. Чрез клиничната си работа той става наясно с интензивността на чувствата, преживявани от пациента към терапевта. Това откритие на преноса поставя изследването на връзките на пациента в центъра на психоаналитичната теория и практика.

Следвайки първоначалното си разбиране за преноса, Фройд започва да се интересува от клиничните и теоретични проблеми, свързани с хомосексуалността и параноидната психоза. Макар че се основава на биографични и автобиографични данни, а не на клиничен опит, Фройд казва, че тези хора не могат да формират пренос. Според него това се дължи на „оттеглянето от външния

свят – от хората и нещата“, който ги прави „недостъпни за усилията на психоанализата“ (1914 г.). Той използва биографичното изследване на Леонардо да Винчи, за да илюстрира как отношението с реалния външен обект е потиснато, и селфът е взет като модел, по чиято прилика се избират любовните обекти (1910). Това състояние на ума Фройд нарича „нарцисизъм“.

Проективна идентификация

За да разграничи тази многопластовост и сложност на преживяванията, М. Клайн развива разбирането на Фройд за защитните механизми и описва т. нар. шизоидни защитни механизми, обръщайки специално внимание на проективната идентификация (1946, 1955), която в нейното разбиране е примитивна фантазия на отцепване и проектиране на части от селфа и вътрешните обекти и идентифицирането с тях, като че ли те се намират в друг човек. Този концепт е значително развит и за много автори е централен в разбирането на човешките отношения. Блон например пише, че „връзката между пациент и аналитик или бебе и гърда е механизмът на проективна идентификация“ (1959). Той говори и за начините, по които човек може в реалността да накара друг човек да преживее и/или да се държи в съзвучие с фантазиите на проективната идентификация. Въпреки че съществува дебат около това, дали трябва да се използва един и същи термин за защитните (евакуиращи) процеси (Клайн) и за това, което е разбирано като основата на средствата за общуване и психично удържане (Блон), няма съмнение, че проективната идентификация е клинично и теоретично значим концепт.

Причината за това е, че за много автори проективната идентификация се оказва ключова в разбирането както на интерперсоналните, така и на интрапсихичните обектни отношения. Клиничното изследване на нарцисизма и нарцисистичните връзки с обекти показва, че привидната дихотомия – както теоретично, така и клинично, между интрапсихичното и интерперсоналното, между вътрешния и външния свят може да бъде надценена. Психоаналитичната работа – индивидуално и с двойки – ни припомня постоянно за екстернализацията на интрапсихични образи и фантазии в отношенията с другите.

Според Бети Джоузеф проективната идентификация е психичен механизъм, който е както интрузивен, така и средство за комуникация. Тя пише: „Често е трудно да се изясни дали във всеки даден момент проективната идентификация е основно насочена към комуникиране на състояние на ума, което не може да бъде вербализирано от пациента, или е насочено повече към навлизане и контролиране или атакуване на аналитика или дали и двата елемента са активни и трябва да им се обърне внимание.“ Тя продължава, казвайки, че ако можем да я разбирате, „проективната идентификация е по природа вид комуникация дори в случаите, когато това не е нейната цел или намерение“ (Joseph 1987).

Както Клайн я дефинира в началото, проективната идентификация е разбрана като несъзнаван примитивен защитен механизъм, при който части на селфа и вътрешните обекти са отцепени и проектирани в обект, който след това се преживява като притежаващ проектираните характеристики. Това е omnipotentна фантазия: тя включва доминирането на обекта и отричането на отделеността, а следователно и объркване на идентичността. Става ясно, че ако части от селфа са във фантазията, отцепени и проектирани в обект, с който след това селфът се отнася (свързва) като притежаващ проектираните характеристики, то проективната идентификация е описание на процес на нарцистична идентификация.

Както пише Щайнер, „Едно от последствията на проективната идентификация е, че субектът се свързва с обекта не като отделен човек със собствените си характеристики, а като че ли се свързва със себе си. Той може да игнорира аспекти на обекта, които не съвпадат с проекциите, или може да контролира и принуди или убеди обекта да отиграе ролята, изисквана от него“ (Steiner 1993).

Bion (1959) и Rosenfeld (1971) са едни от авторите, които пишат за комуникативния потенциал на проективната идентификация. Според тях човекът, който извършва проективната идентификация, несъзнавано прави така, че да предизвика у реципиента на проекцията чувства, отговарящи на тези, които са проектирани. Бион предложи идеята за контейнер/съдържимо, описвайки годностите на майката или психотерапевта да приема, обработва и дава смисъл на това, което е проектирано.

Тези развития показват, че проективната идентификация не е само omnipotentна фантазия, а че както Britton пише, пациентът „предприема стъпка да *осъществи* фантазията си... чрез предизвикване или провокация на преживявания в аналитика чрез ... вербално и невербално поведение ... давайки възможност за примитивна форма на комуникация“ (Britton 1992).

Следователно се развива по-дълбинно разбиране за начините, по които например клиентът в терапия или партньорът в двойката се вълечат във или отиграват аспекти на отношенията с вътрешните си обекти в природата на техните интеракции.

Например в психотерапевтичната връзка Segal (1977) говори за начините, по които пациентът „прави неща“ на терапевта, а Sandler (1976) говори за това, че пациентът „подвежда“ терапевта в това да отиграва определена роля по начин, който се отразява на терапевта. Betty Joseph описва как пациентът „съзнавано и несъзнавано структурира аналитичното взаимоотношение“, въвличайки терапевта в процеса и по този начин „прави видима природата на техния (вътрешен) свят“ (Segal 1989). Brenman Pick обобщава това клинично разбиране, като подчертава, че „да се предполага, че не сме повлияни от (пациента – б.м.), би представлявало не неутралност, а фалшивост или недостъпност“ (Brenman Pick 1985).

Spillius обобщава тези теоретични и клинични развития и пише, че от клинична гледна точка сега ние имаме три начина за използване на концепта на проективната идентификация: Клайнианския начин, който подчертава защитната и евакуативна функция; начина на Бион, който поставя комуникативната функция, и свързаната с него концепция на Джоузеф, която подчертава натиска, който несъзнавано е оказван върху терапевта да отиграва по начин, който е консистентен с проекциите на пациента (Spillius 1992). Очевидно е, че приемането и евентуалното осъзнаване на това, което пациентът проектира, създава комуникативна връзка между терапевт и пациент (а така също, макар и много по-неосъзнато, между двама партньори в интимна връзка).

По отношение на интимните отношения в двойката влюбването може да бъде мислено като един от най-впечатляващите примери за пренос. Взаимната чувствителност и приемането на преносните им проекции можем да кажем, че съставляват привличането и привързаността между тях и по този начин – знанието им един за друг.

Ruszczynski смята, че този комуникативен потенциал зависи и същевременно е продукт на интрузивността на проективните процеси. Опитът от клиничната му практика като брачен консултант показва, че проективният процес, който играе такава важна роля при създаването на съвместимост между партньорите, разчита на взаимните проективни идентификации, намирайки точка на резонанс в партньора, имаща за резултат колизията, в която и двамата партньори се познават, която създава отношението в двойката. Авторът използва тук думата „познание“ в смисъла на Бион, отнасяща се не до интелектуалното познание, а до преживелищното познание на другия.

Нарцистични отношения с обекта и нарцистични обектни отношения

Един тип двойки, за които ще става въпрос тук, често се обръщат към психотерапевта не със специфичен проблем или симптом, а по-често с продължаващо от дълго време чувство на взаимна фрустрация, антагонизъм и дълбоко разочарование. Често е необяснимо какво ги е държало заедно през годините и защо търсят терапия в този момент. Изглежда, между тях не е имало преживяване за взаимно уважение и обич, а по-скоро дистанцираща студенина, „отнесеност“ или самодостатъчност. Или обратно, може да има състояние на объркана (слята) заедност, която е също толкова незадоволителна, без никакво истинско преживяване за индивидуалност или здравословна отделеност. И двамата съобщават, че са се чувствали доминирани от нуждите на другия, като всеки се оплаква, че е бил игнориран от партньора. Много често вместо загриженост има обвинение и обезценяване на партньора. В същото време е възможно да има несъзнаван ужас при мисълта, че нещо между тях не е наред. Понякога този ужас става съзнаван. Много подобни двойки осцилират непредвидимо между отчуждеността и слятата заедност.

Професионално, социално и материално някои от тези двойки могат да са „успешни“, като фрустрацията и чувството за провал остават в рамките на брачните отношения. За други раздразненото разочарование се разпростира над всички аспекти от живота им. В историите им се среща модел на поддържане на (психичното) статукво на всяка цена. Това може да са магически изглеждащи „справяния“ с трудности, раздели, загуби и най-вече кризи в отношенията им. Изглежда, като че тези двойки са доминирани от психична организация, която налага съгласието като основния аспект на отношенията им. Различия, амбивалентност или конфликт изглеждат напълно извън способностите им за удържане. Чрез процес на взаимна проективна идентификация с идеализиран вътрешен образ на отношенията тези двойки създават обектни отношения, които поддържат усещането им за равновесие, но са нереални и деструктивни като резултат (вж. бракове по типа „кукленска къща“ – Meltzer; по-долу в статията се разглеждат нарцистичните обектни отношения). Често няма никакво усещане за любопитство към партньора (или към терапевта), но може да се появи чувство за контролиране и навлизане в другия. Границите стават объркани или неясни: какво принадлежи на селфа и какво на другия, става трудно за разграничаване, като позитивни или негативни аспекти на другия стават обект на идентификация и дори идеализация. Поради разпределянето на различни части на селфа и другия чрез процесите на отцепване и проективна и интроективна идентификация подобни отношения могат да са нестабилни, ако не се поддържат ригидно. Ако взаимният контрол и фиксираност чрез тези шизоидни защитни механизми не се случи, има преживяването, че психичното равновесие и дори психичното оцеляване са под заплаха. За много от тези двойки това, което има най-голямо значение, е да има съгласие – всеки конфликт, амбивалентност или чувство за загуба или несигурност са абсолютно отречени.

Често в работата с двойки, които показват масирано използване на тези защитни механизми, е трудно да се запази способност за подходяща отделеност: професионалистът се чувства въввлечен, контролиран или разстроен от отношенията си с тях. Коментарите и интерпретациите биват игнорирани, обезценени или атакувани. В същото време някои от тях са „отвлечени“ и повтаряни по-късно, често в изкривен вид, който подменя казаното, или пък професионалистът става обект на взаимната идеализация на партньорите и бива съблазняван от нея.

Бедността на отношенията в подобни двойки и придружаващите ги клинични проблеми често поставят въпроса, дали брачната психотерапия е подходяща за тях. Единият или и двамата партньори могат да отговорят на критериите за нарцистично или гранично личностово разстройство. Някои автори (Stanley Ruszynski) твърдят, обратно на разпространеното мнение, че при тези хора обектните отношения са твърде бедни или дори липсват, че те са в отношения, които обаче са патологични по своята структура. Парадоксално, по-

добни обектни отношения са несъзнавано конструирани и поддържани тъкмо с цел избягването или побеждаването на това, което ще се изисква и ще се появи при по-здрави обектни отношения. Връзката има цел и смисъл и за двамата партньори, макар че целта и смисълът ѝ са значително повлияни от по-примитивните части на личността.

Тезата тук е, че нарцисличните обектни отношения се коренят в тревожностите, защитите и видовете обектни отношения на параноидно-шизоидната позиция, в рамките на която проективната идентификация играе ключова роля. Поради това че във всички хора и във всички отношения има постоянно движение между по-примитивната параноидно-шизоидна позиция и по-зрялата депресивна позиция, параноидните тревожности е вероятно да бъдат събудени понякога във всички хора и във всички двойки. Ако това е така, нарцисличното свързване с обекта – базирано на процесите на отцепване и проективна идентификация – трябва да бъде мислено не само като дискретно и силно патологично състояние, а като състояние, което е вероятно да се прояви повече или по-малко като „острови“ на взаимодействие във всички отношения на интимност. Тогава как разграничаваме нарцисличното отношение към обекта и нарцисличните обектни отношения?

Параноидно-шизоидна и депресивна позиция

Ако всички човешки взаимоотношения са до някаква степен конструирани на основата на проективна идентификация, с проектирани части на селфа и вътрешните обекти, влияещи върху образа и природата на и следователно върху връзката с другия, трябва да приемем, че всички обектни отношения са отчасти нарцислични. Важното тук е степента, гъвкавостта и силата на проективната идентификация. Ако по-примитивните защити на отцепване и проективните процеси доминират природата на взаимоотношенията, подобни отношения с обекта ще бъдат в по-голяма степен нарцислично структурирани. Ако има по-малко отцепване и ако проективната система е по-гъвкава, като по този начин позволява отдръпването на проекциите, тогава природата на връзката ще бъде основана повече върху реалността на селфа и на другия.

Параноидно-шизоидната позиция включва персекуторни и параноидни тревожности, както и по-примитивните защити като отцепване, проективна идентификация, отричане, идеализация и обезценяване; следователно обектните отношения са с частични обекти, като отцепването и проекциите продуцират отричане на отделеността и объркване на границите на егото.

Депресивната позиция включва повече депресивни тревожности, включително загриженост и вина, а защитите срещу раздялата са повече манийни и obsesivни, като изтласкването заема мястото на отцепването; а обектните отношения като цяло са по-скоро основани на разпознаването на селфа и на дру-

гия като цял и отделен обект с неизбежното толериране на амбивалентността, която това разпознаване изисква.

Тъй като тези констелации от тревожности, защиты и видове обектни отношения описват състояния на ума, а не стадии на развитие, съществува вероятността – по-скоро е твърде вероятно – да има флуктуации между двете позиции според тревожностите, продуцирани под влиянието на постоянните взаимоотношения между вътрешния и външния свят.

Това разбиране на шизоидните процеси на отцепване, проекция и проективна и интроективна идентификация, действащи от началото на живота и проявяващи се в различно време от живота, ясно подсказва особено разбиране на нарцисизма и нарциситичните отношения с обекта. Клайн, макар че пише сравнително малко за нарцисизма, на едно място казва:

Типична черта на шизоидните обектни отношения е тяхната нарциситична природа, която произлиза от инфантилните интроективни и проективни процеси. Защото ... когато егоидеалът е проектиран в друг човек, този човек става обичан и на него се възхищават, защото той съдържа добрите части на селфа. По същия начин връзката с друг човек въз основа на проектирането на лоши части от селфа в него е нарциситична по природа, защото в този случай обектът репрезентира част от селфа... когато тези части са ексесивно проектирани в друг човек, те могат да бъдат контролирани само чрез контролирането на другия човек (1946).

Параноидно-шизоидната позиция или състояние на психичното функциониране могат следователно да бъдат мислени като синоними с нарциситичните обектни отношения. Ето защо можем да се отнасяме към нарцисизма като към състояние, продуцирано от отдръпване на интернализация добър или лош обект, а не като без-обектно състояние. По подобен начин нарциситичните обектни отношения могат да бъдат мислени като състоянието, при което с обекта се влиза в проективна идентификация като притежаващ характеристиките на селфа, което е онова, което го прави атрактивен за (нарциситичния) субект.

Розенфелд развива един много важен аспект на нарцисизма, когато въвежда идеята за „деструктивния нарцисизъм“ (Rosenfeld 1979). Това е нарциситично отдръпване не към добрия интернализиран обект, а към по-деструктивен вътрешен обект. Той описва как подобна идентификация има за резултат онова, което той нарича „вътрешна мафия“ или „саботьор“, който работи срещу усилията на по-доброкачествените аспекти на селфа. Това ни е познато в негативната терапевтична реакция на пациенти към нашата терапевтична работа: то може да бъде видяно при двойки в отношенията един към друг, където силна разрушителна част от селфа (или партньора) тиранизира зависимата нуждаеща се част от селфа (или партньора) и пречи на тази част (или на двойката) да има достъп до добрите обекти.

Знанието за нуждата от обект в параноидно-шизоидната позиция води до чувства на завист спрямо обекта, от когото селфът е зависим, и омраза поради преживяването да си в нужда. Сегал пише за завистта като за разбирането, че

източникът на живота и добротата лежи извън селфа. Следователно нарцисизмът може да бъде разглеждан като защита срещу завистта (Segal 1983).

В един определен аспект на този деструктивен нарцисизъм проективната идентификация е глобална: целият селф се преживява като проектиран в обекта. Това е, за да послужи за отричане на каквато и да е отделеност от обекта. Розенфелд нарича това символичен или паразитен тип обектни отношения (Rosenfeld 1983), в които субектът изглежда да живее вътре в обекта си. Субектът има омнипотентната нарцистична фантазия, че обектът приветства тази връзка, която след това става идеализирана, като по този начин се отрича деструктивната природа на степента на проективната идентификация. Mary Morgan следва тази патологична проективна идентификация и описва начините, по които „решетка“ от проекции, както тя я нарича, затваря индивида или двойката в състояние на психична стерилност, състояние, което може да бъде разбрано като имащо за цел защита срещу психотичен срив. (Тази концепция е разгледана по-подробно по-долу в текста.)

Мелцер в работата си върху идеята за клауструма (claustrum) (1992) описва ексесивната проективна идентификация във вътрешен обект, като тук отново целта е защита на селфа срещу психозата. За разлика от Клайн Мелцер пише, че според него проективната идентификация трябва да се разглежда основно по отношение на вътрешните обекти.

В преноса и контрапреноса в клиничната ситуация тези феномени могат да се наблюдават като различни реакции срещу отделеността на терапевта – от персекutoryнни фантазии, провокирани от осъзнаването, че обектът е отделен и може да мисли и чувства неща, различни от селфа или нарцистично поглъщане и употреба на обекта. Тоест терапевтът е или персекutoryн лош обект, или идеализиран добър обект, който е контролиран, като не му се позволява да има отделен ум, да проявява любопитство и който е използван в подкрепа на селфа.

Паула Хайман пише: „Основната разлика между инфантилните и зрелите обектни отношения е, че докато възрастният възприема обекта като съществуващ независимо от него, за бебето обектът винаги по някакъв начин се отнася до него. Той съществува само по силата на функцията, която изпълнява за бебето“ (Heimann 1952).

Тази гледна точка може да бъде свързана с идеализацията и обезценяването в параноидно-шизоидния модел на функциониране. С подобни пациенти идеализацията и обезценяването могат бързо да се сменят. А е възможно и институционализирането им чрез проективната идентификация. Това е особено видно в живота на двойката, когато едната част от нея е добра, докато другата част (партньор) се преживява като дълбоко разочароваща.

Когато говори за работата си с нарцистични пациенти, Розенфелд подчертава: „В клиничните ми наблюдения на нарцистични пациенти проекцията на нежелани качества в обекта играе важна роля. Аналитикът често е представен в сънищата и фантазиите (на пациента – б.м.) като тоалетна или скут. Това отно-

шение означава, че всяко разстройващо чувство или усещане може незабавно да бъде изхвърлено в обекта без каквато и да е било загриженост за него, като той бива обезценен ... отношението към тоалетната/майка в анализата често се преживява като идеално, защото пациентът се чувства облекчен, когато всичко неприятно може веднага да бъде разтоварено върху аналитика“ (Rosenfeld 1964).

Ruszczynski пренася написаното от Розенфелд за аналитичната ситуация в контекста на партньорската двойка и говори за „тоалетната функция“ на брачния партньор, който може да бъде идеализиран, защото субектът се чувства облекчен, когато всичко неприятно е успешно разтоварено в партньора.

В обобщение на тази част от статията можем да кажем, че оннипотентността играе централна роля в нарцистичните обектни отношения. През проективната идентификация партньорът се третира като притежание на субекта или се използва като контейнер за проекциите на части от селфа, от който той иска да се освободи, тъй като те предизвикват тревожност и болка. Идентификацията е централен механизъм, който се случва или чрез проективни, или чрез интроективни процеси. Дватама партньори могат да станат толкова идентифицирани, че отделеността да се загуби. При проективната идентификация единият от партньорите сякаш колонизира другия или части от другия партньор. Отделеността между селфа и партньора е нещо, срещу което се мобилизират мощните защити на взаимни процеси на идентификация, които са в основата на нарцистичните обектни отношения. Осъзнаването на отделеността води до чувства на зависимост и следователно тревожност. Зависимостта предполага ценене и любов към другия, а това също поради неизбежността на фрустрацията води до тревожност, болка и агресия. Зависимостта може да стимулира завист към добрите качества на обекта. Нарцистичните обектни отношения премахват както тревожността, така и агресията, предизвикана от фрустрацията и осъзнаването на завистта.

Segal пише:

Инстинктът към живот включва любов към себе си, но тази любов не е в опозиция на отношения, основани на любов с обект. Да обичаш живота, означава да обичаш себе си и обекта, който дава живот. При нарцисизма отношения, които дават живот и здравословната любов към себе си, са еднакво атакувани (Segal 1983).

Напрежението между по-доброкачествени и по-нарцистични обектни отношения, всички те конструирани от механизмите на проективната и интроективна идентификация, неизбежно ще бъде отиграно в динамиката на отношенията в двойката, а в клиничната ситуация – и в преноса и контрапреноса.

Както беше споменато вече, Мери Морган пренася разбирането за проективните процеси в контекста на двойката, описвайки състояние на „проективна решетка“ (projective gridlock). Тя описва двойки, които преживяват силни тревожности или около позволяването на партньора на отделно психично съществуване и/или собствената им способност да се чувстват физически отделени във връзката. Те често описват чувството, че в тези отношения има само един човек или че съществува объркване между тях, кой какво мисли, кой какво чувства.

Подобно усещане за объркване около границите на егото не означава, че хората са психотични в смисъла на неспособни да отграничат вътрешната и външна реалност. Те на когнитивно ниво имат способността да видят себе си и другите като отделени, но на емоционално ниво доказателствата, че другият е различен (и следователно отделен), се преживяват като персекуторни. Според Мери Морган това преживяване за персекуция подкрепя параноидно-шизоидно състояние на ума и води до решения от репертоара на защитите в тази позиция, най-вече – обръщането към проективната идентификация като начин да се отрече различието. Според клиничния опит на авторката тази тенденция към тревожност в лицето на отделеността или различието е свързана с два типа индивидуална история. На първо място – случаи на сексуално насилие, където средата е преживявана като несигурна и незащитена и проективната идентификация често е използвана, за да се контролират обектите с цел намаляване на тревожността. На второ място, съществува желание да се избегне фрустрацията или невъзможността да се толерира завист, както е описано от Rosenfeld (1983) и Steiner (1993).

Двойки, които имат подобен модел на функциониране, се събират не за да създават връзка, а за да избегнат такава, тъй като връзката изисква съществуването на двама отделни партньори. Когато терапията започне да дава резултати, те стават психично по-отделени и се появява възможността за създаване на връзка.

Проективната идентификация често е използвана ексесивно и интрузивно с цел или имаща за резултат отричането на отделното съществуване на другия. Вместо това се създава удобен вид сливане или, обратно, чувство, че си в капан или в затвор, които циментират връзката. Авторката използва термина „проективна решетка“, за да опише състоянието на отношенията в тези двойки. Този вид ексесивна, интрузивна и основно защитна форма на проективната идентификация понякога е наричана „патологична“, за да се направи разлика с по-„нормалната“ форма на проективна идентификация, която е по-флукуираща и включва способността за чувствителност и приемане на връщането на проектираните аспекти на селфа и която е описана от Bion в модела му на контейнер/съдържимо (1962).

В по-малко ексесивните си форми проективната идентификация играе роля и в процесите, чрез които двойките несъзнавано се свързват и създават отношения. Розенфелд пише, че проективната идентификация е процесът, който е включен в разпознаването на обектите и идентифицирането с тях, понякога с цел правенето на важни връзки с тях (1983). На подобна теория почива и концептът за „несъзнавания избор“ на партньор (Pincus 1960), разработен и развит в Tavistock Marital Studies Institute. Този концепт е разбран като процеса, в който двойките правят избора си на партньор, основавайки се на несъзнаваното разпознаване в другия на проектирани-и-вече-не-притежавани части от селфа, с които на някакво ниво съществува желанието да се

направи по-близка връзка, независимо дали за целите на психичното развитие или защита или и двете. Несъзнаваната надежда зад подобен избор е свързана с възможността всеки от партньорите постепенно да си върне притежанието на тези отцепени части от селфа.

Мери Морган описва тип отношения, по-различни от това, което традиционно се разбира под несъзнаван избор. В обичайния пример за несъзнаван избор на партньор индивидите са развили на емоционално ниво приемане на различията дори ако все още не са способни да интегрират всички аспекти на селфа си и затова продължават да проектират неприемливите си части в други хора. Авторката говори за тип връзки, в които единият или и двамата партньори са направили нарцистичен обектен избор и са неспособни да толерират отделеност. Проективната идентификация е използвана по-малко като начин да се проектират аспекти на себе си в другия и повече като начин да се поддържа определено състояние на ума, доминирано от фантазията да си едно със или да се намираш вътре във обекта. Те търсят идентификация по конкретен начин, която е интрузивна и фантазно отрича съществуването на другия или на тях самите.

Вероятно предпоставка за способността да се прави по-малко патологичният тип избор на обект е преживяването на удържане и развиването на чувство за селф. В типа обектен избор, описан от Мери Морган, навярно липсва преживяването за удържащ вътрешен обект и следователно проективната идентификация е използвана защитно в опит или да се контролира обектът, или селфът да се слее с него, за да достигне състояние на „блаженството преди (идеята за) раздялата“.

Функционирането на този тип проективни процеси в клиничен контекст може да бъде изследвано чрез изследването на контрапреносните реакции на терапевта. Често те се проявяват като преживяване за единност с клиента, комфортно сливане, като че няма разлика в мислите на двамата. Розенфелд описва подобни „приличащи-на-нирвана преживявания“, които „включват желанието да се живее в състояние на удоволствена слятост с обекта“ (Rosenfeld 1983). В други ситуации приемането на проекциите на клиента се преживява като позволяване на конкретно и контролиращо нахлуване в света на терапевта. Разбира се, често отговорът на подобно състояние на ума на клиента е отказ от страна на терапевта да приема проекциите му, което има смисъла на отиграване в контрапреноса.

Проблемът при работата с индивиди и двойки в „проективна решетка“ е, че терапевтите се срещат с динамика в преноса и контрапреноса, в която съществува преживяването, че няма никакви различия, разногласия или отделеност. Това усложнява техническия проблем за разликата между полезната или „правилна“ интерпретация и отиграването в контрапреноса. Възможно е да има толкова силен натиск по посока сливане със или контролиране на терапевта, че онова, което изглежда чувство да си „в тон“, всъщност е на-

тиск да си на същото мнение, объркване, което понякога е окуражавано от повтарящото се преживяване, че всичко, което терапевтът казва, изглежда, е правилно. Но за да функционира, за да прави интерпретации, терапевтът трябва да е в отделна позиция, да удържи отделеността си от клиента. С типа двойки, които се описват като въввлечени в проективна решетка, често е трудно да влезеш във връзка и да удържиш отделната си позиция. От друга страна, трудността идва и от факта, че във всички нас има инфантилна част, която се стреми към „подобните на нирвана“ преживявания, а и като терапевти ние имаме нужда и развиваме интуицията си и способността си да сме в близка връзка с клиентите си.

Розенфелд пише, че когато подобна „симбиотична фантазия“ е проектирана в аналитичната ситуация, „проективните механизми ... стават част от симбиотичните процеси, а не прост процес на проективна идентификация и не е възможно концентрирането върху индивидуалните елементи, които са проектирани в аналитика“. Тогава вероятно е важно да се интерпретира тази фантазия като цяло, а не определена проекция (Rosenfeld 1983).

Бети Джоузеф поддържа подобна идея, обсъждайки важността на мисленето на преноса като „тотална ситуация“. Тя описва ситуация, в която пациентът може да чува интерпретациите и тяхното значение правилно, но вместо да използва думите и мислите – да мисли с тях, несъзнавано ги използва да отиграва с тях. Аналитикът е окуражаван да участва в тази дейност, така че има преживяването за думи, които са казани, но с които не се общува истински. Тя подчертава значението на фокусирането на вниманието върху това, което става в отношенията, как (пациентът – б.м.) ... използва аналитика, заедно и отвъд на онова, което казва“ (Joseph 1985).

За да обобщим концепцията на Мери Морган за „проективната решетка“ – това са такива двойки, при които контейнерът, ако съществува, е много ригиден и не е истински контейнер в смисъла, който Бион описва, в който проекциите могат да бъдат обработвани (Bion, 1962a, 1962b). С други думи, на контейнера му липса „алфа-функция“ и затова не може да се осъществи мислене. Контейнерът е по-скоро „клауструмът“, описан от Мелцер и в който се влиза чрез «интрузивна идентификация“.

Понякога в процеса на терапия, когато двойката или партньорът, който се чувства най-затворен в този капан, влезе в пълна връзка с това, колко задушавачо той се преживява, може да изглежда, като че единственият начин да се постигне психична отделеност е чрез физическа раздяла и слагане край на връзката. Раздялата е много болезнена, защото е преживяване или конкретно като загуба на част от селфа или, обратно, повдига масивни тревожности по повод годността да функционираш независимо. Ако обаче двойката се чувства достатъчно удържана във връзката си с терапевта, тогава е възможно да експериментира с това да бъдат психично отделени един от друг – процес, който води до „виждането на другия като че ли за първи път“.

Интимност и отделеност в двойката

При мисленето за двойката често се говори за способността за *интимност* като белег за зрелостта на отношенията. Понякога това се мисли в контраст с *автономността* (Cleavelly 1993) и понякога, изглежда, към това се включва и способността за отделеност както в дискусията на Колман за *вътрешната способност за брак*:

Друг начин (...) би било да се опише (*вътрешната способност за брак – б.м.*) като способността за интимност, доколкото интимността включва диференциация и отделеност: споделянето на най-съкровенното ни съществуване с друг човек.

....

без отделеност интимността става смесена със сливане: много двойки не могат да се чувстват интимни, ако не чувстват същото като партньора си... Всъщност поради това, че те не могат да толерират отделеност, те не могат също така да постигнат интимност и следователно са обречени на стерилната студенина на изолацията ... (Colman 1993).

В тази част на статията се изследва преживяването на интимност от психоаналитична гледна точка. От една страна, обсъждането на интроективните и проективни процеси по-горе дава основа на мисленето за интимност, от друга – самият контекст на психоаналитична теория и практика се оказва полезен в мисленето за интимността. Интересно е, че съвременното обсъждане в психоанализата на аналитичните отношения в кабинета между аналитик и пациент, особено в клайнманската и постклайнманска традиция, е свързано с трудностите на установяването и поддържането на емоционален контакт. В известен смисъл това е обсъждане на интимността и способността за интимност, както и за начините, по които тя е блокирана, атакувана, опорочавана или разрушавана.

Психоаналитичната психотерапия на двойки е опит да се въвлече двойката в процеса на мислене и обсъждане, където наблюдението и разбирането могат да бъдат част от процеса на растеж и промяна в годността на двойката за емоционален контакт.

Ще започнем с дефиниция на интимността само в термините на разстояние чрез анализа на Мелцер по въпроса (Meltzer 1971;1994):

Искам да използвам думата „интимност“ по начин, свободен от смисли за качество, емоционалност на отношенията, а само като свързано със социалната дистанция. От тази гледна точка границите ѝ (на интимността – б.м.) в спектъра биха били изолация от едната страна и сливане от другата Между двете екстремности лежи широк спектър от вариации в интимността и, по мое мнение, искреността. С други думи, аз се опитвам да изследвам това качество на социалния контакт свободно от морални пристрастия, които биха я разглеждали като добродетел.

Тръгвайки от тази минималистична дефиниция, можем да изследваме как разбирането на идентификацията и свързаното с нея „чувство за идентичност“ могат да хвърлят светлина върху различни видове или качества на „интимност-

та“. Това е подобно на ударението, което Колман поставя върху отделеността като предпоставка за интимността, въпреки че тук по-скоро ни интересува природата на „чувството за идентичност“. В есето си върху „искреността“ Мелцер описва три широки типа идентификация и употребява анализа си за качеството на „искреността“, които бихме могли да използваме при идентифицирането на три типа „интимност“.

И така, ако трябва да се формулира теза, тя би изглеждала по следния начин. *Първо*, съществуват *инфантилни идентификации*, които са в основата на преживяването на емоции и водят до *инфантилно чувство за идентичност*. Това чувство за идентичност води до възможността за съответна *инфантилна интимност*, която е в самата основа на интимните отношения в двойка, доколкото интимността е емоционално преживяване. *На второ място*, са *нарцисичните идентификации* (основно проективни и адхезивни идентификации), които водят до *налудност за идентичност*, заедно с последващата *налудност за интимност*. *Накрая* са *интроективните идентификации*, които, когато са с „вътрешната родителска двойка“ или това, което понякога се нарича „комбинираният обект“, правят възможно *зряло чувство за идентичност*. То се характеризира от чувство за смиреност, благодарност, аспирации и загриженост за другия, което прави възможна *зрялата интимност* – нещо, към което всички се стремим и за което, когато го преживеем, се чувстваме благодарни.

Едно от предположенията тук би могло да бъде, че устойчиво чувство за идентичност е предпоставка за интимността между двама души и в известен смисъл това е вярно, особено когато говорим за зрели отношения с обекта. От друга страна, при по-детайлно изследване ще видим, че може да има няколко начина, по които чувството за идентичност да се изгради, всеки от тях може да има за резултат „устойчиво“ – макар и понякога моментно – чувство за идентичност. Всъщност Розенфелд, Щайнер и др. показват как нарцисичната организация на личността може не само да бъде „устойчива“, но и фиксирана и ригидна (Rosenfeld 1971; Steiner 1993).

Според други автори (Fischer 1995) качеството на природата на чувството за интимност е това, което е по-важно от нейната устойчивост. Фишер разглежда отношението между идентичността и интимността, като предлага три широка типа на идентичност и интимност. Първият е свързан с моментните преживявания на чувство за идентичност, произлизащо от инфантилните части на личността пред вътрешните и външните обекти, с които сме свързани. Тук „инфантилни“ не е използвано в обезценяващ смисъл, поставящ го в контраст със зрели или възрастни части, а по-скоро за да покаже спонтанно случване на емоция пред лицето на обект, подобно на онова, наблюдавано в непосредствеността на преживяванията на малкото дете. Като такова то е в основата на всички емоционални преживявания, които имаме, независимо дали като дете или като възрастен. Да се отрекат инфантилните аспекти на човек, би означавало да се отхвърли годността за емоция. И в термините на Бион да си способен да прежи-

вяваш емоция, е начинът, по който умът мистериозно пораства и се развива – или с други думи – това е алфа-функцията, която трансформира сензорната информация в алфа-елементи, достъпни за сънуване и мислене (Bion 1962б).

При изследване на чувството за идентичност, което произлиза от инфантилните части на личността, ще видим, че макар и моментното чувство за идентичност да се характеризира със спонтанност, няма стабилно или интегрирано чувство за идентичност. Моментното чувство за идентичност обаче е характеризирано от „искреност“ поради връзката му със или изразяването на емоция. Тази искреност, с дълбочината на емоционалността си, е в рязък контраст с емоционалната „плиткост“, която съпътства отричането на съществуването на инфантилни структури и вътрешни обекти, с които човек е тясно свързан (Meltzer 1971;1994). Това може да се наблюдава при детето в латентна фаза, както и в конвенционално „уседналия“ възрастен със социалната му черупка и с адаптационните качества на уседналостта и защитността.

Вторият тип идентификация и последващо чувство на идентичност произлизат от тревожностите при това уязвимо инфантилно чувство за идентичност и са всъщност защита срещу тези тревожности. Това е налудно чувство за идентичност, базирано на нарцистичната идентификация, най-познатата от които е това, което Мелани Клайн нарече „проективна идентификация“. Адхезивната идентификация е друга форма на нарцистична идентификация, идентификация, характерна за социалната адаптация и конформност. Когато говорим за проективна идентификация, трябва да вземем предвид твърде широкото използване на този термин в психоаналитичната литература и практика до момента, основно разграничението между начина, по който Мелани Клайн и Бюн (проективната идентификация има комуникативна функция и е особено важна за удържането) мислят този феномен.

Третият тип чувство за идентичност е това на възрастната (зряла) част на личността, което Мелцер вижда като свързано с интроективната идентификация, която той описва като „най-важния и най-мистериозен концепт в психоанализата“ (Meltzer 1978). Интроекцията тук е свързана не просто с който и да е обект, а по-скоро е интроективна идентификация с вътрешен комбиниран обект – вътрешната комбинирана двойка – в началото в термините на частични обекти, но в края на краищата в цялостно обектно сексуално отношение.

Приемането на този прост факт – на двойката, която е заедно и прави бебета – не е лесно. В определени ситуации силни чувство на изключеност, завист и ревност стават възможни за толериране само чрез фантазията за създаване или разрушаване на нови двойки, които представляват първоначалната родителска двойка, която всъщност не може да бъде контролирана (Giovanna Rita De Ceglie 1995).

В статията си „The Missing Link: Parental Sexuality in the Oedipus Complex“ (1989) Britton пише, че пациенти, функциониращи чрез масирани проективни процеси или в „проективна решетка“, не могат да толерират мисленето от

страна на аналитика, защото то има смисъла на родителски сексуални отношения, които ще продуцират ново бебе. Това се преживява от пациента като застрашаващо крехките отношения с майката и със самия живот. Отношенията между майката и детето са крехки, защото са основани на непрекъснатото поддържане на отцепването и проекцията на всичко негативно в тях у бащата, който следователно трябва да бъде постоянно държан настрана.

ИНФАНТИЛНО ЧУВСТВО ЗА ИДЕНТИЧНОСТ И ИНТИМНОСТ

Първото условие за интимност на контакта е, че тя изисква онова, което Мелцер описва като „географска близост в термините на несъзнаваната фантазия“. Второто е, че „двете страни трябва да населяват един и същи емотивен свят“ (Meltzer 1971;1995).

Интимността, която е основана на инфантилното чувство за идентичност, изисква всеки от партньорите да срещне другия в споделена арена на несъзнавани фантазии. На езика на Meltzer това е „географска близост“ в термините на частичните обекти, свързани с инфантилните части на селфа, както и населяващи един и същи „емотивен свят“ – във или извън сферата на добрите обекти.

Доколкото можем да говорим за интимност, основана на инфантилното чувство за селфа, ние говорим за моменти на отношение във връзката на възрастните. Тези моменти, независимо дали позитивни или негативни, са важни като моменти на споделена емоционална интензивност. Те са твърде фрагментарни и флукутиращи обаче, за да дефинират или конституират отношения в двойката. Инфантилните идентификации са по природа фрагментарни и моментни, каквито са инфантилните части на селфа и на частичните обекти, с които те са свързани. Вероятно те са характерни за случайни контакти, които имат смисъла на бягство, където инфантилни части на селфа и на другия се срещат с голяма интензивност и се разделят, без дори да се сбогуват. Има много моменти, в които двойката ще се срещне в такива моменти на бягство в интимността (един от тях е съюзяването срещу терапевта/тите по типа „децата срещу възрастните“), но това, разбира се, е много важен вид интимност. Тя включва не само „бебетата-насред-големия свят“, но също и интимността на спонтанните, щастливи деца по време на игра. Всяка връзка на интимност, в която няма възможност да си инфантилен с партньора по едно и също време, е сериозно ограбена връзка.

Meltzer пише:

Както при малките деца, така и при юношите съществуват големи флукутации в чувството-за-идентичност, така че различните инфантилни части често взимат контрол върху органа на съзнанието и по този начин на комуникацията. Резултатът на момента е често бърза, директна и искрена комуникация както на емоция, така и по отношение на емоция. Но доколкото частта, която има контрол, се променя много бързо, взета в период от време, комуникацията може да изглежда пълна от противоречия, така че да се доближава до двуличието (Meltzer 1971;1994).

Той посочва също, че когато определена част от организацията на инфантилните части има контрол на съзнанието, често може да има чувство на самота от типа „детето-в-света-на-възрастния“. Опити да се изтрие това чувство като например присъединяването към юношески банди могат да успеят до известна степен, също както и двойката, която се е вкопчила в това да е заедно. Но по-често това дегенерира в нещо по типа на нарцистичните „банди“, чиято цел е да отрекат и изтрият инфантилните тревожности. Когато човек е във връзка с тези инфантилни чувства, може да има преживяване за измама и унижение, които да са непоносими.

Друг начин за справяне с тези инфантилни тревожности е чрез отричане на съществуването на инфантилни структури и вътрешните обекти, с които те са свързани. Това отричане може да доведе до изравняване на емоционалното преживяване и до свързването с външния свят и с партньора по типа на „деловитостта“. Това има за резултат пресметлив, адаптиращ стил, който по думите на Мелцер ние „разчитаме като „повърхностен“ поради липсата в него на въображение, нечувствителността към чувствата на другите и материализма му“ (Meltzer 1971;1994). Това е модел, който може да се наблюдава в много двойки (а също и при индивидуалното консултиране), които идват на терапия не за да си възвърнат някакъв емоционален контакт един с друг, а защото търсят помощ за възстановяване на отричането на емоционалната реалност, което по някакъв начин се е сринало. Подобен модел е почти винаги структуриран около нарцистични идентификации.

Нарцистични идентификации и интимност

Можем да мислим, че всеки процес на нарцистична идентификация или всяко нарцистично усещане за идентичност по дефиниция би попречило на интимността. За целите на яснотата и поради широкото използване на термина „нарцистичен“ е нужно да се направи пояснение. В ранните работи на Мелани Клайн селфът се мисли като да преживява себе си в термините на отношение към обект, не в термините на без-обектен импулс. Терминът „нарцистични обектни отношения“ не съдържа противоречие, а е начин за описване както на качеството на отношенията, така и качеството на обекта, към който се отнася. Това означава, че това са отношения на селфа, с частични обекти, които са важни само в термините на техните функции за селфа (вж. Hinshelwood 1991). Оттук следва, че проективната идентификация е винаги отношение с частичен обект, никога с цялостен – в клайнианския смисъл на частичен и цялостен обект. Нарцистичното свързване и двойките също са обект на тази статия.

Има още една важна точка за обсъждане – когато описваме проективната идентификация, ние говорим за части на селфа или вътрешни обекти, които са отцепени и проектирани, като резултатът е, че обектът се преживява като да се е идентифицирал с отцепените части или част. Можем да мислим за това

като за *съдържанието* на онипотентната несъзнавана фантазия. Това обаче е само един от начините за описване на тази защита срещу тревожността. Мелцер (във Fisher 1995) посочва, че Мелани Клайн е имала предвид *състоянието на ума, получаващо се в резултат на онипотентната фантазия* на проективната идентификация. Fisher добавя, че описването на това *състояние на ума* може да ни доближи още повече до разбирането на важността и функцията на нарцистичната идентификация в сравнение с описанието на това, което е било проектирано, макар че, разбира се, двете са много близко свързани.

Какво характеризира състоянието на ума на някой, който е в проективна идентификация с вътрешен или външен обект. Отново Meltzer предоставя ясно описание:

При преминаването от тези аспекти на чувство-за-идентичност, които произлизат директно от инфантилните структури, към нарцистични идентификации ние преминаваме от психичната реалност към налудността; от реална идентичност, макар и крайно фрагментирана, към налудност за идентичност (Meltzer 1971;1994).

Това означава, че сме преминали от психичната реалност на инфантилните идентификации към налудност за идентичност. Дори може да бъде наречено объркване на идентичността – т.е. „сливане с „, нещо. Една от основните характеристики на налудността е сигурността, убедеността. Това, което човек „знае“, е всичко, което има да се знае или което си заслужава да се знае. Това е състояние на ума, белязано от „особения оптимизъм, помпозност и снобска арогантност“ на това, което Meltzer описва като „налудност-за-яснота-на-инсайта“ и нагласата да „седиш в ролята на съдник“ (Meltzer 1976).

С това описание на състоянието на ума, характерно за проективната идентификация, е възможно да се разпознае съществуването му дори когато може да има съмнения по отношение на природата на това, което е проектирано. Бихме могли да опишем това като дескриптивен или „феноменологичен“ подход към нарцистичните идентификации в контраст с „динамичния“, който описва съдържанието на онипотентните фантазии. Не винаги можем да имаме достъп до динамиките на проективните идентификации, типа несъзнавана фантазия, която може да остави следи в сънищата на пациента. Но феноменологията на нейното представяне често е невъзможно да се сбърка. Разбира се, в повечето обсъждания на проективната идентификация в психоаналитичната литература има описание на състоянието на ума, както и на това, което е проектирано.

Щайнер например пише:

Можем да видим, че проективната идентификация поражда състояние на ума, в което истинска отделеност не се преживява. Това състояние на ума предоставя облекчение от тревожността и фрустрацията, както и от завистта и е идеализирано (Steiner 1993).

Очевидно типът „интимност“, която е възможна пред лицето на това арогантно чувство за идентичност, има особено качество. Първото наблюдение е, че както налудното чувство за идентичност, това е налудност за интимност.

Вероятно е по-добре да се опише по този начин, отколкото да се каже, че няма интимност изобщо. Много са двойките, въввлечени в нещо, което ги държи в голяма близост. Това е типът близост, за която Морган предлага термина проективна решетка (или клетка). Без съмнение „налудността за идентичност“ е подобна на това, което Winnicot (1960б) нарича „фалшиф селф“. В контекста на двойката Фишер говори за „фалшиф селф на двойката“ (Fisher 1993). В зависимост от гледната точка можем да говорим за „налудност за интимност“ или „налудна интимност“.

Всъщност подобна интимност на моменти покрива двете условия, които Мелцер описва като предпоставки за интимността – географска близост в термините на частичните обекти, с които те са в идентификация, както и населяването на един и същ емотивен свят. В други моменти те могат да се чувстват изолирани един от друг, макар и физически другият да присъства до тях, защото те или не споделят емотивния му/й свят, или единият е „вътре в обекта“, докато другият е „извън“. Тъкмо „налудността за интимност“, осцилираща с „налудността за изолация“, е това, което ги държи в решетката, за която говори Морган. Може би цялостността на тази осцилация най-добре би била описана като колизия, т. е. вид споделена налудност.

Често двойките описват ситуация, в която единият от партньорите е „редуциран“ до инфантилно чувство на идентичност, залят например от чувство на безпомощност или тревожност, а другият може да се превърне в грижовния, успокояващ „родител“ или „по-голям брат/сестра“, може да съществува чувство, че те са интимни, но това е вероятно псевдоинтимност, в която другият е заел „псевдородителската“ роля чрез проективна идентификация. Внимателна, изпълнена с грижа интимност, когато двамата партньори са в по-равностойна позиция, изглежда почти невъзможна за тези двойки. Състоянието на ума, продуцирано от проективната идентификация с родителската функция, тогава ще е по-скоро убеденото в собствената си правота чувство на превъзходство, често тайно презрително спрямо инфантилните „слабости“ на партньора, като го използва, за да подкрепя омnipotentно „псевдозряло“ чувство на селфа. Искрена способност за „родителстване“ над другия в моменти на интимност, когато е възможно да се открие инфантилното чувство на идентичност пред другия, нуждата той да е в родителската роля, зависи от зрялото чувство на идентичност в този „друг“, което от своя страна зависи от интроектирането на комбиниран цялостен обект на сексуалната родителска двойка.

Разбира се, съществуват почти безкраен брой комбинации и проявления на този тип колизия. Мелцер говори за бракове по типа „кукленска къща“, в които съществува „един вид неспирен меден месец и любовта е прекрасна – аз обичам себе си и ти обичаш мене си“ (Meltzer 1971;1995).

На този етап ще обърнем малко внимание на типа „проективна идентификация“, която Бион използва в описанието си на отношенията на контейнер/сдържимо (Bion 1959). Той използва термина проективна идентификация,

описвайки този феномен като несъзнавана фантазия, „която използва нелек-сикалните аспекти на езика и поведението и имаща за цел по-скоро комуникация, отколкото действие“ (Meltzer 1986).

Отново, ако обърнем внимание не толкова на т.нар. „динамични аспекти“, а по-скоро вземем за отправна точка феноменологията на състоянието на ума на този, който е в проективна идентификация, това може да ни даде начин за разграничаване на нарцистичното от инфантилното чувство за идентичност. В описанието си на отношенията контейнер/съдържимо Бион пише:

Аналитичната ситуация изгради в ума ми чувство за това, че съм свидетел на изключително ранна сцена. Аз чувствах, че пациентът беше преживял в най-ранното си детство майка, която чинно отреагира на емоционалните изрази на бебето. Тази чинна реакция съдържа в себе си елемент на нетърпеливото „Не знам какво не му е наред на това дете“. Моето заключение беше, че за да разбере какво искаше детето, майката трябваше да третира плача му като повече от настояване за нейното присъствие. От гледна точка на детето тя трябваше да поеме в себе си и по този начин да преживее страха на детето, че умира. Този страх детето не може да удържи в себе си. Той се опитваше да го отцепи заедно с част от личността си, която го носи, и да ги проектира в майката. Една разбираща майка е способна да преживее чувството на ужас, с което това дете се опитваше да се справи чрез проективна идентификация, и въпреки това да запази балансираната си нагласа (Bion 1959).

Изглежда, че можем да разграничим един момент, в който, докато отцепва и проектира страха си и кореспондиращата част от селфа, *състоянието на ума на бебето остава доминирано от инфантилния дистрес*, а не от омnipotentността на проективната идентификация (Fisher 1995).

Можем ли тогава да разграничим типа инфантилно чувство за идентичност – съпътствано от отцепване и проекция на чувства, части от селфа и свързаните с тях вътрешни обекти и нарцистичното чувство за идентичност, характеризирана от арогантна сигурност – и двете използват проекция, но с много различни цели? Първото би било нещо по-близко до проективната идентификация в смисъла на отношението контейнер/съдържимо на Бион като примитивна форма на невербална комуникация. Второто би било чувство за идентичност, характеризирано от интрузивна идентификация, в която всяко свързване, важно за комуникацията, е атакувано и извращавано. Разбира се, колкото и да е полезно това разграничаване за анализиране състоянието на ума на човек, то е много трудно да се случи в кабинета, където сложността на феномените означава, че едното състояние осцилира с другото почти неусетно.

Отношението контейнер/съдържимо е важен аспект от интимността в двойката. Възможно е един от партньорите да е в инфантилно състояние на ума – в дистрес или паника, докато другият партньор може да е в съвсем различно състояние на ума от това на проективна идентификация с родителската фигура. В този случай отношението „родител–дете“ (контейнер–съдържимо) може да бъде преживяно като унижение за единия и съответно – превъзходство за другия. В друг контекст можем да кажем, че майката се „идентифицира“

с нейното бебе в дистрес, защото тя има достъп до собствените си инфантилни части, докато в същото време не е залята нито от проекциите или от собствените си инфантилни тревожности. Това става възможно, когато тя е в интроективна идентификация с вътрешен удържащ обект – вътрешната родителска двойка. Това Фишер нарича „зряло чувство за идентичност“.

Макар че бебето в примера по-горе проектира части от себе си в майката, то не изглежда да е в състояние на ума, характерно за *интрузивната* проективна идентификация. По същия начин партньорът може да е в дистрес, но не в „състоянието на ума на проективната идентификация“. Както и при бебето, няма съмнение, че това е възможно само когато се свързва с партньор, който е в „зряло състояние на ума“ в интроективна идентификация с вътрешната родителска двойка. Те споделят същата „вътрешна география“ и същия емотивен свят по силата на техните споделени инфантилни идентификации *и в същото време* на проективната идентификация с вътрешния удържащ обект.

Интроективна идентификация и интимност

Когато говорим за възрастен или възрастна част от селфа, обикновено имаме предвид недефинирано или понякога недефинируемо усещане да си „пораснал“ в емоционални, както и във физически термини. Мелцер предлага гледна точка за развитието на възрастната част от селфа и на зрялото чувство за идентичност в термините на отношения с вътрешните обекти на човек и в частност като функция на интроективната идентификация. Когато той свързва интроективната идентификация с развитието на „възрастната част от селфа, е важно да се отбележи, че той говори за много специфичен вид обект. Когато мислим за този обект – комбиниран обект или сексуалната, вътрешната родителска двойка, можем да се обърнем към описанието на Бретън на „триъгълното пространство“, което е свързано със състоянието на ума, което Мелцер асоциира с интроективната идентификация с вътрешния комбиниран обект.

Бретън казва, че в началото родителската връзка е мислена в термините на примитивни частични обекти. Ако връзката между родителите е възприемана в термините на любов и омраза и може да бъде толерирана в ума на детето, тя предоставя прототип за обектни отношения от трети тип, в които то е свидетел, а не участник. Ако това е така, е вероятно да се представи ситуация, в която както наблюдаваш, така си и наблюдаван, което на свой ред създава чувство за пространство извън и вътре в селфа. Това вътрешно „триъгълно пространство“ е също и в основата на зрялото чувство за идентичност. „Следователно то включва възможността да си участник в отношения и наблюдаван от трети човек, както и да си наблюдател на отношенията между двама души... Годността да имаш визията за доброкачествена родителска връзка влияе върху развитието на пространство извън селфа, способно да бъде наблюдавано и мислено, което създава основата на вярването в един сигурен и стабилен свят“ (Britton 1989).

Това развитие създава вътрешните условия, в които интроективната идентификация с креативна родителска двойка става коренът на това, което Мелцер нарича идентификация със суперего-идеал. То също води до състояние на ума, характерно за депресивната позиция. Феноменологията на това състояние на ума е позната.

Отдадеността на тази идентификация почива върху емоциите на депресивната позиция, особено благодарността и желанието да си заслужил. Поради тази причина елементи на преживяване на чувство-за-идентичност, които са свързани с интроективната идентификация, имат перспективно качество, тон на аспирация, който е доста по-различен от непосредственото и налудно чувство за селфа, продуцирано от проективната идентификация. Внимателност, смирение, съмнение в себе си и подобни нюанси на емоция следователно са свързани с тези аспекти на чувството за идентичност и съставляват онези отсенки на характера на човек, които ни правят най-силно впечатление за искреност (Meltzer 1971;1994).

Подобно усвояването на тревожностите на депресивната позиция е състояние на ума, към което ние и нашите пациенти се стремим, но което е по-лесно да бъде илюстрирано чрез провала да бъде постигнато. Това не означава, че е рядко състояние. Майката, отговаряща на проекциите на бебето си, способна да се идентифицира с преживяванията на бебето, защото има достъп до собствените си инфантилни тревожности, е способна също да „удържа“ проекциите на бебето в смисъла на Бион. Тя може да направи това, защото *е в интроективна идентификация с удържащ вътрешен обект, вътрешната родителска двойка*.

Това е състояние на ума и чувство за идентичност, което в терапевтичната ситуация терапевтът подкрепя при контакта си с двойките. И въпреки това опитът показва колко трудно е да се прави това, когато терапевтът е изправен пред клауструма, който го завлича в отиграване (acting-out), в контрапренос от един особен вид. Това, което е в основата на това преживяване, е описаната от Фелдман борба на пациента с вътрешна едипова двойка, въвлечена в някакво странно и често насилствено взаимодействие, „родителска фигура или двойка, която за него е непроницаема, неспособна да получи или отговори на неговите проекции“. Това на свой ред дава тласък на насилствени опити да се проникне или на чувство на безнадеждна ситуация, пред която селфът не може да се изправи (Feldman 1989).

О’Shaughnessy описва този вид вътрешна двойка като „остатъчна двойка“ – остатък от едиповата двойка, която е възбуждала толкова много емоции и тревожности, че психиката я е заличила. Тези остатъчни двойки в зависимост от природата и степента на атаките срещу тях са стерилни, воайорски, ексхибиционистични или садомазохистични (O’Shaughnessy 1993). Клинично тези „остатъчни двойки“ са от фундаментално значение, защото идентификацията с тях е в основата на дилемата на много от двойките, които търсят терапия, особено онези, които по силата на „решетката от проективни идентификации“ са в свят с характеристиките на клауструм. Клиничното проявление на тези „остатъч-

ни двойки“ е „комбиниран обект“ от перверзен тип. Идентификацията с тази вътрешна двойка може да означава само чувство за идентичност, маркирано от сливания, налудност за идентичност, а за двойката – налудност за интимност.

Обратно, състояние на ума, маркирано от загриженост за обекта – а в двойката – загриженост за другия, – включва способност за оценяване и благодарност за това, че другият се отнася към теб в термините на (задоволяването на) нуждите ти. Тук описваме интимността, възможна в депресивната позиция. Това е състояние на ума, белязано от смиреност пред лицето на непознаваемата мистерия на реалността на другия. То прави възможна *реципрочността* в преживяването на интимността. То включва емоционалната интензивност на спонтанността на инфантилните части на личността, но има и годността да омекотява турбулентността и бягството (от реалността) на инфантилния живот. И е много различно от тона и дълбочината на емоцията от частично-обектната употреба на другия в нарцистичното свързване.

Фишер пише:

... основната разлика между истинската интимност с другия и „псевдоинтимността“, която е нарцистична форма на свързване (е, че – б.м.) първата е основана върху реалността, че другият е познаван само отвън. Втората е основана на несъзнаваната фантазия за влизане вътре в другия. Мелцер ни приканва да обмислим разликите между картината на вътрешността на вътрешната майка, която е резултат от използването на *въображението*, и картината, която е резултат от несъзнаваната фантазия за omnipotentно навлизане. Въображаемото „познаване“ на вътрешната майка по необходимост е конструирано от елементи на преживяването на външния свят, като се уважава интимността на вътрешността на майката. То е характеризирано от нагласа, която Бион нарича (...) *негативна способност*, това е когато (човек) е способен да стои в несигурност, загадъчност, съмнения, без раздражено да прибягва до факти и разум. Независимо от това, колко интимно е „познанието“ на другия, то винаги е характеризирано от несигурност, мистерии и съмнения (Fisher 1993).

Подобно състояние на ума е предпоставка за зрели обектни отношения и следователно на интимността на двойката в най-дълбинния смисъл.

ЛИТЕРАТУРА

- Ruszczynski, S. (1995). Narcissistic Object Relating, in Ruszczynski, S & Fisher, J (Eds), *Intrusiveness and Intimacy in the Couple*, London: Karnak Books, 1995.
- Morgan, M. (1995). The Projective Gridlock: a form of Projective Identification in Couple Relationships, in Ruszczynski, S & Fisher, J (Eds), *Intrusiveness and Intimacy in the Couple*, London: Karnak Books, 1995.
- Di Ceglie, G. R. (1995). From the Internal Parental Couple to the Marital Relationship, in Ruszczynski, S & Fisher, J. (Eds), *Intrusiveness and Intimacy in the Couple*, London: Karnak Books, 1995.
- Fisher, J. (1995). Identity and Intimacy in the Couple: three kinds of identification, in Ruszczynski, S & Fisher, J. (Eds), *Intrusiveness and Intimacy in the Couple*, London: Karnak Books, 1995.
- Donald Meltzer in Discussion with James Fisher (1995). In Ruszczynski, S & Fisher, J (Eds), *Intrusiveness and Intimacy in the Couple*, London: Karnak Books, 1995.

- Bick, E. (1968). The experience of the skin in early object relations. *International Journal of Psychoanalysis*, 49, 484–486.
- Bion, W. R. (1959). Attacks on linking in *Second Thoughts*, London, Heinemann, (Reprinted: London, Karnac Books, 1984).
- Bion, W. R. (1962a). *Learning from Experience*, London, Heinemann Medical, (Reprinted: London, Karnac Books, 1984).
- Bion, W. R. (1962b). A Theory of Thinking, in *Second Thoughts*, London Heinemann. (Reprinted: London, Karnac Books, 1984).
- Britton, R. (1989). The Missing Link: parental sexuality in the Oedipus complex, in J. Steiner (Ed.), *The Oedipus Complex Today: Clinical Implications* (pp 83–101), London: Karnac Books.
- Britton, R. (1992). Keeping Things in Mind, in R. Andersson (Ed.), *Clinical Lectures on Klein and Bion* (pp 102–113), London Routledge.
- Cleavelly, E. (1993). Relationships: Interaction, Defences and Transformations, in S. Ruzsyczynski (Ed.) *Psychotherapy with Couples* (pp 56–59), London: Karnac Books.
- Colman, W. (1993). Marriage as a Psychological Container, in S. Ruzsyczynski (Ed.) *Psychotherapy with Couples* (pp 70–96), London: Karnac Books.
- Feldman, M. (1989). The Oedipus Complex: Manifestation in the Inner World and the Therapeutic Situation, in J. Steiner (Ed.) *The Oedipus Complex Today: Clinical Implications* (pp 103–128), London: Karnac Books.
- Fisher, J. (1993). The Impenetrable Other: ambivalence and the Oedipal conflict in work with couples, in Ruzsyczynski (Ed.), *Psychotherapy with Couples* (pp 142–166), London, Karnac Books.
- Fisher, J. (1995). Identity and Intimacy in the Couple: three kinds of identification, in *Intrusiveness and Intimacy in the Couple* (Ed. S. Ruzsyczynski, J. Fisher), London: Karnac Books.
- Freud, S. (1910). Leonardo da Vinci and a Memory of his Childhood, in *Standard Edition II*, (pp 59–137), London Hogarth Press.
- Hahn, A (Ed.). *Sincerity and Other Works: Collected Papers of Donald Meltzer* London: Karnac Books 1994.
- Heimann, P. (1952). Certain Function of Introjection and Projection in Early Infancy, in M. Klein, P. Heimann, S. Isaacs & J. Riviere (Eds.), *Developments in Psycho-Analysis* (pp 122–168). London: Hogarth Press. (Reprinted London: Karnac Books, 1989).
- Hinshelwood, R. D. (1991). *A Dictionary of Kleinian Thought*. London: Free Association Press.
- Joseph, B. (1985). Transference: the total situation. In E.B. Spillius & M. Feldman (Eds.), *Psychic Equilibrium and Psychic Change: Selected Papers of B. Joseph* (pp 156–167). London: Routledge, 1989.
- Joseph, B. (1987). Projective Identification – Some Clinical Aspects. In E.B. Spillius & M. Feldman (Eds.), *Psychic Equilibrium and Psychic Change: Selected Papers of B. Joseph* (pp 168–180). London: Routledge, 1989.
- Klein, M. (1946). Notes on some schizoid mechanisms, In *The Writings of Melanie Klein*, Vol. III (pp 1–24). London: Hogarth Press. (Reprinted London: Karnac Books, 1993).
- Klein, M. (1955). On Identification, In M. Klein, P. Heimann, & R. Money-Kyrle, *New Directions in Psycho-Analysis* (pp 247–263). London: Hogarth Press. (Reprinted London: Karnac Books, 1977).
- Meltzer, D. (1976). The Delusion of Clarity of Insight, in *The Claustrophobic Phenomena* (pp74–85), Perthshire, Scotland: Clunie Press.
- Meltzer, D. (1986). *Studies in Extended Metapsychology: Clinical Implications of Bion's Ideas*. Perthshire, Scotland: Clunie Press.
- O'Shaughnessy, E. (1993). *Remnant Couples*, Unpublished paper Pincus, L. (Ed.) (1960) – *Marriage: in Emotional Conflict and Growth*, London, Institute of Marital Studies.
- Rosenfeld, H. (1964). On the Psychology of Narcissism: A Clinical Approach, *International Journal of Psycho-Analysis*, 45, (pp 169–179). Also in *Psychotic States*, London, Hogarth Press (Reprinted London: Karnac Books).

- Rosenfeld, H. (1971). A Clinical Approach to the Psycho-Analytical Theory of Life and Death
Insincts: an investigation into the aggressive aspects of narcissism. *International Journal of
Psycho-Analysis*, 52, (pp 169–178).
- Rosenfeld, H. (1983). Primitive Object Relations and Mechanisms, *International Journal of Psycho-
Analysis*, 64, (pp 261–267).
- Rosenfeld, H. (1987). *Impass and Interpretation*, London, Tavistock Publications.
- Ruszczynski, S. (1993). *Psychotherapy with Couples*, London Karnak Books.
- Sandler, J. (1976). Contertransference and the Role Responsiveness, *International Revue of Psyc-
Analysis* 3, 43–47.
- Segal, H. (1977). Counter-transference. In *The Work of Hanna Segal*, New York: Jason Aronson
(Reprinted London: Karnak Books, 1986).
- Segal, H. (1983). Some Clinical Implications of Melanie Klein's Work. *International Journal of
Psycho-Analysis*, 64, 269–279.
- Segal, H. (1989). Preface, In E.B. Spillius & M. Feldman (Eds.), *Psychic Equilibrium and Psychic
Change: Selected Papers of B. Joseph*. London: Routledge, 1989.
- Spillius, E. Bott (1992). Clinical Experiences of Projective Identification. In R. Anderson (Ed.),
Clinical Lectures on Klein and Bion (pp 59–73), London, Routledge.
- Steiner, J. (1993). *Psychic Retreats*. London Routledge.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Психология
Том 100

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre Psychologie
Tome 100

НОСТАЛГИЯ И ПОТРЕБИТЕЛСКО ПОВЕДЕНИЕ – ПСИХОЛОГИЧЕСКИ АСПЕКТИ

МОНИКА БУДИНОВА

Катедра „Социална, трудова и педагогическа психология“

Моника Будинова. НОСТАЛГИЯ И ПОТРЕБИТЕЛСКО ПОВЕДЕНИЕ – ПСИХОЛОГИЧЕСКИ АСПЕКТИ

Основной целью студии является проследение влияния ностальгии на потребительское поведение, а также ее значение при создании различных рекламных стратегий.

На первом месте, студия направлена к выяснению различных психологических аспектов, связанных с ностальгией и исследование ее влияния на поведение потребителей.

На следующем месте анализируется применение механизмов влияния с помощью ностальгии к выработыванию рекламных стратегий, а также специфические проявления пост-социалистической ностальгии. Дискутируется практическое значение для рекламных стратегий.

Monika Boudinova. NOSTALGIA AND CONSUMER BEHAVIOR – PSYCHOLOGICAL ASPECTS

The main purpose of this article is to reflect on the influence of nostalgia on consumer behavior and its importance for the development of various advertising strategies.

In the first place, the article is directed towards understanding the different psychological aspects of the nostalgic condition and investigating the influence it has on the consumer behavior.

Next, the application of such mechanisms of influence of nostalgia to the design of advertising strategies as well as some specific post-socialist nostalgia manifestations are examined. Practical implications for advertising strategies are discussed.

УВОД

Носталгията, или „копнежът по миналото“, е все по-често използван рекламен апел. Именно това е тенденцията, която бележи началото на 90-те години и обуславя все по-голямото присъствие на носталгията в маркетинга, рекламата и развлекателната индустрия. Въпреки голямата популярност на продуктите, свързани с носталгия и носталгични послания, изследванията, които разглеждат влиянието на носталгията върху потребителското поведение, са малко.

Носталгията като емоция съдържа както приятен, така и неприятен оттенък. Това „сладко-горчиво“ емоционално състояние е отличителна характеристика на носталгията и е препратка към отминал период от живота на индивида, характеризиращ се със селективност на спомените за миналите преживявания (Navlena and Holak 1991). Това превръща носталгията в едно от най-големите предизвикателства за маркетинговите специалисти в идентифицирането и използването на най-ефективните техники за комуникация с потребителите. Носталгията в рекламата и потребителското поведение се превръща в инструмент, улесняващ комуникацията с потребителите.

СЪЩНОСТ НА НОСТАЛГИЯТА

Периодът на 90-те години става емблематичен за безпрецедентния бум на рекламни стратегии, основани на носталгия. Става ясно, че носталгията може да въздейства върху далеч по-големи възрастови групи от потребители, отколкото предварително се предполага.

Едно от възможните обяснения за това, защо носталгията като механизъм за влияние върху потребителя се появява именно през 90-те години, е, че това всъщност е опит да се използва обществената тревожност, която настъпва с края на хилядолетието – период, през който хората се обръщат назад към миналото, за да търсят източник на сигурност. Ефектът върху потребителите се оказва голям, защото дава възможност да се получи усещане за сигурност чрез рекламите, провокиращи носталгия. Изследователите се опитват да обяснят появата на носталгията през последните години с преобладаването ѝ като настроение в обществото като цяло, което на свой ред се свързва с края на XX в., който отбелязва период на преход за човечеството (Reisenwitz, Iyer and Cutler 2004). Това е и време на културна несигурност, която се свързва с преход между вековете. Това от своя страна е предпоставка да се обърнем по-скоро към вече познатото и по-малко заплашващото ни минало, отколкото към неизвестността на бъдещето.

Друго основание за ретровълната на носталгия е т.нар. aging феномен, или застаряването на населението, особено в западните общества, като демографски аспект на цивилизования свят, което на свой ред предизвиква пазара да създава ретропродукти. Именно това е платежоспособното и икономически

активно поколение от гледна точка на потреблението на стоки и услуги. Най-голямата част от населението на САЩ, поколението от т.нар. „бейби бум“ през 1996 г. навлиза в средна възраст. Тази възрастова група потребители е изправена пред интереса към стоки и предмети, които носят приятни спомени. С остаряването на поколението „бейби бум“ и навлизането му в период на размишления за собствената смъртност и съществуване продуктите, свързани с носталгия, са шанс да се спре времето и хората отново да се почувстват млади (Muehling, Pascal & Sprott 2002).

От друга страна, стои поколението, в което децата са били обект на засилен интерес и влияние от страна на пазара и рекламата. Ако през 90-те години най-силно експлоатирани от рекламата са били децата, в началото на XXI в. това са хората от третата възраст, които са живели в относително спокойно време, което на свой ред се е отразило в спестовни и пенсионни фондове, които могат да бъдат похарчени за предмети на носталгията.

Едно от възможните обяснения за това, защо най-активното поколение търси ретростоките, е известната несигурност и пределната динамика на настоящето. Друго обяснение е свързано със самите характеристики на периода на 90-те години като време на надеждите, което прави носталгиите обясними. Ретро става синоним на модерно.

Алтернативно обяснение за появата на носталгията е фактът, че съвременният потребител е все по-неудовлетворен от живота си днес, което става още по-изразено в периоди на икономически спадове (Lowenthal 1985). Това кара потребителите да се обръщат назад и да търсят комфорт в миналото.

Когато се живее в безвремие, в прекалено динамично всекидневие, мисълта на човек е насочена към преодоляване на това или чрез поглед към бъдещето, или чрез търсене на една своеобразна релаксация в миналото. По този начин носталгията се превръща в антистрес практика.

От една страна, може да разгледаме тезата, че носталгията от 90-те години поставя въпроса, доколко модернистичната енергия е изчерпана, а от друга страна, е тезата, според която енергията на новостта нито е изчерпана, нито елиминирана, напротив – носталгията е доказателство за нейното доминиране. Въпреки че ретровълната често се обяснява с манифестиране на постмодернизма, трябва да се подчертае, че последното не представлява обяснение за възникване на ретротото. В най-добрия случай те биха представлявали тавтология, т.е. съществуването на едното се използва, за да обясни съществуването на другото. Постмодернизмът не може да обясни факта, че ретромаркетингът се среща доста преди епохата на постмодернизма – каубоят на Marlboro е ретрообраз още от началото на съществуването си (Brown 2001).

Като цяло човечеството ще остане носталгично настроено към качества, които може би са спрели да съществуват в нашето общество и култура. Тук нямам предвид единствено световната роля на САЩ по отношение на тероризма, войните, емиграцията и икономическата глобализация след 11 септември.

Често потребителите се чувстват „затрупани“ от нещата, които притежават. Те жадуват за по-тих, по-спокоен живот, споделени спомени. Същевременно носталгията по спокойствието на отминалите дни често е заменена от несигурност. Едно от обясненията за това е и идеята за стабилност, която ретро-предметите ни дават особено в света след събитията от 11 септември, породена от желанието на потребителите да се връщат към обекти и предмети, които ги карат да се чувстват добре.

Често е трудно да се разграничи политическият от икономическия аспект на носталгията. Политическите употреби на носталгията често намират израз в продукти, които се явяват символи на националната история и биват поглъщани от обществото. Поради тази причина носталгичните изживявания се възприемат като доста различни в Западна и Източна Европа. Едно от обясненията за това би могло да бъде различната продължителност на социалистическата система, действала в някои от тези страни. Обектите на социалистическата историческа фаза са употребени по различен начин в носталгичната практика. Носталгията регулира нашата „оптика“ при възприемането на актуалната действителност. Носталгичната вълна, която е продуцирана от медиите, намира актуален диалог в патриотичните движения от миналото. Носталгията е социално кодифицирана, тя е начин да се види светът в обратна перспектива. Носталгията има два основни компонента: опита – основен аспект на политическата носталгия, и символно-въображаемия аспект. В основата си носталгията включва и едно непрекъснато напрежение между промяна и стабилност – тя е реакция на разминаването между утопията и „златния век“, намирайки се в това поле на изпробвани версии за история.

L. Hutcheon (1998) изследва връзката между маскарада и носталгията. Носталгията е един вид скриване на паметта така, че тя да бъде възможна за актуализиране и да стане дори обществено възприемаема. Един от стимулите за появата на носталгия е изобилието от информация и различни въздействия.

Спорно е и разделението на носталгиите на десетилетия, но от друга страна, асоциирайки спомените си с конкретно време, ние говорим именно за десетилетия.

Дали е оправдано носталгията да се разглежда като концептуална противоположност на прогреса, или пък в още по-негативен контекст да ѝ бъдат приписвани качества като сантименталност или меланхоличност? Възможно ли е носталгията да се разглежда като пораженческо бягство от реалността на настоящето поради липса на достатъчно увереност и вяра в това, което предстои в бъдеще? Независимо от това, на какво е отговор носталгията, тя има различни проявления и не може да се сведе до единствено или еднозначно определение. Нейният смисъл и значение са многобройни, а това е предпоставка схващането за носталгията като проградивни, дори утопични импулси на акомодацията да върви ръка за ръка със схващането за носталгията като регресивно отношение и меланхолични настроения (Pickering, Keightley 2006)

Думата „носталгия“ има гръцки произход – „nostos“ – завръщане у дома или родния край, и „algos“ – болка, страдание или тъга. Това състояние за първи път се обсъжда в работата на Джоунс Хофер и се смята за значителен принос в психологията и психосоматичната медицина, тъй като за първи път носталгията се разглежда като клинично състояние и се отчита влиянието на съзнанието върху физическото състояние на тялото. Исторически носталгията е била свързана с множество психологически и физиологични симптоми. Смятало се е, че психологическото страдание се проявявало като загуба на апетит, гадене, неспокойство, припадъци и разнообразна друга симптоматика. В клиничната психология източниците на носталгия се откриват в желанието за връщане в майчината утроба, породено от усещането за спокойствие и удобство в пренаталната фаза на развитие (Havlena & Holak 1991).

Съвременните изследвания върху носталгията акцентират не толкова върху медицинското или патологично състояние, което тя предизвиква, а върху възможността за представянето ѝ като социологически феномен. Поради глобализацията на съвременното общество и мобилността на хората те стават все по-малко привързани към определена държава, град или местност, както е било в миналото. Носталгията дава възможност на хората да поддържат своята идентичност в ситуации на преход, които по един или друг начин могат да нарушат плавността и целостта на жизнения цикъл (например идентичността, която се променя с напускане на детството и навлизане в юношеството или зрелостта, началото на семеен живот и превръщането в родител).

Не всички минали преживявания или епохи могат да предизвикат в еднаква степен носталгия. Носталгията по юношеството и ранната зрялост се оказват по-силни от носталгията по другите периоди от развитието ни. Освен това тенденцията да изпитваме носталгични чувства съществено се различава на различните етапи от живота ни (пак там).

Ако носталгията се дефинира като „копнеж по миналото“, лесно може да се обясни „сладко-горчивото“ усещане, което тя носи. Човек никога не може да се завърне в миналото, за което копнее, защото то реално никога не е съществувало. От своя страна съвременната реалност никога не може да бъде толкова добра, колкото идеалът, създаден от носталгията.

Носталгията не се отнася толкова до конкретен спомен, колкото до емоционалното състояние, което предизвиква. Това идеализирано емоционално състояние е ограничено до минал етап, а копнежът по него се проявява в опит да се пресъздаде съответната епоха чрез възпроизвеждане на дейности, характерни за този период, използване на символни изображения или предмети, характеризиращи миналото. Идеализираните емоции, свързани с миналото, се прехвърлят върху обекти и предмети, включително стоки на потреблението, звуци, аромат и вкусове, които са съпътствали съответното емоционално състояние. По този начин носталгичната потребност да се пресъздава минало-

то в настоящето може да се превърне в детерминант на поведението, включително потребителското (Hirsch 1992).

Носталгията може да се дефинира като емоционално състояние, при което индивидът копнее по идеализирана версия на по-ранен времеви период (Stern 1992). В литературата съществува разграничение между два основни типа носталгия – лична и историческа/колективна. (Havlena and Holak 1991; Stern 1992). Разграничението е интересно от гледна точка на това, че историческата носталгия се свързва със символите на общественото съзнание, желанието за оттегляне от настоящето в едно не толкова близко минало, което се възприема като по-приятно, а личната носталгия е свързана с материалното, с отделни предмети, тя е идеализирано минало, основаващо се на личен опит и перспектива.

Носталгията може да се разгледа и като емоция или настроение, предизвикано от мисли за предмети, хора или преживявания, свързани с миналото (Hirsch 1992) и по този начин има способността да предизвиква предпочитание към покупки, които са източник на подобни носталгични чувства (Holak & Havlena 1998).

От гледна точка на преживяването носталгията може да има три равнища (Davis 1979). Първото равнище се отнася до схващането, че животът в миналото е бил по-добър, поради което индивидът желае да се върне назад във времето, но осъзнава, че това е невъзможно. Второто ниво, или рефлексивната носталгия, се характеризира с цялостен анализ на миналото и колебанията на индивида, дали наистина то е било толкова хубаво. На последно място е т.нар. интерпретирана носталгия, при която индивидите сравняват характера и значението на носталгичните чувства с настоящите обстоятелства, за да открият източника на носталгията и психологическия ефект, който тя предизвиква.

Собствените спомени, които са резултат от преживян опит, се характеризират като „истинска“ носталгия, а източниците ѝ са по-скоро вътрешни, отколкото външни (Baker and Kennedy 1994; Davis 1979). Заучените спомени, които не са резултат от личен опит, се определят като вторична/симулирана носталгия (Baker and Kennedy 1994; Stern 1992).

Въпреки богатата литература, изследваща източниците на носталгичния бум, днес разграничението, което Дейвис (1979) прави, остава в основата на асоциацията с индивидуалните жизнени цикли и с желанието на хората, остарявайки, да се завръщат във времето на своята младост. На обществено равнище това съвпада с навечерието на епохални промени, предизвикани от войни, революции, икономически кризи или екологични катастрофи (Sierra and McQuitty 2007). Така например Голямата депресия през 30-те години е придружена от подобна доста ретроспективна перспектива; социалните брожения в края на 60-те години предизвикват изблик на носталгия през 70-те, а посткомунистическият свят през ранните 90 години създава условията, отговорни за последвалия изблик на ретровълната (Brown, Kozinets & Sherry 2003).

Хавлена и Холак (1996а) предлагат следната класификация на носталгичните преживявания: лична носталгия – индиректен индивидуален опит, който се превръща в обект на психологически и социологически анализ; междуличностна носталгия – индиректен индивидуален опит, базиран на междуличностна комуникация, засягаща чужди спомени и комбинираща ги със собствените преживявания; културна носталгия – директен колективен опит, при който членовете на групата споделят общи реакции, които спомагат за изграждането на обща идентичност; виртуална носталгия – индиректен колективен опит (Havlena and Holak 1991; Stern 1992). Много употреби на носталгията, предназначени да повлияят потребителското поведение, подчертават културната или виртуалната носталгия чрез общите реакции на членовете на дадена група или пазарен сегмент (Holak, Matveev & Havlena 2007).

ВЛИЯНИЕ НА НОСТАЛГИЯТА ВЪРХУ ПОТРЕБИТЕЛСКОТО ПОВЕДЕНИЕ

Изследванията върху потребителското поведение отдавна разглеждат въпроса за влиянието на чувствата или афективния компонент на човешкото поведение. В изследване, чиято цел е да определи емоционалните компоненти на носталгията като понятие със силен афективен заряд, което може да повлияе върху потребителите, става ясно, че носталгичното преживяване включва множество комплексни емоционални реакции (Holak & Havlena 1998). Основният анализ на емоционалните компоненти показва наличие на емоциите – топлина, радост, благодарност, привързаност и невинност, които се асоциират с носталгичното преживяване. Приятният спомен за миналото обаче е комбиниран с чувство на загуба при осъзнаване на факта, че миналото не може да бъде върнато. Положителната връзка между чувството на удоволствие и интензивността на носталгичното преживяване пък показва подчертано положителния характер на носталгията (пак там).

Според Цайлин и Уестууд (1986), които изследват ефектите на емоциите върху ефективността на рекламата, емоционалните реакции могат да доведат до ефекти като доверие и привързаност, които да се запазят дълго след прекратяване на въздействието на самата реклама. Емоциите в отговор на рекламата могат да включват и реакция като носталгията, като по този начин емоционалното стимулиране подпомага комуникацията с потребителите. Техният ефект обаче се разглежда отделно от емоционалната конотация на самия продукт. В други случаи емоционалният отговор на рекламата може да попречи на комуникацията и рекламния апел. Това се случва, когато емоционалният тон не е съответстващ на съобщението, което предава самият продукт. По този начин емоционалното носталгично преживяване може да се превърне в централен аспект на маркетинговата комуникация.

Емоционалното преживяване може да представлява полза за потребителя, да съдържа самото послание за полза от покупката или директно да повлияе нагласите на потребителите. В редица случаи емоционалният стимул може да изиграе основна роля за покупката и потреблението на цяла продуктова категория, тъй като продуктът играе емоционална роля и има значение за емоционалния стимул в живота на потребителя. При изследването на разнообразни телевизионни и печатни реклами става ясно, че емоциите понякога могат да улеснят и да допринесат за представянето на ползата от продукта или марката за потребителя. Например емоционалният тон може да привлече вниманието към рекламното съобщение, да го направи запомнящо се или да илюстрира нагледно ползата от употребата на продукта. В отделни случаи употребата на емоционален стимул може да окаже директно влияние върху нагласите на потребителите. Например подходящата реклама може да придаде на дадена марка субективно усещане за лукс и автентичност, които обективно липсват у нейните конкуренти на пазара (Zeitlin, & Westwood, 1986). На подобни механизми се разчита и при използването на носталгията като стратегия за повлияване на потребителското поведение.

Съвременни изследвания на невропсихологично равнище доказват, че по-лесно се поддаваме на емоциите си с напредването на възрастта. Това дава възможност да се експлоатира широка палитра от емоции, включително и носталгия, за да се повлияе върху потребителското поведение. Така например се оказва, че 95% от действията ни са продиктувани от емоционални реакции, като едва впоследствие се опитваме да обясним рационално инстинктивно взетите решения (Desfossés 2006).

Съществуват редица изследвания на връзката между носталгията и потребителското поведение (Schindler & Holbrook 2003; Muehling, Pascal & Sprott 2002; Reisenwitz, Iyer & Cutler 2004). Това, което може да се обобщи, е, че както реалните предмети, така и нематериалните обекти могат да се превърнат в източник на носталгия. Това означава, че носталгия може да се изпита и вследствие на определени преживявания като пътувания, семейни събирания и т.н., както и от чувството на социална принадлежност към даден времеви период (Sierra and McQuitty 2007). Нагласите към миналото потенциално могат да повлияят вземането на решение за покупка, а положителното отношение, което потребителите имат към миналото, може да увеличи вероятността потреблението на стоки, които са били купувани във времето на тяхната младост, да се повтори след време. Изследват се както когнитивните компоненти като податливост на носталгия, предизвикана носталгия, степен на харесване на миналото, нагласи към реклами и марки, които използват носталгия за позиционирането си, намеренията за покупка на стоки, предизвикващи носталгия, така и емоционални променливи като интензивност на носталгията и емоциите, изпитвани към миналото. Носталгията се превръща в значим фактор, който може да повлияе върху потребителското поведение,

и се използва за създаването и изграждането на чувство за собствена идентичност у потребителите (пак там).

Холбрук (1993) поставя въпроса, дали всъщност податливостта на носталгия и възрастта като фактор за развитието на определени вкусови предпочитания с времето могат да се разглеждат като два независими аспекта на подобен тип носталгично потребление. Оказва се, че носталгичното потребление, което се наблюдава при различни потребители, зависи от промените в развитието, които настъпват с времето и следователно се асоциират с определена възраст (Holbrook 1993). Други изследвания подкрепят връзката между възрастта на потребителите и носталгията, откривайки зависимост между музикалните предпочитания, които се доминират от музиката, която е била популярна, когато респондентите са били на възраст около 23 години (Holbrook and Schindler 1989). Това демонстрира, че на практика юношеството е етапът на формиране на музикалните предпочитания и прави възрастта важен фактор при формирането на музикалния вкус.

Съвременни изследвания доказват, че повечето от нас носят ярък образ за обекти, които са били популярни в периода, когато сме били на 20 години (и около тази възрастова граница, разбира се), независимо от възрастта, на която сме в момента (Elise 2004). Това на практика отключва вратата към смисъла на потребителската носталгия – предпочитание към продукти или образи, които са били популярни в миналото, но които не могат вече да бъдат така лесно придобити. Въпреки че думата носталгия може да предизвика спомени у всеки от нас за ранното детство, като цяло хората са в по-голяма степен привързани към спомени от периода на късното си юношество. Но дали простото „излагане“ на влиянието на един или друг популярен продукт в този период от живота ни е достатъчно, за да формираме носталгия впоследствие? Значение има интензивността на емоционалното преживяване. Когато дадено преживяване е достатъчно силно, то създава трайна връзка в нашата психика. Миналото като носталгичен обект също е въпрос на възприятие. В известен смисъл този факт придобива особено и ново значение, когато се отнесе към съвременния потребител, който отдавна вече е предимно емоционален, а не рационален в своето поведение на пазара на различните продуктови алтернативи. Поради огромното количество заобикаляща ни информация и множеството различни продуктови алтернативи на пазара ние не сме в състояние, а и определено не изпитваме желание да съпоставяме качествата на стоките от дадена продуктова група и непременно да търсим рационално решение и избор за покупка. В това отношение определено може да се твърди, че съвременният потребител е разглезен в задоволяването на потребностите си и често пъти е насочен към емоционалното преживяване от покупката, пък било то и носталгично.

Именно ранното юношество символизира началото на независимия избор и превръщането ни в съзнателни потребители. Дали всичко това означава, че в бъдеще, когато днешните млади хора размишляват върху отминалите спо-

койни дни на младостта им, магазините ще са „наводнени“ със стоки, носещи спомена за Бритни Спийърс, Парис Хилтън и Джесика Симпсън?

По отношение на склонността към носталгия се оказва, че носталгичното потребление може да характеризира потребители от една и съща възрастова група, но в различна степен (Holbrook 1993). От тази гледна точка носталгията може да се разгледа като психографска променлива, аспект на начина ни на живот. Носталгията се разглежда като характеристика на потребителите, която може да се различава независимо от факторите, свързани с възрастта или времето. Влиянията, които оказват възрастта (демографски фактор) и склонността към носталгия (психографска характеристика), са независими в оформянето на потребителските предпочитания. Така например потребители, които са по-податливи на носталгия, харесват в по-голяма степен сантиментални или музикални филми, докато разликата във възрастта е основна причина по-възрастните потребители да харесват в по-голяма степен старите филми (пак там). По този начин носталгията оказва влияние върху оформянето на предпочитанията на потребителите чрез повлияване на вкусовете.

Потребителите възприемат и в известен смисъл утвърждават идентичност или дори етничност чрез стоките, които купуват. Носталгията е в основата на „покупките, демонстриращи идентичност“, защото произвежда колективната история, идеализирания опит от всекидневния живот, общност и наследство, към които потребителят предполагаемо желае да се завърне. В съвременния живот, когато завръщането към място от миналото или към минал начин на живот може да бъде невъзможно или неудобно, като резултат потребността от силна културна идентичност се удовлетворява чрез покупката на храни, дрехи, коли, дори туристически дестинации, които са белязани от носталгичен елемент.

Едно от специалните основания за носталгията при потреблението на стоки е, че старото се възприема като сигурно и дълготрайно, което намира израз в „носталгия по качеството“. Старинното или старинно оцветеното често създава илюзия за по-лесно употребимо. Потребителят се отказва от софистицираните за сметка на по-лесно употребими стоки. Старото често се възприема от потребителите като надеждно, особено ако е произведено от фирма, която е стара и надеждна, то е съобразено със стандартите на 60-те години, когато продуктите са били предназначени за дълготрайна употреба.

Интересен е въпросът, дали увеличаването на ефективността на маркетинговата комуникация поради употреба на носталгия е ограничено за определен тип продукти и дали носталгията в рекламата е ефективна само за потребители, които са склонни да изпитват носталгия по принцип. Оказва се, че потребители с по-висока податливост на носталгични чувства ще се повлияват в по-голяма степен от носталгични реклами, което на свой ред ще предизвиква и по-силни чувства към определена марка, продукт или компания производител. Положителна корелация съществува и между податливостта на носталгия

и възрастта или с други думи, потребителите, които са по-склонни да се поддават на носталгични чувства, са по-възрастни, като тенденцията е по-силно изразена при жените, отколкото при мъжете (Reisenwitz, Iyer, Cutler 2004).

Ранното предпочитание на определени продукти или марки в детството може да постави емоционална основа за такова предпочитание по отношение на потребителско поведение на един по-късен етап. По този начин споменът на потребителите за продукт или марка от детството може да има голямо значение за начина, по който се взема решение за покупка, когато се припомня тази минала емоционална привързаност. Някои детски спомени могат да бъдат обвързани не толкова с действително събитие от детството, колкото с реклама, на която детето е било изложено като малко (Braun, Ellis & Loftus 2002).

Рекламата на продукти може съвсем съзнателно да предизвика носталгични асоциации и спомени, които да доведат до положителни афективни реакции. Самите продукти на свой ред могат да акумулират носталгични преживявания посредством потреблението и употребата им, като дават възможност на потребителите отново да изживеят моменти от миналото си или пък да изживеят спомен от колективното минало на обществото като цяло, характеризиращо дадена епоха. В тези случаи потребителят вече разполага с предварително изградена мрежа от асоциации около дадения продукт и рекламата или маркетинговата комуникация единствено трябва да улеснят активизирането на тези асоциации и спомени (Havlena & Holak 1991). Съществува и известен риск от възникване на негативни асоциации, но въпреки това една от основните и важни характеристики на носталгията е именно способността за отсяване на негативната информация по начин, който позволява миналото почти винаги да се възприема като по-добро, отколкото реално е било в действителност (Davies 1979).

Изследвайки бъдещите носталгии, Бойм (2001) развива идеята за нелекия баланс между минало и бъдеще. Подтикната от посткомунистическата носталгия, която се наблюдава в Източна Европа, Бойм твърди, че хората живеят в свят, в който се съчетават прогрес и примитивизъм и където най-модерните технологични и научни открития се използват все по-често за пресъздаване на спомени от миналото (потъването на Титаник, гладиаторските битки в древен Рим, клонираните динозаври от Джурасик парк).

Ретропродуктите като източник на носталгия стават привлекателни по различни причини. Едновременното съчетаване на съвременна технология и имитация на нещо старо бързо отнема предимството на конкурентите и дори печели преимущество, като повлиява потребителското поведение, използвайки потребителската вяност и лоялност, изградени към старите марки. На второ място потребителската носталгия е засилена в периоди на относителна несигурност (Davis 1979). Това означава, че в света след 11 септември все по-често потребителят ще се сблъсква с ретропродукти, които имат за цел да предизвикат носталгия. От една страна, бързото въвеждане на технологично все по-нови продукти, а от друга страна, все по-нестабилната среда, която ни

заобикаля, са важни предпоставки за засиленото влияние на ретропродуктите върху потребителското поведение.

Въпреки популярността на ретропродуктите сред потребителите влиянието на носталгията върху потребителското поведение е комплексно и зависи от редица характеристики на самия продукт. Често ефектът не може да се постигне единствено с излъчване на стара реклама или опит за ново позициониране на пазара на поостаряла марка. Оказва се, че ретропродуктите дават възможност на потребителите да преосмислят моралните устои на своя живот. Вероятно поради фактори като съвременната несигурност, глобализацията и мобилността на населението в модерните общества потребителите използват носталгията, породена от ретропродуктите, за да се върнат към въображаемата епоха на морална сигурност. За да може един ретропродукт да предизвика носталгични преживявания у потребителите, той трябва да отговаря на няколко условия – да е съществуващ в колективната памет и да се характеризира с определена история на потребление, която лесно да може да бъде припомнена на потребителя. Продуктът трябва да е съществувал през определен времеви период и да се е превърнал в емблема за даденото поколение или възрастова група, за да може да предизвика силни и смислени асоциации сред потребителите. Продуктът трябва да притежава способността да стимулира една утопична картина за идеализираното минало чрез чувство на солидарност и принадлежност към дадената общност или време. Също така продуктът трябва да позволява технологични подобрения, както и влагането на допълнителен символичен смисъл, за да бъде адекватен на очакванията на потребителите, които същевременно непрекъснато осъвременяват и актуализират идеята за собствената си идентичност (Brown, Kozinets & Sherry 2003).

За да определим собствената си идентичност, от голямо значение е да разбираме миналото. С времето изграждаме определени символи, които представляват собствената ни идентичност и проектирайки ги в настоящето, получаваме носталгичното усещане, което ни дава възможност да запазим тази идентичност с времето. Освен това различните нива на носталгията може да говорят за разлика в интензивността на емоциите и яркостта на спомените. Това на свой ред е от значение за очакванията, които имаме към ефектите от маркетинговата комуникация. Предметите, които се стремим да притежаваме, играят важна роля за съживяването на тези минали преживявания и събуждането на носталгични чувства (Baker & Kennedy 1994). Това е доказателство за значението на носталгичните асоциации за потребителското поведение.

Когнитивните процеси, които са зависими от времето, се различават по важност и значение в зависимост от възрастовата група. Всяко поколение получава „отпечатък“, характерен за социалните и политическите събития, характеризиращи неговата младост (Schuman and Scott 1989). Това означава, че събитията и промените, които имат най-силен ефект върху запаметяването

им, се случват през юношеството и ранната зрялост. С други думи, хората проявяват склонност да си спомнят събитията от своята младост. Нещо повече, оказва се, че възрастовите граници се отразяват върху причините, поради които се припомня едно или друго събитие. Най-логичното обяснение е, че хората по-скоро избират събития, които са се случили по време на тяхната младост, отколкото събития, които са се случили впоследствие, и по този начин се получава своеобразен пик на припомняните събития. По аналогичен начин може да очакваме и пик на предпочитанията към определени продукти или други обекти, които са били широко разпространени и популярни през юношеството или ранната зрялост. Чрез демонстриране на свързани с възрастта пикове в афективните реакции на потребителите на продукти, които биха могли да се свържат с разнообразни преживявания, изследванията върху психологията на потребителското поведение доказват важното значение на подобни „отпечатъци“ от миналото (Holbrook and Schindler 1989; 1994).

Същевременно още един феномен, свързан с носталгията, също заслужава внимание – индивидите могат да се различават в нагласите си към миналото или по-точно в склонността си да проявяват носталгия. Дори в една и съща възрастова група хората могат да се различават по склонността си да фаворизират миналото, което на свой ред се превръща във важна личностна характеристика, определяща индивидуалните ни различия по отношение на склонността да изпитваме носталгия, и съответно може да играе допълнителна роля в определянето на предпочитанията в потребителското поведение. Така например Бергаде (1990) предполага, че ориентацията на потребителя към миналото, настоящето или бъдещето е резултат от процес на социално и културно поглъщане, което съответно става източник на по-реактивни или по-активни отговори на разнообразните продукти на потреблението.

Връзката между предпочитанието към по-сентиментални филми и податливостта на носталгия предполага потребителите с по-положителни нагласи към миналото да бъдат в по-голяма степен отворени и податливи на преживявания, свързани с емоционално потребление, както и по-чувствителни към различните настроения (Holbrook & Schindler 1996).

Изследвания върху различни теми, асоцииращи се с носталгия (сетивни усещания, родина, приятели, любими хора, подаръци от близки, сигурност и др.), допринасят носталгичната връзка, която изпитваме към подобни обекти, да се разглежда като стабилен фактор, понякога определящ човешкото поведение. Носталгията представлява феномен, който започва в детството, продължава в юношеството и зрелостта и трае цял живот. Също подобно на силната потребителска вярност, свързаността с обекти на емоционални спомени, носталгията е трайна и често може да бъде практически отнесена към потреблението. В подобни преживявания маркетинговите специалисти могат да откриват обекти и предмети, които да станат източник на носталгия. Това често определя начините, по които потребителите използват тези продукти

по време на различните периоди от живота си (например компакт-дискете с любимата ни музика) (Holbrook & Schindler 2006).

Чувствата и настроенията, които съпътстват носталгията, могат да повлияят на предпочитанията ни към притежания, които да станат източник на носталгична реакция (Sierra and Shaun McQuitty 2007). Определени предмети могат да подсилват чувството на собствена идентичност у потребителите като резултат от минал житейски опит. Подобни предмети свързват потребителите с минали преживявания чрез спомени, нагласи и емоции. Същевременно, когато при покупка се активира чувството за собствена идентичност, начинът, по който оценяваме покупката като стойностна, се засилва (Richins 1994) и действа като допълнителен стимул за осъществяване на покупката (Reed 2002). Например споменът за музиката, която сме слушали като млади с приятелите, може да предизвика положителни емоции, когато я чуем отново и поради голямата вероятност да се идентифицираме с нея може да се стигне до покупка, предизвикана от чувството за носталгия. С напредване на възрастта хората може отново да пожелаят да се върнат към определени периоди от миналото си чрез покупки, които под формата на сантиментални обекти да запазят миналото (Hirsh 1992).

Носталгията е източник на предимно положителни потребителски нагласи за миналото и повлиява както емоционалните компоненти на потребителското поведение, така и когнитивните му детерминанти (Holbrook and Schindler 1994, Marconi 1996, Stern 1992). Тези емоционални и когнитивни реакции, продиктувани от миналото, имат значение за интензификацията и подсилването на чувството за собствена идентичност у потребителя. Джерами Сиера и Шаун Маккуайт (2007) правят опит да поставят теорията за социалната идентичност в основата на изследването си върху носталгията и потребителското поведение и създават модел, който свързва нагласите към миналото (когнитивен компонент) и копнежа по миналото (емоционален компонент) с покупки, продиктувани от носталгия. Според теорията за социалната идентичност (Tajfel and Turner 1985) индивидите се самоопределят колективно на база на уникални характеристики, като например това, че са израснали през един и същ период от време. Идентифицирането с дадена епоха, което се основава и на групова принадлежност, може да повлияе нагласите и емоционалните реакции на стимули, които са свързани с дадената епоха. Това превръща социалната идентичност във фактор, който може да повлияе върху потребителското поведение. Моделът на потребителско поведение, който се изследва, е резултат от „истинска“ носталгия, която е предизвикана от спомени за собствени, лични преживявания. Авторите се опитват да обяснят как идентифицирането на потребителя с определена епоха, основано на групова принадлежност, повлиява потребителското поведение, като включват както когнитивния, така и емоционалния компонент в модел, обясняващ готовността на потребителя за осъществяване на покупка, повлияна от носталгията. На практика се доказва,

че при осъществяване на носталгични покупки потребителското поведение се повлиява както от когнитивните, така и от емоционалните компоненти.

Най-общо носталгията може да се окаже прекалено трудна за предсказване като реакция у потребителите. Комплексната комбинация от положителна и отрицателна емоция означава, че цялостната афективна валентност на едно такова носталгично изживяване не е съвсем еднозначна. Докато чувството на нежност може да изгради положителни нагласи към продукт или рекламно съобщение, чувството на загуба може да доведе до отрицателна оценка на продукта поради негативни асоциации. Това означава, че предизвикването на носталгия чрез връщане към миналото трябва да се съчетае с минимизиране на чувството за загуба. Един от начините да се постигне това е продуктът да се представи, като се избегне чувството на загуба чрез улавяне на момент от миналото. Самият продукт се превръща в инструмент, който позволява на потребителя да контролира загубата на миналото чрез елиминиране на негативните емоции. Потребителят може да ограничи чувството си на загуба, когато покупката или употреблението на продукта му позволява да се върне към първоначалните чувства, които е изпитвал. Тук може да възникне въпросът, дали потребителят в действителност изпитва носталгия, ако отчасти възстановява миналото, но всъщност самото преживяване трябва да се разглежда като отражение на миналото, а не като неговото действително пресъздаване.

Чувството на загуба ще бъде минимално, ако първоначалното усещане и чувство са били или се припомнят от потребителя като приятни. Това означава, че продукти, които предизвикват приятни, но не екстремно емоционално заредени спомени, е по-вероятно да създадат положителна асоциация. Понякога това варира в зависимост от различните потребители и трудно може да се предскаже. Например образите на деца биха предизвикали съвсем разнообразни реакции у потребителите, които ще зависят от техните лични преживявания. Чувството за загуба е по-слабо и дифузно, ако асоциациите с продукта са в по-малка степен конкретно насочени към индивида и ако имат за цел да представят едно по-далечно и неясно минало, което да не провокира конкретни неприятни спомени. Тъй като носталгията се свързва и с положителни афективни реакции като радост, щастие, удоволствие, и то във връзка със значимите за нас други хора, продукти или рекламни съобщения, които засягат потребността ни от принадлежност и свързаност с другите, са доста подходящи източници на носталгия (Holak & Havlena 1998).

Изследвания върху рекламите в контекста на потребителското поведение показват, че носталгията има положителен ефект върху потребителите по отношение повлияването на нагласите към рекламата, нагласите към марката и вероятността за осъществяване на покупка. Приятните емоции вследствие на реклама могат да създадат положителна нагласа към марката като цяло (Holbrook & O'Shaughnessey 1984). Директното пренасяне на афекта обяснява как чувствата, които се създават в момента на излъчването на рекламата,

могат впоследствие да повлияят на нагласата към марката. По подобен начин чувството на носталгия може да окаже важно влияние върху намерението за покупка. Може да се очаква, че положителните емоции, предизвикани от носталгичната реклама, могат да оформят предпочитанието на потребителите към продукти, които се асоциират с носталгия. Тъй като потребителите не могат да задоволят тази потребност, провокирана от рекламата чрез завръщане в миналото, следващото най-подходящо решение за тях е да включат продукта, който се свързва с копнежа по миналото, в продуктите си алтернативи и дори да го купят. Изследванията показват, че ефектът на носталгията върху нагласата към марката и намерението за покупка е по-скоро индиректно обусловен чрез нагласа към самата реклама. Носталгичните усещания, предизвикани от рекламата, повлияват нагласата към самата реклама, което на свой ред повлиява нагласата към рекламирания продукт и готовността за покупка (Muehling, Pascal & Sprott 2002).

Въпреки че изживяването на период на интензивно потребителско поведение, повлияно от афект, е необходимо за развитието на носталгични предпочитания към продукта, този ефект също зависи и от отношението, което имаме към миналото. Потребители, които не харесват миналото, могат да развият привързаност към емоционални преживявания, които са се случили по-късно, а не в младостта им или дори могат да пренебрегнат миналите си преживявания, като се фокусират единствено върху настоящи фактори, когато формират потребителските си предпочитания (Schindler & Holbrook 2003).

НОСТАЛГИЯ И РЕКЛАМА

Основната роля на носталгията като средство за повлияване върху потребителското поведение е да успее да преодолее рекламния шум, който вероятно ще продължи да се увеличава и през следващото хилядолетие поради стремежа ефективно да се привлича вниманието на потребителите.

Маркетинговите специалисти използват носталгията и за да „съживят“ даден продукт при повторното му въвеждане на пазара. Освен носталгията към старото паралелна тенденция е носталгията, която получава израз в умишлено състареното, например състарена опаковка, в която има нов продукт. Преднамереното и ускорено състаряване на предмети от рекламната индустрия е сигурен белег за присъствие на носталгията като част от рекламните стратегии днес.

По подобен начин успехът на Фолксваген „бръмбар“ се дължи на разпознаваемия стар обект, в който е „опаковано“ съвършено ново и технологично съвременно съдържание. Първоначалният модел на Фолксваген „бръмбар“ става изключително популярен в следвоенна Европа и в Северна Америка. Колата е световно призната заради нейната издръжливост, икономичност и неповторим дизайн, като дори изиграва главната роля във филми като „Хърби.“

Същият интерес от страна на потребителите отбелязва представянето на новия Фолксваген „бръмбър“ през 1998 г. (Brown, Kozinets & Sherry 2003). Колата се превръща в знак за поколението, което иска да е мобилно и същевременно не и разхитително, това е поколението, изпитващо носталгия към своята младост.

„Междувездни войни: епизод 1 – Невидима заплаха“ на свой ред е пример за успешно маркетингово решение, което демонстрира ретромаркетинг в сферата на продукти, които характеризират съвременната развлекателна индустрия. Първите епизоди на „Междувездни войни“ от 1977 г. имат за цел да предложат на потребителя едно далечно космическо бъдеще, а като ретроиме „Невидима заплаха“ акцентира върху познатата марка „Междувездни войни“, но в нов филм, който съчетава съвременни технологични ефекти (пак там). Както и при Фолксваген „бръмбър“, филмът съчетава познатото име със съвършено нов и модерен продукт, което не само съдържа историята, а на свой ред създава такава за потребителите.

Използването на опаковката в рекламата е важен акцент в повлияването на потребителя чрез носталгията. Така например продажбите на „Кока-Кола“ се увеличават двойно, след като през 1994 г. компанията създава пластмасовата версия на известната форма на стъклената бутилка.

Идеята за заимстване на успешен продукт от миналото и развиването му в бъдещето се превръща в предпоставка за изграждането на потребителска вяност, тъй като основният компонент, на който се залага, е именно следването на определена последователност във времето. За да бъде ретрокомпанията сравнително успешна, първоначалната рекламна кампания трябва да се възприема от потребителите като „класика“. Освен това продуктът трябва да е стойностен поне дотолкова, доколкото да представлява конкурент на пазара сред другите продуктови алтернативи. Рекламната кампания трябва да подчертава ползите и стойностите от употребата на продукта, но разбира се, ориентирани към съвременния потребител. Маркетинговите специалисти използват тази техника, за да окажат влияние на „бейби бум“ поколението, за което подобни образи представляват траен израз на свобода и младост (Marconi, 1996).

Времето е ценностно понятие и много от нас са изпитали изкушението да се завърнат назад в него. Докато потребителите търсят добавената стойност на своите покупки, съдържание и автентичност, докато компаниите се опитват да се преборят с безпощадното търсене на доказателства за ценност, всички ние се обръщаме назад и използваме времето като нова променлива в рекламните стратегии. Един от начините старото да се превърне в ново е чрез ретробрандинга.

Ретробрандингът се дефинира като повторно въвеждане на пазара на продукт или услуга от минал исторически период, които обаче са съобразени със съвременните стандарти за функционалност, качество или вкус (Brown, Kozinets & Sherry 2003). Ретропродуктите се отличават от продуктите на носталгичното потребление именно поради наличието на осъвременен елемент. Те са чисто нови, но ретропродуктови алтернативи. Ретропродуктите са от-

ново въведени на пазара продукти с историческо значение, но с осъвременени характеристики (пак там).

Използването на съществуваща марка за въвеждането на нов продукт или услуга е позната маркетингова стратегия. Друга разновидност на тази стратегия, която бързо набира популярност, е „съживяването“ на отдавна забравени марки и въвеждането им наново на пазара. Популярността на ретропродуктите повдига интересни притворечия. От една страна, съществува непрекъсната нужда от диференциация на продуктите, тъй като съвременният потребител има нужда от силна идентичност на марката, което пък отхвърля възможността за имитация (Aaker 1996). От друга страна, съвременният потребител непрекъснато се сблъсква с ретроимитации на продукти и много от тях се оказват изключително успешни (Franklin 2002).

Изследват се и причините за разцвета на ретромаркетинга и начините, по които ретроимиджът може да помогне за изграждането на марката. Ретро-стоките и услугите повлияват носталгичните преживявания на потребителите. Така например познатите от миналото рекламни апели или опаковки говорят за наследственост и приемственост при марката и провокират спомени у потребителите за „по-добри дни“. Проблемът би възникнал при точни репродукции на продуктите, защото те не биха отговорили на съвременните стандарти за функционалност и качество. Поради тази причина ретропродуктите комбинират старомодна форма и дизайн с най-съвременни функции и по този начин хармонизират миналото и настоящето (Brown, Kozinets & Sherry 2003).

Повечето от рекламите, използващи носталгията, се отнасят до ситуации, които се характеризират с ниска въвлеченост на потребителя в решението за покупка и минимални различия в марките и продуктовете алтернативи (Belch and Belch 1998). В тези случаи потребителите се фокусират предимно върху музиката, обектите, символите и рекламните апели вместо върху реалния контент на рекламното съобщение.

Според Маркони (1996) носталгичните послания са забавни и привличащи вниманието, но ефективността им по отношение повишаване на нивото на осъзнатост на марката, изграждане на нагласа към марката и накрая повишаване на продажбите не е точно установена. Тепърва предстои да се докаже ефективността на носталгията в маркетинговата комуникация за установяване на трайни когнитивни асоциации за даден продукт или марка в съзнанието на потребителя.

Потребителите днес от раждането си са свикнали с влиянието на маркетинга и рекламата върху потребителското поведение. Те вече не се разграничават толкова на Поколение X, Y, Z или Поколение П (Пепси), както Виктор Пелевин иронично отбелязва в едноименната си книга, а представляват по-скоро Поколение ® (Brown 2003). Различните характеристики на това поколение са принудили маркетинговите стратегии да се променят и адаптират към него. Това се случва в три основни направления. Появява се стремеж потребителят да стане по-въвлечен в покупката чрез потребителски карти в замяна на пот-

ребителска лоялност или горещи линии за връзка с потребителите. Този стремеж се представя като нов начин на грижа за потребителя. Друг също толкова ефективен начин за повлияване на потребителите е именно предизвикването на носталгия. Тя не само активизира спомените на остаряващото „бейби бум“ поколение, но и стимулира потреблението сред по-младите, за които ретро-продуктът се оказва нов, модерен и хитов. Иронията е, че тези отминали епохи всъщност никога не са съществували по начина, по който са представени, което на свой ред превръща иронията в най-силния фактор, повлияващ потребителското поведение. Формално дефинирана, иронията представлява израз на нещо, което има точно противоположен контекст, което я превръща в подходящо оръжие за ситуацията, в която маркетингозите почти няма с какво да изненадат и какво ново да предложат на потребителите (Brown 2003).

За по-младото поколение ретро-модата носи по-скоро нотка на ирония и „спомен“ за минало, което не е част от личната памет. Докато сме по-млади, по-лесно се повлияваме от чуждото мнение – модата е най-елементарният пример, илюстриращ този факт. След 40-ата годишнина обаче вкусовете ни стават по-индивидуалистични, а мисленето – по-независимо. Младото поколение е предимно материалистично настроено. То се идентифицира с успеха, докато хората над 40 години поставят акцент по-скоро върху значението на новите преживявания, отколкото новите придобивки. Те са насочени към дейности, които стимулират различни усещания, чувства и автентични преживявания (Desfossés 2006).

Често израз на носталгията е рекламното послание като текст на носталгията, включително музикален мотив или конкретен образ. Например препращането към спомена от детството и детските филми ни прави по-готови да купуваме, преодолява нашия скептицизъм и негативната нагласа поради нежеланието да обработваме информацията, поднесена ни чрез реклама. Повечето носталгии са продуктово ориентирани и се използват в маркетинговите стратегии и туризма. Подаряват се преживявания, които имитират изживявания от 60-те, 70-те и т. н. години. В САЩ пазарът се ориентира към по-старото поколение – 60–70-годишните, което означава връщане към носталгичните предмети от 40-те години и военното време. В България аналогичен интерес се наблюдава към 30-те години, тъй като довоенният период се свързва с време на просперитет.

Тъй като потребителите могат да използват рекламата като възможност да възстановят спомените си за минали преживявания, съществува възможност образите, продукт на съвременната реклама, да променят това, което потребителите си спомнят за детството. Автобиографичните спомени могат да бъдат спонтанно активирани в контекста на рекламното съобщение (Baumgartner, Suñan & Bettman 1992). Рекламите могат да накарат потребителя да се почувства като част от самото събитие и по-този начин да променят начина, по който потребителите си спомнят миналото (Braun, Ellis, Loftus 2002).

Продуктите и рекламните апели, които се използват в маркетинга и имат за цел да провокират носталгия, целят да предизвикат предимно реална нос-

талгия (Davis 1979). Много малко залагат на опит да се погледне с критично око на миналото. Основна цел на рекламния апел е да предизвика положителна емоционална реакция към продукта с възможно най-малка „опасност“ от когнитивна преработка на негативната информация. Типичен пример за това са рекламни апели като „Някои неща са по-добри, отколкото си спомняте“, които не дават възможност миналото да бъде обективно разгледано и оценено (Havlena & Holak 1991).

„СОЦНОСТАЛГИИ“

До 80-те години се наблюдава известна симетрия между западните и източните носталгии, която все още не е била обект на голямо общо изследване. Механизмите, които ги пораждат, също биха могли да бъдат отделна тема, а именно дали тези носталгии са целенасочено активирани, или са обект на някаква последваща рефлексия.

При източноевропейските носталгии се наблюдава известна вторичност – често носталгията ни е продиктувана от конкретен продукт от социалистическото минало, който обаче е бил създаден през 70-те и 80-те години като „конкурентен“ на западен продукт (*Кока-Кола* – Етър, маратонки „Ромика“, *Милка* – шоколад „Крава“, и т. н.). Така например се възстановява интересът към *инка* (продукт, замислен като аналог на нес-кафето) чрез закупуване и реконструиране на фабриката за производството ѝ. Интересно е, че повечето фирми, които се заемат с възстановяването на марката, са именно западните производители, които са били имитирани. Една от носталгиите на 90-те би могла да се търси във възстановяването на продуктите от социалистическото минало.

Интересна тенденция е изключителното влияние, което имат хранителните продукти при активизирането на спомените. Този феномен е характерен за Източна Европа, където може би поради по-ниската покупателна способност на населението се търси по-евтиният и достъпен начин за докосване до носталгията.

Един от най-силните спомени, свързан с живота в бившите социалистически страни, е липсата на желаните стоки, недостигът и изкуственото диктуване на потребностите на потребителя. Това залага предпоставките за символното значение, което редица продукти придобиват днес. Потребността от определени стоки като израз на културално конституираните потребности и желания винаги е културно, правово и икономически регулирана (Luthar 2006). По този начин индиректният контрол върху потребностите чрез табута, икономическа политика, мода или разнообразни промоционални стратегии и реклама е универсална характеристика на обществата.

От друга страна, социализмът представлява политическа и социална форма на икономическа организация, която се характеризира не само от културни,

правови и икономически органичения, но и от контрол върху потребностите и потреблението. Като резултат от този контрол социализмът става източник на нов тип полулегален начин за организация на потреблението, при който потребителят първо трябва да си създаде достъп до възможностите за обмяна на стоки. Мрежата от неформални взаимоотношения, при които потребителите използват приятели, роднини, познати и колеги, за да се сдобият с желаните продукти и услуги, се превръща в основна характеристика на потреблението в социалистическите страни (Luthar 2006).

Изследвания сред потребители показват, че те носталгично свързват спомените си и желанието за разнообразни продукти, както и стратегиите за придобиването им със своята младост и времето, отделяно за това. Освен по социализма носталгията е и по нереализираните мечти от миналото и визията за бъдещето (Boym 2001).

Продуктите, предизвикващи носталгия, стават особено популярни в Русия и страните от бившия Източен блок. Освен това се забелязва и повишен интерес към изкуството, киното, телевизионните предавания и модата от съответната епоха, които стават популярни не само сред хората, живели тогава, но и сред по-младото поколение, което изживява същите спомени, но благодарение на междуличностната комуникация, характеризираща носталгията (Holak, Mateev & Havlena 2007). Подобни влияния и образи от миналото се наблюдават не само в Русия и страните от Източна Европа, но и в Източна Германия, където все по-разпространени стават проявите на т.нар. „осталгия“ (дума, произхождаща от „ost“ – изток, и носталгия) за стилове, продукти и марки, характеризиращи миналото (Molnar 2003).

Първият продукт, който става символ на ГДР, е трабантът (Trabi). Неприемателна и неефективна кола, трабантът за една нощ се превръща от стока, за която източногерманците чакат с години, в обект на подигравки от страна на Западна Германия. Въпреки това трабантът и продължилата му употреба след това стават и един от първите символи на съпротивата на Източна Германия срещу пренебрежението на Западна Германия към всички източногермански продукти и предмети. Към средата на 90-те години проявите на движението за възстановяване на различни аспекти на източногерманското всекидневие стават все по-изразени, включвайки ретрокафенета, дискотеки, кина и супермаркети, специализирани в предлагането на източногермански продукти (Cook 2005).

Често за потребителите контрастът между социалистическото минало и настоящите житейски ситуации предизвиква силно усещане за нещо безвъзвратно загубено. От друга страна, спомените за миналото могат да бъдат представени в изключително положителна светлина. С разпадането на бившия Съветски съюз и страните от Източния блок много нови продукти се позиционират в бившите социалистически страни, с цел да повлияят на носталгичните чувства на потребителите. Други продукти са препозиционирани така, че да предизвикват носталгия. Забелязва се ясна употреба на настроения и марки,

свързани с бившето социалистическо минало, в опитите за носталгично позициониране на много съвременни продукти (Holak, Mateev & Havlena 2007).

* * *

Докато по-ранните изследвания върху носталгията я разглеждат като патологично състояние (Hofer 1688; 1934), носталгията днес се разглежда повече като социологически феномен, който помага на индивидите да поддържат собствената си идентичност в ситуации на важни житейски преходи (Davis 1979).

Носталгията привлича вниманието на изследователите на потребителското поведение основно през последните 20 години и намира израз в опитите на маркетинговите специалисти да провокират емоционален отговор у потребителите чрез управление на продуктите на пазара, реклама, музика и занимания през свободното време (Havlena and Holak 1991).

Специалистите могат да увеличат вероятността за извършване на носталгична покупка чрез използване на маркетингова комуникация, която повлиява в положителна посока нагласите и емоциите на потребителите, свързани с периоди от миналото. Тези носталгични стимули биха имали значение не само за „истинската“ носталгия към нещо, което е лично преживяно, но и за вторичната носталгия, която е стимулирана индиректно и влияе на хора от различни възрастови групи. Потребителите от своя страна търсят начин да съживят положителните преживявания, свързани с миналото. Тези носталгични преживявания могат да бъдат резултат от споделен опит, който допринася за развитието на собствена идентичност (Sierra and McQuitty 2007). Подобна идентичност повлиява нагласите и емоциите на потребителите, което на свой ред води до определена реакция, а именно нагласата за покупка, която нагнетява носталгични спомени. Така например с помощта на различните медии може да се използва носталгията за привличане на потребители и положително повлияване на потребителското поведение (пак там).

Фактът, че много хора желаят отново да изживеят отминалите времена, дава възможност за увеличаване на продажбите не само чрез представяне и рекламиране на конкретния продукт по подходящ начин, но и носи дълготрайни ползи, изразени чрез затвърждаване на имиджа на фирмата и дори създаване на потребителска вярност чрез идентифициране на потребителите с „доброто старо време“.

Нещо повече – въвеждането на продукти от минали епохи (например Adidas и Nike обувки) насърчава носталгичните покупки, защото продуктите стимулират както истинската, така и вторичната потребителска носталгия.

Носталгията като рекламен апел намира приложение не само при продуктите, но и при позиционирането на различни услуги на пазара. Съвременният потребител е емоционален и търсейки удовлетворение от преживяното, лесно

може да бъде привлечен с атмосфера и образи от миналото. Типичен пример могат да бъдат ресторантите, които провокират спомени, свързани с миналото, или туристически пакети, които промотират подобни преживявания.

Забелязваща се тенденция сред много телевизии е излъчването на програми от миналото с основната цел да се привлече аудитория чрез истинска и стимулирана носталгия. Това може да се превърне в ефективна стратегия при излъчването на реклами, обвързани съдържателно и емоционално с носталгичните предавания. Така например изследване, проведено върху радиореклама, показва, че корелацията между оценката, която се дава на програмата, и на рекламата – включително оценка на рекламираната марка и намерението за покупка, е значителна и положителна. Колкото повече слушателите възприемат предаването като забавно и развлекателно, толкова по-висока е оценката им за марката и намеренията им за покупка. Въпреки че оценката на програмата не корелира значимо с нагласата към самата реклама (независимо че корелацията е положителна), анализите на степента на запаметяване на рекламните показатели, че носталгичните програми и предавания са свързани с по-голяма степен на запаметяване на рекламата (Norris & Colman 1996).

В бъдещ обект на изследване може да се превърне различният ефект, който биха имали различните медии в зависимост от типа носталгичен продукт и спецификите на епохата, към която той се отнася. Например за определени възрастови групи е вероятно телевизионната реклама да предизвика повече положителни реакции, свързани с миналото на потребителите, отколкото печатните медии (Sierra and McQuitty 2007).

Това би направило рекламните стратегии още по-ефективни, ако маркетинговата комуникация, залагаща на ефекта на носталгията, се съобрази с особеностите на възрастовите групи.

Интерес биха били и по-задълбочените изследвания върху крос-културалните аспекти на носталгията, които вероятно биха били предпоставка за различния интензитет и източници на носталгичните преживявания сред потребителите, както и значението на индивидуалните личностови характеристики за носталгията.

Интересен обект е и въпросът, дали потребителите мислят за идеализираното минало, когато бъдат изложени на носталгично въздействаща реклама и като резултат мислите им оформят нагласите към продукта и намерението за покупка, или рекламните първо провокират позитивно носталгично усещане, което впоследствие се прехвърля от рекламата на продукта (Muehling, Pascal & Sprott 2002).

Дали изразът, който носталгията намира днес в рекламата, не е индикатор за липса на идеи и въображение? Продуктите, познати от миналото, получават незабавно признание и одобрение, но сред аудитория от потребители, която по подразбиране е застаряваща, следователно изчезваща. Не е изключена и една бъдеща негативна реакция към този начин на влияние върху потребител-

ското поведение. Най-лошото опасение на маркетинговите специалисти е, че ще трябва да живеят не само със спомените на „бейби бум“ поколението, но и със спомените на поколението „X“ и „Y“ (Rothenberg 2002). Едно е сигурно – най-печелившата рекламна стратегия ще бъдат носталгиите на бъдещето – хитовете, които дремят в духа на времето днес и намират място в сърцата и съзнанието на съвременните потребители.

ЛИТЕРАТУРА

- Aaker, David (1996). *Building Strong Brands.*, New York: The Free Press.
- Baker, Stacey Menzel, Kennedy, Patricia F. (1994). *Death By Nostalgia: A Diagnosis of Context-Specific Cases.*, Advances in Consumer Research, Vol. 21 Issue 1, p. 169–174.
- Baumgartner H., Sujan, M. & Bettman, J. R. (1992). *Autobiographical Memories, Affect and Consumer Information Processing.* Journal of Consumer Psychology, 1, 53–82.
- Belch, G. E. and Belch M. A. (1998). *Advertising and Promotion: An Integrated Marketing Communication Perspective.*, Boston Irwin/McGraw Hill.
- Bergada, Michelle M. (1990). *The Role of Time in the Action of the Consumer.* Journal of Consumer Research, 17, p 289–302, December.
- Boym, Svetlana (2001). *The Future of Nostalgia.*, New York: Basic Books.
- Braun K. A., Ellis R., Loftus E. F. (2002). *Make my memory: How advertising can change our memories of the past.*, Psychology & Marketing 19 (1): 1–23 Jan.
- Brown, Stephen (2001). *The retromarketing revolution: l'imagination au pouvoir.* International Journal of Management Reviews 3 (4): 303–320, Dec.
- Brown, Stephen, Kozinets, Robert V. & Sherry Jr., John F. (2003). *Teaching Old Brands New Tricks: Retro Branding and the Revival of Brand Meaning.* Journal of Marketing Vol. 67 No3 p 19–33.
- Cook, Roger F. (2005). *Recharting the Skies above Berlin: Nostalgia East and West.* , German Politics and Society, Vol. 23. No. 1., Issue 74, Spring.
- Davis, Fred (1979). *Yearning for Yesterday: A Sociology of Nostalgia.*, New York: Free Press.
- Desfossés, Sylvain (2006). *Shifting values.*, Marketing Magazine, Vol. 111, Issue 29, p 33–33, 1/2p, 9/11.
- Franklin, Adrian (2002). *Consuming Design: Consuming Retro.*, in The Changing Consumer: Markets and Meanings, Steven Miles, Alison Anderson, and Kevin Meethan, eds. London: Routledge, 90–103.
- Havlena W. J., Holak S. L. (1996a). *Exploring nostalgia imagery using consumer collages.* In: Corfman K. P., Lynch J., editors., Advances in Consumer Research, vol. 23. p. 35–42.
- Havlena, William J., Holak, Susan L. (1991). „*The Good Old Days*“: *Observations On Nostalgia and Its Role In Consumer Behavior.* , Advances in Consumer Research, Vol. 18 Issue 1, p 323–329.
- Hirsch, Alan R. (1992). *Nostalgia: A neuropsychiatric understanding.* , Advances in Consumer Research, Vol. 19 Issue 1, p 390.
- Hofer, Johannes [trans. Carolyn Kiser Anspach] (1934). *Medical Dissertation on Nostalgia by Johannes Hofer.*, Bulletin of the History of Medicine, 2, 376–391, 1688.
- Holak, S. L., Havlena, W. J. (1998). *Feelings, fantasies, and memories: An examination of the emotional components of nostalgia.*, Journal of Business Research 42(3): 217–226, Jul.
- Holak, Susan L., Matveev, Alexei V., Havlena, William J. (2007). *Nostalgia in post-socialist Russia: Exploring applications to advertising strategy.*, Journal of Business Research 60, 649–655.

- Holbrook, Morris B. (1993). *Nostalgia and consumption preferences: Some emerging patterns of consumer tastes.*, Journal of Consumer Research, Vol. 20 Issue 2, p 245, Sep.
- Holbrook, Morris B. and O'Shaughnessy, John (1984). *The Role of Emotion in Advertising.*, Psychology and Marketing, 1 (Summer), 45–64.
- Holbrook, Morris B. and Schindler, Robert, M. (1989). *Some Exploratory Findings on the Development of Musical Tastes*, Journal of Consumer Research, 16 (June), 119–124.
- Holbrook, Morris, B. and Schindler, Robert, M. (1994). *Age, Sex, and Attitude Toward the Past as Predictors of Consumers' Aesthetic Tastes for Cultural Products.*, Journal of Marketing Research 31, 412–422., August.
- Holbrook, Morris B. and Schindler, Robert, M. (2006). *Nostalgic bonding: Exploring the role of nostalgia in the consumption experience.*, Journal of Consumer Behaviour, Vol. 3, 2, 107–127, 11 Jul.
- Holbrook, Morris B., Schindler, Robert, M. (2003). *Nostalgia for early experience as a determinant of consumer preferences.*, Psychology & Marketing, 20, 4, Apr.
- Holbrook M. B., Schindler R. M. (1996). *Market segmentation based on age and attitude toward the past: Concepts, methods, and findings concerning nostalgic influences on customer tastes.*, Journal of Business Research 37 (1): 27–39, Sep.
- Hutcheon, Linda (1998). *Irony, Nostalgia, and the Postmodern*, <http://www.library.utoronto.ca/utel/criticism/hutchinp.html#275>
- Kramer, Elise (2004). *The Age of Nostalgia.*, Psychology Today, September/October.
- Lowenthal, D. (1985). *The Past is a Foreign Country*. Cambridge MA:Cambridge University Press.
- Luthar, Breda (2006). *Remembering Socialism: On desire, consumption and surveillance*, Journal of Consumer Culture, Vol 6(2): 229–259.
- Marconi, J. (1996). *Retro marketing helps brands gain new image*. Marketing News, 30, p. 10.
- Molnar G. (2003). *Opinion: communist-era brands make nostalgia comeback.*, Baltic Times. <http://dlib.eastview.com>.
- Muehling, Darrell, D., Pascal, Vincent, J., Sprott, David, E. (2002). *The Influence of Evoked Nostalgia on Consumers' Responses to Advertising: An Exploratory Study.*, Journal of Current Issues & Research in Advertising; Vol. 24 Issue 1, p 39, Spring.
- Norris, Claire E., Colman, Andrew M. (1996). *Context Effects of Radio Programming on Cognitive Processing of Embedded Advertisements.*, Applied Cognitive Psychology, Vol. 10 Issue 6, p 473–486, Dec.
- Pickering, Michael, Keightley, Emily (2006). *The Modalities of Nostalgia*, Current Sociology, Vol. 54, No. 6.
- Reed, Americus (2002). II, *Social Identity as a Useful Perspective for Self-Concept-Based Consumer Research*, Psychology & Marketing, 19 (3), 235–266.
- Reisenwitz, Timothy, H.; Iyer, Rajesh; Cutler, Bob (2004). *Nostalgia Advertising and the Influence of Nostalgia Proneness*, Marketing Management Journal, Vol. 14 Issue 2, p 55–66, Fall.
- Richins, Marsha, L. (1994). *Valuing Things: The Public and Private Meanings of Possessions*, Journal of Consumer Research, 21 (3), 504–521.
- Rothenberg, Randall (2002). *Today's nostalgia tidal wave no substitute for fresh ideas.*, Advertising Age, Vol. 73, Issue 21, 5/27.
- Schuman, Howard and Scott, Jacqueline (1989). *Generations and Collective Memories.*, American Sociological Review 54: 359–381.
- Sierra, Jeremy, J. and McQuitty, Shaun (2007). *Attitudes and Emotions as Determinants of Nostalgia Purchases: An Application of Social Identity Theory*, Journal of Marketing Theory & Practice, Vol. 15 Issue 2, p 99–112, Spring.
- Stern, Barbara (1992). *Historical and Personal Nostalgia in Advertising Text: The Fin De Siecle Effect*, Journal of Advertising, 31 (December). 11–22.

- Tajfel, Henri and John C. Turner (1985). *The Social Identity Theory of Group Behavior*, in *Psychology of Intergroup Relations*, 2d ed., Stephen Worchel and William G. Austin, eds., Chicago: Burnham, 7–24.
- Zeitlin, David M., Westwood, Richard A. (1986). *Measuring Emotional Response*, *Journal of Advertising Research*, Vol. 26 Issue 5, p 34–44, Oct/Nov.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Психология
Том 100

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre Psychologie
Tome 100

КОГНИТИВНИ И СОЦИОКОГНИТИВНИ МОДЕЛИ ЗА САМОРЕГУЛАЦИЯ НА ПРОТЕКТИВНОТО СЕКСУАЛНО ПОВЕДЕНИЕ

ДАНИЕЛ ПЕТРОВ

Катедра „Обща, експериментална и генетична психология“

Даниел Петров. КОГНИТИВНЫЕ И СОЦИОКОГНИТИВНЫЕ МОДЕЛИ ДЛЯ САМОРЕГУЛЯЦИИ ПРОТЕКТИВНОГО СЕКСУАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ

Цель студии это представить и описать в хронологическом порядке развитие когнитивных и социокгнитивных моделей использованные в исследовании протективного сексуального поведения. Модель отношения к здоровью, теория защитной мотивации, теория разумного действия, теория планированного поведения, социально-когнитивная теория, модель для уменьшение риска заражение СПИДа и интегративный модель были дискутированы об их релевантность самоотчётных инструментов, теоретично обоснованные интервенции и промоция здоровье. Представленные модели имеют важную роль в раскрытии когнитивных предпосавак и личностных предикторов протективного сексуального поведения и саморегуляция. Практичность каждого модели, результат и критика были цитированны, дискутированы и обобщены в студии.

Daniel Petrov. COGNITIVE AND SOCIO-COGNITIVE MODELS OF SELF-REGULATION OF PROTECTIVE SEXUAL BEHAVIOR

The purpose of the study is to present and outline in chronological order the development of the cognitive and the socio-cognitive models used in the research of the protective sexual behavior. Health Belief Model, Protection Motivation Theory, Theory of Reasoned Action, Theory of Planned Behavior, Social Cognitive Theory, Aids Risk Reduction Model and Integrative Model were discussed for their relevance for self-report instruments, theory-based interventions and health promotion. The presented models have an essential role in the research of the cognitive antecedents and the personal predictors of the protective sexual behavior and its self-regulation. The utility, some of the results and the critics of every model were cited, discussed and summarized in this paper.

УВОД

В настоящата студия се разглеждат редица когнитивни и социокогнитивни модели, които определят когнитивни предпоставки на поведението, като текстът се фокусира върху релеванността им към изследване на протективното сексуално поведение. Литературата по въпроса подкрепя използването на самооценъчни инструменти, базирани на тези модели, като надеждни за разграничаването на изследваните лица, които предприемат или не предприемат поредица от здравни мерки и поведения (Bandura 1994; Godin & Kok 1996). Така интервенциите се фокусират върху релеванността на тези модели за изследване на протективното сексуално поведение.

Множество програми са създадени за промоция на безопасно сексуално поведение. Въпреки това част от тях се оказват неефективни (Fisher and Fisher 1992) отчасти поради липсата на адекватна теоретична основа, която да изследва произхода, развитието и контрола на сексуалното поведение. Програмите за превенция не успяват да обяснят най-важните детерминанти на протективното сексуално поведение на младите (Oakley et al. 1995). Шалма и екип (Schaalma et al. 1996) докладват за значителна промяна в убежденията и поведенческа промяна сред най-рисковите групи като резултат от участие в теоретично обосновани програми в сравнение с рутинните програми по сексуално образование. Меланби (Mellany et al. 1995) потвърждава успеха на тези програми и във Великобритания. Програмите за превенция на СПИН, базирани на социокогнитивните модели, са с доказана ефективност в контролирани извадки (Bryan, Aiken & West 1996; Fisher et al. 1996; Schaalma et al. 1996). Кирби и екип (Kirby et al. 1994) съобщават, че използването на социално-когнитивната теория е една от деветте характеристики, които разграничават ефективните от неефективните програми за превенция.

Заплахата от ХИВ, полово предавани болести (ППБ) и нежелана бременност засилва необходимостта младите хора да бъдат подготвени да регулират емоционалните и биологични предизвикателства, вплетени във формирането на романтичните взаимоотношения, в безопасния и удовлетворяващ сексуален живот. Райс и Лейк докладват, че употребата на презерватив, а не въздържането или намаляването на броя на партньорите е най-добрият подход към предпазването от ХИВ и ППБ (по Abraham et al. 1991).

КОГНИТИВНИ МОДЕЛИ

Когнитивните модели изследват предикторите на здравното поведение. Те произтичат от теорията за очакваната субективна полза (SEU – subjective expected utility) на Едуардс (Ogden 1996), която предполага, че поведението е резултат от рационална преценка на потенциалните негативи и ползи. Когнитивните модели описват поведението като резултат от рационална обработка

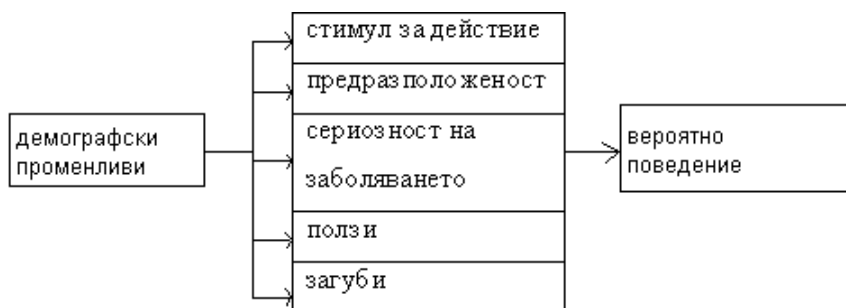
на информацията и поставят акцента върху индивидуалните когниции, а не върху социалния контекст. Представям някои от основните модели в тази рамка на изследване.

МОДЕЛ НА ЗДРАВНОТО УБЕЖДЕНИЕ (HEALTH BELIEF MODEL)

Развит първоначално от Розенцок през 1966 г., а по-късно доразвит от Бекер и екип през 70-те и 80-те години с цел предвиждане на превантивните поведения и поведенческата реакция при лечението на хронично болни. Използва се за предвиждане на множество здравни поведения. Съгласно този модел поведението е резултат от набор от базисни убеждения, които подлежат на промяна. Базисните убеждения са свързани с възприятието на индивида относно:

- предразположеност към заболяване;
- сериозността на заболяването;
- загубите от спазването на определено поведение;
- ползите от това поведение;
- стимул за действие, вътрешен или външен.

Тези базисни убеждения се използват за предсказване на вероятността за реализиране на дадено поведение.

Фиг. 1 Основи на модела на здравно убеждение (Ogden 1996)

Редица изследвания подкрепят предположенията на МЗУ. Проучванията показват, че спазването на диети, ваксинирането, безопасният секс, редовното посещение на зъболекар и т.н. са свързани с разбирането на индивида за собствената му податливост към тези заболявания (Becker et al. 1977; Becker and Rosenstock 1984, цит. по Ogden 1996). Според Норман и Фитер (1989, по Ogden 1996) възприеманите бариери са най-големият предиктор на клиничните посещения. Изследванията са осигурили факти в подкрепа на стимула за действие при предсказването на здравното поведение и най-вече на външен стимул като предоставянето на информация. Здравната информация има за цел да увеличи знанието за болестта и редица изследвания показват, че има значителна

връзка между него и поведението на предпазване. Бекер и Розенщок (Becker and Rosenstock 1984, по Ogden 1996) в метаанализ на 19 изследвания, които изследват МЗУ, откриват, че най-добрите предпоставки за наличието му са ползите, загубите и очакваната сериозност на заболяването.

McCusker и екип (1989) – по Abraham et al. 1991, използват МЗУ за предвиждане употребата на презервативи при хомосексуални мъже в период от 12 месеца. Докладват, че компонентите на модела не са добри предиктори и само сериозността на заболяването се свързва с употребата на презерватив, като най-добър предиктор е предишното рисково поведение. Предлагат концептуализирането и изследването да се обвържат с контекста на време и навик.

Към слабостите на МЗУ могат да бъдат посочени: акцентирането върху рационалната обработка на информацията; фокусът над индивида (пропускане на икономическите и социалните фактори); липсата на яснота около взаимовръзката между основните базисни убеждения (линеен или многофакторен модел); липсата на измерение на личната ефикасност; статичният подход към здравните убеждения, описани като възникващи симултанно, без възможност за промяна. Здравното поведение се определя по-скоро от възприемането на симптомите, отколкото от отделните фактори, заложиени в МЗУ (Leventhal et al. 1985, цит. по Ogden 1996).

В отговор на тези критики Бекер и Розенщок ревизират своя модел, като добавят следните фактори: съществуване на достатъчно мотивация за разглеждане на здравните въпроси като важни; убеждението, че човек е уязвим и податлив на сериозни заболявания; убеждението, че промяната ще е от полза за индивида на приемлива цена (Becker and Rosenstock 1987, цит. по Ogden 1996).

ПРЕДПАЗНО-МОТИВАЦИОННА ТЕОРИЯ (PROTECTION MOTIVATION THEORY)

Предпазно-мотивационната теория в оригиналната си форма (Rippetoe and Rogers 1987) приема, че здравното поведение е резултат на четири компонента:

- лична ефикасност;
- ефективност на отговора;
- сериозност (на заболяването);
- уязвимост.

Тези компоненти предсказват намеренията, свързани с крайното поведение.

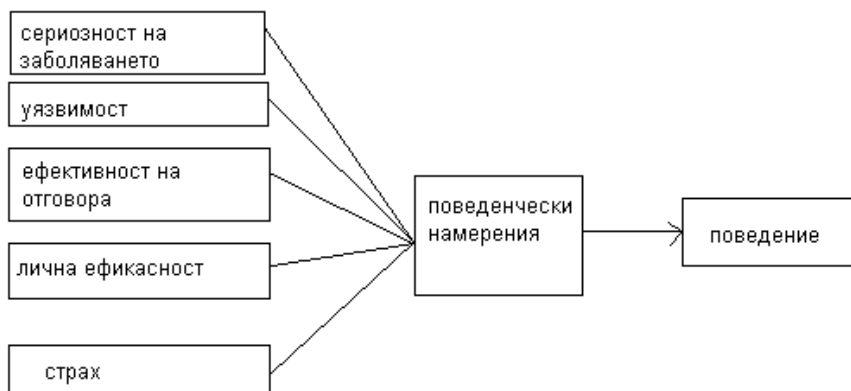
По-късно Роджерс предлага и пети компонент, който нарича „страх“ или „емоционален отговор“ на наличната информация по изследваната здравна тематика.

Сериозността, уязвимостта и страхът се включват към *оценката на опасността – threat appraisal* (като към външна опасност), а ефективността на отговора и личната ефикасност се включват към *оценка на възможността за*

справяне – *coping appraisal* (т. е. оценката на самия индивид). Според предпазно-мотивационната теория има два източника на информация:

- 1) от външната среда – вербално убеждаване, учене чрез наблюдение;
- 2) междуличностната сфера.

Тази информация влияе на описаните по-горе пет компонента, като така предизвиква адаптивен или неадаптивен отговор и възможност за справяне. Тези фактори предизвикват състояние, наречено „мотивация за предпазване“, което поддържа необходимата активност за справяне със заплахата.

Фиг. 2 Елементи на предпазно-мотивационната теория (Ogden 1996)

Приложени за изследване на сексуалното поведение и поведенческите намерения в проучването на Van der Velde и Van der Pligt (1991), обяснителните възможности на модела са подобрени чрез добавянето на допълнителни променливи (социални норми, минало сексуално поведение, ситуационни ограничения, избягване). Така, въпреки наличната връзка между страх и поведенчески интенции, се доказва, че високите нива на страх са нефункционални, защото така индивидите насочват вниманието си по-скоро към намаляване на безпокойството, отколкото към избягване на опасността чрез промяна на поведението. Променливите на ПМТ са предиктивни за поведението и поведенческите намерения както при хетеросексуалната, така и при хомосексуалната извадка. Тези резултати подкрепят релевантността на ПМТ при предвиждане на сексуалното поведение в контекста на ХИВ. Все пак моделът е оптимизиран чрез добавянето на допълнителни променливи. Така авторите препоръчват моделът на ПМТ да бъде адаптиран за всяко специфично здравно поведение. Важен практически резултат е, че кампаниите за промоция на здраве, които акцентират върху страха, имат по-скоро негативен ефект. Друг интересен резултат от това проучване е, че по-високите степени на възприета уязвимост към ХИВ се свързват позитивно с намерението за употреба на презерватив

сред хетеросексуалната извадка с множество партньори, но се свързват негативно с хомосексуалната извадка. Така акцентирането на личната уязвимост се оказва непродуктивно спрямо последната група (Van der Velde and Van der Pligt 1991).

Xiaoming и екип (Xiaoming et al. 2004) проверяват релевантността на ПМТ в Китай в изследване на мигранти от селски към градски райони. Тук рисковото сексуално поведение се асоциира със снижено възприятие на сериозността на риска, уязвимостта, ефективността на отговора и личната ефикасност. Така тази западна теория се оказва приложима за идентифициране на възприятията и нагласите към рисковите сексуални поведения и в други култури, както и ефективна основа за превенционни програми за страни в ранен етап на СПИН-епидемията (като Китай). При изследване на чернокожи юноши в ЮАР ПМТ показва ясно, че ефективността на отговора се свързва позитивно с намерението за употреба на презерватив (Boer & Mashamba 2005).

Umeh (2004) изследва връзката между когнитивните оценки и минало поведение при употребата на презерватив при студенти. Йерархичният регресионен анализ разкрива страха и предишното поведение като независими предиктори, като последният обяснява 9,1% от вариацията. Връзката страх – неадаптивно справяне не носи статистически значими резултати. Така страхът и предишното поведение се изтъкват като важни за мотивацията за предпазване, но се оборва идеята, че решенията за здравето са задължително основани на рационално осмисляне.

Като критика към ПМТ се цитира предположението, че индивидите действат рационално (въпреки включения ирационален елемент страх), също – negliжирането на поведенческите форми на навика, на средовите и социални фактори.

СОЦИАЛНО-КОГНИТИВНИ МОДЕЛИ

Социално-когнитивните модели изследват факторите, които обуславят поведението и/или намеренията за поведение, и се опитват да обяснят защо индивидите не успяват да следват предпазващото поведение, за което са мотивирани. Социално-когнитивната теория е разработена от Бандура (1989; 1994; 2000), който допуска, че поведението се ръководи от очаквания, мотиви (incentives) и социални когниции. Очакванията включват:

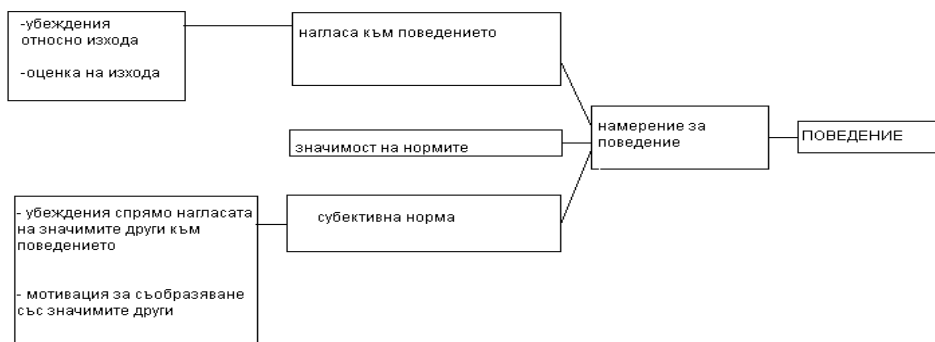
- очаквания за изхода от ситуацията (situation outcome expectancies);
- очаквания за изхода при промяна на поведението (outcome expectancies);
- очаквания за собствения потенциал (да се следва желаното поведение (self-efficacy expectancies)).

Според концепцията за мотивите поведението се ръководи от последствията от него. Социалните когниции са централен компонент в тези модели. Основното допускане е, че те включват измерение на индивидуалните репрезентации

на социалния свят. Така индивидът се поставя едновременно в междуличностния и в по-широкия социален контекст. В тази рамка са разработени моделът на планираното поведение, моделът на обмисленото действие, моделът за намаляване на риска от СПИН, социално-когнитивната теория и интегративният модел.

ТЕОРИЯ НА ОБМИСЛЕНОТО ДЕЙСТВИЕ (THEORY OF REASONED ACTION)

Теорията е социално-когнитивен модел, който описва процеса на съчетаване на информацията при вземане на решение относно дадено поведение. Заема централно място в дебата в социалната психология за връзката между нагласите и поведението (Fishbein & Ajzen 1975). Приема се, че лицата („актьорите“), които вземат решение относно дадено поведение, имат определени очаквания и убеждения за последствията от предприемането му и свързаните с него социални норми. Най-добрият предиктор на поведението е намерението (intention). Намерението е функция на нагласата към изпълнение на поведението и съотнесената към него субективна норма. Нагласата е оценъчна дименсия, отразяваща цялостното благоприятно или неблагоприятно чувство към поведението. Основана е на набор от убеждения относно последствията от поведението, всяко от които е резултат от вероятността на изхода и доколко добър или лош е той. Субективната норма отразява перцепцията на „актьора“ за това, какво другите искат той да направи, и е основана на набор от убеждения относно нормите на значимите други и мотивация да се придържа към тях (Morrison, Baker, S.A., Gillmore 2000). На фиг. 3 са представени основните елементи на модела.

Фиг. 3 Елементи на теорията на обмисленото действие (Ogden 1996)

Множество емпирични изследвания са направени за проверка на валидността на теорията на обмисленото действие относно употребата на презерватив и други сексуални поведения, които имат отношение към ХИВ. С малки изключения намерението за употреба на презерватив се асоциира позитивно с изпъл-

зването му. Ширън и Орбел (Sheeran and Orbell 1998) публикуват резултатите от метаанализ на 28 проучвания за връзката между употребата на презерватив и намеренията и откриват корелация между поведението и намерението $r= .44$. В други изследвания тази връзка е открита сред хетеросексуални (St. Lawrence et al. 1998) и хомосексуални извадки (Fisher, Fisher & Rye 1995; Ross 1990; Wulfert, Van, & Backus 1996), юноши (Reinicke, Schmit, & Ajzen, 1996), възрастни (Heckman et al. 1996). Цитират се само две изследвания, в които не се открива връзката между намеренията и употребата на презерватив: сред американски юноши (Fisher et al. 1995) и сред извадка от клиенти на контрацептивна клиника в САЩ (Valdisseri, Arena, Proctor, & Bonati 1989).

Връзката между нагласите и субективните норми към употребата на презервативи заедно с намерението за използването им е била изучавана много повече, отколкото връзката намерение–поведение. Изследванията на намерението на юношите за системна употреба на презерватив докладват, че както нагласата, така и субективната норма са свързани с намерението (например в Канада – Godin, Fortin, Michaud, Bradet & Kok 1997, в Германия – Reinicke et al. 1996, Krahe & Reiss 1995, в Норвегия – Rise 1992, в Холандия – Schaalma, Kok & Peters 1993, и в САЩ – Jemmot, Jemmot & Hacker 1992), което предполага обобщаемост на резултатите. Изключение от тези резултати прави изследване на малавийски юноши (Bandawe & Foster 1996), в което нагласата, а не нормата предсказва намеренията, както и изследването на американски гимназисти (Fisher et al. 1995), при което нагласата и нормата са свързани с намерението при жените, а при мъжете – само нагласата предсказва намерението им.

При възрастните резултатите са по-разнообразни. В извадки на гей и бисексуални мъже някои изследвания докладват за връзка на намерението както с нагласата, така и с нормата (Fishbein et al. 1992; Fisher et al. 1995); други свързват само нормата с намеренията (Ross & McLaws 1992) или само нагласите (Wulfert et al. 1996). При хетеросексуални извадки както нагласата, така и нормата предсказват намеренията, когато типът партньор (постоянен или случаен) не се взема предвид (White, Terry & Hogg 1994; Kashima, Gallois & McCamish 1993; Chan & Fishbein 1993). Когато се включи и тип партньор, връзката не е толкова ясна. Нормата, а не нагласата предсказва намерението за употреба на презерватив със случайни партньори (Catania, Coates, and Kegeles 1994).

Бакер, Морисън, Картър и Вердон (1996) докладват същите резултати, но само при жените. А при мъжете – само нагласата, но не и нормата предсказва употребата на презерватив със случаен партньор, докато с постоянния партньор – нагласата и нормата. Причините за тези неконсистентни резултати не са изяснени. Прегледът на литературата показва, че теорията на обмисленото действие е подходяща за обяснение на решението за употреба на презерватив и формиране на намерението. Връзките между нагласа, норма и намерения са демонстрирани крос-културно както сред юноши, така и сред различни етнически групи и възрастни (Godin et al. 1994).

Ограничение на теорията на обмисленото действие като модел за изследване употребата на презерватив е, че тя не предвижда последователно значението на факторите извън „актьора“ – по-конкретно – не се вземат предвид междуличностните взаимоотношения и сътрудничеството на партньора. Така индивидът би могъл да има позитивна нагласа към употребата на презерватив, би могъл да възприема позитивно нормата към употребата им, но също така би могъл да вярва, че партньорът му/и категорично ще откаже. Така убеждението, че опитът ще е неуспешен, променя намерението към негативно. Това ни навежда на мисълта, че измерването на личната ефикасност (Bandura 1994) би увеличило предиктивната стойност на модела (отколкото само нагласата и нормата). Индивидите с високи стойности на лична ефикасност е по-вероятно да приемат употребата на презерватив и е по-вероятно да отстояват това в опитите си, отколкото тези с по-ниски стойности на лична ефикасност (Morrison, Baker, Gillmore 2000).

Изследвания на употребата на презерватив, направени с теорията на обмисленото действие и включващи личната ефикасност като допълнителен предиктор, я операционализират различно като:

- увереност – certainty (Basen-Engquist & Parcel 1992);
- степен на контрол (Boyd & Wandersman 1991);
- вероятност за употреба на презерватив (Morrison, Gillmore & Baker 1995);
- вероятност да не се използва презерватив (Richard & Van der Pligt 1991);
- трудност да убедиш партньора (White, Terry & Hogg 1994);
- очаквана трудност и степен на контрол (Chan & Fishbein 1993).

Изследванията с най-висока предиктивна стойност, които включват личната ефикасност, са тези, операционализиращи я като увереност и вероятност за употреба (Basen-Engquist & Parcel 1992; Morrison, Gillmore & Baker 1995; Richard & Van der Pligt 1991), за разлика от тези, които я операционализират като степен на контрол (White, Terry & Hogg 1994; Chan & Fishbein 1993; Boyd & Wandersman 1991).

Използването на презерватив за предпазване от ХИВ и ППБ е комплексно диадично поведение, което зависи от сътрудничеството на двамата партньори. Нагласите са основният предиктор на намерението за употреба на презерватив както за постоянни, така и за случайни партньори (Morrison, Baker, Gillmore 1995).

ТЕОРИЯ НА ПЛАНИРАНОТО ПОВЕДЕНИЕ

ТПП обогатява теорията на обмисленото действие (Fishbein and Ajzen 1975) и подчертава главната роля на социалните познания под формата на субективни норми (убежденията на индивида за социалния му свят). Включва както убежденията, така и тяхната оценка.

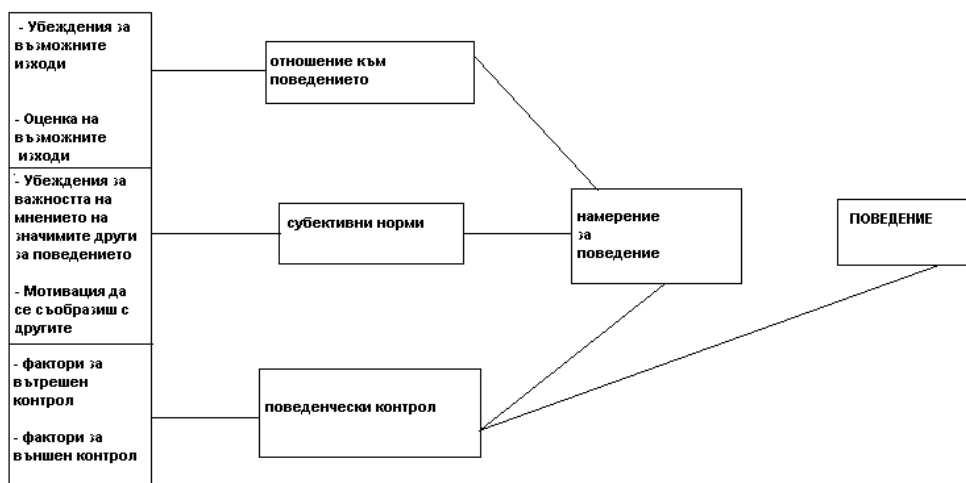
Теорията на планираното поведение (ТПП) е разработена от Ajzen през 1985 (Ajzen and Madden 1986). Подчертава се, че поведенческите намерения са резултат от комбинацията на няколко убеждения. Така намеренията се концептуализират като планове за действие за постигане на поведенчески цели и като резултат от следните убеждения:

- положителна или отрицателна оценка на дадено поведение и оценка на резултата от него;
- субективната норма като резултат от социалните норми и натиск и оценка, дали индивидът е мотивиран да се подчини на тези норми;
- усещане за контрол над поведението, базирано на съвкупността от фактори за вътрешен контрол (умения, способности, информация) и факторите за външен контрол.

Според ТПП тези три фактора са предпоставка за поведенческите намерения, които след това са свързани със самото поведение. Възприетият поведенчески контрол може да има пряко влияние върху поведението, без опосредстването на поведенческите интенции.

При обяснение на теорията на планираното поведение Ajzen и Madden (1986: 455) твърдят, че силната връзка между намерение и поведение е зависима от 3 предпоставки:

- измерването на намерението трябва да съответства на нивото на общоприложимост на поведението;
- съответното поведение трябва да е под волеви контрол;
- намерението не трябва да се е променило в интервала от време, в който е било измерено, и времето, в което поведението е наблюдавано.

Фиг. 4 Основи на теорията на планираното поведение (по Ogden 1996)

ТПП се използва за предсказване на множество здравни поведения и има редица изследвания в подкрепа на неговата релевантност. Брубекер и Уикершам (1990, по Ogden 1996) докладват, че нагласата към поведението, субективната норма и поведенческият контрол корелират позитивно с намерението за изпълнение на даденото поведение.

ТПП е най-широко използваният модел за изследване на когнитивните предпоставки на поведението (Godin & Kok 1996; Ajzen 2001; Armitage & Conner 2001), също така осигурява добра основа за разбиране на когнитивните предпоставки, протективното сексуално поведение и по-конкретно – използването на презерватив. Ширън, Абрахам и Орбел (1999) в метаанализ на 44 психосоциални корелата на употребата на презерватив откриват, че конструктите, операционализирани от ТПП, се асоциират най-силно с употребата на презерватив (т.е. нагласи и намерения към употреба). Според ТПП поведенческото намерение („Смятам да използвам презерватив при следващия сексуален акт“) е най-силната и близка предпоставка на действието. То е детерминирано от нагласата към поведението и съответната субективна норма. Нагласата се отнася към цялостната оценка на индивида към поведението („Използването на презерватив следващия път ще е добро / лошо“), докато субективната норма се опира на убежденията на личността относно това, какво значимите други мислят за това поведение („Важните за мен хора смятат, че трябва да използвам презерватив при бъдещ сексуален акт“). Оценката на индивида, дали е способен да осъществи това поведение – възприемания поведенчески контрол, – предсказва както намерението, така и поведението. Възприеманият поведенчески контрол подпомага намерението, тъй като хората не са мотивирани да предприемат действия, в които очакват да се провалят. Така възприеманият поведенчески контрол директно предсказва поведението, когато то отразява актуалния контрол на резултата/изхода (Abraham, Henderson & Der 2004), и така се доближава до конструкта на Бандура за личната ефикасност.

Шварцер (1992, по Ogden 1996) критикува ТПП поради липсата на темпорален елемент и твърди, че Ajzen не описва нито последователността на отделните убеждения, нито каквато и да е насока за каузалност. Все пак моделът се стреми да постави проблема за социалните фактори и факторите на околната среда (под формата на нормативни убеждения включва ролята на миналото поведение в рамките на измерването на възприетия поведенчески контрол).

СОЦИАЛНО-КОГНИТИВНА ТЕОРИЯ

Тази теория преминава отвъд индивидуалните фактори в здравното поведение, за да включи и средовите и социални елементи. Тя е широко прилагана към превенцията, промоцията на здравето, промяната на нездравословен стил на живот и множеството рискови поведения (Perry et al. 1990). Социално-когнитивната теория (СКТ) обяснява поведението в термините на реципрочност на три ключови конструкта – личност, поведение и влияние на средата, които са взаимно де-

терминирани. Този реципрочен детерминизъм е базисният организиращ принцип на СКТ – продължителна и динамична интеракция между индивида, средата и поведението. Така промяната в един от тези фактори влияе и на другите два.

Бандура (1986) концептуализира личността като базисни човешки способности, които са с когнитивна същност. Ключовите конструктори са:

- личностни характеристики – демографски и когнитивни фактори, мотивация и умения;

- емоционална възбуда/копинг – способността на индивида да отговори на емоционалните стимули с различни техники и стратегии;

- поведенчески способности, свързани с индивидуалните знания и умения, нужни за изпълнение на поведението;

- лична ефикасност – възприятието на хората на техните възможности за действие. Тя е важен медиатор между знание, нагласи, умения и поведение;

- очакванията са убежденията, свързани с резултата от дадено поведение;

- саморегулацията се отнася до индивидуалната способност за управление и контрол на поведението;

- учене чрез наблюдение;

- подкрепленията се отнасят към последствията, които засягат вероятността дадено поведение да се повтори.

Ефективната програма за промяна на опасните за здравето практики включва четири компонента, всеки от които се цели в една от трите взаимодействащи си области (личностни детерминанти, поведение, влияние на средата).

Първият е информационен – цели да фокусира вниманието и да увеличи знанието за здравните рискове. Според Бандура подаваната информация не трябва да плаши хората, а да ги окуражава да упражняват контрол над своите здравословни навици. Трябва да се убедят, че имат способността да променят поведението си и да се обучат/информират как да бъде направено. Според автора теорията за личната ефикасност осигурява концептуална рамка за увеличаване на саморегулативната ефективност.

Вторият цели развитието на социални и саморегулативни умения, нужни за предприемането на превантивни усилия и действия. Авторът предлага социалното моделиране като начин за утвърждаване на протективното поведение чрез саморегулативни и водещи към намаляване на риска стратегии, които биха могли да се ползват в множество ситуации. Хората развиват по-силни убеждения в своите способности, ако виждат подобни на тях модели да упражняват контрол над ситуациите.

Третият е социалното убеждаване в човешката способност за овладяване на дадена дейност, което позволява мобилизирането на повече усилия. Авторът добавя и създаване на социална подкрепа за търсените промени.

Четвъртият компонент, който подпомага промяната на възприеманата лична ефикасност, е намаляването на стресовите реакции, промяна на негативните емоционални тенденции и погрешни интерпретации на физическите състояния (Bandura 1994).

Възприеманата лична ефикасност играе централна регулативна роля в причинно-следствената структура на СКТ и се превръща в основа на действието. Докато хората не повярват, че могат да произведат желания резултат със своите действия, те имат малък стимул за действие и полагане на усилия. Каквито и други мотиватори да има, те трябва да се основават на убеждението за лична ефикасност. Повечето модели на здравното поведение днес включват детерминанта на ефикасността, а тези, които не го правят, според Бандура губят от своята обяснителна и предиктивна сила. Нагласите обикновено са предиктивни, особено за намеренията, а убежденията в ефикасността са консистентно предиктивни (Bandura 2000). Множество доказателства има в научната литература за ролята на възприеманата лична ефикасност върху здравния статус и функциониране, тя действа като общ механизъм, който засяга различни здравни резултати, като за целите на настоящия текст ще цитирам Bengel, Beltz-Merk & Farin (1996), McKusick, Coates & Morin (1989), Walsh & Foshee (1998) и Witte (1992) – по Bandura 2000. Метааналитичните проучвания също потвърждават тази роля (Gilles 1993; Holden 1991, по Bandura 2000).

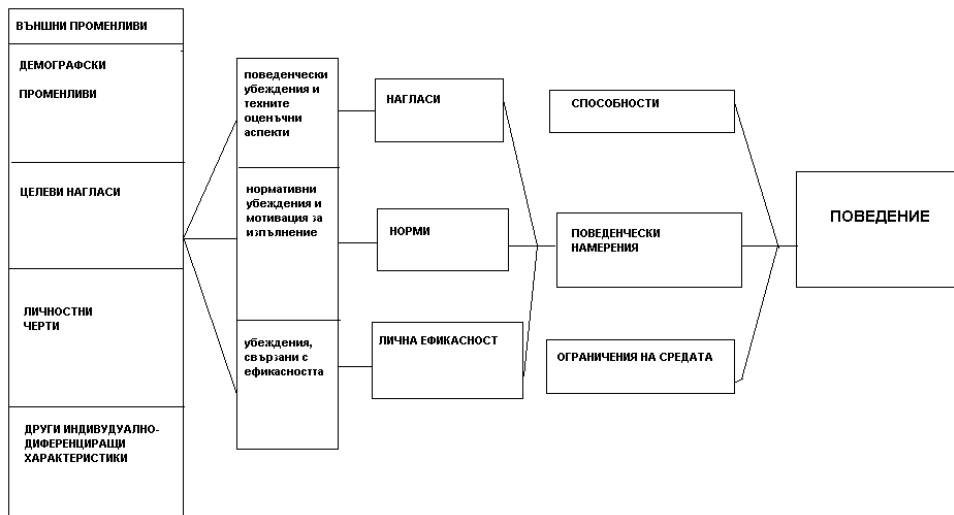
AIDS RISK REDUCTION MODEL – МОДЕЛ ЗА НАМАЛЯВАНЕ НА РИСКА ОТ СПИН

Макар и доказали ефективността си, психосоциалните модели разчитат само на идентифицирането на детерминантите за употреба на презерватив с цел разбиране на това, как младите биха могли да бъдат по-добре мотивирани да изпълнят това поведение. Но тези подходи не вземат предвид комплексността на поведението. Така Алберасин и екип (2001) докладват за съществуващото несъответствие между очакваното и актуалното поведение, особено при млади хора и случайни сексуални връзки. Aids Risk Reduction Model (ARRM) предполага три етапа на възприемане на употребата на презерватив (Catania, Kegeles & Coates 1994). Първият налага определяне на факторите за съзнаване на риска, вторият е мотивационен, а третият се отнася до предприемане на действие и е постинтенционален. ARRM предполага, че само мотивацията не е достатъчна, за да се осъществи дадено намерение. „Подготвителните действия“ (купуване на презервативи, тяхното носене и обсъждането на употребата им) играят важна роля при медиацията намерение за употреба – актуална употреба (или връзката намерение – поведение) – Sheeran et al. 1999; Bryan, Fisher & Fisher 2002.

При изследване на употребата на презервативи сред 14–16-годишни юноши в Холандия (Van Empelen & Kok 2006) резултатите потвърждават, че употребата на презерватив с постоянния партньор се опосредства от „подготвителните действия“ и навици, докато употребата на презерватив със случаен партньор се предсказва с готовността за поемане на риск и намеренията, но без участието на „подготвителните действия“. Тези резултати подсказват, че изключително важно е да се акцентира сред юношите, че неочаквани сексуални ситуации биха могли да възникнат и така да се подчертае ролята на „подготвителните действия“.

ИНТЕГРАТИВЕН МОДЕЛ НА ФИШБАЙН

Фишбайн (2002) на базата на водещите теории, споменати по-горе, предлага интегративен модел за предвиждане и промяна на поведението.

Фиг. 5 Интегративен модел по Fishbein (2002)

Вероятността дадено поведение да се прояви се определя от намерението на индивида да го изпълни, от наличието на необходимите способности и подходящи условия на средата, които да не го ограничават. Според модела намерението има три детерминанти: нагласи, възприети норми и възприемана лична ефикасност за извършване на даденото поведение. Относителното значение на тези три психосоциални променливи ще зависи от изследваната личност и културните норми в популацията. Приема се, че те са функция на убежденията – за последствията от извършване на поведението, нормативните забрани и/или поведения в специфични контексти. Моделът включва и традиционните демографски, личностови, атитюдни и други индивидуално-диференциращи променливи. Тук те оказват индиректно влияние над поведението, но все пак са отразени в структурата на убежденията.

Представеният по-горе модел е теоретична база за две големи изследвания. Първото – AIDS Community Demonstration Projects (CDC, 1996; CDC AIDS Community Demonstration Projects Research Group, 1999, по Fishbein 2002), се опитва да достигне до тези индивиди от популацията, които са в риск и не са склонни да търсят здравните власти. Второто – проект RESPECT, е конструирано за оценка на превантивното консултиране при ППБ/ХИВ спрямо стандартното обучение (Kamb et al. 1996; 1998, по Fishbein 2002). Едното е

извършено на улицата от мрежа от доброволци, а второто – в клинични условия с обучени консултанти. И двете интервенции предизвикали значителна поведенческа промяна поради базирането им на установени поведенчески принципи, които са конструирани за специфични популации и поведения.

Моделът е използван за теоретична база и на проекта SAFER (Montano et al. 2001), който представлява лонгитудно изследване на поведението на популации с висок риск от ХИВ и ППБ – гей мъже, индивиди използващи интравенозни наркотици, проституиращи и хетеросексуални с множество партньори. Проектът цели да установи критичните детерминанти на употребата на презерватив сред тези високорискови групи в специфични ситуации и контекст. От проституиращите жени 95% възнамеряват да употребят презерватив със своите клиенти, 75% го правят, докато с постоянния партньор – едва 30%.

Така с установяването на детерминантите на специфични поведения този нов модел се превръща в инструмент за промяна на поведението. Според автора не се нуждаем от нови теории за поведението и поведенческа промяна, а от по-добро разбиране и използване на вече емпирично доказалите се и установили се модели, които дават необходимите насоки за интервенция.

Към недостатъците и проблемите на когнитивните и социокогнитивни модели забелязваме неконсистентни резултати при различни автори и извадки. Моделите акцентират върху индивидуалистичния подход към поведението, фокусират се върху когнициите, проблематична е връзката между възприемане на сериозността на заболяването и намаляване на рисковото сексуално поведение, не се обръщат към по-широкия социален контекст.

ЛИТЕРАТУРА

- Abraham, C., M. G. Der. Henderson (2004). Cognitive impact on of a research-based school sex education programme. *Psychology and Health*, vol. 19, 6, 689–703.
- Abraham, C., P. Sheeran, D. Abrams, R. Spears & D. Marks (1991). Young people learning about AIDS: A study of beliefs and information sources. *Health Education Research: Theory and Practice*, 6, 19–29.
- Ajzen, I. & T. Madden (1986). Prediction of goal-directed behaviour: Attitude, intentions, and perceived behaviour control. *Journal of Experimental Social Psychology*, 22, 453–474.
- Ajzen, I. (2001). Nature and operation of attitudes. *Annual Review of Psychology*, 52, 27–58.
- Albarracin, D., B. T. Johnson, M. Fishbein & P. A. Muellerleile (2001). Theories of reasoned action and planned behavior as models of condom use: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 127, 142–161.
- Baker, S. A., D. M. Morrison, W. B. Carter & M. S. Verdon (1996). Using the theory of reasoned action to understand the decision to use condoms in an STD clinic population. *Health Education Quarterly*, 23, 528–542.
- Bandawe, C. R., D. Foster (1996). AIDS-related beliefs, attitudes and intentions among Malawian students in three secondary schools. *AIDS Care*, 8, 223–232.
- Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*, 84, 191–215.

- Bandura, A. (1986). *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Bandura, A. (1989). Human agency in social cognitive theory. *American Psychologist*, 44, 1175–1184.
- Bandura, A. (1994). Social cognitive theory and exercise of control over HIV infection. In R. J. DiClemente and J. L. Peterson (Eds.), *Preventing AIDS: Theories and methods of behavioral interventions* (pp. 25–59). New York: Plenum.
- Bandura, A. (2000). Health promotion from the perspective of social cognitive theory. In: *Understanding and changing health behaviour from health beliefs to self-regulation*, 2000, 299–339.
- Basen-Engquist, K. & G. S. Parcel (1992). Attitudes, norms, and self-efficacy : A model of adolescents' HIV-related sexual risk behavior. *Health Education Quarterly*, 19, 263–277.
- Boer, H. & S. T. Mashamba (2005). Psychosocial correlates of HIV protection motivation among black adolescents in Venda, South Africa. *AIDS Education and Prevention*, 17, 590–602.
- Boyd, B. & A. Wandersman (1991). Predicting undergraduate condom use with the Fishbein and Ajzen and the Triandis attitude-behavior models: Implications for public health interventions. *Journal of Applied Social Psychology*, 21, 1810–1830.
- Bryan, A., J. D. Fisher & W. A. Fisher (2002). Tests of the mediational role of preparatory safer sexual behavior in the context of theory of planned behavior. *Health Psychology*, 21, 71–80.
- Catania, J. A., T. J. Coates & S. Kegeles (1994). A test of the AIDS risk reduction model: Psychosocial correlates of condom use in the AMEN cohort survey. *Health Psychology*, 13, 548–555.
- Chan, D. K. & M. Fishbein (1993). Determinants of college women's intentions to tell their partners to use condoms. *Journal of Applied Social Psychology*, 23, 1455–1470.
- Fishbein, M. & I. Ajzen (1975). *Belief, Attitude, Intention, and Behavior: An introduction to Theory and Research*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Fishbein, M., D. K.-S. Chan, K. Reilly, D. Schnell, R. Wood, C. Beeker & D. Cohn (1992). Attitudinal and normative factors as determinants of gay men's intentions to perform AIDS-related sexual behaviors: A multisite analysis. *Journal of Applied Social Psychology*, 22, 999–1011.
- Fishbein, M. (2002). The role of theory in HIV prevention. In : Marks, D. F. *The Health Psychology Reader*, Sage publications.
- Fisher, J. D., W. A. Fisher (1992). Changing AIDS risk behaviour. *Psychological Bulletin*, 111, 455–474.
- Fisher, W. A., J. D. Fisher & B. J. Rye (1995). Understanding and promoting AIDS-preventive behaviour: Insights from the theory of reasoned action. *Health Psychology*, 14, 255–264.
- Godin, G. & G. Kok (1996). The theory of planned behavior: A review of its applications to health-related behaviors. *American Journal of Health Promotion*, 11, 87–98.
- Godin, G., C. Fortin, F. Michaud, R. Bradet & G. Kok (1997). Use of condoms: intention and behaviour of adolescents living in juvenile rehabilitation centres. *Health Education Research*, 12, 289–300.
- Heckman, T. G., K. J. Sikkema, J. A. Kelly, R. W. Fuqua, M. B. Mercer, R. G. Hoffman, R. A. Winett, E. S. Anderson, M. J. Perry, R. A. Roffman, L. J. Solomon, D. A. Wagstaff, V. Cargill, A. D. Norman & D. Crumble (1996). Predictors of condom use and human immunodeficiency virus test seeking among women living in inner-city public housing developments. *Sexually Transmitted Diseases*, 23, 357–365.
- Jemmot, J. B., L. S. Jemmot & C. I. Hacker (1992). Predicting intentions to use condoms among African-American adolescents: The theory of planned behavior as a model of HIV risk-associated behavior. *Ethnicity & Disease*, 2, 371–380.
- Kashima, Y., C. Gallois & M. McCamish (1993). The theory of reasoned action and cooperative behaviour: It takes two to use a condom. *British Journal of Social Psychology*, 32, 227–239.
- Kirby, D., L. Short, J. Collins, D. Rugg, L. Kolbe, M. Howard, B. Miller, F. Sonenstein & L. S. Zabin (1994). School-based programs to reduce sexual risk behaviours: a review of effectiveness. *Public Health Reports*, 109, 339–360.

- Krahe, B. & C. Reiss (1995). Predicting intentions of AIDS-preventive behavior among adolescents. *Journal of Applied Social Psychology*, 25, 2118–2140.
- Xiaoming, L., F. Xiaoyi, L. Danhua, M. Rong, W. Jing, C. Lesley, H. Carole, St. Bonita (2004). HIV/STD risk behaviors and perceptions among rural-to-urban migrants in China. *AIDS Education and Prevention*, 16(6), 538–556.
- Mellanby, A. R., F. A. Phelps, N. J. Crichton, J. H. Tripp (1995). School sex education: an experimental programme with educational and medical benefit. *British Medical Journal*, 311, 414–417.
- Montano, D., I. Kasprzyk, von Haefen & M. Fishbein (2001). Toward an understanding of condom use behaviours: a theoretical and methodological overview of Project SAFER. *Psychology, Health & Medicine*, vol. 6, 2, 139–150.
- Morrison, D. M., M. R. Gillmore & S. A. Baker (1995). Determinants of condom use among high-risk heterosexual adults: A test of the theory of reasoned action. *Journal of Applied Social Psychology*, 25, 651–676.
- Morrison, D. M., S. A. Baker, M. R. Gillmore (2000). Using the theory of reasoned action to predict condom use among high-risk heterosexual teens. In: Understanding and changing health behaviour from health beliefs to self-regulation.
- Oakley, A., D. Fullerton, J. Holland, S. Arnold, M. France-Dawson, P. Kelley, S. McGrellis (1995). Sexual health education interventions for young people: a methodological review. *British Medical Journal*, 310, 158–162.
- Ogden, J. (1996). *Health Psychology: A Textbook*. Open University Press. Buckingham, Philadelphia.
- Perry C., T. Baranowski, G. Parcel (1990). How individual's, environments, and health interact: Social Learning Theory. In: Glanz K., F. M. Lewis, B. K. Rimer (eds) *Health Behavior and Health Education: Theory, Research, and Practice*. 2nd ed. San Francisco, CA: Jossey-Bass; 161–186.
- Reinecke, J., P. Schmidt & I. Ajzen (1996). Application of the theory of planned behavior to adolescents' condom use: A panel study. *Journal of Applied Social Psychology*, 26, 749–772.
- Richard, R & van der Pligt, J. (1991). Factors affecting condom use among adolescents. *Journal of Community And Applied Social Psychology*, 1, 105–116.
- Rippetoe, P. A., R. W. Rogers (1987). Effects of components of protection motivation theory on adaptive and maladaptive coping with a health threat. *Journal of Personality and Social Psychology*, 3, 596–604.
- Rise, J. (1992). An empirical study of the decision to use condoms among Norwegian adolescents using the theory of reasoned action, *Journal of Community And Applied Social Psychology*, 2, 185–197.
- Ross, M. W. (1990). Psychological determinants of increased condom use and safer sex in homosexual men: A longitudinal study. *International journal of STD & AIDS*, 1, 98–101.
- Ross, M. W. & M.-L. McLaws (1992). Subjective norms about condoms are better predictors of use and intention to use than attitudes. *Health Education Research*, 7, 335–339.
- Schaalma, H., G. Kok & L. Peters (1993). Determinants of consistent condom use by adolescents: The impact of experience with sexual intercourse. *Health Education Research*, 8, 255–269.
- Schaalma, H., G. Kok, R. Bosker, G. Parcel, L. Peters, J. Poelman, J. Reinders (1996). Planned development and evaluation of AIDS / STD education for secondary-school students in the Netherlands: short-term effects. *Health Education Quarterly*, 23, 469–487.
- Sheeran, P. & S. Orbell (1998). Do intentions predict condom use? Meta-analysis and examination of six moderator variables. *British Journal of Social Psychology*, 37, 231–250.
- Sheeran, P., C. Abraham, S. Orbell (1999). Psychosocial correlates of condom use: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 125, 90–132.
- St. Lawrence, J. S., G. D. Eldridge, D. Reitman, C. E. Little, M. C. Shelby, T. L. Brasfield (1998). Factors influencing condom use among African American women: Implications for risk reduction interventions. *American Journal of Community Psychology*, 26, 728.

- Umeh, K. (2004). Cognitive appraisals, maladaptive coping, and past behaviour in protection motivation. *Psychology and Health*, vol. 19, No. 6, pp. 719–735.
- Valdisseri, R. O., V. C. Arena, D. Proctor, F. Bonati (1989). The relationship between women's attitudes about condoms and their use: Implications for condom promotion programs. *American Journal of Public Health*, 79, 499–501.
- Van der Velde, F. W. & J. Van der Pligt (1991). AIDS-related health behaviour: coping, protection motivation and previous behaviour. *Journal of Behavioural Medicine*, 14, 429–451.
- Van Empelen, P. & G. Kok (2006). Condom use in steady and casual sexual relationships: planning, preparation and willingness to take risks among adolescents. *Psychology & Health*, 21, 165–181.
- White, K. M., D. J. Terry & M. A. Hogg (1994). Safer sex behavior: The role of attitudes, norms, and control factors. *Journal of Applied Social Psychology*, 24, 2164–2192.
- Wulfert, E., C. Wan & C. Backus (1996). Gay men's safer sex behavior: An integration of three models. *Journal of Behavioral Medicine*, 19, 345–366.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Книга Психология

Том 100

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE DE PHILOSOPHIE

Livre Psychologie

Tome 100

СУЩНОСТ И СТРУКТУРА НА ПСИХОЛОГИЧЕСКОТО ПОНЯТИЕ СИМВОЛ

НАДЯ МАТЕЕВА

Катедра „Обща, генетична и експериментална психология“

Надя Матеева. СУЩНОСТЬ И СТРУКТУРА ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ПОНЯТИЕ СИМВОЛ

В нынешние времена символы, их исследование и применение, имеют чрезвычайно важное значение в обыденной жизни человека. Их роль при исследовании мышления и воображения человека уже не игнорируется и становится все более значимой. В большой степени этот факт обусловлен тем, что мир, в котором мы живем, составлен из образов. Современные интерпретации древних мифов и зарождение новых таких способствует пониманию ценности символов. В действительности, символы находятся в центре современной образной жизни, которая нас сопровождает везде в нашем ежедневии – от маленького и большого экрана, интернета и куда-бы еще небыло. Они в большой степени раскрывают тайны нашего неосознанного психического содержания, ведут к самой скрытой сущности наших действий и открывают сознание человека для неизвестного и бесконечного. Цель настоящего исследования – сделать основной анализ различных взглядов на символы в теоретическо-историческом плане так, чтобы создать базу для исчерпательного обхвата, обособления и систематизирования символов в группы сообразно их происхождения, форм применения; освещение процесса символизации и определение роли символов в детерминации разных сфер человеческого поведения.

Nadya Mateeva. ESSENCE AND STRUCTURE OF THE PSYCHOLOGICAL CONCEPT SYMBOL

Symbols, their study and usage, have extremely important meaning in people's life nowadays. Their role and function in research of people's thinking and imagination become more and more important. To a certain extent this fact comes from the present world of images, which we live in. The modern interpretations of ancient myths and the formation of present myths contribute to understanding the importance of symbols. In fact, symbols are in the middle of present imagery life,

which surrounds us everywhere at our daylife – at TV screen, at cinema, on internet and everywhere else. Symbols, to a big extend find the secrets of our unconscious psychic content, and lead us to the most intimate nature of our actions and open human conscious to unknown and endless places. Our investigation has its goal to make a basic theoretical and historical analyse of studies at symbols with a view to create a fond of exhaustively cover, differentiation and systematization of symbols in groups according to their background and different forms of application, brithening the process of symbolization and defining the role of symbol in determination of human behavior in different spheres of practice.

ВЪВЕДЕНИЕ

Изследването на *процеса на символизация* като индивидуален акт на съзнанието има важно значение за задълбочаване на неговото разбиране, както и за обяснението на много фактори и прояви на човешкото поведение.

Формирането и интерпретацията на символите са от интерес за много дисциплини – история на цивилизациите и религиите, лингвистика, културна антропология, изкуствоведска критика, психология, медицина и др. Към този списък могат да се добавят и съвременните техники на маркетингова култура, различни форми на пропаганда, методи за въздействие в политиката и т.н. На практика се оказва, че всички науки за човека и изкуствата, и техниките, произлизащи от тях, срещат по пътя си символи. Различният научен ъгъл при разчитането на загадките, които символите поставят, подпомага разбирането на сложната им природа. Но въпреки че символите събуждат изследователски амбиции и интерес в различни научни области и полета, те са научен обект най-вече на психологията, защото символът и процесите на символизация са типично психични факти.

Благодарение на многообразните си функции символът има важна роля при човешкото мислене и въображение, а употребата му в човешкото всекидневие все повече се разширява. На този факт до голяма степен се дължи значимото място, което заема изучаването на символа в съвременните научни изследвания. Интерпретациите на древните митове и зараждането на модерните също допринасят за осмисляне на ценността на символите. Същност символите се намират в центъра на човешките практики. Те до голяма степен водят към безсъзнателното психично съдържание и най-скритата същност на човешките действия и помагат за структурирането на човешкото съзнание.

Предмет на настоящата разработка е понятието символ от гледна точка на значимостта му като психичен факт. Символът в различни психологически школи, анализът на различните научни лутания и проблематизации също са част от предмета на проучването. Този анализ е основа за синтезиране и задълбочаване на представата за природата на символа, както и за смисъла на човешката практика символообразуване.

Обект на работата са конкретни психологически теории и практики, изследващи символа. Става дума за търсенията и разбиранията на символа през

призмата на базови школи в психологията като психоанализата, аналитичната психология, когнитивната психология.

Основна цел на изследването е теоретично-исторически анализ на възгледите за символа и процесите на символизация в контекста на психологическите школи и течения, превърнали този психичен код в предмет на интерпретация. Това ще бъде основа за по-нататъшно систематизиране на символите по типове според техния произход и форми на приложение.

ОБЩИ ПСИХОАНАЛИТИЧНИ РАЗБИРАНИЯ ЗА СИМВОЛИТЕ

Стартова точка в типично психологическото изследване на символа откриваме в творчеството на Зигмунд Фройд. Може да се каже, че той полага основата на изследването на символите. Психоанализата като метод за изследване на човешката психика се основава върху разбирането, че зад различните човешки поведения, често обяснявани като *символни действия*, се крият различни, труднодостъпни за осъзнаване фактори. Тяхното изследване подпомага разбирането на процеса на символизация. Той също се базира върху разбирането за значенията на символите от безсъзнателните процеси и техните динамични отношения със съзнанието. Голяма част от тези несъзнавани фактори се оформят в човешката психика още в най-ранно детство и по-късно служат като модели за справяне с различни задачи. Тези модели задават у хората определени очаквания към поведението на околните и често определят цялостното им възприемане и преживяване на различни ситуации. Според психоанализата психиката ни по принцип използва такива модели, като в нормални условия те се променят от съзнанието и от реалистичната ни преценка относно ситуацията и възможностите ни. Под натиска на силен стрес или травматични събития обаче психиката е склонна директно да актуализира подобни несъзнавани модели, които не се съобразяват със съзнаваните и рационални мисловни процеси – например инфантилни модели за задоволяване на определени потребности, не-реалистични вярвания и убеждения, отказ и неприемане на реалността и др.

Изследването на тези процеси полага основата на психоаналитичното разбиране за символите и начините, по които хората ги използват във всекидневното си. С необичайна проникателност Фройд превежда посланията на безсъзнателното на езика на съзнанието посредством *символите на психичната дейност*. По този начин той помага за разгадаването на много неразбрани до тогава душевни феномени.

Още в ранните си творби, представяйки свои случаи, Фройд показва разбирането си, че всички душевни феномени на един човек образуват вътрешно единство¹. Душевният живот е структурирана цялост и всичко в него е взаимо-

¹ Фройд, З. Въведение в психоанализата. – В: Изследвания върху хистерията. С., Наука и изкуство, 1990.

свързано. Според него, който намери **ключа на символите** към тази цялост, може да разбере и обясни всеки детайл. Това понятие за цялост Фройд идентифицира с безсъзнателното. Следите от безсъзнателната човешка дейност той предлага да се търсят успоредно в поведението както на здравите, така и на индивидите с различни проблеми.

Първоначално Фройд работи с методите на хипноза и сугестия, но постепенно ги замества с методите на свободно асоцииране, които също оказват влияние при изследването и разбирането на човешките символи. Започва, вместо да приспива своите пациенти, да ги предразполага да разкриват в будно състояние всичките си мисли и чувства, като не си позволява нито да ги критикува, нито да ги поправя. Оказва се, че колкото по-открито те споделят своя вътрешен душевен живот, толкова повече терапевтът може да се вживее в техните истински проблеми и конфликти и да открие **значението на символите**, които те влагат в твърденията си.

При използване на метода на свободните асоциации Фройд установява, че неговите пациенти започват да разкриват и своите сънища. Така той стига и до идеята за тълкуването на сънищата. Успява да анализира много свои собствени сънища и такива на своите пациенти, като установява, че сънят и символите от безсъзнателното, скрити в него, са много показателни за личността на сънуващия и за неговата настояща житейска ситуация. Показва, че чрез адекватна **интерпретация на символите**, скрити в сънищата, се добива информация за душевната конституция на сънуващия.

Психоаналитична интерпретация на символите в сънищата

Теорията на Фройд за сънищата тръгва от предпоставката, че всеки сън е халюцинаторно **символно осъществяване на** инфантилни **желания**, предимно от сексуален характер. Според него същинският двигател на съня е нагонен порив, който принадлежи към сексуалността. Пряк повод за сънуването може да бъде емоционално значимо събитие от деня. Това преживяване мобилизира стари нагонни преживявания от детството, скрити дълбоко в безсъзнателното. Нагонният импулс търси отреагиране и го намира в различни образи на желанията на човека по време на сън. Обикновено сънуващият си спомня много малка част от съдържанията на съня и действителните му мисли трябва да се изведат допълнително от неговия разказ. Сънищата обикновено на пръв поглед са нелогични, несвързани, мъгляви и многозначни и именно затова и трудноразбираеми, и да успеем да разкрием смисъла на символите, скрити в тях чрез тълкуване, е голямо изкуство.

Фройд вижда в съня „дарския път към безсъзнателното“² и го сравнява с втори език, който трябва да се преведе на обичайния език на съзнанието. Материалът на съня, произлизащ от несъзнаваното, се деформира и видоизменя

² Фройд, З. Увод в психоанализата. С., Евразия, 1997, с. 139.

по време на сънуване. Начините, по които става тази промяна, Фройд описва чрез различни процеси на работа на несъзнавания душевен живот. По време на сънуване Фройд говори за процеси на разместване, сгъстяване, обръщане в противоположното, които символизират различни съдържания от психичната реалност на сънуващия, а текстът на съня се превръща в трудна за разгадаване многозначната задача. Изопачаването на нагонните желаниа в съня Фройд отдава на психичната цензура, през която преминава тази част от съня, която стига до съзнанието ни. Моралните норми и заучени ограничения от човешкия Свръхаз от своя страна принуждават съдържанието на съня да се маскира, за да премине през прага на това, което осъзнаваме. Затова при тълкуването на сънищата е важно да се разкрият първоначалните подтици, намерили в символна форма достъп до съня.

Безсъзнателното съдържание често според Фройд се проявява в сънищата като скрита форма на едиповия комплекс. По този начин **Фройд първи прави съня и тълкуването на неговите символи предмет на научното изследване**. На базата на тези си открития той разкрива и произхода на т. нар. „случайни грешки“³, които според него **също притежават много символни характеристики**, идващи от безсъзнателното. Сред грешките фигурират функционални заблуди от психичния живот като забравяне, грешки при писане и говорене и т.н. Оказва се, че при осъществяването на тези грешки човек иска да извърши нещо, но това, което иска, изобщо не се случва и по време на действието се намесва някакъв, смущаващ желанието му, външен фактор. Фройд обяснява този процес, като казва, че съзнателният импулс се разстройва от безсъзнателно регулиране. Така възниква компромис между намерението на съзнанието и нагласата на несъзнаваното – грешките и сънят са взаимодействия на двете основни психични инстанции, така че чрез **тълкуването на техните символи** може да се добие пълно прозрение за мотивите на човешкото поведение. Като цяло сънищата имат скрито съдържание, което е представено чрез символи.

Символи в психосексуалното развитие

Когато Фройд развива своята теория за сексуалните нагони, отново използва символите за обяснение на етапите на психично развитие и отношението им към психичното функциониране на зрелия индивид. Според тази теория детето започва своето душевно развитие, търсейки и намирайки удоволствие с цялото си тяло⁴. По-късно центърът на удоволствието се установява в някои от неговите органи според фазата на психосексуално развитие. По-късно, през функционирането на зрелия индивид, тези етапи се проявяват под формата на различни символи в поведението. В зависимост от начина на преживяване на

³ Пак там, с. 17, 33, 52.

⁴ Фройд, З. Аз и То. С., Евразия, 1997, с. 155.

определените етапи на развитие – спокойното преминаване или появата на различни травматични събития, у поведението на човека се формират различни **символни прояви** (смучене на пръста, различни прояви на прекалена чистоплътност или занемареност и др.), които говорят за евентуалните проблеми в различните етапи по време на развитието. През първия етап удоволствието се възприема главно чрез устата посредством функцията за приемане на храната – или т. нар. орална фаза в организацията на либидото. След това се развиват навиците за чистоплътност и регулираното задържане и изхвърляне на детето, по време на които то изпитва удоволствие, или аналната фаза от развитието. По време на фалическата фаза момчето се гордее със своя пенис и открива липсата му при момичетата. Това развива мъжките качества на експанзивност и момичешката естествена „завист към пениса“. През едиповата фаза момчето възприема бащата като съперник пред любовта на майка си и извършва най-различни символни действия за неговото отстраняване. Аналогична е и ситуацията при момичетата – желание за обсебване на родителя от срещуположния пол и отстраняване на този от същия пол. Когато детето преодолее тази фаза, може да постигне здраво порастване и съзряване. **Символната фиксация** или регрес към някоя от тези фази кара възрастния, но непреодолял я успешно индивид, постоянно да се завръща към нея под една или друга форма.

Психоаналитични символи при филогенетично развитие на хората

От психотерапевтичните сеанси Фройд се насочва към разбиране на психичното развитие на човечеството не само в онтогенетичен, но и във филогенетичен аспект. Това за него се оказва също толкова важно, колкото и разбирането на отделните индивиди. Донякъде провокиран и от интересите на Юнг към етнологията, той прави опит да сравни психичния живот на невротика с този на първобитните народи. Като резултат от това изследване се появява книгата „Тотем и табу“⁵, която по-късно повлиява ученията на етнологията и религията.

В живота на първобитните народи има две явления, които дълго време са предмет на етнологични проучвания. Става дума за това, че с думата тотем се бележи фактът, че примитивните племена **превърщат в символ** и почитат дадено растение, животно или дори материален обект, сякаш е божество. Членовете на племето се определят съответно като деца на тотема. Ако тотемът е животно, то не трябва нито да се убива, нито да се яде и само веднъж в годината тази забрана се сменя. Тогава съответното животно се убива и това бива отбелязано с необуздано веселие. Идеята на тотемизма е разпространена по целия свят и вероятно е в основата на съвременната религия.

Също толкова важно е табуто – вторият феномен, който Фройд се опитва да изясни психоаналитично. Според законите на първобитните народи членовете на един род не бива да се сношават помежду си, а избират жени от друг

⁵ Фройд, З. Тотем и Табу. С., Миряни, 2005.

клан или род. Когато някой престъпи законите, бива строго наказан. Табуто също символно забранява достъпа до определени местности, ястия, авторитетни личности и т.н. Животът на племената е ограничен от твърде много заповеди и забрани. Табуто има голяма сила във всички области на живота⁶.

Фройд предполага, че може да свърже двата феномена, прилагайки теорията на едиповия комплекс в етнологията. Там, където има забрани, има и желаниа, които трябва да бъдат ограничавани. Само защото дивакът желае своята майка, сестра и т.н., табу трябва да му забрани да удовлетвори своите желания. Подобни табута се прилагат също и при културните народи, на момчетата по време на едиповата фаза от тяхното развитие, и точно заради това Фройд намира двете събития за сходни.

Подобно и при тотемизма Фройд приема, че *тотемът е символ на бащата*. Следователно законите на тотема се преформулират така, че в културните семейства „бащата не може да се убива и само веднъж в годината тази забрана се сменя“.

Фройд започва да изследва тези събития, бележещи началото на обществения живот. Той конструира предполагаемото начало на човешкия морал и религия, използвайки идеи на Дарвин. Според тези идеи първобитното човечество живеело в племена, подчинени на строг и тираничен баща на племето. Той обсебил всички жени, кастрирал и изгонил своите синове, които след това се обединили, за да го убият. След постъпката си те изпаднали в разкаяние и чувство за вина, защото по амбивалентен начин толкова силно мразели бащата, колкото и го обичали. Завладени от чувството на вина, те се обединили около повелята да не пожелават жените, заради които извършили това престъпление, и така възникнало табуто за кръвосмешението. Те почитали мъртвия баща, приемайки за тотем едно животно, което трябвало да остане неприкосновено. Веднъж в годината те символично повтаряли своето злодеяние, което сплотявало братския съюз, но едновременно с това засилвало чувството им на вина.

Според Фройд многократното повтаряне на такива травматични събития в първобитните племена е оставяло следи под формата на различни скрити символи във формирането на човешката психика. Така едиповият комплекс при децата не е само продукт на онтогенетичното им развитие, но и първичен поведенчески образец. Фройд използва тази работна хипотеза, за да покаже, че учението е релевантно както на етнологията и религията, така и на биологията на човека.

Нагони и символи

По-нататък Фройд продължава развитието на психоанализата в учението си за нагоните. Той развива идеята за дуалистично тълкуване на душевния живот на човека като противопоставяне и взаимодействие на две противоположни нагонни сили, които приемат митологична форма. Става дума за двата ос-

⁶ Фройд, З. Психология и религия. С., Евразия, 1994, с. 298.

новни нагона, за които Фройд говори – нагон към живота и нагон към смъртта, *представени символно в психоанализата* като Ерос и Танатос⁷. Тези нагони често се проявяват под различни символни форми в човешкото поведение. В „Отвъд принципа на удоволствието“ Фройд развива идеята, че не принципът на удоволствието е най-дълбоката и основополагаща психична мотивация, както е твърдял по-рано, а тенденцията към повторение на минали състояния. Постулирайки нагона към смъртта, Фройд описва и формите на неговата изява в човешкото поведение. Според него той работи незабележимо във вътрешността на човешките същества, като създава т.нар. първичен мазохизъм. За да се преустанови това саморазрушение, разрушителната енергия се насочва навън като проява на агресия или садизъм. Ако тези агресивно-садистични стремежи при човека се ограничават по пътя на възпитанието и културата, те отново се насочват навътре и възниква т.нар. вторичен садизъм. Като проява на вторичен садизъм може да се разглежда например съвестта.

Въпреки това Фройд успява да види надежда във влиянието на Ерос, който представлява утвърждаващите живота сили и състояния. На Ерос приписваме способностите да обединява противоположности, да възприема красивото и да опознава истината. Фройд определя сексуалността като проява на Ерос, който не само води един към друг сексуалните партньори, но също постига синтеза на различията в човешките мнения между индивидите и групите. Така индивидуалният и колективният живот се представят като съвместяване и противопоставяне между Ерос и Танатос.

Важно за Фройд се оказва и изследването на културното развитие, и това, дали и доколко е успяло да овладее разрушаването на съвместния живот от човешкия нагон към агресия.

Символите в топографския модел на Фройд

Заедно с учението за нагоните Фройд преминава и към разчленяване на човешката личност, като символно ги разделя на областите То, Аз и Свъръхаз*. По този начин Фройд създава модел за личност, който се доказва не като теоретично, но и като практически плодотворен. То обединява нагоните и страстите, които като естествени сили на тялото водят човека в живота. Аз-ът се образува от пластове на То, където сблъсъкът с носещия опасности външен свят изисква съзнание и предпазливост. Тогава Аз-ът се проявява като относително самостоятелна душевна функция. Фройд смята, че тази автономия не

⁷ Фройд, З. Аз и То. С., Евразия, 1997, с. 102.

* Фройд, З. Нови вводни лекции по психоанализа. С., Евразия, 1995 – Фройд използва за обяснение на теоретичните си хипотези и изследвания обикновени думи от всекидневния език (То, Аз, Свъръхаз), а не сложни термини и латински наименования (Ид, Его, Суперего), за да звучат разбираемо за пациентите му, затова и ние в нашата работа приемаме и спазваме неговата терминология.

е твърде широка, понеже То подхранва Аз, а чрез това до голяма степен определя неговите възприятия и волеви действия. Освен това в определена степен Аз действа в служба на То, като се осъществяват неговите скрити желания⁸. От инстанцията Аз възниква и Свръхаз-ът, на който могат да бъдат приписани функциите на идеала за Аз и съвестта. В Свръхаз се намират и нормите, и ценностите, които детето е усвоило в хода на социализацията. Тук се съдържат в една символна форма образите на родителите и други авторитетни фигури, към които Аз през целия си живот се стреми като към идоли. В подобна ситуация за Аз е много важно съгласието на Свръхаз-а. Това съгласие се оказва много по-ценно дори от одобрението или неодобрението на близките. Освен това Свръхаз-ът поема колективните правила и насоки и в определена степен символизира обществото и културата във вътрешния свят на индивида⁹.

Фройд смята, че То функционира според принципа на удоволствието¹⁰ – т. е. всеки импулс търси незабавно задоволяване. Този принцип доминира при безсъзнателното, сънищата и симптомите, но също така функционира и в съзнателната, рационална част на психичния живот. Задоволяването на някой импулс често причинява фрустрирането на друг импулс.

Принципът на реалността¹¹ се намесва в психичното функциониране много рано, вероятно от началото на живота. Този принцип представлява потребността да се балансират импулсите от гледна точка на реалността, така че да се максимизира задоволяването в дългосрочен план. Той тласка развитието на Аз, което включва съзнателната, рационална част на личността. По този начин психоанализата разглежда рационалността като следствие от фрустрацията и дори и в най-доброто ранно детство има достатъчно фрустрация, за да задейства принципа на реалността, най-малкото заради биологичната природа на човешките същества.

Най-важна функция за развитието на детето оказват неговите родители, а чрез символното интернализиране на техните образи и изисквания в съзнанието на детето то развива способност да се бори със съвестта си, а не с родителите си, което само по себе си е огромен скок в развитието на неговата собствена независимост. Това, че Свръхаз-ът е резултат от реални преживявания с реални субекти, обяснява факта, че хората понякога се чувстват виновни за неща, за които не би трябвало, и обратно – не се чувстват виновни за неща, за които би трябвало да се чувстват така. Освен това съществува и положителна част от Свръхаз-а, която включва в себе си идеалите и стремежите, които са били интернализирани. Повечето хора имат повече от един Свръхаз, като всеки от тях се дължи на интернализацията на образите на различни хора с различни стандарти и ценности, а често тези интернализирани образи могат да са в конфликт по между си.

⁸ Фройд, З. Аз и То. 1997, Евразия, с. 153.

⁹ Пак там, с. 56.

¹⁰ Пак там, с. 70.

¹¹ Пак там, с. 70.

Аз-ът има за задача да опосредства импулсите, идващи от То, Свръхаз-а и изискванията на реалността.

Тези три инстанции се намират в постоянно взаимодействие, но едновременно с това между тях възникват и множество дисонанси, дължащи се на различни фактори. Една от предполагаемите причини за тези противоречия се крие във факта, че развитието на Свръхаз изостава в сравнение с промените на Аз. Например в Свръхаз-а на съвременния цивилизован човек все още се съдържат много съставки от архаични или древни ценности и норми. В този смисъл към най-значителните постижения на човечеството принадлежи преобразуването на символите на културата като съдържание на Свръхаз-а.

Отношението „съзнавано–несъзнавано“ изцяло прониква при душевните инстанции То, Аз и Свръхаз. То е несъзнавана инстанция, която отчасти може да бъде осъзната. Аз и Свръхаз също имат несъзнавани части, които психоанализата се стреми да издигне до съзнанието. Затова на практика се оказва, че основната мисия на психоанализата е разширяването на съзнанието във всички зони на личността посредством тълкуването и анализирането на езика на символите, скрити в човешкото безсъзнателно.

Въз основа на определени открития в медицината и психопатологията Фройд прави широкообхватни изводи не само за природата на отделния индивид, но и за съответната ѝ обществена форма. Още в „Масова психология и анализ на Аз-а“ той се опитва да изясни преобразуването на човека в масовите институции и за тази цел избира двете основни масови институции – Църквата и войската. В изследването си Фройд открива либидна връзка на принадлежащите към масата с техния водач. Той обяснява тези процеси с индивидуалните Аз-идеали, със своя водач като персонифициран и колективен Аз-идеал, като всеки в известна степен участва в престижа на водача. С това Фройд обяснява и общото мислене и действие на иначе антагонистично настроените индивиди в общата институция. Внасянето на либидото в личността на водача действа за общото намаляване на страха. Когато водачът липсва, отново настъпват страх и паника, които действат напълно дезорганизиращо. *Символното приемане* на водача за праотец, доближащо го до образа на божество и отстъпващо му дори функциите на съвестта – каквото той повелява се приема без проверка за правилно, според Фройд има огромно значение за индивидите от общата институция. С нарастването на броя на индивидите масата увеличава своята динамичност и сила, а според характеровата структура на своите водачи тя може да действа конструктивно или деструктивно.

Основните психотерапевтични методи, които Фройд използва – като методите на свободните асоциации, анализа на сънища, анализа на защитните механизми, които хората използват във всекидневното си, и др., – се основават главно на психотерапевтичната работа със символите и процесите на символизация.

Обобщено психоаналитично виждане за символите и тяхното приложение

Според психоанализата безсъзнателните съдържания стоят в основата на съзнателното ни мислене и поведение. Безсъзнателното и неговите символи се разглеждат като от психичен конфликт между инстинктите, фантазиите и реакциите на околните, както и ограниченията на реалността. Психичният конфликт, възникващ въз основа на тези факти, е неизбежна част от развитието на индивида, но някои конфликти пораждаат прекомерен натиск върху психиката. Този вид психична травма остава в нашата психика във вид на различни скрити форми, за които разбираме и можем да въздействаме единствено чрез различните прояви на *езика на символите*.

Понякога конфликтът предизвиква постоянни симптоми и пречи на адекватното функциониране на индивида. Тези симптоми класическата психоанализа на Фройд разглежда като *символи на несъзнаваното* и именно тях изследва, за да стигне до едно по-цялостно разбиране за човешката психика и механизмите ѝ на действие. Оказва се, че силата и натискът на несъзнаваното са в основата на това, което може да стане достъпно и *символно представено в съзнанието*.

Според Фройд човешкото поведение може да бъде представено като последователност от събития, които се развиват на основата на най-ранните детски преживявания. Психоанализата предлага различни теоретични рамки, които описват детското развитие и особено развитието на психичните модели и *про-явата им посредством различни символни форми*, спрямо които действа във всекидневието си зрелият индивид.

Психоанализата е и определено мобилизиране на съзнаваното, насочено за опознаване на несъзнаваното чрез *езика на символните му прояви*. Това, което ни казва Фройд, е, че несъзнаваното е недостъпно само по себе си. То се изразява само чрез своите деривати и чрез възможността му да влиза в съзнанието чрез различни *символни форми*.

Психоаналитичният метод предлага възможност да се формулират определени изживявания, усещания и представи, които водят до конструирането на значения за несъзнаваните модели и процеси в съзнанието. Самата психоанализа като практика в много голяма степен е илюстрация за връзката и постоянното взаимодействие между несъзнавано, съзнание и знание, което става основно посредством *езика на символите*.

Психоанализата предполага, че комуникацията в психоаналитичния процес също притежава значения отвъд целенасоченото, директното и съзнаваното, и приема, че психичните процеси формират различни *символни елементи*, които се проявяват в поведението, в симптомите, мислите и чувствата, и че тези артикулации носят значение, което може да бъде разбрано в различни смисли. Освен това те отразяват природата на вътрешните представи за себе си и за другите хора по начин, който не винаги е достъпен за съзнанието.

Класическата психоанализа е свързана с идеята, че сетивните и ментални съдържания, за да бъдат осъзнати, трябва да са свързани с думи или словесни представи. Несъзнаваното преживяване трябва да бъде видоизменено, за да стигне до *езика, който също е една от най-популярните символни прояви при хората*, а оттам – и до съзнанието. Динамиката пренос – контрапренос ни показва, че за да разбере своя пациент, аналитикът трябва да използва собственото си съзнавано и несъзнавано като рецептор, да положи усилия да узнае собствените си изживявания и емоции с този пациент и да ги формулира, дори само пред себе си, в думи и концепции.

Откритието на Фройд се състои в това, че несъзнаваното не е в покой, че с него не е приключено и че то не е просто недоразвит остатък от развитието. Несъзнаваното е живо, способно за развитие и поддържа най-разнообразни връзки с останалите системи. То намира продължение в своите производни, изпраща своите делегати под формата на *различни символи* и създава различни ефекти.

Невротичните симптоми са и форма на *символни прояви*, са производни на изтласканото, което чрез тях достига до съзнанието. Прилагайки психоаналитичната техника, терапевтът непрекъснато кара пациента да произвежда производни на изтласканото, които поради изопачаване или отдалеченост могат да преминат през цензурата на съзнанието. Точно това представляват и свободните асоциации, които терапевтът очаква да му се съобщават без всякаква преднамереност или критична преценка и чрез които възстановяваме съзнавания образ на изтласканото. Аналитичната интерпретация е мигът, когато онези изтласкани и неинтегрирани процеси се задействат в емоционалния свят на пациента и едновременно с това се проявят *символично в речта*.

Психоаналитичната интерпретация в такъв случай функционира едва когато определени несъзнавани компоненти по един или друг начин са получили достъп до системите, различни от несъзнаваното. Тези компоненти са свързани със събития от личната история на всеки пациент. Събития, които вероятно са се случили отдавна, получили са запис в несъзнаваното или са фиксирани чрез изтласкването и оттам насетне упражняват патогенните си ефекти. За подобни събития Фройд предполага, че са от сексуално естество.

Символизацията, т.е. *създаването на символи за изразяване на безсъзнателното*, според психоанализата е едновременно креативен акт и защитен механизъм на психиката. Става дума за отместване на психичния интерес от натоварения с конфликти първичен обект към друг, свободен от конфликт, чрез символното им заместване.

Фундаменталните твърдения на психоаналитичната перспектива все повече заемат важно място не само в психологическите обяснения на множество факти и явления, но и в останалите сфери на социалните и хуманитарните науки, както и на други места във всекидневната житейска практика. Идеята за съществуването на психични процеси, пряко недостъпни за непосредстве-

ното ни съзнателно възприятие, но въпреки това проявяващи се под различни символни форми върху нашите преживявания и поведение, се доказва за първи път научно именно от психоанализата. Различните символни прояви на защитните механизми като реакция срещу болка, които отблъскват психични съдържания от съзнанието и търсят алтернативни решения, също са факти, описани за първи път и придружени с научно обяснение от психоанализата. Идеята за биопсихосоциален и епигенетичен възглед от началото до края на жизнения цикъл и проявите им като различни *символни форми*, както и развитието на Аз-а в последователността на поколенията като продукти на едновременната еволюция на тялото, психиката и обществото, също е един от основните приноси на психоанализата към разбирането на човешкото психично развитие. Разбирането, че далеч зад принципа на удоволствието стои нестихващата принуда за повторение и постоянно усилие за овладяване на онова, което е било болезнено, но въпреки това – пасивно преживяно, и под формата на символни факти оставя трайна следа в човешката психика, също е един от основните постулати на психоанализата.

Може да се обобщи, че революцията в мисленето в определена посока, която внася психоанализата, е решителна стъпка на човешкото общество, а съвременната биопсихосоциална парадигма позволява чрез изследването на символите да бъдат разрешавани различни интрапсихични, междуличностни и колективни конфликти.

Общо аналитично представяне

Аналитичната психология е дело на Карл Густав Юнг и неговите последователи, които продължават развитието на теорията му. Първоначално Юнг се интересува от теориите на Фройд, които намира за съзвучни със собствените си наблюдения. По-късно обаче се оттегля поради концептуални различия.

Теорията на Юнг се основава на телеологично допускане за целенасочеността на организмите, чрез която се разгръща процесът на трансформациите в индивидуацията на човека¹². Това става по начин, унаследен в уникалния психичен потенциал на всеки човек, който Юнг нарича Аз. Понятието на Юнг за Аз-а подчертава значението на баланса и целостта, но същевременно отива далеч отвъд това чрез признаването на духовното у всеки човек.

Теорията на Юнг представя човешката психика като вкоренена в еволюцията и пренасяна като архетипен образ и предразположеност в колективното безсъзнателно¹³. Колективното безсъзнателно, съдържащо в себе си цялата еволюция, предхожда и съдържа възникващото съзнание на човечеството. Аз-ът като носител на индивидуалното съзнание следователно се появява по-късно в човешкото развитие. Оказва се, че това разбиране контрастира с перспективата

¹² Якоби, Й. Психологията на К. Г. Юнг. Плевен, Лего Артис, 2000.

¹³ Юнг, К. Г. Човекът и неговите символи. Плевен, Лего Артис, 2002, с. 75.

на Фройд за Аз-а като център, от който се формира безсъзнателното като място за съхранение на потиснатото съдържание. Юнг вижда истинския център на индивидуалната душа като творчески източник. Този източник е Аз-ът, но не като индивидуално съзнание – както е при Фройд, а като цялостен духовен потенциал, лежащ в основата на душата на всеки човек. Той според Юнг, от една страна, е уникален – със свои неповторими черти, а от друга – универсален, притежаващ характеристики, повтарящи се и валидни при всички хора, биологичен – неизменно свързан и подчинен на своите предразположености и трансцендентален – съдържащ като неотменна своя характеристика и духовното в себе си.

Понятието на Юнг за безсъзнателното включва индивидуалното съдържание на личното безсъзнателно, произтичащо от личния опит, и отива далеч отвъд него – към дълбините на колективното безсъзнателно. То носи и индивидуална връзка с духовния източник на човешкия творчески потенциал, както и психологическото наследство на човешкия опит от най-ранните праисторически начала.

Езикът на безсъзнателното са *символните образи*. Символният модел е приложим към това, което никога няма напълно да се опознае. Колкото до разбирането на сънищата според този модел, сънят се разглежда не като продукт на цензурата от страна на съзнанието, а като функция на непознаването ни на първичния език. Докато сънищата на нивото лично безсъзнателно използват познати хора и места като изразни средства, мотивите зад равнището на личния опит се предават посредством архетипни образи, които се докосват до всички онези световни митологии, символизиращи еволюцията на човешката душа.

Почитайки символите на безсъзнателното като източник на знания и потенциален растеж, Юнг придава нова ценност на интроверсията като начин за свързване с живота. Така, извеждайки полярността „интроверсия–екстраверсия“ като основа на типологията си, представя начините, по които Аз-ът се ориентира към живота. Човекът с интровертна ориентация функционира по-естествено в термините на вътрешния свят, докато този с екстравертна ориентация функционира по-спонтанно в термините на външния свят. Служейки на Аз-а, заедно с основния личностов тип те създават дименсиите на четири функции. Всяка от тях се свързва с личностови характеристики, специфични за своята екстравертна и интровертна форма, а също и за степента на развитието си. Въпреки че всички хора притежават всичките компоненти, вариациите в комбинациите и степените на изявеност водят до голямо разнообразие. Всичките четири функции действат спонтанно без съзнателна посока, но по-диференцираните са по-податливи за творческо използване от Аз-а, докато по-малко развитите действат по-примитивно¹⁴. Като цяло аналитичната психология обобщава широките познания и използваните от страна на Юнг принципи от философията, антропологията, митологията, религията и литературата в осветляването на индивидуалната душа и човека като цяло.

¹⁴ Пак там, с. 67.

Фройд и Юнг – допирни точки и концептуални различия

Концептуалното различие между Фройд и Юнг се дължи и на разбирането за символа, защото в термините на психологията на Юнг символът не означава израз на безсъзнателно желание или конфликт, а цялостен образ, пулсиращ между противоположностите. В един от разговорите си двамата учени взаимно анализират сънищата си и това, което истински впечатлява Юнг, но и го огорчава, е, че Фройд отказва да приеме друго обяснение на безсъзнателните феномени освен психосексуалното.

Теоретичният разрыв между Юнг и Фройд до голяма степен се дължи на въпроса – *какво се разбира под символ* – идеята, нейното предназначение или цел и съдържание.

Юнг обяснява концептуалното различие, като казва, че съзнаваните съдържания, които ни дават указание за несъзнаваната основа, Фройд неправилно нарича символи¹⁵. Те не са истински символи, тъй като според Фройд играят роля само като знаци или симптоми на подпраговите процеси. Истинският символ се различава съществено от това и трябва да се разбира като интуитивна идея, която не може да бъде формулирана по друг или по по-добър начин.

Преди това той дава нещо като дефиниция на символа, в която обяснява, че символите предполагат, че техният израз е най-доброто възможно описание или формулиране на един относително непознат факт, който се знае, че съществува. В един друг пункт, без специално позоваване на Фройд, той изразява оценката си за предизвикателността на символа, който според него е нещо много повече от израз на потиснатата сексуалност или някакво определено съдържание. Говорейки за произведенията на изкуството, които са откровено символни, той твърди, че техният език ни показва, че те означават повече, отколкото казват. Не можем да загърбим символа веднага, дори да не успеем да разгадаем неговото значение, по напълно задоволителен за нас начин. Символът отправя непрекъснато предизвикателства към нашите мисли и чувства. Това може би обяснява защо работата със символи е толкова стимулираща, защо ни завладява толкова интензивно, но също защо тя рядко ни доставя чисто естетическо удоволствие.

Несъответствията по въпроса за символизацията не прекратяват разрива между Юнг и Фройд, споровете продължават в аналитичната психология. Тази дисциплина като цяло обединява широк диапазон теоретични схващания и практически опит относно символната концептуализация, цел и съдържание. Въпреки това, когато Фройд интерпретира буквално доминиращия образ или пък е склонен да вижда символа като предимно сексуален, също е възможно да се открият широта и разнообразие в подтекста. Съобразно дефиницията на Юнг обаче, при условие че не се смесва *символът с неговото съдържание*, може да се приеме, че той има интелектуална, експресивна и алегорична функция, а не играе психологически опосредстваща и подпомагаща преходна роля.

¹⁵ Пак там, с. 59.

Що се отнася до *крайната цел на символа*, Юнг смята, че той има цели, които, макар че функционират по определен начин, трудно се вербализират. Символите се изразяват в аналогии. Символният процес е едно преживяване в образи и на образи. Неговото развитие се движи по законите на енантиодропията – т. е. в съгласие с принципа, че дадена позиция се движи евентуално по посока на своята противоположност и дава доказателства за компенсация в действие, т. е. че негласно съзнанието се балансира от движението откъм несъзнаваното. Според Юнг противоположностите са неизкоренимите и необходимите предусловия на целия психичен живот. От активността на несъзнаваното се появява ново съдържание, съставено поравно от теза и антитеза, което е в компенсаторна връзка и с двете, по този начин се формира междинната теория, върху която противоположностите могат да се обединят. *Символният процес започва с чувството*, че е забравен, възпрепятстван при изпълнението на целите, но завършва с просветление, прозрение и способност за движение напред в ново направление.

В символите се обединяват противоположностите, те получават факти и от двете страни, които обединяват и лесно могат да бъдат преоценени от едната и от другата страна. Но ако вземем която и да е от двете позиции, ние просто укрепваме опозицията. Тук *символът помага*, защото, макар да не е логичен, той обхваща психологическата ситуация. Неговата природа е парадоксална и представлява третият фактор, или позиция, която не съществува в логиката, но дава перспектива, от която може да се извърши синтезът на противоположните елементи. Когато се конфронтира с тази перспектива, Аз-ът е свободен да осъществява рефлексия и избор.

Следователно *символът не е нито алтернативна гледна точка*, нито компенсация. Той ни насочва към една друга позиция, която, ако бъде правилно разбрана, обогатява личността и разрешава конфликта – трансценденталната функция свързва противоположностите и улеснява преминаването от една психологическа нагласа или състояние към друга, като се проявява чрез символи.

Събиращата функция на символите е връзка между реално и образно, или рационални и ирационални данни, която хвърля мост над бездната между съзнавано несъзнавано¹⁶. Според Юнг това е проява на енергията, която произтича от напрежението на противоположностите и която се съдържа в сериите фантазни случки, които се проявяват спонтанно в сънищата и виденията. Намирайки се в компенсаторно отношение спрямо двете, събиращата функция на символите дава възможност на тези и антитези да се срещнат при равни условия. Тя е тази, която може да ги обедини в някое метафорично твърдение, което надхвърля границите на времето и конфликта, като нито се присъединява, нито участва в едната или другата страна, а е в двете и дава възможност за един нов синтез. Според Юнг психиката си служи с образи и най-близкият

¹⁶ Пак там, с. 63.

рационален еквивалент на това е аналогията или метафората. Думата трансцендентен е израз на наличието на възможност да се надхвърли деструктивната тенденция да се клони към едната или другата страна. По този начин той говори за съзнанието и безсъзнателното, като смята, че те не трябва да се отделят, защото едното винаги допълва другото, а не е просто негов придатък (както в разбирането на Фройд).

Юнг разглежда трансцендентната функция като най-важния фактор в психологията. Той твърди, че нейната интервенция се дължи на конфликта между противоположностите, но не се пита защо се случва това, а се концентрира върху въпроса „заради какво“. Той намира, че на това може да се отговори по-добре от психологическа, а не от метафизическа или религиозна гледна точка. Това означава появата на един определен символ да се анализира в светлината на неговата уникална значимост, а не да се разглежда като истина от последна инстанция или като нещо, достойно за самопоздравление.

*Символите са завладяващи съобщения в картини*¹⁷. Те са неясни, метафорични и енигматични изображения на психичната реалност. Съдържанието, т.е. значението на символите, изобщо не е ясно, то се изразява в индивидуални и уникални термини, а в същото време участва в една универсална образност. Ако се поработи с тях, те могат да бъдат видени като аспекти на онези образи, които контролират, подреждат и придават смисъл на нашия живот. Следователно техният произход може да бъде проследен до самите архетипове, които чрез символите намират по-пълнен израз.

Символът е несъзнавано изобретение в отговор на съзнавана проблематика. Точно затова аналитичните психолози често говорят за „обединяващи символи“, т.е. такива, които събират заедно разпръснати психични елементи, „живи символи“, или вплетени в съзнавани ситуации, символи на тоталността, които поддържат и са свързани с реализацията на цялостната личност. Символите не са алегорични, защото тогава биха се отнасяли до нещо вече познато, а изразяват нещо много живо, нещо вълнуващо в душата.

Макар да се приема, че символните съдържания, които се проявяват при индивидуалната анализа, са подобни при тези на други анализи, всъщност не е така. Обичайни и повтарящи се психични форми могат да се представят от много и различни образи и символи. Извън това терапевтично приложение символите могат да се интерпретират широко в исторически, културален и общопсихологически контекст.

Символите в творчеството на Юнг

Символът според Юнг е факт с огромна практическа стойност, защото създава мост между безсъзнателната активност и съзнанието, в което на практика се проявява. Той произлиза от високите духовни стремежи на чове-

¹⁷ Пак там, с. 17, 30.

ка, но същевременно и от най-дълбоките корени на неговото съществуване. **Символът носи вродената възможност за развитие**, промяна и индивидуация чрез синтезирания опит на стотици поколения. Именно концентрираната в него мъдрост го прави интуитивна идея, посочваща, че съществува нещо непознато. Ето защо актуализирането на символа означава преживяването в образи и на образи, които трудно се вербализират, но дават прозрение и способност за движение напред в човешкото развитие. **Проявата на символа** може да се схваща като съобщение в картини, чието метафорично значение спомага за разрешаване на психичните конфликти¹⁸. Неслучайно символите се появяват най-интензивно в периодите на преход между етапите на живота, когато е необходимо преодоляването на едно качествено равнище и встъпването в ново. Енигматичното значение на символа произлиза от стоящия зад него архетип, придаващ смисъл и посочващ движещите сили на живота. Схващани като проява на архетипите, символите не само контролират и определят битието, но предоставят и възможността за неговото по-дълбоко опознаване. Разбирането и тълкуването на символа позволяват проникване в дълбините на индивидуалното и колективното безсъзнателно; в предвиждането на действия, които човечеството подготвя самò, но не може да контролира. И ако най-голямата опасност за човека идва от непредсказуемостта на собствените му реакции, както смята Юнг, то тогава символите са първото нещо, към което трябва да се обърнем.

Символът няма семантична интерпретация, поради което не може да се интерпретира като знак¹⁹. Това е така, защото символът е неразбираем факт с трансцендентен, мистичен характер, а не съкратен изразител на вече познатото. Живият, изпълнен със смисъл символ е най-добрият израз на неизвестното. Същевременно с това обаче неговата природа не може да се схваща като едностранна и изцяло безсъзнателна. Базирано върху принципа на енантиодромията, неговото образуване съчетава в една цялост рационалното и ирационалното, тъмнината и светлината, съзнателното и безсъзнателното. Символът притежава една страна, която е в съгласие с разума, но и друга, недостъпна за разума, защото в неговата същност са влезли не само данните на разума, но също и ирационални данни от чисто вътрешни и външни възприятия²⁰. Състоянието, в което символът може да съществува, е подобно на равнопоставеното положение на тезата и антитезата, които се отричат взаимно, но никоя не се подчинява на другата. Тази диспропорция е мъчителна за Аз-а и затова символът може да се роди само чрез „страстния копнеж“ на високоразвит дух.

Енантиодромията²¹ е тясно свързана с **юнгианското разбиране за символа**. Тя се използва за описанието на възникващата безсъзнателна про-

¹⁸ Пак там, с. 50.

¹⁹ Пак там, с. 18.

²⁰ Юнг, К. Г. Избрано. Том 2. Плевен, ЕА, 1993, с. 125.

²¹ Смяелз, А. Речник на аналитичната психология. Плевен, ЕА, 1995, с. 65.

тивоположност и е явление, наблюдавано винаги когато една крайно едностранчива тенденция доминира в съзнанието, предизвиквайки постепенното развитие на също толкова силна безсъзнателна контрапозиция. Този психологически закон е описан първо от Хераклит, който отбелязва, че един ден всичко се превръща в своята противоположност. Това е саморегулаторен механизъм, който управлява всички процеси на живота и стои в основата на принципа за компенсацията. Той обаче е и двигателят на процесите на символообразуване, тъй като символът е психична машина за преобразуване на енергията, течаща между два полюса. *Основавайки се на своята вътрешна противоположност, символът има положителен и отрицателен потенциал*²², които се урівновесяват. Полярностите в него произхождат от разцепването на нещо цяло и опита за митичното му събиране. Това състояние на постоянно събиране и разделяне обаче е необходимо условие за съществуването. Задачата на индивида е да се приспособи към процеса на отдалечаване и помиряване на противоположностите, за да може те да не се проявяват чрез неврозата като личностова дисоциация. Тя е патологичен израз на отцепването и блокираната възможност за последвала интеграция на полярностите, както и компенсация на непостижимото равновесие между тях. Обединяването на противоположностите в целостта на символа има трансцендентна функция, защото чрез нея всички аспекти на личността, които се противопоставят и търсят – невротично или не, – успяват да се помирят в цялостната личност. Тя е централен архетип, символно изразен в много алхимични изображения, който съдържа всички елементи на съзнателно и безсъзнателно. Цялостната личност е по-широка дефиниция от „себе си“, като по-скоро представлява чувството да бъдеш себе си, като архетипен израз на пълния потенциал и единството на човека. Същевременно тя е най-подходящото описание за съществуването на противоположностите в една цялост. Този проблем е тясно свързан с трансцендентната функция на символа. Тя улеснява връзката между полюсите, хвърляйки мост между съзнанието и безсъзнателното. Тази функция произтича от напрежението между противоположностите и осъществява стремежа към цялост, като именно тя позволява тезата и антитезата да се срещнат в равностойно положение. Тази възможност е изразена чрез трансцендентността, която не позволява доминиране на едната тенденция. По този начин човек избягва едностранчивостта и разбира чуждата перспектива. Според Юнг разгръщането на насието и разрушението, бягството в окултизма и маладаптивният начин на живот имат именно компенсаторна функция към нашата култура, омаловажаваща духа и природата. Това омаловажаване нарушава равновесието и съзнаваният живот е компенсирани в своята едностранчивост от безсъзнателното, защото тяхната цялост трябва да се запази. Трансцендентната функция не е нищо тайнствено и метафизично, а психична функция, произтичаща от

²² Юнг, К. Г. Психология и алхимия. Плевен, ЕА, 2001, с. 510.

обединението на съзнаваните и безсъзнателни съдържания. Тя е от жизнено-важно значение, защото предизвиква ново стъпало в съществуването и нова ситуация, натоварвайки енергийно живота.

Архетип и символ в аналитичната психология

Един от начините да се определи символът е посредством архетипа, защото връзката между тях е причинно-следствена. Съществуването на архетипи обуславя появата на символите като тяхно изобразяване. Изследването на архетипа налага уточнението, че колективното безсъзнателно, от което и произхожда, е универсална част от безсъзнателното и притежава свръхличностен психичен субстрат. Терминът архетип е използван от много автори преди Юнг, дори намекът за него се съдържа още в Платоновото понятие за идея. Неговата дефиниция е за унаследен образ, появил се в праисторическо време, когато примитивният човек е имал императивна потребност да превърне външния опит и очевидното във вътрешни психични явления, но все още е нямал готова структура за съпоставка²³. Той е трябвало да претвори изгрева или залеза на слънцето, бъдещо еуфория, в психично събитие. Така митологизираните природни явления и стихии са станали образни прояви на една безсъзнателна драма на психиката, където слънчевото движение например е представено от съдбата на бога или на героя.

Архетипите според Юнг са психосоматични идеи, които свързват тялото, душата, инстинкта и образа. Те се откриват най-често в поведения, свързани с най-важните и универсални житейски събития като раждане, брак, майчинство, смърт, раздяла и др. Освен това обаче те могат да се наблюдават и във връзка с вътрешния психичен живот, като се разкриват чрез вътрешните фигури анима, сянка, персона и т.н. Архетипите са образци, които чакат да бъдат реализирани в човешката личност под най-различни форми и варианти. Архетипни качества притежават и символите и това обяснява тяхната провокативност и привлекателност.

На колективно равнище архетипът се проявява чрез символите в мита и приказката, а на личностово – в сънищата и фантазиите. Колкото по-величествен и всеобхватен е архетипният образ, толкова по-отдалечен е той от индивидуалното преживяване, защото голяма част от него е изгубена. „Архетипните образи са толкова пълни със смисъл, че хората дори не се сещат да питат какво наистина означават. Фактът, че боговете от време на време умират, се дължи на внезапното човешко откритие, че те не означават нищо, че са сътворени от човешки ръце, безполезни идоли от дърво и камък.“²⁴ Тогава хората разбират, че всъщност никога не са мислили за смисъла на архетипния образ и са подчинявали логиката си на предразсъдъци и недалновидност. Аналитич-

²³ Юнг, К. Г. Човекът и неговите символи. Плевен, Лега Артис, 2002, с. 48.

²⁴ Юнг, К. Г. Динамиката на несъзнаваното. Плевен, ЕА, 2001, с. 156.

ната психология, най-вече в лицето на Юнг, прави опит да характеризира архетипните образи и тяхната роля за развитието на човека, уточнявайки, че няма смисъл от научаване на списъка им наизуст, защото той е безкраен. Като комплекс от преживявания архетипите ни сполетяват като съдба и предопределят поведението ни, особено в най-важните и универсални събития като раждане, брак, майчинство, смърт, раздяла и други всекидневни поведения.

Процесът на символообразуване, осъществен на тази архетипна база, е дълбоко свързан с живота на човека. Натоварен с архетипен смисъл обаче, символът не е съзнателно измислен, а е интуитивен образ, който цели преобразуване на либидото. Това преобразуване помага на човек да канализира архаично сексуалната си енергия във фантазни действия, продуцирайки символ. По този начин символът се превръща в контейнер на излишъка на енергия и осигурява прехода от инстинктивните функции, които са били естествен факт в примитивното общество, към културните действия. Юнг нарича символа изравняване на либидото, т.е. представа, която може да приведе либидото в различна форма от първоначалната. **Високо стъпало в символообразуването е идеята за тотема**, който е тясно свързан с възникването и организирането на общностите²⁵. Това превръщане на либидото започва в зората на цивилизацията и продължава до днес. Колкото повече отсъстват символите в институциите на една държава, толкова по-лишено от удовлетворение на духовните потребности е обществото, а идентификацията на отделна личност с колективните продукти и процеси на културата е затруднена. Същевременно обаче връщането към естественото състояние на човека в примитивното общество, където символите могат да бъдат редуцирани до своите елементи, не е идеалната ситуация. Измъчван от суеверия, страхове и принуди, древният човек днес би бил определен като тежко невротичен. В този смисъл **символообразуването, характеризиращо културния напредък и духовните постижения**, спестява на хората живот, изложен на произвола на внушения, суеверия, демони и магии. Символът играе ролята на явление, елиминиращо конкретиката на заплахите и нагоните, които преследват човека от примитивното общество.

Символът се ражда в определен контекст и е значим за конкретна група хора, преди да стане универсален²⁶. Съществуват, разбира се, и символи, които се разпадат и концентрираната в тях енергия се натрупва в безсъзнателното, без да се канализира някъде. Обединяването на символите днес обаче води до изчезващата роля на Църквата и до търсенето на чужди символи, които да запълнят празнотата. **Разглеждайки християнската символика**, разбираме, че тя съществува, защото отговаря на един архаичен образец с отдалечен в миналото смисъл. Понякога ни се струва дори, че той безвъзвратно е изгубен и че всички богове са мъртви, но те продължават да живеят като пси-

²⁵ Пак там, с. 115.

²⁶ Юнг, К. Г. Психология и алхимия. Плевен, ЕА, 2001, с. 512.

хични фактори. Те са архетипите и връзката с тях е въпросът – да бъдем или не духовни. Дори убеденият в смъртта на Бог, Нищце, носи неговия архетипен еквивалент – цялостната личност, която е представена в образа на Заратустра. Все пак отдалечеността на праобраза във времето ни кара да губим от неговия смисъл. Християнските символи не ни говорят нищо, както това се е случило с гръцкия и римския Пантеон, защото хората не мислят за стоящия зад символите архетипен смисъл, и той постепенно изчезва. Днес никой не си задава въпроса – защо всяка година на Коледа украсява елха, а запитан дали вярва в духове и магии, би отговорил отрицателно²⁷.

От друга страна, символите на чуждите култури изглеждат неразбираеми, харизматични и различни от собствените. Човек се чувства готов да ги приеме, без да се замисля по същия начин, както отхвърля старите. Юнг си задава въпроса, дали днес това се превръща в проблем, дали сме способни да приемем като нова дреха готовите символи, родени върху чужда земя, разказвани на чужд език, захранени от чужда култура, вплетени в една чужда история...²⁸

Същевременно обаче Юнг е убеден, че в човека живее нещо, което го тласка не към маскиране, а към това да ушие собствените си дрехи сам, и това нещо е вътрешната му консистентност. „Без нея всеки би могъл лицемерно да сложи ръка върху наследство, което не му принадлежи. Неуютното чувство на чуждото наследство и загубата на собствените символи изправят човека пред вакуум, изпълнен с абсурдни политически и социални идеи и с духовна нищета. По този начин нашият интелект постига фантастични неща, но в същото време духовното ни убежище се превръща в руини... Ние изразяваме мъдростта на всички времена и народи само за да открием, че всичко най-скъпо и драгоценно за нас вече е казано на най-превъзходния език.“²⁹ Следователно съществуват проблеми, които не можем да решим сами, т.е. без компенсаторната реакция на колективното безсъзнателно. Ако обърнем внимание на символите от сънищата в моменти на трудност, можем да тръгнем от дълбокия им архаичен смисъл, който е контрапункт на слабостта и безсилието на човечеството. Символното изразяване на архетипно формираните идеи е реакция на безсъзнателното, а срещата с него е среща със Сянката. Тя предоставя познанието за това, кой е човекът всъщност, но и чувството за несигурност и заплаха. Затова символът на безсъзнателното и на архетипа на сянката е вода като символ на целия живот, плуващ в хаос и очакване. Тя символизира всичко живо, неразделимостта на частите, преживяването ни на другия вътре в самите нас и т.н. С други думи, спускането в безсъзнателното е и един вид изгубване в себе си, в липсата на контрол и в опасността от разпад под натиска на обсебващи емоции, но е и начин да разберем собствената си съдба. Страхът от

²⁷ Пак там, с. 83.

²⁸ Юнг, К. Г. Избрано. Том 2. Плевен, ЕА, 1993, с. 159.

²⁹ Пак там, с. 160.

подобно начинание води до действия, които подготвяме сами, но не можем да контролираме, и от най-миролюбивите ни намерения се ражда ужасно събитие като войната. Откритието за собствената ни неадекватност предизвиква първична паника, защото всъщност е откритие, че заплахите на хората лежат в самите тях.

Обяснението за символа се гради именно на разбирането за психиката като саморегулираща се система, основана на противоположности. Тук Юнг навлиза дори в законите на термодинамиката, първият от които гласи, че енергията изисква наличието на две противодействащи сили. Сблъсъкът между тях обуславя появата на трети фактор, който дава възможност за тяхното помирение – това парадоксално трето е именно символът. Неговата трансцендентна функция позволява равновесие между противоречивите аспекти на психиката и следователно постигане на цялостната личност, която интегрира и съзнаваното, и безсъзнателното в себе си.

Интерпретацията на символа в работата на Юнг има огромно значение за *културата и религията*, защото процесът на зараждане на религиозната система се гради върху превръщане на архаичното ни наследство в символно³⁰. Юнг тръгва от предпоставката, че в основата на инцеста не стои половият акт с цел задоволяване на сексуалния нагон, а желанието да бъдеш отново дете. Търсенето на такова възраждане, което в своя примитивен вариант преминава през кръвосмешение, а с течение на времето започва да става през фантазията и символните средства. Опитът за канализиране на либидото по този начин е реализиран на висше духовно ниво именно в религиите. Чрез символите човек се извисява над инцеста, за да накара първичната енергия в себе си да започне да твори духовност. Днес голяма част от нашето мислене е организирано именно в символи. Освобождаването на инцесното либидо става по пътя на сублимация в религията, предлагаща начин за овладяване на Античността, в която сексуалният обект е толкова достъпен, че престава да бъде ценен и уважаван.

Като цяло юнгианската позиция посочва, че символите са срещата ни с универсалния, автентичен и вечен човек. Целостта на символа е в идентичността на противоположностите, където обектите са неразличими от природата. Това разбиране се базира върху теорията за компенсацията, според която никоя крайност не може да вземе превес над другата, без да предизвика патологична реакция. Сънищата, в които се проявяват символите, са инфантилни и неморални, но истински и непресторени като самата природа. Те не преправят съдържанието на безсъзнателното, а го манифестират, доколкото могат. Сънят е естествена реакция на саморегулиращата се система на психиката и цели да възстанови баланса между съзнавано и безсъзнателно, предавайки посланията им в символи. В този смисъл сънят не е фасада, защото не прави нищо нарочно, а е феномен със собствени цели и смисъл. Той използва алегоричен

³⁰ Юнг, К. Г. Психология и алхимия. Плевен, ЕА, 2001, с. 18, 44.

език и има собствена логика. Ако искаме да разчетем символите в съня, трябва да познаваме добре съзнаваната ситуация на сънуващия, защото съновният материал е нейната безсъзнателна компенсация. Сексуалните сънища са опит да се запълни емоционална празнина или да се получи обединение с обекта, защото сексуалността е аспект на цялостната личност. В този смисъл сексуалните символи визират не физически процеси, а свързаност и интеграция.

Обобщение на аналитичните виждания за символите

Символообразуването в термините на аналитичната психология възплъщава идеята за хармонията, присъстваща в източните философии и в алхимията. Негов продукт е средният път „на помириеното“. Смисълът на символа е ключов и проличава в митологията, религията и фолклора, придавайки на човека чувството, че преживява едни и същи проблеми с другите хора. Това преживяване осигурява живота в общност, давайки сила и убежище, както и сигурност, че има родство между всички живи същества на планетата. Разбирането и приемането на едната от двете позиции относно символа са обусловени от културната ни принадлежност. Фройдистката гледна точка е по-конкретна и с това вероятно по-близка до западната култура. Юнгианското разбиране може да се представи като мост между хората от традиционните култури и западната цивилизация, чието мислене е концептуално, причинно-следствено и индивидуално, а възприемането на света – по-далеч от сензитивността. За сметка на това културите от Африка, Азия и някои части на Латинска Америка са базирани по-скоро върху емоциите и пралогичното и мистично мислене. Ето защо прилагането на аналитичната психология, която отчита огромната роля на архаичното ни наследство и символа, е по-подходящо при терапията и изследването на тези общества.

Когнитивистки поглед върху символите

Когнитивната психология за разлика от психологиите на безсъзнателното разглежда символите и работата на човешката психика с тях по-скоро от гледна точка на съзнанието и процесите, протичащи в него. Затова и тук логично следва тяхното изследване през призмата на обясненията за образите и знаците и тяхното функциониране в човешката психика.

Образите като основа за разбиране на символите

Много са учените в сферата на когнитивната психология, които са посветили всекидневните си изследвания на разбирането на начина за изграждане на образи и знаци в човешката психика. Изследователите в тази сфера се занимават предимно с влиянието на образите и знаците върху всекидневното поведение на човека, връзката им с явлението вербална комуникация, характерно единствено за хората, предаването на информация с помощта на определени

кодове, имащи конкретен смисъл за отделния индивид. Въпреки наличието на множество и разнообразни изследвания, тази област продължава да бъде не докрай изяснена и да буди научния интерес. По-дълбокото изясняване на тези явления поставя началото и на осветляването на по-дълбоко ниво на процесите, по които хората приписват индивидуален смисъл на дадено явление и **създават символи**. Именно за това представяме описание на тези понятия от гледна точка на теориите за процесите на обработка на информацията, за да разгледаме процесите на символизация не само от гледна точка на безсъзнателната част от нашата психика, но и в сферата на съзнанието.

Основната характеристика, свързана с понятието **образ**, е това, че той е психична представа за отсъстващ обект. За разлика от идеите и символите, които са по-абстрактни, образът запазва нещо конкретно. Възникващ от спонтанната активност на съзнанието, образът не се поддава на наблюдение за разлика от обекта, който той олицетворява. Той е определена илюзия за обект, съдържащ определен субективен спомен за него. Често образите са оригинално творение, създадено на основата на различни спомени. Под тази си форма те често се появяват и в сънищата, облечени в различни символи. Образите обаче са много по-трудни за изучаване от езика например, защото са по-малко достъпни. Те не могат да се напишат или да се изговорят по директния начин, по който това може да се направи с езика. Те могат да бъдат описани вербално или представени под някаква друга форма, но тази дейност не е нищо повече от превеждане на образите в друга символна система и следователно е прекалено индиректно средство за комуникиране с тях. Следователно и тук психологията трябва да прибегне до различни умозаклучения за лежащите в тяхната основа мисловни процеси. Различни научни изследвания многократно доказват, че образите не са просто „картина в главата на човека, а са **символна дейност**, подпомагаща ни да манипулираме и да правим умозаклучения за информация, която е фундаментално перцептивна по природа“³¹.

На базата на множество изследвания формирането на образи се оказва най-предизвикателната от всички символни дейности, свързани с мисленето. Те поставят специални проблеми пред учените, защото докато езикът може да се представи като реч или писмено, образите са кратковременни по природа и проявление. За разлика от речта образът не оставя след себе си запис и може да се изучава единствено като се помолят хората да преведат умствените си представи в друга символна система или като се използват задачи, за които се приема, че включват представената дейност. Психологията се опитва да разбере природата и функциите на образите чрез тези индиректни средства.

Специфичната природа на образите, от една страна, поради тяхната мимолетна поява в съзнанието и от друга страна, поради уникалната обвързаност с конкретния индивид затруднява определянето им във формални термини. Го-

³¹ Корсини, Р. Енциклопедия по психология. С., Наука и изкуство, 1998, с. 863.

ляма част от съвременните усилия са насочени към въпроса, как да се представи формално образът. Дали за него трябва да се мисли като аналог на умствена картина, която след това се изследва от разума, или е представа, която е прекалено проста и подвеждаща. В крайна сметка, ако образът е картина, изследвана от разума, се налага да се запитаме за природата на тази умствена картина и да обясним как работи тя с разума.

В миналото психолозите са били склонни да избягват този проблем и вместо това да концентрират усилията си върху въпросите, как се използват образите и какво се прави с тях. Същевременно темата за образите и представите все повече се приема за съществена в съвременните изследвания върху символите. Такова ново равнище на интерес до голяма степен се дължи на влиянието на теориите за преработката на информацията и необходимостта те да се изпълняват в компютърни програми. Подобни компютърни обяснения на образите изискват и по-детайлен отговор на въпроса, как да се представи даден образ. Представите могат да се разглеждат и като символна дейност, която ни помага да представяме и следователно умствено да манипулираме перцептивните свойства на средата, която ни заобикаля. Лежащата в основата на образите символна система ни помага да мислим чрез използването на информация, която е фундаментално перцептивна по природа и често не е налична във вербална форма. Това е *символна система*, представляваща онова, което знаем за перцептивния свят. Същевременно, както *езикът не е просто сбор от символи* – думи, а е богато структурирана и управлявана от правила система, образите не са огромен сбор от умствени снимки, към които се обръщаме и изследваме тогава, когато е необходимо. Образите, както и езикът са системи, чиито правила се коренят в перцептивното ни познание и умения.

Съвременното научно изследване на образите започва още през втората половина на XIX в. с работата на Г. Фехнер, А. Бине и Фр. Галтън. Техните ранни трудове документират големи различия в степента, до която хората споделят, че използват образи. Галтън например изпраща въпросник на учени от точните науки и на други изследователи, в който ги моли да си представят сцени и след това да отговорят на въпроси за подробностите на образа – например неговия цвят, форма и т. н. Той с изненада открива, че много от колегите му – особено тези от точните науки – твърдят, че са неспособни да формират такъв образ и дори че не могат да разберат въпроса, докато други успяват много лесно да формират образи. Такива методи за изучаване на представите силно разчитат на интроспективни отчети. Когато методът на интроспекцията губи репутацията си в началото на XX в., изучаването на представите е изоставено заедно с него и това положение се запазва докъм 60-те години. През този период обаче задачи, които явно използват пространствените представи, стават често срещан компонент на тестовете за интелигентност и способности³².

³² Андреева, Л. Психология на познанието. С., ЛИК, 1999, с. 255.

Изучаването на образите и представите лежи в основата на съвременното изследване на символите поради техните прилики в произхода и същността, както и техните сходства по отношение на формите на проявление в човешката психика. Въпреки че тези въпроси продължават да подлежат на множество изследвания и научни търсения, тяхното осветляване до голяма степен е допринесло при разбирането на сложната същност на символа.

Знаците като основа за разбиране на символите

Наред с формирането на ментални образи и тяхното изследване човек придава определено индивидуално или универсално значение на обектите. Изследването на процеса на придаване на определен смисъл на даден предмет също е от особена важност за разбирането на създаването на символи от хората. Системното изследване на знаците в усилието да се създаде унифицирана наука е известно като семиотика, или семиология, и произлиза от дисциплините философия и лингвистика, както и от психологията, без чиито възгледи и разбирания това не би било възможно. По-нататък тези термини получават специализирано значение и в медицинската практика при изучаването на симптомите и по този начин в медицинската диагноза симптомите са знаците, представени за интерпретация. Общото значение за знаците в науката обикновено е свързано с разбирането, че те представляват стимул, който насочва организма към нещо различно от себе си. Знаците следователно се появяват естествено в средата или в организма или могат да бъдат създадени в лабораторна среда. Така, както са изучавани от поведенческите науки, знаците представляват предвербални или предлингвистични категории. Изследването на знаците като съдържателен компонент от човешкия език и изследването на думите като писмени или изговорени знаци обаче е това, което е породило науката семиотика. Именно семиотиката издига идеята за човешките същества като използващи знаци животни.

Швейцарският лингвист Ф. дьо Сосюр разглежда езика като връзка между мисълта и звука. Езикът изисква, от една страна, понятия, които са невербални и чисто психологически, и от друга, смислени звуци, които са изразите на понятията. Съюзът между понятието и изразяването му, между обозначеното и обозначаващото е по-скоро функция, а нещо друго. Тази функция представлява свързването на обозначеното с обозначаващото и възникващата в резултат на това цялост Сосюр нарича лингвистичен знак³³.

Същностно ***разграничение между знак и символ*** е изразено и от У. Пърси, според когото знакът е нещо, чрез което човек насочва вниманието си към нещо друго. Символът не насочва вниманието ни така към нещо друго, както прави това знакът, защото въобще не насочва, а дава обозначение на нещо друго. Специалната употреба на символните процеси като метод за откриване

³³ Корсини, Р. Енциклопедия по психология. С., Наука и изкуство, 1998, с. 351.

на нещо друго, като смисъла в човешкото поведение например, откриваме в появата на фройдистката теория.

З. Фройд нарича системата за психоаналитична терапия „говорещо лекарство“, подчертавайки значението на откритите изказвания на пациента – нещата, които той изговаря като основен материал, който трябва да се анализира и разбере. Това, което човек казва обаче, не трябва да се възприема и прекалено буквално. За Фройд анализът на символното съдържание на речта осигурява прозрения за психичното състояние на пациента.

Символното съдържание се признава за съществено и в създаването и оценката на изкуството, поезията и музиката още от XIX в., но и досега използването на символи не е достатъчно признато в усилията ни да разберем човешкия език.

В крайна сметка обаче психолозите стигат до някакво единно определение за знака, което гласи, че той е сензитивен елемент, правещ възможно познаването и разпознаването на даден обект. За разлика от сигнала, който се отнася до рефлекс и несъзнаването, знакът се обръща към човешката интелигентност. Знакът изразява и идея или чувство, но за да бъде разбираем, предполага гласна или негласна уговорка между индивидите. Той е и елемент за предаване на съобщения между хората и може да има различни значения и дори да няма логическа връзка с това, което изразява. Границите между знаците, сигналите и признаците и до днес не са ясно установени – един и същи елемент може да бъде последователно признак, сигнал и знак.

Изчерпателното изследване и разбиране на образите и знаците все повече ни доближава до по-силното осветляване по въпроса за символите.

Символи в комуникативните процеси

Анализирането на нечий опит, било то вътрешно – мислите, или външно – в общуването, предполага боравене с различни понятия и символи. При общуването е важна и способността за предаване на информацията. Съдържайки се в дадено понятие, предавана от един на друг, тя изисква използването на наблюдаем обект или събитие, което да представи това понятие, тъй като единият човек не може пряко да наблюдава понятието на другия. Именно способността да се представят идеите във външна форма прави възможно съобщаването им от един човек на друг. Комуникацията е най-отличителното от всички свойства на човешкото поведение и служи като фундамент за крайно сложните начини на живот, съществуващи във всички човешки групи.

Повечето аспекти на човешките култури се предават през поколенията, от един човек на следващия, посредством преднамерени действия на комуникация. Процесът на комуникация означава използване на даден обект или събитие за представяне на друг обект или събитие. Главно могат да бъдат разграничени два типа комуникативни действия – такива, които за предаване на информации

ята използват знаци, и такива, които използват символи. И хората, и другите животни комуникират посредством знаци, но *хората са единствените животни*, за които е известно, че *естествено комуникират чрез символи*. Нещо повече, човешките същества са много плодовити в постоянната употреба на символи. Когато съзнателно се заемат да общуват, хората използват по-често символи, а не знаци. Дори когато действията ни имат по-скоро естествен смисъл като знаци, ние често променяме смисъла или формата на тези действия от гледна точка на символа. С други думи, ние се стремим да трансформируем почти всяко нещо в символ на друго нещо.

При хората само най-простите от смисловите знаци – тези, които съобщават прости чувства по несъзнателен или непреднамерен път – са биологично предпрограмирани. Например ние изразяваме повишения си интерес към това, което наблюдаваме, чрез разширяване зеницата на окото, промяна, която се контролира на несъзнателно ниво от автономната нервна система (част от нервната система, която контролира функционирането на произволните действия като биенето на сърцето например). Този знак, макар и непреднамерен, е комуникативен и останалите възприемат промяната и реагират съответно като на доказателство за интереса на личността. По подобен начин повишеното мускулно напрежение, което сигнализира за надигащ се гняв, често е достатъчно комуникативно, за да накара наблюдателя да започне да действа по-внимателно.

При някои други животни дори и сложните комуникации могат да бъдат управлявани от биологично контролирани, поведенчески склонности. От друга страна, при хората всички сложни съобщения се предават чрез символи. Склонността да се създават символи – постоянно да се употребява едно нещо, за да представя нещо друго и отново, и отново да се променят значенията, след като веднъж са били създадени – отличава хората от всички други животни. Наистина другите животни са способни да се научат да реагират на даден белег, все едно че е друг, но само ако тези отделни белези по някакъв начин си приличат или винаги се възприемат заедно по едно и също време, или в едно и също пространствено разположение. Изглежда, че единствено хората имат склонността да създават многозначни връзки между неща, които нито имат голяма физична прилика, нито се срещат заедно в природата³⁴.

Знакът е предмет или събитие, използван, за да представи друг предмет или събитие по невербален начин. Факторите, определящи значението на знака, са биологичната природа на комуникатора или присъщите на самия знак физични свойства. Така рефлексивните действия и биологично унаследените инстинктивни действия, предаващи смисъл, могат да бъдат наречени знаци. Дори когато знакът е научен, смисълът му се основава на присъщите качества. Понякога животното може да има биологично обусловена предразположе-

³⁴ Крейпо, Р. Културна антропология. – В: „Идеология и символизъм“. С., ЛИК, 2000, с. 203.

ност за разпознаване на основния смисъл на знака, докато в друг случай може да му се наложи да го научи, бивайки многократно подложено на действието на знака и неговото съответствие.

За разлика от знаците *смисълът на символите винаги трябва да бъде научен*. Той също се използва, за да представи даден предмет или събитие, но смисълът на символа се създава от тези, които го използват. Освен това за символа не е необходимо да има някакво физично подобие или близост с обекта, който символизира. Тъй като значенията на символите са предмет на социална конвенция или консенсус, а не на природата, те могат да се променят твърде лесно, дори през живота на тези, които ги използват.

Двете най-активни форми на междуличностна комуникация са невербалната комуникация и езикът.

Символите в невербалната комуникация

Невербалната комуникация представлява съобщенията, които хората си предават без думи. Често тези съобщения са несъзнателни изрази на нашите емоции и дори могат да не бъдат определени като комуникация. Те варират от усмивките и прегръдките до разстоянието, което оставяме помежду си при разговор, и начина, по който използваме времето. Най-простата форма на невербална комуникация са *физиологичните знаци на символите*. Например изчервяването, което предава смущение, е пряко отражение на емоционалното състояние и се управлява от автономната нервна система. Усмивването, въпреки че може да бъде съзнателно контролирано и в определен контекст да изразява и друго символно значение, също така най-общо е пряко отражение на чувството за щастие. Като такова то се наблюдава и при глухи и слепи индивиди, точно както и при останалите. Без съзнателно усилие отпуснатата поза ще сигнализира за подчинение или поражение; продължителният контакт с очи показва агресия или желание за установяване на контакт; смутеното втренчване с отместване на погледа може да сигнализира за страх или нежелание за общуване. Интересно е, че във всяка култура невербалните знаци имат един и същи смисъл.

По този начин чрез съществуването на невербалната комуникация *символите придобиват своя универсален характер*. Хора от различни раси и националности изразяват щастието си по един и същи начин – с една и съща спонтанна усмивка; объркването – с характерното човешко свиване на вежди; скуката – с прозявка, и т. н. И все пак ние, хората, се отличаваме със склонността си да играем със значенията и понякога използвайки естествените знаци, им придаваме в зависимост от културните особености произволна форма или значение. Ние правим символи дори от знаците. Нашите невербални символи като жестовете за сбогуване, погледите за флиртуване и жестикулацията за презрение варират в различните култури. Много символни жестове

имат значение, което трябва да бъде научено, и ние в много по-голяма степен съзнаваме начина, по който ги използваме, и това, което искаме да предадем, отколкото при множеството смислени невербални знаци, които използваме спонтанно.

Най-разпространената *невербална комуникация чрез символи*, която извършваме, се изпълнява от добре видимите горни части на тялото – китки, ръце, рамене и части от лицето. Те често се използват при ситуации на целенасочена комуникация:

- когато вербалната комуникация е невъзможна, както и ако хората са твърде отдалечени един от друг, за да се чуват добре;
- когато вербалната комуникация е неподходяща, както и ако действащото лице иска да изпрати съобщение само на един член от групата, а знае, че останалите ще чуят вербалното съобщение, или ако чувства, че вербалната комуникация би имала твърде пряко или силно въздействие;
- ако употребата им допълнително ще подсили изговаряните вербални символи.

Определените от културните традиции вариации при такива символи могат да попречат на цялостното общуване между хора от различни култури, дори и на невербално ниво. Такива различия могат да доведат до неправилно разбиране между добронамерени личности от различни общества, които не осъзнават, че тяхното поведение само условно е надарено със смисъл и че същото поведение би могло да говори нещо различно на хора от друго общество³⁵.

Дори разстоянието, което оставяме между себе си и другите, има фин невербален смисъл. Е. Хол е изучил начините, по които хората символно структурират невербалното установяване на пространствени отношения с другите. Той нарича изучаването на начина, по който хората използват пространството около себе си, проксемика. Едно от откритията на проксемичното изследване е, че разстоянието, което хората избират да оставят спрямо другите, изразява начина, по който чувстват взаимодействието помежду си. Според Хол има четири основни разстояния, към които хората се нагласяват в своята работа и социални връзки – интимно, лично, социално и публично. Хол е изучил няколко общества и е открил, че разстоянието, което хората спазват при интимна, лична, социална или публична дейност, не е едно и също за всяко общество.

Невербалната комуникация често съпровожда речта, осигурявайки контекста, в който тя се интерпретира. Знаци като позата на тялото, жестовете и използването на очите изразяват вариациите на включеността на личността и интереса ѝ към другите присъстващи или към обсъжданата тема. Невербалната комуникация може да предаде информация за емоции като любов, омраза, страх, зависимост, подчинение, господство, интерес, незаинтересованост или скука. Затова тя определя и изразява природата на отношенията, в които учас-

³⁵Пак там, с. 189.

тва действащото лице. Без установяване на успешна невербална връзка между хората вербалното комуникация може да стане невъзможна.

Някои невербални знаци могат да бъдат поставени под повече или по-малко съзнателен контрол и се покриват със символно значение, което променя основното им значение като знаци. И все пак подобни невербални знаци не са достатъчно освободени от основната си тенденция да отразяват емоционалното състояние на действащото лице, за да бъдат използвани като продуктивни комуникационни системи. Истинският език е система от вербални символи, които правят възможно лесното превеждане на понятията в граматична последователност, представлява връзката между тях. Това улеснява предаването на сложни съобщения. Напротив, невербалната комуникация се стреми да изпрати прости, често несъзнателни съобщения за чувствата на човека и за идеите, изразявани в езика, ако има такива.

Символите в системата на езика

Езикът е символизираща система, която не разчита на изражението или изиграването на смисъла, който представя. Затова се казва, че езикът е отворена система за комуникация, тъй като неговият предмет е неограничен – могат да бъдат създадени нови съобщения за изразяване на всичко мислимо. Езикът може да бъде използван не само за предаване на емоционалния отклик на нещата и хората, възприемани в момента на общуването, но и за разговор върху несъществуващи неща и неща, които не са видими поради отдалечеността им във времето и пространството. Затова езикът е метакомуникационна система, която може да се използва, за да предава информация за самия процес на комуникация.

Сред запаса от символни умения на хората езикът е най-изключително открояващият се и систематично организиран компонент. Формално той се определя като вербална система за символна комуникация. Но според тази дефиниция звуците на речта, произнасяни от тези, които говорят езика, не са език. Речта се състои от звуци, използвани от общуващите като символи на техните понятийни модели на реалността. Езикът, от друга страна, е споделена система, която лежи в основата на акта на създаване на речеви звуци по определен начин. Тази система е изградена от три групи общи правила:

- правила за формиране на специфичните звуци на речта, използвани в езика;
- правила за свързване на звуците в речта в думи, символизиращи понятия;
- правила за свързване на думите в изречения, описващи връзката между понятията.

Съществуването на споделена *система за организиране на речевите символи* повишава количеството информация, която може да бъде предадена чрез тези символи. Ако говорещият не би могъл да направи нищо повече от

просто произвеждане на неструктурирана поредица от вокални символи, тогава слушащият би свързал тези изказвания със серия мисловни понятия. И все пак не би имал начин да реши коя връзка между съобщените идеи има предвид говорещият. Езикът позволява на слушащия да постигне това – да сподели сложните идеи³⁶.

Когато децата започват да учат езика, те не само заучават вокалните символи на речта, които чуват да се произнасят от другите около тях, но също така откриват смисловия модел за подреждане на тези речеве звуци. Броят на изреченията, които могат да бъдат казани на всеки език, практически е неограничен. Но съществуването на система, според Н. Чомски, която управлява организирането на думите в изречения, прави излишно усилието децата да чуят и запомнят всяко отделно изречение, преди са способни да съобщят на другия идеята, която искат да изразят. Необходимо е само да научат краен брой думи и краен набор граматични правила за подреждане на тези вербални символи в модели, изразяващи връзката между заместваните от тях понятия. След това те са способни да подреждат и препоредат своите думи по начин, който предава информация за идеи и връзки, които те никога преди това те не са чували изразени. Затова и наличието на социално споделян модел за представяне на понятия от поредицата вокални символи прави възможно да се създават нови изречения, да се предава информация за нови понятия и да се интерпретират правилно новите изказвания. Това е точно противоположно на законовите техники при другите животни, което поставя и основния предел на комуникативните им способности.

Междукултурни измерения на символа и символизацията

След като *значението на символите се определя условно*, то може да бъде променяно винаги когато това би подпомогнало процеса на комуникация. По този начин могат много лесно да бъдат създавани сходни символи винаги когато е необходимо да се изразяват нови идеи. Поради тази си способност да променя значенията на символите и да създава по желание нови човешката *символна комуникация* може да предава информация за сложни и фини подробности от опита, включително нови прозрения за външния свят и вътрешните преживявания, които никога преди това не са били изразявани. Подобно използване на символите прави човешката комуникация много по-богата и сложна, отколкото знаковата комуникация на което и да е друго животно.

Тъй като символи могат да бъдат физични обекти, условно надарени със смисъл, обществено споделяните от хората ярвания и ценности могат да бъдат обрисувани в дълготрайни форми – например паметници, произведения на изкуството, знамена и писмени документи. Такива символи помагат да се запази информацията и обществената традиция за дълъг период от време. Това

³⁶ Пак там, с. 193.

прави възможно постепенното натрупване и преоценка на информацията за много поколения. Цялостният корпус на споделеното човешко знание постепенно може да стане по-голям и усложнен, отколкото всеки индивид или група от сътрудничаещи си индивиди може да се надява да създаде. Така символната способност на човека прави възможно нарастването на комплексността, което не е възможно при никое друго социално животно³⁷.

Влияние на културните особености при формиране на символи

Тъй като разбирането на знаците се основава на съответствие с предишния опит, условията на културните ни традиции и на околната ни среда имат огромно въздействие върху начина, по който интерпретираме своя опит. Един пример за влиянието на различията в културите върху начина на интерпретиране на опита е съобщен от У. Ривърс, който е показал известната диаграма с двете успоредни линии на Мюлер–Лайер на папуасите от остров Мъри и на тодите от Южна Индия. И двете групи са интерпретирали фигурата по-вярно от англичаните. Фигурата на Мюлер–Лайер се състои от две хоризонтални линии с еднаква дължина, едната от които завършва с диагонални линии, сочещи встрани от центъра, докато другата завършва с диагонали, насочени под ъгъл обратно към центъра. Англичаните обикновено твърдят, че първата хоризонтална линия изглежда по-дълга от втората.

Възприемането на зрителната илюзия се оказва детерминирано от културната традиция или околната среда. Причините за тази илюзия са били проучени от много следващи изследователи. При изследване, проведено от Сегал, Кембъл и Хърсковиц, тази илюзия е била показана на 1878 души от 14 неевропейски страни. Изследователите са установили, че дължината на линиите на тази фигура по-често въвежда в заблуждение хората, които живеят в „мебелиран свят“ и в начина си на живот имат опит с двуизмерни образи на нещата. В действителност хората, измамани от илюзията, живеят там, където къщите имат равни страни, които се събират под правилни ъгли, като формират правилни линии по продължение на мястото си на пресичане, и най-вече там, където са свикнали да разглеждат плоските картини и диаграми като изображение на триизмерни форми. Постоянните навици, развити в тези общества, карат хората да виждат първата линия така, като че ли е по-далече, а втората като че ли е по-близо до наблюдателя. След като линиите са с еднаква дължина, за която се преценява, че е по-отдалечена, ще изглежда като по-дълга, каквато би трябвало да бъде, за да има същата видима дължина върху листа.

Друга известна илюзия е илюзията с пълната луна. Когато се гледа близо до хоризонта, дори и на картина, пълната луна изглежда много по-голяма, отколкото, когато е високо над главата. И отново крос-културално изследване показва, че тази илюзия е оформена от културата и от средата. Сегал и други

³⁷ Пак там, с. 183.

показват, че илюзията е особено действена при среда, която предлага открития поглед на обширната перспектива. Тя не работи при хора, които живеят в стеснено обкръжение, каквато е гъстата гора например. Тълкуването на това различие е подобно на това на Мюлер–Лайер. Хората, които имат неограничаван поглед върху хоризонта, привикват несъзнателно да преценяват разстоянието до нещата в зависимост от това, колко близо са до хоризонта. По този начин те научават, че отдалеченият предмет изглежда със същите размери, както близкият, само ако е по-голям. Когато те гледат картина на даден обект като луната близо до хоризонта и я сравняват с картината на същия обект, без да е показан хоризонтът, първият би изглеждал по-голям, тъй като несъзнателно се мисли като по-отдалечен³⁸.

Способността да се използват непълни данни, за да се построят понятия, които изглеждат завършени, е възможна само защото понятията по природа са идеализации. Ако понятията бяха точни модели на истинските неща, би било необходимо да има различно понятие за всяко отделно нещо, независимо от това, колко то си прилича с другите, но понятията са идеализации на нещата, а не техни копия. Така от гледна точка на понятията две подобни неща могат да бъдат разглеждани като едно и също. А след като понятията са идеализации, може да се създаде отделно понятие, което да не се отнася до нито едно истинско или съществуващо нещо, а до клас или категория от неидентични, но сходни неща. Понятието се изгражда от характеристиките на повечето обекти от този вид. Така способността да се изграждат обобщени понятия от ограничено количество информация увеличава възможността на хората да действат независимо от ограничения опит.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Символът, който се появява от съзидателното несъзнавано на човека и от неговата заобикаляща среда, изпълнява много благоприятни функции за личния и социалния му живот, обобщени по следния начин:

Първата функция на символа е от изследователски порядък. Насочен към непознатото, символът винаги проучва и се опитва да обясни смисъла, и позволява връзката между съзнанието и несъзнаваното, която разумът не винаги може да дефинира, да се схване по определен начин. Той разширява полето на съзнателното в област, където точното измерване е невъзможно и навлизането му там съдържа частица авантюризъм и предизвикателство. Символната мисъл винаги е израз на някаква връзка и в известен смисъл представлява определена напреднала степен на разбирането.

Втората функция, която изпълнява символът, е тази на заместител. Това означава, че той в определени ситуации може да замества, вместо отговор, ре-

³⁸Пак там, с. 182.

шение или удовлетворение, въпрос, конфликт, желание, които остават в неопределено положение в несъзнаваното на човека. С други думи, това е заместващ израз, предназначен да прокара в съзнанието под маскирана форма някакво съдържание, което поради цензурата не може да проникне в него. Символът обяснява доловимия и изживян свят такъв, какъвто го усеща субектът, но не според критическия си ум и на нивото на съзнанието, а според чувствителността си и характерната си психика, основно на нивото на несъзнаваното. Понякога той замества връзката на Аз-а с неговата среда, положение или със самия него, когато тази връзка не е добре осъзната. Но това, което той се опитва да внуши, не е само според фройдистката школа обект на отхвърляне, той е и според мисълта на Юнг смисълът на едно търсене и отговор на неконтролируемата интуиция. Първоначалната функция на символите е именно това екзистенциално откриване на себе си благодарение на опита, предаван във времето през поколенията, в който можем да включим целия си личен и социален опит.

Друга функция на символа е тази на посредник. В действителност символът изпълнява посредническа функция между материята и духа, природата и културата, реалното и съня, съзнателното и несъзнателното. Той е и резултат от сблъсъка на противоположни тенденции и на аналогични сили, които посредством него се свързват в определено съотношение. Той компенсира дисоциативните структури на обърканото либидо чрез асоциативни структури на ориентираното либидо. В този смисъл символът е и фактор за равновесие. Една жива игра на символи в психиката осигурява интензивна и здрава умствена дейност, като в същото време действа освобождаващо. Символът оказва и едно от най-ефикасните съдействия за развитието на личността, защото според наблюденията на Юнг притежава една блестяща експресивност извън своя формален израз, т.е. практическа ефикасност от гледна точка на ценностите и чувствата. Освен това той благоприятства последователните и преобърнати преминавания между нивата на съзнателното – познато и непознато, изявеното и латентното, между Аз-а и Свърхаз-а.

Следващият аспект на функционалната роля на символите е свързан с тяхната обединителна сила. Основните символи съсредоточават целия опит на човека – религиозен, социален, психичен – на трите нива на човешката психика – съзнание, свръхсъзнание и несъзнавано. Освен това благодарение на символа, който го разполага в огромна мрежа от връзки, човек не се чувства чужд на Вселената. Образът става символ, когато неговата стойност се увеличи дотолкова, че да свърже в човека неговите иманентни дълбини с една безкрайна трансцендентност.

Символът в човешкото поведение може да изпълнява педагогическа и терапевтична функция с това, че създава чувство ако не винаги за идентифициране, то най-малкото за участие в наиндивидуална сила. Свързвайки различните елементи на Вселената, той кара човека да чувства, че не е същество, изолирано и загубено в огромното множество, което го заобикаля.

Символът е и един от най-мощните фактори за включването в реалността благодарение на социализиращата си функция. Той осигурява дълбоко общуване със социалната среда – всяка група или епоха си имат своите символи и да се вълнуваме от тези символи, означава да участваме в тази група или епоха. Символът е универсален език, защото е мислено достъпен за всяко човешко същество и защото произлиза от човешката психика. Ако можем да приемем една обща основа за колективно подсъзнание, способно да приема и изпраща съобщения, то не трябва да забравяме, че тази обща основа се обогатява и разнообразява от приноса на всички етноси и личности. Затова и привидно един и същ символ ще има различна окраска в зависимост от различните народи и индивиди, а също така – и от историческото време и атмосферата на настоящето. Важно е да бъдем чувствителни към тези разлики, ако искаме да избегнем недоразуменията и най-вече да проникнем в дълбокото разбиране на другия.

С изучаването на символите и провеждането на експерименти за изследването им се поставя една нова основа за разбирането на човешкото поведение, а оттам – и за по-стриктното му прогнозиране. През вековете благодарение на еволюцията на културите и духовността символът се превежда на нов език, отприщва непредвидени съзвучия, разкрива неуловими смисли. Но той запазва своята първостепенна ориентация, вяност на оригиналната интуиция и свързаност в последващите интерпретации, а водещите схеми се нареждат върху една и съща ос.

Да се прочете многохилядолетната митология с очите на съвременния човек, не означава просто да се предаде миналото, нито пък да му се придаде повече светлина, отколкото притежава. Това живо четиво, което се предава чрез създаването и използването на символите, участва със собствения си живот и така го прави по-интензивен и актуален. Разказът или образът остават същите, но започват да действат на различни нива на съзнанието и възприятието в среда, която е повече или по-малко приемаща, а нюансите на символа се променят според термините на връзката, която ги изгражда. Силата в дълбоката структура на символите продължава да ръководи различните интерпретации, които се развиват през вековете около една и съща символна ос. Затова на човек не му остава друго, освен да търси и намира чрез символа ключовете към прекрасните неща, които го заобикалят във всекидневието му, и извън привидностите на повърхността на нещата да потърси истината и радостта в скрития и свещен смисъл на всичко, което го заобикаля, защото това е пътят на бъдещето.

ЛИТЕРАТУРА

- Александров, П. (2002). „Психологията пред съда на алогичността в живота“. – В: сб. от Научна конференция по приложна психология и социална практика. Варна, УИ „Черноризец Храбър“.
- Алистър, Я., К. Хок (2004). Съвременна юнгианска анализа. Плевен, Лега Артис.
- Андреева, Л. (1999). Психология на познанието. С., ЛИК.
- Бонгар, Б., Л. Бютлър (2002). Пълен наръчник по психотерапия. С., ЛИК.

- Деянова, Л. (1996). Социология на символните форми. С., ИК „Критика и хуманизъм“.
- Енчев, Хр. (2003). Светът на символите. Габрово, УИ „Васил Априлов“.
- Илиев, А. (1992) Загадката на сънищата. С.
- Карвасарского, Б. (1998). Психотерапевтическая энциклопедия. Санкт-Петербург, Питер.
- Корсини, Р. (1998). Энциклопедия по психология. С., Наука и изкуство.
- Крейпо, Р. (2000). Културна антропология. С., ЛИК.
- Лукин, Ю. (1998). В света на символите. С., ЕТ „Кирил Маринов“.
- Матеева, Н. (2003). Относно символа и символизацията в психологията. – В: сб. от Научна конференция по приложна психология и социална практика. Варна, УИ „Черноризец Храбър“.
- Райнов, В. (1993). Символното поведение на човека. С., БАН.
- Ратнер, Й. (2005) Психоанализа – класиците. С., ИК „Кибеа“.
- Самоелз, А. (1993). Критически речник на аналитичната психология. Плевен, Евразия.
- Тодоров, О. (2006). Психоанализата – фрагменти от едно въведение. С., ЛИК.
- Фройд, З. (1994). Анатомия на чувствата. С., Евразия.
- Фройд, З. (1991). Изкуството на психоанализата. С., Евразия.
- Фройд, З. (1991). Култура и Ерос. С., Евразия.
- Фройд, З. (1993). Неврозите, произход и лекуване. С., Евразия.
- Фройд, З. (1995). Нови уводни лекции в психоанализата. С., Евразия.
- Фройд, З. (1992). Отвъд принципа на удоволствието. С., Наука и изкуство.
- Фройд, З. (1994). Психология на религията, С., Евразия.
- Фройд, З. (1993). Тайната на живота. С., Евразия.
- Фройд, З. (1993). Тълкуване на сънищата. С., Евразия.
- Фром, Е. (1998). Душата на човека. С., ИК „Христо Ботев“.
- Фром, Е. (2005). Забравеният език. С., Захарий Стоянов.
- Хол, Дж. (2005). Юнгианска анализа на сънищата. Плевен, Лече Артис.
- Шевалие, Ж., А. Геербрант (2000). Речник на символите. С., ИК „Петриков“.
- Юнг, К. (1992). Архетиповете и колективното несъзнавано. Плевен, ЕА.
- Юнг, К. (1991). Динамиката на несъзнаваното. Плевен, ЕА.
- Юнг, К. (1995). Еон. Плевен, ЕА.
- Юнг, К. (1993). За основите на аналитичната психология. Плевен, ЕА.
- Юнг, К. (1993). Избрано. Плевен, ЕА.
- Юнг, К. (1993). Отговор на Йов. Плевен, ЕА.
- Юнг, К. (2001). Психология и алхимия. Плевен, ЕА.
- Юнг, К. (2002). Човекът и неговите символи. Плевен, ЕА.
- Baxter, L. Symbols of Relationship Identity in Relationship Cultures. <http://www.sagepublications.com>;
- Jones, R. Psychological Value and Symbol Formation. <http://www.sagepublications.com>;
- Eliasz, N. The Symbol Theory part One, Two and Three, <http://www.sagepublications.com>;
- McCullagh, C. The Relations between Symbols and what They Symbolize, <http://www.sagepublications.com>;
- Pool, J. The Power of Personal Symbols: a Theme in Anthropological Work of Gananath Obeyesekere, <http://www.sagepublications.com>;

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Психология
Том 100

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre Psychologie
Tome 100

ПРОБЛЕМИ В ПОВЕДЕНИЕТО – ПРОБЛЕМИ В ОБЩУВАНЕТО. ИЗСЛЕДВАНЕ СРЕД ЮНОШИ И ДЕВОЙКИ НА ВЪЗРАСТ ОТ 13 ДО 18 ГОДИНИ

ИРИНА ШУМКОВА

Катедра „Обща, експериментална и генетична психология“

Ирина Шумкова. ПРОБЛЕМЫ ПОВЕДЕНИЯ – ПРОБЛЕМЫ ОБЩЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЕ ЮНОШЕЙ И ДЕВОЧЕК В ВОЗРАСТЕ 13–18 ЛЕТ

Обсуждаются актуальные модели интерпретации рискованного поведения. Разнообразные рискованные поведения представлены с целью исследования связи проблем поведения во время юношества и социальной дезадаптации. Полученные в болгарской выписке результаты исключают генерализацию поведенческих проблем в проблемы отношений с учителями, родителями и сверстниками. Связь социальных интеракций со значимыми иными и поведенческими проблемами испытывает влияние пола и типа рискованного поведения.

Irina Shumkova. BEHAVIOR PROBLEMS – PROBLEMS IN RELATIONSHIPS. A STUDY OF 13–18 YEARS OLD MALES AND FEMALES

Current interpretation models of problem behavior are reviewed. Diversity of risk behaviors is concerned to verify the link between behavior problems and social maladaptation. Results from the Bulgarian sample exclude generalization of behavior problems and difficulties in relationships with teachers, parents and peers. The link between social interactions with significant individuals and risk behavior differs by gender and by the type of behavior problems.

Широкият обем данни от национални изследвания даде основание за ревизия на представата за юношеството, наложена от литературата и класическите теории в психологията. Обективността изисква да говорим за период на потен-

циал и възможности за израстване, тъй като по-голямата част от юношите преминават през този период, без да се сблъскат с емоционални, социални или поведенчески проблеми (Compras et al. 1995). Традиционно идеите в психологията бързо намират своя контрапункт. В случая става дума за популярното през последните години схващане за позитивното развитие в юношеството като път на избягване на проблеми. Въпреки емпиричните доказателства на масовите изследвания в изучаването на юношеското развитие не настъпи съществена промяна. Вероятно за това допринеся фактът, че през 80-те и 90-те години позитивисткият подход не даде на психологията теория за нормативното развитие през юношеството, която да консолидира усилията на изследователите в тази посока (Steinberg & Morris 2001). Проучванията за юношеството на специалисти от различни области останаха концентрирани около разбирането на проблемното поведение.

ТРАЕКТОРИИ В РАЗБИРАНЕТО НА ПРОБЛЕМНОТО ПОВЕДЕНИЕ

Клиницисти и изследователи признават трудностите, породени от съществуването на множеството дефиниции на проблемното поведение. Налице са разнородни схващания за природата му, вариращи от толерантност до стигматизация: 1) елемент от нормативните процеси на търсене на нова идентичност; 2) отреагиране на преживяваните трудности в социализацията и адаптацията през юношеството; 3) форма на делинквентно поведение 4) патологичен процес на психичното развитие, активизиран или усилен от прехода към зрелостта.

В клиничната практика при класификация на юношеското проблемно поведение се ползва обичайният медицински модел на соматичната медицина, постулиращ два модуса – има или няма разстройства във функционирането на психичния апарат. Тук всяко разстройство е дискретна категория, а степента на изява на отделните явления, включени в категорията, определя заключението от „здраве“ през „проявление на...“ до диагноза. Практиката и емпиричните данни сочат, че за психичните и поведенчески феномени подобна строга категоризация от типа „това да – това не“ не е емпирично издържана (Eysenk H. et al. 1983).

Проучванията в областта на детството и юношеството поставиха под въпрос и антисоциалната насоченост на проблемното поведение. Според М. Herbert поведенческите проблеми могат да се концептуализират като „стратегии за приспособяване, които детето е научило въз основа на неблагоприятията си и тези на другите в опит да се справи с изискванията на живота“ (Herbert 1987 : 17). Различни направления в психологията признават необходимостта от натиск на средата и социален контрол, с чиято помощ детето се вписва в социалния порядък. М. Herbert акцентира на този факт и посочва недостатъчната социализация за причина проблемното поведение в юношеството и детството да се различава от социалните стандарти.

Значението на термините „антисоциалност“ и „делинквентност“ предполага волево ориентирано поведение, насочено срещу законите на общността.

До този момент липсват категорични доказателства, че определяното като „антисоциално поведение“ в юношеството е винаги поведение, съзнателно насочено срещу социалните норми. Проблем при категоризирането на „антисоциалност“ и „делинквентност“ е позицията на възрастния, от когото произтича тази оценка. Зависима от интензивността на проявите и степента, в която те биват идентифицирани, оценката на възрастния остава силно избираща и субективна (Herbert 1987). Обсъждането на проблемното поведение в контекста на „делинквентността“ води до сходни с тези на медицинския подход резултати. Двата подхода използват позицията на цензурираща инстанция. Съзнавайки, че психологията не бива да си позволява такава позиция, изследователите въведоха термина рисковото поведение, за да се разграничат от стигматизиращата и морализираща класификация на проблемното поведение (Jessor 1987; Comras 1995). Идеята за рисковост според нас включва съотнасяне към субекта по отношение на авторството на поведенческия акт и на последиците от него. Рисковото поведение се разбира най-общо като поведение, чиито резултати ограничават развитието на личността и застрашават психическото и физическо здраве на индивида. Психологическият подход поставя юношата в центъра на проблема и разглежда поведението в качеството му на процес, описван от две дименсии – интензитет и типология.

Анализът на Steinberg и Morris (2001) показва, че през последните години в сферата на рисковото поведение са се появили множество минитеории, създадени да обяснят части от голямата загадка на юношеството. На фона на подобен атомизъм теорията на Richard Jessor (Jessor & Jessor 1977) за проблемното поведение естествено доминира емпиричните изследвания. Корелациите между широк репертоар от поведенчески прояви – употребата на вещества, алкохол, тютюнопушене, сексуална активност и някои асоциални прояви – се интерпретират като обективизация на общ синдром. Факторите за възникването му са разделени в три категории – социално-демографска структура (образование, нагласи и занятие на родителите, структура на семейството), възприемана социална среда (съчетава влияния, произтичащи от семейството и от приятелския кръг, и личните убеждения на индивида за другите), система на личността (мотивация, ценности, нагласи, очаквания, самооценка, локус на контрол и др.), по-късно е добавен елементът социализация, включващ социализиращите влияния на двамата родители и приятелския кръг (Jessor 1987). Юношите с разнообразни поведенчески проблеми много по-лесно разширяват репертоара си в посока на нови рискови практики (Spein et al. 2004; Carlini-Marlatt et al. 2003), но идеята за общ синдром на поведенческите прояви не успя да се утвърди сред изследователите поради недостатъчна емпирична валидизация (Garnefski & Diekstra 1997). В настоящото изследване отделните рискови практики също се разглеждат като дискретни единици. Предложеният от R. Jessor модел на детерминация на рисковото поведение получи по-широка подкрепа. Той позволява в схемата да бъдат интегрирани и познанията

за родителско-детските интеракции, интересът към които силно нарасна след работата на D. Baumrind (1978). Изследванията на социалния контекст в търсене на факторите, допринасящи за възникване и поддържане на рисково поведение, показаха наличието на връзка с конфликтните отношения с родителите и влиянията на приятелски кръг.

Отношения с родителите

Проучванията на юношеството в семеен контекст стана популярно дотолкова, че може да се говори за тенденция, белязала психологията на развитието през последната четвърт на XX в. Данните показаха превес в разпространението на хармонични отношения между родители и юноши (Kandel 1986). Фокусът на изследванията бе върху конфликтите между двете поколения – родители и деца (Petersen 1988; Steinberg & Morris 2001). Влиянието на родителите варира според пола на родителя и пола на детето и е от значение за такива аспекти на психосоциалното функциониране като самооценка, депресия и тревожност (Балев 2000). Качеството на привързаност към родителите, тяхната подкрепа се свързват с преживяването на психичния комфорт и здраве. Дългосрочни ефекти на типа родителско поведение се наблюдават при редица форми на рисково поведение като употреба на психоактивни вещества (Barber et al. 1994; Shedler & Block 1990; Kandel 1986), ранно започване на полов живот, употреба на предпазни и противозачатъчни средства (Cox 2006).

Сред характеристиките на родителското поведение предпоставки за поведенчески проблеми са нарушената комуникация (Shuli et al. 2006), качеството на свързаност и субективно възприеманото от юношите незадоволително качество на връзката с родителите (Trembley et al. 2004), както и типът дисциплиниращи практики (Barber et al. 1994). Докато влиянието на семейството и това, как юношите с поведенчески проблеми преживяват отношението на своите родители към тях, са широко изучени, то преживяванията им по отношение на приятелския кръг или други социални мрежи са пренебрегвани.

Отношения с връстниците

Изучаването на отношенията с връстниците в контекста на психологията на рисковото поведение прави впечатление със своята консистентност. Акцентира се върху механизмите на влияние между връстниците по отношение на поведението заради многократно потвърдената взаимовръзка между нивата на рисково поведение и присъствието на индивиди с проблеми в поведението сред приятелския кръг.

Сред първите теоретични модели на проблемите в юношеска възраст е теорията на социалния контрол, според която у юношите с рисково поведение липсва или е нарушена системата за контрол (Крайг 2001). Тези нарушения засягат едновременно интраиндивидуалния (контрол над импулсите) и интерперсоналния (привързаност и въвличеност в семейство, приятелски отношения,

институции и др.) контрол. Оттук следва, че юношите с проблеми в поведението (определяни още като проблеми на слабия контрол) ще имат негативни и конфликтни взаимоотношения с приятели, учители, родители и др. Тяхното поведение ще е белязано от липса на социални умения, слаби и неудовлетворяващи ги социални връзки. Положителни резултати в подкрепа на това твърдение се откриват само сред юноши с агресивно поведение и сред такива с опити за самоубийство. Първата група има по-слаби умения за разрешаване на конфликти, а втората група има по-дистантни отношения с другите. Липсват статистически значими резултати, които да потвърждават тези предположения сред лица с други форми на проблемно поведение – употреба на вещества, алкохол, промискуитет и др. В дизайна на много от програмите за превенция на рисковото поведение обучаването в социални умения е необходима част, но липсват категорични данни този дефицит да е реален.

Повечето от юношите декларират, че са повлияни от връстниците си, защото ги харесват и уважават тяхното мнение (Susan et al. 1994). Това важи както по посока на позитивните, така и по посока на негативните влияния. Според теорията за социалното научаване, широко използвана за теоретизация на влиянието между връстници, въздействащият върху поведението модел трябва да притежава значим статус, да предизвиква положителното отношение към себе си и да е налице добра връзка между двамата субекти (Крайг 2001). Достигането на тези критерии в социалното взаимодействие изисква набор от социални умения, които двете страни да притежават и управляват добре в групата на връстниците. Това на свой ред поставя под въпрос идеята за липсващи социални умения, слаба адаптация и неудовлетвореност от социалните контакти, съпровождащи поведенческите проблеми в юношеството. Дори ако приемем, че присъствието на индивиди с рисковото поведение сред приятелския кръг на юношите с поведенчески проблеми не винаги е резултат на процеси на влияния, а на процеси на селекция (Hartup 1994) и че юношите избират приятели сред тези, които са подобни на тях самите, като това подобие може да е явно (в поведението, външния вид или предпочитанията) или скрито (в несъзнаваните тенденции у личността), то и в този случай се изискват умения за възникване и поддържане на социалните отношения. Необходима е лична удовлетвореност, която да мотивира тази свързаност дългосрочно. Това ни кара да подложим на проверка идеята за проблемното поведение като реакция на неуспешна социална адаптация.

Отношения с учителите

Произтичащ от семейството и институциите, социалният контрол е необходимо условие за избягване на нежеланите тенденции в развитието на юношите. Той регулира поведението на юношите, като осигурява социална подкрепа, насърчава развитието в определена посока и подпомага взаимоотношенията. Учителите в качеството им на значими възрастни и представители на институция чрез подкрепата, която оказват на подрастващите, поддържат индивидуалната им привър-

заност към общоприетите социални норми (Tatar 1998). Съчетана с родителски контрол, тя помага превенцията на делинквентно поведение (Lapsley & Edgerton 2002) и насочва развитието в посока на здравето (Eccles et al. 1997; Youniss et al. 1997). Изследванията на отношенията между учителите и юношите с рисково поведение са рядкост. В по-голямата си част те са ориентирани към съгласието в оценките на родителя и учителя за поведението на подрастващите.

Настоящото изследване е насочено към разбиране на субективните преживявания у юношите с рисково поведение по отношение на общуването със значимите други – родители, връстници, учители. Цитираните изследвания сочат, че юношите с различни проблеми в поведението се чувстват затруднени в общуването със своите родители. По отношение на общуването с учителите и връстниците данните не са категорични, налице са предпоставки за разнопосочни изводи. Ние се надяваме резултатите да помогнат изграждането на цялостна картина на социалното функциониране на юношите с проблемно поведение. За целта ще анализираме отделно взаимоотношенията им с родители, връстници и учители. Предстои да проверим дали нарушенията, наблюдавани в комуникацията с родителите, присъстват в общуването и с другите две групи – учители и връстници. Също така ще подложим на проверка хипотезата, че такива нарушения в комуникацията се наблюдават при юношите с рисково поведение независимо от вида им. За целта ще проверим съществуват ли статистически значими различия в степента на удовлетвореност от социалните им контакти със значимите други между лицата от двата пола при отделните видове рисково поведение.

Извадка

Данните са получени след изследване на 449 ученици (46,7% момичета и 53,3% момчета) от 5 държавни и едно частно училище на територията на гр. София на възраст от 13 до 18 години. Извадката е балансирана по пол. След елиминация по скалата на лъжата са обработени 418 валидни протокола.

Таблица 1. Извадка

Клас	Момчета		Момичета		Общо	
	Брой	В реда	Брой	В реда	Брой	В колона
8	70	47,60%	77	52,40%	147	32,70%
9	70	46,40%	81	53,60%	151	33,60%
10	42	48,30%	45	51,70%	87	19,40%
11	27	42,20%	37	57,80%	64	14,30%
Общо	209	46,50%	240	53,50%	449	100,00%

Метод

За постигане на целта използвахме три от скалите на съкратена българска версия на BASC¹ (Behavior Assessment Scale for Children) на С. R. Reynolds & R. W. Kamphaus (1992) за оценка на личността в юношеска възраст и създадена от нас анкетна карта за рисково поведение.

Ска̀ли

Ска̀лата *Нагласи към учителите (Учители)* оценява доколко учителите са възприемани като ангажирани с учениците, подкрепящи и грижовни или като дистанцирани. Оценките по тази ска̀ла ще ни послужат да оценим степента на удовлетвореност на юношите в общуването с техните учители. *Отношения с родителите (Родители)* – ска̀лата оценява възприятието на личността за значимостта ѝ в семейството, статуса на родителско-детските отношения, детската оценка за степента на доверие, което родителите имат в него/нея. На базата на тази ска̀ла ще оценяваме степента на удовлетвореност от отношенията с родителите. За нивото на удовлетвореност от отношенията с връстниците ще използваме ска̀лата *Междulichностни взаимоотношения (Връстници)*, която отчита мнението на индивида за успеха му при изграждане на приятелства и степента на чувство за удовлетвореност в тези отношения. Ска̀лата *Социален стрес* измерва нивата на стрес у юношите в процеса на интеракции с другите. Този вид стрес най-често е дългосрочен и хроничен. При всяка от ска̀лите по-високите нива показват по-големи трудности в комуникацията и неуспешни опити за установяване на добри отношения.

Ска̀ли за типа проблемно поведение: *Тютюнопушене, Алкохол, Употреба на дро̀ги и Компютърни игри* отчитат количествата и честотата на употреба на веществата за определен период. *Кражби* отчита честотата на присвояване на чужда собственост за 1 година и стойността на присвоените вещи; балът по ска̀лата *Агресивност* отчита участието в сбивания и честотата на увреждане на нечие здраве или собственост за същия период. Рейтингът по ска̀лата *Полово поведение* се формира от честотата на смяна на половите партньори, склонността към сексуално агресивно поведение, употребата на предпазни средства и вида им. *Отпадане от училище* се формира на базата на училищен успех, отсъствия от училище без основателна причина и история на изключване от училище.

Бягства от дома е ска̀ла, която регистрира нерегламентираните отсъствия от дома и осъзнатите целенасочени бягства от къщи.

За целите на изследването проведохме Т-тестове за сравняване на средни величини по ска̀лите *Връстници, Родители, Учители* и *Социален стрес* между две групи ученици. Контролни за двата пола са групите юноши и

¹ Използвана е версия на BASC, изготвена от проф. Пл. Калчев, на база пилотно изследване от 450 протокола с пълната адаптирана версия.

девойки, при които отсъства съответното поведение. В алтернативната група попадат лицата, заявили това поведение. В практиката първият тип групи условно се определя като „Въздържатели“, вторите – като „Употребяващи“; ние избрахме да ги определяме като Група I и Група II. Статистическите процедури са приложени след привеждане на суровия бал към стандартизирани z-оценки. Използван е статистически пакет SPSS11.5.0. Данните са представени в табл. 2, отделно за момчета и момичета. В случаите на наблюдавани статистически значими различия са представени нивата на средните за двете групи, стойностите на t-критерия и нивото на значимост.

Резултати

Таблица 2 представя процентното разпределение на двете групи за всеки тип поведение по пол (ред 3 и ред 13). При различните типове рисково поведение Група I (учениците, декларирали наличие на проблемно поведение) варира за двата пола. Тенденцията тази група да е по-голяма при момчетата се запазва с изключение на „Тютюнопушене“, където пушачите сред момичетата (37,7%) са по-голям дял в сравнение с пушачите сред момчетата (25,1%), и „Бягствата от дома“ – поведение, по-често срещано при момичетата. 30,8% спрямо 28,7% от момчетата заявяват, че са отсъствали от дома си въпреки волята на родителите си.

Отношения с родителите

Нивата на неудовлетвореност от контакта с родителите са по-ниски при юношите и девойките без проблеми в поведението (Групи II); въпреки това очакванията на база съществуващи изследвания при други извадки, че момчетата и момичетата, употребяващи вещества и практикуващи различните форми на рисково поведение, ще демонстрират често статистически значимо по-високи нива на неудовлетвореност от отношенията си в семейството, не се оправдаха напълно (графика 1). Не бяха регистрирани статистически значими различия между Група I и Група II в отношенията с родителите за всеки тип рисково поведение, а съществуващите такива са повлияни от пола на лицата (срв. табл. 2, редове 6 и 7 с редове 16 и 17). При момчетата значими различия между Група I и Група II в нивата на удовлетвореност в комуникацията с родителите са регистрирани само в три от деветте случая на проблеми в поведението – „Употреба на дроги“, „Агресия“, „Бягства от дома“, докато при момичетата такива различия липсват само при „Употребата на алкохол“ и „Половото поведение“. Макар и по-често склонни към рисково поведение, момчетата от Групите I и Групите II преживяват отношенията си с родителите като по-задоволителни в сравнение със съответните две групи сред момичетата (графика 1).

Таблица 2. Сравнение на средни стойности по скалите. Отношения с „Връстници“, „Родители“, „Учители“, „Учителски“ и „Социален стрес“ за Група I (Наличие на проблемно поведение) и Група II (Отсъствие на проблемно поведение) при двата пола.

Момчета	Групи	Тютюно-пушене		Употреба на дроги		Алкохол		Кражби		Агресия		Полово поведение		Отпадане от училище		Компютърни игри		Бягства от дома	
		I	II	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II
Връстници	Mean	0,07	-0,01	33,3%	66,7%	80,5%	19,5%	12,9%	87,1%	66,2%	33,8%	48,7%	51,3%	23,4%	76,6%	78,5%	21,5%	28,7%	71,3%
	t-критерии	-	-	-0,05	0,04	0,03	-0,08	0,10	-0,01	-0,03	0,08	-0,02	0,03	0,21	-0,04	-0,11	0,44	-0,05	0,03
Родители	Mean	0,14	-0,13	0,15	-0,16	-0,01	-0,25	0,08	-0,07	0,03	-0,25	-0,11	-0,01	-0,03	-0,07	-0,08	0,00	0,15	-0,15
	t-критерии	-	-	2,24*	-	-	-	-	2,20*	-	-	-	-	-	-	-	-	198*	-
Учители	Mean	0,14	-0,13	0,20	0,07	0,22	-0,32	0,49	0,06	0,30	-0,26	0,26	-0,03	0,16	0,09	0,20	-0,20	0,23	0,06
	t-критерии	-	-	-	-	2,99**	-	2,62**	-	3,75**	-	2,04*	-	-	-	2,31*	-	-	-
Социален стрес	Mean	0,05	-0,14	-0,07	-0,10	-0,06	-0,24	0,02	-0,11	-0,10	-0,08	-0,16	-0,02	-0,01	-0,11	-0,15	0,13	-0,18	-0,05
	t-критерии	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Момичета	Групи	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II
	Mean	37,3%	62,7%	29,0%	71,0%	78,0%	22,0%	7,6%	92,4%	35,9%	64,1%	40,5%	59,5%	11,8%	88,2%	49,3%	50,7%	30,8%	69,2%
Връстници	Mean	0,16	-0,10	-0,01	-0,03	-0,05	0,15	0,69	-0,07	-0,13	0,05	0,01	-0,01	0,70	-0,12	-0,03	-0,01	0,24	-0,13
	t-критерии	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2,78**	-	-	-	2,19*	-
Родители	Mean	0,27	-0,07	0,37	-0,09	0,11	-0,14	0,86	-0,01	0,35	-0,12	0,19	-0,06	0,77	-0,05	0,19	-0,10	0,38	-0,10
	t-критерии	2,14**	-	2,93**	-	-	-	2,06*	-	2,98**	-	-	-	3,77**	-	2*	-	2,87**	-
Учители	Mean	0,31	-0,33	0,25	-0,24	0,00	-0,47	0,20	-0,12	0,12	-0,23	-0,04	-0,15	0,19	-0,14	-0,11	-0,10	0,08	-0,18
	t-критерии	-	-	3,46**	3,0	-	-	-	-	2,68**	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Социален стрес	Mean	0,15	0,04	0,14	0,05	0,11	-0,03	0,67	0,03	0,11	0,06	0,00	0,13	0,47	0,02	0,03	0,12	0,31	-0,03
	t-критерии	-	-	-	-	-	-	2,20*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2,13*	-

**ниво на значимост $p < 0,01$

* ниво на значимост $p < 0,05$

Причина момчетата да декларират по-удовлетворяващи ги взаимоотношения с родителите и нивата на конфликт да са по-ниски могат да бъдат социалните нагласи към съответния пол. Изглежда, родителите са по-толерантни към проблемите в поведението на юношите, поради което конфликтите в семейството по този повод са по-редки. Същият репертоар на поведение провокира по-остър конфликт с родителите при девойките. Основание за това заключение ни дава също липсата на различия в удовлетвореността от родителско-детските интеракции сред двете групи при момчетата по отношение на консумацията на алкохол и половото поведение. Съществуващите нагласи сред обществото, че в тази възраст това са очаквани и за двата пола поведения, правят родителите толерантни към тези прояви на дъщерите им.

Отношения с учителите

Обратно на предишната ска̀ла, различия в нагласите към учителите за Групите I и Групите II се наблюдават по-често при момчетата – в пет случая, отколкото при момичетата – при три от случаите (табл. 2). При момчетата статистически значими различия в нивата на удовлетвореност от взаимоотношенията с връстници за Група I и Група II бяха регистрирани само при „Компютърни игри“. В този случай юношите, играещи компютърни игри, се чувстват по-включени в социалните интеракции с връстници, отколкото тези, които нямат този навик ($\text{mean}(I) = -0,11$; $\text{mean}(II) = 0,44$). Тази група юноши обаче има по-конфликтни отношения с учителите в сравнение с Група II ($\text{mean}(I) = 0,20$; $\text{mean}(II) = -0,20$). Най-много проблеми в комуникацията с учителите срещат учениците, извършвали различни кражби ($\text{mean}(I) = 0,49$). На второ място се нареждат тези с агресивно поведение ($\text{mean}(I) = 0,30$), като двете групи демонстрират близка до средната удовлетвореност от отношенията си в семейството ($\text{mean}(I) = 0,08$ и $\text{mean}(II) = 0,03$) – графика 2. Става ясно, че неблагоприятията и трудностите в общуването с учителите не могат да се обяснят с липсата на социални умения или с транзитирането на неблагоприятията в родителско-детските интеракции.

Отношенията с учителите през юношеството следват своя траектория на развитие, различна от тази на взаимоотношенията с родители и връстници. Това, че последиците от някои типове поведение са по-видими в училищна, отколкото в семейна среда, обяснява редуването на статистически значими различия в нивата на удовлетвореност от учителите и родителите. В някои случаи учителите са принудени да конфронтират това нарушаващо правилата поведение, докато родителите не, и обратно. В подкрепа на този аргумент е едновременното присъствие при двата пола на значими различия между Група I и Група II по признака „Агресия“. Агресивното поведение рядко може да бъде ограничено само в една от социалните сфери, то обичайно е санкционирано от възрастните и реализирано в посока на връстниците. Това поражда напрежение в общуването с родители и учители, придружено от силна удовлетво-

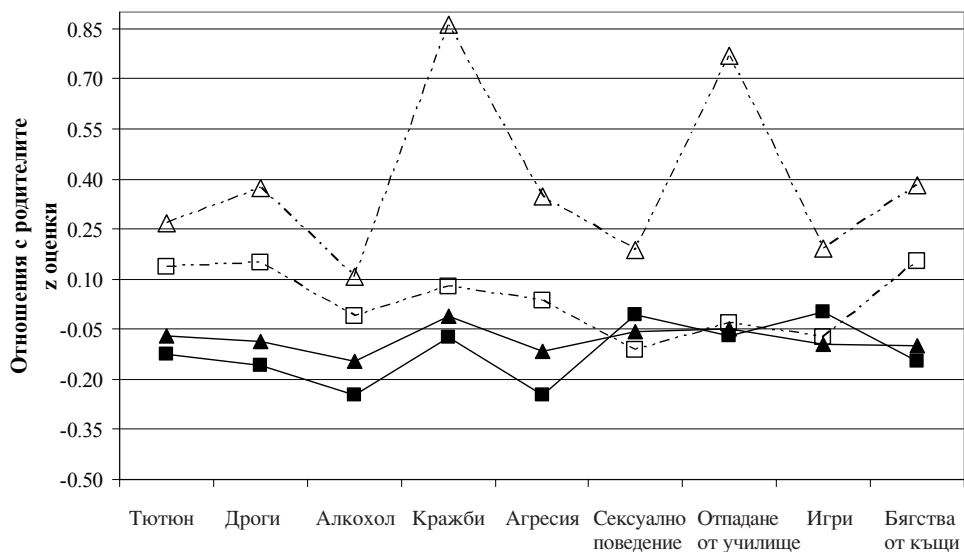
реност в контакта с връстниците. Липсват значими различия по отношение на скалата „Връстници“ или нивата на социален стрес (табл. 2).

По-честите статистически значими различия при момчетата от двете групи в общуването им с учителите ни карат да мислим, че тази група възрастни са по-честият проводник на натиск върху поведението на момчетата, доколкото при момчетата това са родителите (табл. 2). Данните от графики 1 и 2 ни дават основание да заключим, че отношенията с родителите и учителите си приличат по това, че двете групи възрастни се преживяват в по-голяма степен като добронамерени и толерантни от юношите без проблеми в поведението. Забелязват се различия в динамиката при двата пола. Отношенията с родителите са най-комфортни за момчетата без проблеми в поведението (Групи II), докато отношенията с учителите са най-благоприятни за момчетата без проблеми в поведението (Групи II). Момчетата с проблеми в поведението (Групи I) изпитват най-силни трудности в отношенията с родителите си. За момчетата от Групи II най-конфликтни се оказват отношенията с учителите. Изглежда, през юношеството момчетата имат по-комфортни отношения с учителите, докато момчетата се радват на по-комфортни отношения с родителите си. Вероятно това се дължи и на факта, че учителската професия у нас е силно феминизирана. Знаем, че през пубертета подрастващите юноши несъзнавано саботират комуникацията с другия пол. Бъдещи изследвания сред училища, в които има равностойно участие на мъжете и жените сред учителския състав, биха дали отговор на този въпрос.

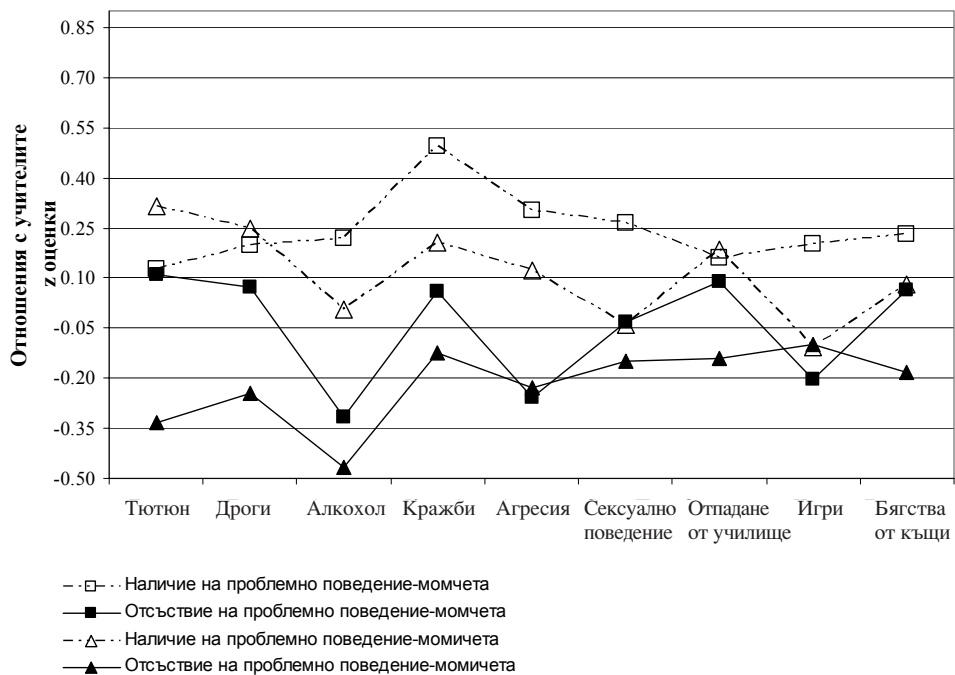
Отношения с връстниците

Стойностите по скалата на момчетата от Групи I често са много близки до тези на момчетата от Групи II (табл. 2). Юношите с рисково поведение чувстват в сходна степен с другата група удовлетворение от социалните си контакти с връстниците. Момчетата, които се ангажират с часове компютърни игри (78,5%), са значимо по-доволни от приятелските си отношения в сравнение с неиграещите юноши (2,5%). В разрез с очакванията ни заниманията с компютърни игри се оказват добър посредник за социализацията на младежите сред връстници. При девойките се наблюдава по-голяма специфичност (Графика 3). Най-добре приети се чувстват момчетата без наличие на рисково поведение, изключение са случаите, когато става дума за въздържане от консумация на алкохол. Най-затруднени в интеракциите с връстници са момчетата с проблеми в поведението. Изключението тук е за момчетата с агресивно поведение, които, както бе коментирано по-горе, се чувстват най-добре сред връстниците си. Тези, при които се наблюдават „Бягства от дома“ и има риск от „Отпадане от училище“, изпитват паралелно трудности в общуването с родители и референтна група. По всичко личи, че бягствата от дома, отказът от учене и бягствата от училище са опит за прекъсване, свързан с трудности във взаимоотношенията в тези две области.

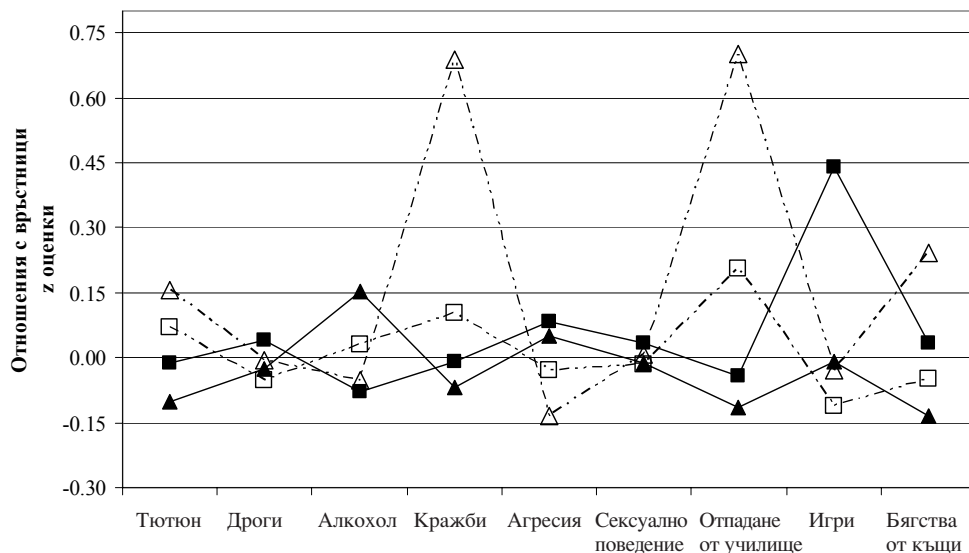
Графика 1. Стойности по скалата „Отношение с родители“ при момичета и момчета със и без проблемно поведение

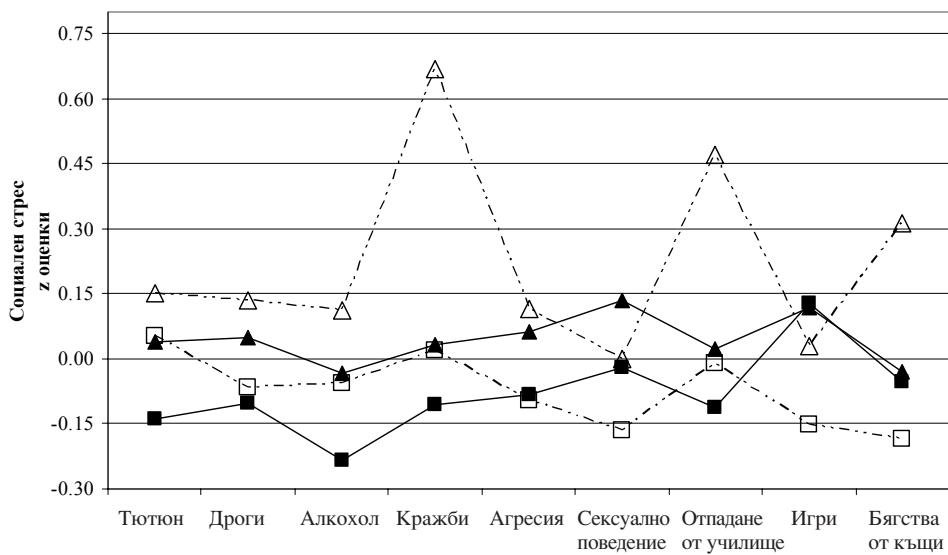
Графика 2. Стойности по скалата „Отношение с учители“ при момичета и момчета със и без проблемно поведение

Графика 3. Стойности по скалата „Отношение с връстници“ при момичета и момчета със и без проблемно поведение

Графика 4. Стойности по скалата „Социален стрес“ при момичета и момчета със и без проблемно поведение

- □ - - - Наличие на проблемно поведение-момчета
- ■ - - - Отсъствие на проблемно поведение-момчета
- △ - - - Наличие на проблемно поведение-момичета
- ▲ - - - Отсъствие на проблемно поведение-момичета

Социален стрес

При момчетата с поведенчески проблеми по-ниските нива на удовлетвореност от общуването с една от социалните групи по-често се съпровождат с такива различия и по отношение на друга група. Това се съчетава и със значимо по-високи нива на социален стрес. Когато момчетата, склонни към рисково поведение, преживяват социалните си интеракции в някоя посока като незадоволителни, тази неудовлетвореност по-трудно бива компенсирана от другите социални мрежи. При момчетата различията между Група I и Група II са сегментирани. Статистически значимите по-ниски нива в удовлетворението при комуникацията с една от социалните мрежи не се съчетават с други такива. В резултат отсъстват статистически различия между двете групи момчета по скалата „Социален стрес“ (табл. 2). В българската извадка се забелязва тенденция момчетата да изпитват повече трудности във взаимоотношенията с родители и връстници, както и по-високи нива на социален стрес (графика 4). Тези полови различия са противоположни на установените тенденции в други извадки, където момчетата демонстрират повече трудности в социалните интеракции (Jones & Dembo 1989; Fiering & Lewis 1989).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Цел на изследването бе да разгледа социалните измерения на широк репертоар от поведения, без да проблематизира степента на изязвата им. Независимо от типа рисково поведение, при двата пола групата на лицата с проблеми в поведението не демонстрира едновременно значимо по-проблемни нива във взаимоотношенията с родители, учители и връстници. Най-често Група I и Група II се различават във взаимоотношенията си с родителите, на второ място – в отношенията си с учителите, и най-рядко двете групи се различават в отношенията си с връстниците. Агресивното поведение и употребата на дроги (при момчетата) се съчетават с влошена атмосфера между подрастващите и възрастните. Употребата на алкохол и при двата пола се съпровожда от проблеми в отношенията единствено с учителите.

С изключение на „Компютърни игри“ стойностите по скалата „Връстници“ са по-проблемни за групата на деклариралите рисково поведение при двата пола. Неудовлетвореността на лицата с рисково поведение в социалното им общуване е по-голяма, но тези различия не винаги са значими. Опитът да се генерализират трудностите в общуването на юношите с проблемно поведение не се потвърди емпирично. Под въпрос е тезата за реактивния характер на проблемното поведение и взаимовръзката му със социалната дезадаптация. Поне в една от социалните мрежи юношите и девойките с поведенчески проблеми намират удовлетворяващи ги социални интеракции в степен, близка с тази на съучениците им. Такава социална мрежа най-често се оказват връстниците. Типът рисково поведение и полът на детето определят нивата на конфликт-

ност в комуникацията на възрастни и подрастващи. Необходими са следващи изследвания, които да проследят междуполовите различия в социалните интеракции с възрастни и връстници, за да се проследи влиянието на социалните модели при връзката на рисковото поведение с трудностите в общуването с родители и учители.

ЛИТЕРАТУРА

- Крайг, Г. (2001). Психология развития. Питер, Санкт-Петербург.
- Балев, Ж. (2001). Родителски модели на поведение и дезадаптивно психосоциално функциониране в юношеска възраст – автореферат, Канд. дисерт., Софийски университет „Св. Климент Охридски“.
- Barber et al. (1994). Associations between Parental Psychological and Behavioral Control and Youth Internalized and Externalized Behaviors, *Child Development*; Aug94, 65 Issue 4, p. 1120–1136.
- Baumrind, D. (1978). Parents disciplinary patterns and social competence in children, *Youth Society*, 9, p. 239–276.
- Carlini-Marlatt, B. et al. (2003). Drinking Practices and Other Health-Related Behaviors Among Adolescents of São Paulo City, Brazil, *SUBSTANCE USE & MISUSE* 38, No. 7, pp. 905–932.
- Compas, B. E., Hinden, B. R., Gerrhardt, C. A. (1995). Adolescent development: pathways and processes of risk and resilience. *Annual Review of Psychology*, 46, p. 265–293.
- Cox, M., F. (2006). Racial Differences in Parenting Dimensions and Adolescent Condom Use at Sexual Debut, *Public Health Nursing*, 23 No. 1, pp. 2–10.
- Eysenck, H., J. (1983). Diagnosis and Clinical Assessment : The DSM III, *Annual Review of Psychology*, 34, p. 167–193.
- Eccles, J. S., Lord, S. E., Roeser, R. W., Barber, B. L. & Jozefowicz, D. M., H. (1997). The association of school transitions in early adolescence with developmental trajectories through high school. In J. Schulenberg, J. L. Maggs & K. Hurrelmann (Eds.), *Health risks and developmental transitions during adolescence* (pp. 283–320), Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Fiering, C. & Lewis, N. (1989). The Social Networks of Girls And Boys From Early Through Middle Childhood. In Belle, D.(ed.) *Children`s Social Networks And Social Supports*, New York : Wiley, p. 119–150
- Garnefski N. & Diekstra, R. F. W. (1997). “Comorbidity” of Behavioural, Emotional and cognitive Problems in Adolescence, *Journal of Youth and Adolescence*, 26, No. 3, p. 321–338.
- Herbert, M. (1987). *Conduct disorders of childhood and adolescence : A social learning perspective*, John Wiley & sons, Ltd. Chichester.
- Jessor, R. & Jessor, S. L. (1977). *Problem Behavior and Psychological Development: a longitudinal study of Youth*, New York, Academic Press.
- Jessor, R. (1987). Problem-Behavior Theory, Psychological Development, and Adolescent Problem Drinking, *British Journal of Addiction*, 82, p. 331–342.
- Petersen, A. C. (1988). Adolescent development, *Annual Review of Psychology*, 39, p. 583–607.
- Jones, D. P. & Dembo, M. H. (1989). Age And Sex Role Differences In intimate Friendships During Childhood and Adolescence, *Merrill-Palmer Quart.* 35: p. 445–462.
- Kandel, D. B. (1986). Processes Of Peer Influences in Adolescence, in *Development as Action in Context*, Ed. by R.K.Silbereisen et al., Springer-Verlag Berlin, Heidelberg.
- Lapsley, D. K. & Edgerton, J. (2002). Separation-individuation, adult attachment style, and college adjustment. *Journal of Counseling & Development*, 80, 484–492.

- Maggs, T. & K. Hurrelmann (Eds.), *Health risks and developmental transitions during adolescence* (pp. 283–320), Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Reynolds, C. R. & Kamphaus, R. W. (1992). *Behaviour Assessment Scale for Children*, Circle Pines, MN: American Guidance Service. Ind.
- Schaefer, E. S. (1965). Children's report of parental behavior: An inventory, *Child Development*, 36, p. 413–424.
- Shedler, J. & Block, J. (1990). Adolescent Drug Use and Psychological Health : A Longitudinal Inquiry *American Psychologist*, 45, No. 5, p. 612–630.
- Shuli Yi et al. (2006). Youth and Parental Receptions Of Parental Monitoring and Parent – Adolescent communication, Youth Depression and Youth Risk Behaviors, *Social Behavior & Personality: An International Journal*, 34 Issue 10, p. 1297–1310.
- Spein, A. R., Sexton, H. and Kvernmo, S. (2004). Predictors of smoking behaviour among indigenous Sami adolescents and non-indigenous peers in North Norway, *Scandinavian Journal of Public Health*, 32, p. 118–129.
- Steinberg, L. & Morris, A. S. (2001). Adolescent development, *Annual Review of Psychology*, 52, p. 83–110.
- Susan S. et al. (1994). Group self-identification and adolescence cigarette smoking: a 1-year prospective study. *Journal of Abnormal Psychology*, 103, p. 576–580.
- Tatar, M. (1998). Significant Individuals in Adolescence : Adolescent and Adult Perspectives. *Journal of Adolescence* 21, №6 pp.691–702.
- Youniss, J., Yates, M. & Su, Y. (1997). Social integration, community service and marijuana use in high school seniors. *Journal of Adolescent Research*, 72(2), 245–262.